

**ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІМЕНІ Е. О. ДІДОРЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

**ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МОВЧАН РОМАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 343.37+332.3/6

**ДИСЕРТАЦІЯ
КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ
ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН**

12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Р. О. Мовчан

Науковий консультант: **Дудоров Олександр Олексійович,**
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». – Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка МВС України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 2020.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням, спрямованим на розв’язання такої важливої науково-прикладної проблеми, як оптимізація та підвищення ефективності кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні. За результатами дослідження розроблено доктринальну модель системи норм, які визначають правові підстави кримінальної відповідальності за земельні делікти, з урахуванням чого висунуто пропозиції, спрямовані на вдосконалення чинного (кримінального, адміністративного та земельного) законодавства і практики його застосування.

Доведено, що оптимальну композицію прийомів пізнання обраної кримінально-правової проблематики складають закони та категорії діалектики на основі використання у сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів наукового дослідження, зокрема герменевтичного, системно-структурного аналізу, формально-логічного (догматичного), соціологічного, історичного, компаративістського, а також методу моделювання.

Розроблено понятійно-категоріальний апарат ключових понять, що становлять предмет дослідження. Зокрема, злочини у сфері земельних відносин запропоновано визначити як злочини, що посягають на земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, а також на встановлений порядок охорони та раціонального використання земельних ресурсів, предметом яких виступають саме і лише передбачені земельним законодавством об’єкти земельних відносин – землі, земельні ділянки та ґрунти.

Вдосконалено наукову класифікацію злочинів у сфері земельних відносин, яка включає в себе земельні злочини «власницької» (ст. 197-1 КК України) та земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

Здійснено аналіз історичного та зарубіжного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, що, серед іншого, дозволило: 1) виявити корельованість процесів становлення, розвитку і застосування відповідних кримінально-правових заборон із змістом і характером існуючих у відповідній історичній формації земельних відносин; 2) виділити положення іноземного кримінального законодавства, які можуть бути враховані під час удосконалення КК України.

Зроблено висновок про соціальну обумовленість криміналізації кожного з передбачених чинним КК України порушень земельного законодавства України.

Під час дослідження проблем об'єкта складів злочинів у сфері земельних відносин визначено родові об'єкти злочинів проти власності та злочинів проти довкілля, основні безпосередні об'єкти досліджуваних злочинів, вирішено питання про правильність місцезнаходження відповідних заборон у системі Особливої частини КК України. Проаналізовано ознаки та запропоновано шляхи удосконалення законодавчого опису предметів розглядуваних злочинів.

За результатами вивчення ознак об'єктивної сторони складів злочинів у сфері земельних відносин запропоновано нову законодавчу дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», розв'язано низку найбільш складних питань кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, зокрема, щодо кримінально-правової оцінки дій особи, яка користується земельною ділянкою на підставі усного дозволу. Задля вирішення проблеми кваліфікації дій особи, яка використовує земельну ділянку після смерті громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., рекомендовано внести до ЗК України зміни, які б чітко визначили юридичну долю відповідної земельної ділянки. З метою ж вирішення проблеми належної юридичної оцінки випадків зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї ініційовано встановлення адміністративної відповідальності за таку поведінку.

Аргументовано, що за умови реалізації ініційованих у дисертації законодавчих змін, потреби в існуванні окремої кримінально-правової норми, присвяченої безгосподарському використанню земель, не буде. Доведено, що нова редакція ст. 239-2 КК України має регламентувати відповідальність за незаконне штучне утворення земельної ділянки, а не за передбачене наразі незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах.

Обґрунтовано, що передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України кількісний показник значної шкоди як криміноутворювальної ознаки потребує істотного зменшення, а надалі (з моменту набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р. або ухвалення нового КК) самовільне зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, має визнаватись кримінальним проступком. Сформульовано рекомендації щодо правильного встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Зроблено висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і про необхідність формалізації передбачених ч. 1 ст. 239 КК України (як і іншими розглядуваними нормами) показників шкоди як криміноутворювальної ознаки.

Під час аналізу суб'єктивних ознак складів злочинів у сфері земельних відносин доведено, що суб'єкт злочинів, передбачених статтями 239 та 254 КК України, є спеціальним, тимчасом як інших злочинів досліджуваної групи – загальним. Розглянуто варіанти кваліфікації дій службової особи, яка самовільно зайняла земельну ділянку; робиться висновок про необхідність доповнення ч. 2 ст. 197-1 КК України (її нової редакції) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовою особою з використанням службового становища або повноважень.

На підставі кримінально-правового вчення про фактичну та юридичну помилку запропоновано розв'язання проблеми кваліфікації дій особи, яка зайняла земельну ділянку з дозволу неналежного суб'єкта або без належного оформлення.

Зважаючи на позитивний досвід багатьох європейських країн, а також необхідність реалізації принципу справедливості у кримінальному праві, запропоновано диференціювати кримінальну відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

Аргументовано, що у процесі конструювання кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки допущено низку істотних порушень розроблених кримінально-правовою наукою правил побудови кваліфікуючих ознак. Для усунення відповідних вад усі склади аналізованого злочину запропоновано викласти як матеріальні. Крім того, систему кваліфікуючих ознак злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, рекомендовано доповнити вказівкою на самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної або тяжкої шкоди.

За результатами розгляду кваліфікуючих ознак складів земельних злочинів «екологічної» спрямованості зроблено висновок про необхідність, з одного боку, їхнього максимально уніфікованого конструювання, а з іншого – доповнення відповідного переліку ознаками, наявність яких забезпечуватиме найбільшу диференціацію кримінальної відповідальності за діяння, які істотно відрізняються за ступенем суспільної небезпеки. Удосконалено доктринальні підходи щодо тлумачення змісту понять «інші тяжкі наслідки» та «тяжкі наслідки» як кваліфікуючих ознак складів злочинів у сфері земельних відносин. Водночас задля забезпечення уніфікованого трактування приписів кримінального закону запропоновано максимально формалізувати наслідки, які нині включаються у зміст поняття «інші тяжкі наслідки», зокрема через передбачення у нових редакціях досліджуваних заборон таких кваліфікуючих ознак, як спричинення «значної» та «тяжкої шкоди», матеріальне вираження яких має бути чітко визначено у примітці ст. 239 КК України.

За результатами дослідження покарання за вчинення злочинів у сфері земельних відносин ініційовано відмову від згадування у санкціях ст. 197-1 КК України про арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк; водночас наголошується на доцільності доповнення санкцій усіх частин ст. 197-1 КК України таким видом покарання, як штраф. Виявлено низку й інших вад,

пов'язаних із конструюванням санкцій розглядуваних статей, які пропонується усувати як з урахуванням практики їхнього застосування, так і санкцій норм КК України, що описують подібні за суспільною небезпекою злочини, а також іноземного досвіду і думок фахівців. За допомогою правил конструювання кримінально-правових санкцій, зважаючи на вчення про кримінальні проступки та прогнозоване формування у межах вітчизняного кримінального законодавства двочленної класифікації злочинних діянь, розроблено систему адекватних та узгоджених між собою санкцій, які надалі мають бути взяті за основу під час визначення кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок).

Доведено, що не може вважатися правомірною наявна практика звільнення від кримінальної відповідальності: у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) осіб, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкаялась у вчиненому злочині; у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням винного з потерпілим (статті 45, 46 КК України) осіб, які вчинили земельні злочини «екологічного» характеру.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, земельні відносини, злочини у сфері земельних відносин, земля, земельна ділянка, ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель, самовільне зайняття, самовільне будівництво, забруднення, псування, незаконне заволодіння, безгосподарське використання, кваліфікація.

SUMMARY

Movchan R. O. Criminal liability for crimes in the field of land relations. – Qualifying academic paper printed as manuscript.

Thesis for a doctor degree in Law in specialty 12.00.08 “Criminal Law and Criminology; Penitentiary Law” - Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko, V.M. Koretsky Institute of state and law of National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2020.

The thesis is a complex scientific work aimed at solving such important scientific applied problem as optimizing and improving the effectiveness of criminal law protection of land relations in Ukraine. According to the results of the research, a doctrinal model of the system of norms defining the legal grounds for criminal liability for land torts was developed, taking into account the proposals aimed at improving the current (criminal, administrative and land) legislation and practice of its application.

It is proved that the optimal composition of the methods of perception of the selected criminal legal range of problems is the laws and categories of dialectics based on the use of the totality of general scientific and special scientific methods of research, in particular hermeneutic, system structural analysis, formal-logical (dogmatic), sociological, historical, comparative and method of modelling.

The conceptual and categorical apparatus of the key concepts that form the subject of study is developed. In particular, crimes in the field of land relations are proposed to be defined as crimes affecting the land rights and legitimate interests of the Ukrainian people, legal or natural persons, the state or territorial communities, as well as the established order of protection and rational use of land resources the subject of which are only the objects of land relations prescribed by the law - lands, land plots and soils.

The scientific classification of crimes in the field of land relations, which includes land crimes of "proprietary" (Articles 197-1 of the Criminal Code of Ukraine) and land crimes of "environmental" orientation (Articles 239, 239-1, 239-2 and 254 of the Criminal Code of Ukraine) was improved.

The analysis of the historical and foreign experience of regulation of liability for crimes in the field of land relations is carried out, which, among other things, allowed: 1)

to reveal the correlation of the processes of formation, development, and application of relevant criminal legal inhibitions with the content and nature of existing in the relevant historical formation of land relations; 2) to distinguish provisions of foreign criminal legislation that may be taken into account during the improvement of the Criminal Code of Ukraine.

The conclusion is made about the social conditionality of the criminalization of every violation of the land legislation of Ukraine provided by the current Criminal Code of Ukraine.

In the course of the investigation of problems of the object of bodies of crimes in the field of land relations the generic objects of crimes against property and crimes against the environment, the main direct objects of the investigated crimes were identified, the question of the correctness of the location of the respective prohibitions in the system of the Special part of the Criminal Code of Ukraine was resolved.

As a result of the study of the features of the objective side of the bodies of crimes in the field of land relations, a new legislative definition of the concept of "unwarranted occupation of land" is proposed, and a number of the most difficult questions of qualification of the crime envisaged by Article 197-1 of the Criminal Code of Ukraine, in particular, regarding the criminal legal evaluation of the actions of a person who uses the land on the grounds of oral permission.

In order to solve the problems of qualification of actions of a person who uses the land plot after the death of the citizen to whom the corresponding land plot was granted for permanent use before January 1, 2002, it is recommended to amend the Criminal Code of Ukraine that would clearly define the legal destiny of the corresponding land plot. In order to solve the problem of proper legal assessment of the cases of occupation of a land plot before state registration of rights to it, the establishment of administrative responsibility for such behaviour is initiated.

It is argued that, subject to the implementation of legislative changes initiated in the thesis, there will be no need in a separate criminal legal norm dedicated to ownerless land use. It is proved that the new edition of Article 239-2 of the Criminal Code of Ukraine should regulate the responsibility for the illegal artificial formation of the land plot, and

not for the foreseen illegal seizure of the surface (soil) layer of land in particularly large amount.

It is substantiated that provided by the current wording of Part 1 of Article 197-1 of the Criminal Code of Ukraine, the quantitative indicator of significant damage as a crime forming sign requires a significant reduction, and in the future (from the entry into force of the Law of November 22, 2018, or the adoption of the new Criminal Code) the unauthorized occupation of a land plot that did not cause significant damage should be recognized as a criminal offense. Recommendations on the correct identification of socially dangerous consequences of the crime, envisaged by Part 1 of Article 197-1 of the Criminal Code of Ukraine are formulated.

The conclusion is made about the groundlessness of the legislative description of unqualified pollution or damage of land as a tort making danger and the need to formalize the envisaged Part 1 of Article 239 of the Criminal Code of Ukraine (as well as in other norms on criminal liability for committing land crimes of "environmental" orientation) indicators of damage as a crime forming sign.

During the analysis of subjective features of crimes in the field of land relations, it is proved that the subject of crimes, provided for by Articles 239 and 254 of the Criminal Code of Ukraine, is special, while of other crimes of the study group is common. The options of qualification of actions of the official who occupied without permission the land plot are considered; the conclusion is made about the need to supplement Part 2 of Article 197-1 of the Criminal Code of Ukraine (new wording) with such a qualifying feature as committing an unauthorized occupation of a land plot by an official using official position or powers.

On the basis of criminal law doctrine about the factual and legal error, it is suggested to solve the problem of qualification of actions of the person who occupied the land plot with the permission of the improper subject or without proper execution. Taking into consideration the positive experience of many European countries, as well as the need to implement the principle of fairness in Criminal Law, it is proposed to differentiate criminal liability for intentional and negligent acts of pollution or damage of land.

It is argued that in the process of constructing the qualifying signs of unauthorized occupation of land plot, a number of significant violations of the rules for constructing the qualifying signs developed by criminal law are admitted. In order to abolish the relevant defects, it is proposed to present all the elements of the analysed crime as material ones. In addition, it is recommended to supplement the system of qualifying signs of the crime provided by Article 197-1 of the Criminal Code of Ukraine, with a direction of the unauthorized occupation of a land plot which has caused significant or grave damage.

According to the results of the consideration of the qualifying features of the bodies of land crimes of "environmental" orientation, it was concluded that there is a need in, on the one hand, their maximally unified construction, and on the other – supplement of an appropriate list by the features, the presence of which will provide the greatest differentiation of criminal liability for actions that differ significantly in degree of public danger. Doctrinal approaches that concern the interpretation of the content of the concepts of "other grave consequences" and "grave consequences" as qualifying signs of crimes in the field of land relations have been improved. At the same time, in order to ensure a uniform interpretation of the provisions of the Criminal Law, it is proposed to formalize the consequences that are currently included in the concept of "other grave consequences", in particular through the anticipation in new wordings of the investigated prohibitions such qualifying features as causing the "significant" and "grave damage", the material expression of which should be clearly identified in the note to Art. 239 of the Criminal Code of Ukraine.

According to the results of the study of punishment for committing crimes in the field of land relations, the refusal to mention in the sanctions the Art. 197-1 of the Criminal Code of Ukraine on arrest, restriction of liberty and imprisonment for a definite term is initiated; at the same time, the appropriateness of supplementing the sanctions of all parts of Art. 197-1 of the Criminal Code of Ukraine with such kind of punishment as a fine is emphasized.

A number of other defects related to the construction of sanctions of the articles under consideration are identified, which are proposed to be eliminated taking into account the practice of their application, as well as sanction norms of the Criminal Code of

Ukraine, describing similar at risk social crimes, as well as foreign experience and opinions of experts. Using the rules of construction of criminal legal sanctions, taking into account the doctrine of criminal offences and predictable formation within the framework of domestic criminal law of a two-member system of criminal acts, a system of adequate and harmonized sanctions has been developed, which should be taken as a basis in determining the criminal legal status of land torts (crime or criminal offense).

It has been proved that the existing practice of exemption from criminal liability cannot be considered legitimate: in connection with the change of the situation (Article 48 of the Criminal Code of Ukraine) of the persons who committed the unauthorized occupation of the land plot, only on the grounds that the person is positively characterized by the place of residence and sincerely repented of the crime; in connection with the effective repentance and reconciliation of the guilty with the victim (articles 45, 46 of the Criminal Code of Ukraine) of the persons which committed the land crimes of an "environmental" character.

Key words: criminal liability, land relations, crimes in the field of land relations, lands, land plot, soil cover (surface layer) of lands, unauthorized occupation, unauthorized construction, pollution, damage, illegal acquisition, ownerless usage, qualification.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія; передмова д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.

Розділ у колективній монографії:

1. Мовчан Р. О. Соціально-історичні передумови становлення й розвитку кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми забезпечення сталого розвитку держави і права: колективна монографія* / За ред. Р. Ф. Гринюка, А. Є. Краковської, О. Г. Турченко. Вінниця : ДонНУ імені Стуса, 2019. С. 152–174.

Наукові статті у фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері постійного користування земельною ділянкою. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 188–194.

2. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: проблема розмежування та шляхи її вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 51–55.

3. Мовчан Р. Щодо правильності місцезнаходження заборони, передбаченої ст. 239-1 КК України, у системі Особливої частини КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 120–124.

4. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382.

5. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.

6. Мовчан Р. О. Актуальні питання визначення предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Судова апеляція*. 2014. № 1. С. 55–61.

7. Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 5. С. 83–86.

8. Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 157–164.

9. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.

10. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1. С. 61–66.

11. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–104.

12. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.

13. Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2. С. 73–78.

14. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140.

15. Мовчан Р.О. Підстави криміналізації злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 201–205.
16. Мовчан Р.О. Про суспільну небезпеку злочинів у сфері земельних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 4. Т. 2. С. 72–75.
17. Мовчан Р. О. Про ознаки земельної ділянки та їх значення для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 174–180.
18. Мовчан Р. О. Щодо антисуспільної спрямованості самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 83–92.
19. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 105–109.
20. Мовчан Р. О. Про особливості конструювання складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 128–134.
21. Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3. С. 145–156.
22. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 123–134.

Наукові статті у періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

1. Мовчан Р. О. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов в Украине по законодательству Российского феодального государства (XV – начало XIX века). *Legea Si Viata*. 2016. № 9. С. 92–96.
2. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 4. С. 172–177.
3. Мовчан Р. О. Кримінально-правово охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.
4. Мовчан Р. А. Уголовно-правовая охрана земли за законодательством Украины и стран СНГ: компаративистский анализ. *Журнал гражданского и уголовного права*. 2017. № 1. С. 29–37.
5. Мовчан Р. Кримінально-правово охорона земельних ресурсів за законодавством країн Латинської Америки. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2017. Issue 2. P. 174–179.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Мовчан Р. О. Будівництво малих архітектурних форм чи інших тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці – проблеми кваліфікації та шляхи їх вирішення. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (Львів, 21–22 вересня 2012 р.)*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 374–379.
2. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого опису предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р.* / Упорядн.: Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 324–331.

3. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Незаконне утримування земельної ділянки – злочин, кримінальний проступок чи адміністративне правопорушення? *Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України* : матеріали всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Луганськ, 18–28 бер. 2013 р.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. С. 51–54.

4. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 411–414.

5. Мовчан Р. О. Удосконалення законодавчого закріплення поняття «інші тяжкі наслідки» як актуальний напрямок розвитку кримінально-правової політики. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «*Політика в сфері боротьби зі злочинністю*». Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р. С. 35–40.

6. Мовчан Р. О. Систематизація законодавчого використання оціночних понять як перспективний напрямок кримінально-правової політики (на прикладі аналізу поняття «інші тяжкі наслідки»). *Кримінальне право: традиції та новації* : матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса, 9–10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 265–271.

7. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми та перспективи вдосконалення кримінально-правового механізму захисту прав на землю. *Конституційні засади правотворення і правозастосування: стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 квітня 2016 р., м. Вінниця) / Донецький національний університет, ред. кол.: Гринюк Р. Ф., Турченко О. Г. Краковська А. Є. Вінниця : ДонНУ, 2016. С. 116–120.

8. Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за Руською Правдою. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару

(м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.); упоряд. докт. юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 130–134.

9. Мовчан Р. О. Криміналізація незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України): *pro et contra. Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 367–371.

10. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні та країнах СНД – порівняльний аналіз. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України* : матеріали I Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 175–178.

11. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Регламентация кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством країн англо-американської правової системи. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «*Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучасного суспільства*» (4 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 57–63.

12. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством Іспанії та Італії. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 327–331.

13. Мовчан Р. О. Деякі проблеми кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України). *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи* : матер. Загальнонац. юрид. форуму (м. Сєвєродонецьк, 25 травн. 2018 р.). Київ : Ваїте, 2018. С. 246–252.

14. Мовчан Р. О. Протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «французької» групи континентальної кримінально-правової системи. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний,*

безпековий, інтелектуальний простір: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 71–76.

15. Мовчан Р. О. Про проблеми кваліфікації використання земельної ділянки після закінчення строку дії договору оренди землі. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 97–100.

16. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Про доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин». *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 206–209.

17. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Про відмову від конструкції «створення небезпеки для життя, здоров'я чи довкілля» у складах злочинів проти довкілля (на прикладі ст. 239 Кримінального кодексу України). *Кримінальна юстиція: quo vadis? V Львівський форум кримінальної юстиції* : збірник матеріалів науково-практичної конференції (19–20 вересня 2019 року). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 42–50.

18. Мовчан Р. О. Про проблеми відмежування злочину, передбаченого статтею 239-1 КК України, та адміністративних проступків, передбачених статтями 53-3 та 53-4 КУпАП. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 418–422.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилось «у

заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 202–206.

2. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Земельні злочини екологічної спрямованості: від деліктів створення небезпеки до оптимальної законодавчої моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 120–130.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	11
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	25
1.1. Методологія дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин.....	25
1.2. Поняття злочинів у сфері земельних відносин: проблеми дефінування.....	36
1.3. Генеза регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Україні.....	53
1.4. Іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин.....	67
1.5. Соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України.....	88
Висновки до розділу 1.....	118
РОЗДІЛ 2. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	120
2.1. Характеристика та особливості об'єкта як ідентифікуючої ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин.....	120
2.2. Теоретико-прикладні проблеми об'єктивної сторони складів злочинів у сфері земельних відносин.....	168
2.3. Кримінально-правові проблеми встановлення змісту суб'єктивних ознак складів злочинів у сфері земельних відносин.....	236
2.4. Кваліфікуючі ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин: проблеми конструювання та застосування кримінального закону.....	269
Висновки до розділу 2.....	313

РОЗДІЛ 3. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН.....	318
3.1. Покарання як основна форма реалізації кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин: теоретичні, правотворчі та правозастосовні проблеми.....	323
3.2. Проблемні питання звільнення від кримінальної відповідальності як альтернативного кримінально-правового наслідку вчинення злочинів у сфері земельних відносин.....	361
3.3. Спеціальна конфіскація як особливий кримінально-правовий наслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин: проблеми застосування.....	382
Висновки до розділу 3.....	392
ВИСНОВКИ.....	394
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	413
ДОДАТКИ.....	539

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

абз. – абзац

Австрія – Республіка Австрія

Азербайджан – Азербайджанська Республіка

Албанія – Республіка Албанія

Андорра – Князівство Андорра

АРК – Автономна Республіка Крим

арт. – артикул

АТ – акціонерне товариство

Бахрейн – Королівство Бахрейн

Бельгія – Королівство Бельгія

Білорусь – Республіка Білорусь

Болгарія – Республіка Болгарія

Бразилія – Федеративна Республіка Бразилія

ВАТ – відкрите акціонерне товариство

ВГСУ – Вищий господарський суд України

Венесуела – Боліваріанська Республіка Венесуела

Вірменія – Республіка Вірменія

ВК України – Водний кодекс України від 6 червня 1995 р.

ВРУ – Верховна Рада України

ВС – Верховний Суд

ВССУ – Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

ВСУ – Верховний Суд України

га – гектар

гл. – глава

ГНЕУ ВРУ – Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України

грн – гривня

ГУ – Головне управління

ГЮУ ВРУ – Головне юридичне управління Апарату Верховної Ради України

Держводагентство – Державне агентство водних ресурсів України

Держгеокадастр – Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру

Держекоінспекція – Державна екологічна інспекція України

Держземагентство – Державне агентство земельних ресурсів України

Держкомзем – Державний комітет України по земельних ресурсах

Держсільгоспінспекція – Державна інспекція сільського господарства України

див. – дивитись

ЄДРСР – Єдиний державний реєстр судових рішень

ЕК – Екологічний кодекс

Еквадор – Республіка Еквадор

Естонія – Естонська Республіка

ЄС – Європейський Союз

Закон від 11 січня 2007 р. – Закон України від 11 січня 2007 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки»

Закон від 15 квітня 2008 р. – Закон України від 15 квітня 2008 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за порушення вимог земельного законодавства»

Закон від 15 листопада 2009 р. – Закон України від 15 листопада 2009 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за правопорушення у сфері довкілля»

Закон від 18 лютого 2016 р. – Закон України від 18 лютого 2016 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо виконання рекомендацій, які містяться у шостій доповіді Європейської комісії про стан виконання Україною Плану дій щодо лібералізації

Європейським Союзом візового режиму для України, стосовно удосконалення процедури арешту майна та інституту спеціальної конфіскації»

Закон від 10 липня 2018 р. – Закон України від 10 липня 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні»

Закон від 22 листопада 2018 р. – Закон України від 22 листопада 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»

Закон від 19 грудня 2019 р. – Закон України від 19 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин»

ЗАТ – закрите акціонерне товариство

затв. – затверджено

ЗК – Земельний кодекс

ЗК України – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р.

ЗМІ – засоби масової інформації

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

Ізраїль – Держава Ізраїль

Індонезія – Республіка Індонезія

Іспанія – Королівство Іспанія

Італія – Італійська Республіка

Казахстан – Республіка Казахстан

Катар – Держава Катар

Киргизстан – Киргизька Республіка

Кіпр – Республіка Кіпр

КК – Кримінальний кодекс

КК України – Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р.

ККС ВС – Касаційний кримінальний суд у складі Верховного суду

КМУ – Кабінет Міністрів України

кн. – книга

КНР – Китайська Народна Республіка

Колумбія – Республіка Колумбія

коп. – копія

КСП – колективне сільськогосподарське підприємство

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р.

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р.

КУпН – Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р.

Латвія – Латвійська Республіка

Литва – Литовська Республіка

Ліван – Ліванська Республіка

Ліхтенштейн – Князівство Ліхтенштейн

Люксембург – Велике Герцогство Люксембург

м. – місто

Македонія – Республіка Північна Македонія

МАФ – мала архітектурна форма

МВС – Міністерство внутрішніх справ

Методика від 25 липня 2007 р. – Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2007 р. № 963

Методика від 27 жовтня 1997 р. – Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства, затв. наказом Міністерства охорони

навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України від 27 жовтня 1997 р. № 149

Мінагропрод – Міністерство аграрної політики та продовольства України

Мінприроди – Міністерство екології та природних ресурсів України

млн – мільйон

млрд – мільярд

Молдова – Республіка Молдова

Нідерланди – Королівство Нідерланди

Норвегія – Королівство Норвегія

НПС – навколишнє природне середовище

НМДГ – неоподатковуваний мінімум доходів громадян

НПА – нормативно-правовий акт

ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати

ОВВ – органи виконавчої влади

ОДА – обласна державна адміністрація

ОДВ – органи державної влади

ОДР – органи досудового розслідування

Оман – Султанат Оман

ОМС – органи місцевого самоврядування

ООН – Організація Об'єднаних Націй

п. – пункт

Папуа Нова Гвінея – Незалежна Держава Папуа Нова Гвінея

Парагвай – Республіка Парагвай

ПЗФ – природно-заповідний фонд

ПК України – Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р.

Польща – Республіка Польща

Португалія – Португальська Республіка

Порядок від 4 січня 2005 р. – Порядок видачі та анулювання спеціальних дозволів на зняття та перенесення ґрунтового покриття (родючого шару ґрунту) земельних ділянок, затв. наказом Держкомзему від 4 січня 2005 р. № 1

пп. – підпункт

ППВСУ – постанова Пленуму Верховного Суду України

ППВСУ від 10 грудня 2004 р. – постанова Пленуму Верховного Суду України від 10 грудня 2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля»

проект Закону від 27 листопада 2008 р. – проект Закону України від 27 листопада 2008 р. № 3417 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо відповідальності за правопорушення стосовно земель водного фонду)»

Пуерто-Ріко – Співдружність Пуерто-Ріко

р. – рік

РДА – районна державна адміністрація

РЄ – Рада Європи

розд. – розділ

рр. – роки

с. – сторінка

Сан-Марино – Республіка Сан-Марино

СВ – слідче відділення

с/г – сільськогосподарський

Сербія – Республіка Сербія

Словаччина – Словацька Республіка

Словенія – Республіка Словенія

СНД – Співдружність Незалежних Держав

СП – сільськогосподарське підприємство

ст. – стаття

США – Сполучені Штати Америки

т – тонна

Таджикистан – Республіка Таджикистан

тис. – тисяча

ТОВ – товариство з обмеженою відповідальністю

Туреччина – Турецька Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

Уругвай – Східна Республіка Уругвай

ФГ – фермерське господарство

Фіджі – Республіка Фіджі

Філіппіни – Республіка Філіппіни

Фінляндія – Фінляндська Республіка

Франція – Французька Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

Хорватія – Республіка Хорватія

ЦК України – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р.

ч. – частина

Чехія – Чеська Республіка

Чорногорія – Республіка Чорногорія

Швейцарія – Швейцарська Конфедерація

Швеція – Королівство Швеція

Японія – Японська Держава

ВСТУП

Обґрунтованість теми дослідження. У ст. 13 Конституції України закріплено засадниче положення про те, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, є об'єктами права власності Українського народу. Визнаючи необхідність збереження всіх перерахованих природних ресурсів, окремо законодавець зупинився лише на одному з них – землі, проголошеній основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14). Навіть більше: ухвалюючи Основний Закон держави, парламентарії визнали за потрібне закріпити й особливий статус землі як об'єкта правовідносин, зазначивши, що право власності на землю гарантується; воно набувається і реалізується виключно відповідно до закону (ч. 2 ст. 14). Не варто забувати і про те, що Україна – це аграрна держава з найціннішими у світі еталонними ґрунтами, а тому сільське господарство як один із пріоритетних секторів національної економіки має великий потенціал для розвитку.

Незважаючи на закріплення на найвищому законодавчому рівні особливого статусу землі, стан земельних ресурсів України є близьким до критичного. Так, в ухваленій у 2019 р. Стратегії екологічної політики на період до 2030 р. наводяться дані про те, що: водною та вітровою ерозією уражені близько 57 % території України; забрудненими є орієнтовно 20 % земель України; більш як 150 тис. га земель порушені. Природно, що за таких несприятливих обставин Україна як цивілізована держава намагається реагувати на нинішню ситуацію, зокрема, шляхом удосконалення механізму юридичного впливу на порушників земельного законодавства. Враховуючи те, що останнє не містить усього арсеналу заходів, покликаних впливати на суб'єктів земельних правопорушень, у переважній своїй більшості відповідні правові заходи знаходять закріплення в нормах охоронних галузей права – адміністративного та кримінального. Зокрема, чинний КК України відзначається наявністю досить розгалуженої системи норм, присвячених регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. Причому,

кореспондуючись з відповідними приписами Конституції України, ця система враховує необхідність кримінально-правової охорони як «власницької» функції, що є покликанням ст. 197-1 КК України, так і «екологічної» функції землі як основного національного багатства, що є прерогативою статей 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України.

Та навіть попри наявність згаданої системи норм, існуючий в Україні стан кримінально-правової протидії порушенням земельного законодавства не є задовільним. Небезпідставність зробленого висновку підтверджується, серед іншого, незначною кількістю осіб, яким вручалось повідомлення про підозру і, відповідно, засуджених за злочинні порушення земельного законодавства. Особливо це стосується земельних злочинів «екологічної» спрямованості: за 2013–2019 рр. повідомленням про підозру закінчилось досудове розслідування лише 84 кримінальних проваджень із 1709, відкритих за статтями 239, 239-1, 239-2 і 254 КК України (за однією лише ст. 197-1 КК України за вказаний період повідомлення про підозру було вручено 538 особам). Із цією статистикою загалом корелюється і інформація про те, що у 2018–2019 рр. за вчинення злочинів розглядуваної категорії було засуджено лише 28 осіб (за ст. 197-1 КК України – 109), що гостро дисонує з наведеними вище відомостями про стан дотримання законності у сфері земельних відносин, зайвий раз сигналізуючи про вади кримінально-правової охорони земельних відносин, її неефективність.

Проблематика кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин належить до числа активно досліджуваних у доктрині України. Помітним внеском у її розроблення є праці таких науковців, як Н. О. Антонюк, І. В. Берднік, П. С. Берзін, О. В. Буцко, С. Б. Гавриш, Л. М. Демидова, З. А. Загинеї-Заболотенко, М. В. Іщенко, Т. В. Корнякова, О. М. Костенко, Г. С. Крайник, В. В. Локтіонова, В. К. Матвійчук, П. С. Матишевський, М. І. Мельник, П. В. Мельник, А. А. Музика, В. О. Навроцький, Н. В. Нетеса, М. І. Панов, О. В. Сівак, Ю. А. Турлова, П. Л. Фріс, О. В. Чепка та ін.

Потреба вийти за межі галузевих питань і зіставити положення кримінального і регулятивного законодавства у контексті висунення аргументованих пропозицій,

спрямованих на вдосконалення КК України і практики його застосування, робить логічним використання здобутків і земельно-правової доктрини. У зв'язку з цим одна з особливостей дослідження полягає у широкому зверненні до праць фахівців із земельного та екологічного права – Н. С. Гавриш, В. М. Єрмоленка, І. І. Каракаша, Т. О. Коваленко, В. В. Костицького, П. Ф. Кулинич, Н. Р. Малишевої, А. М. Мірошніченка, В. В. Носіка, Т. Б. Саркісової, В. І. Семчика, В. В. Сидоренка, Ю. С. Шемшученка, М. В. Шульги та ін.

В Україні захищено низку дисертацій, присвячених дослідженню окремих злочинів у сфері земельних відносин: самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (В. М. Федоров, 1986 р.; В. М. Захарчук, 2014 р.), незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (М. В. Кумановський, 2014 р.), незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (О. С. Олійник, 2015 р.; С. М. Ребенко, 2015 р.), безгосподарського використання земель (Н. Ю. Цвіркун, 2012 р.), а О. О. Пенязьковою у 2018 р. було завершено написання комплексної кваліфікаційної роботи на тему «Кримінально-правова охорона земель в Україні». Найбільший же внесок у розроблення питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за злочини у сфері земельних відносин, зробив А. М. Шульга у межах захищеної в 2019 р. докторської дисертації «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект».

Незважаючи на позначену доктринальну активність, чимало важливих питань, пов'язаних із тлумаченням, застосуванням і визначенням перспектив відповідних кримінально-правових заборон, залишаються дискусійними, а окремі з них – недослідженими. Зокрема, йдеться про обґрунтованість передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України показника значної шкоди; доцільність конструювання складів злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, як формальних; виправданість законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і необхідність формалізації передбачених ч. 1 ст. 239 КК України показників криміноутворювальної шкоди; раціональність згадування у ст. 239 КК України про порушення спеціальних правил; оптимальне конструювання

кваліфікуючих ознак земельних злочинів екологічного характеру тощо. Крім того, у світлі очікуваного запровадження у систему кримінального законодавства України двочленної класифікації злочинних діянь (кримінальних правопорушень) із поділом їх на злочини та кримінальні проступки, варто звернути увагу на те, що допоки вітчизняним криміналістам не вдалося сформувати науково обґрунтованих критеріїв, які мали б враховуватись при визначенні кримінально-правового статусу конкретних земельних деліктів. Головне ж – потребує доктринального опрацювання цілісний, системний і такий, що ґрунтується, зокрема на ретельному опрацюванні положень регулятивного законодавства і матеріалів правозастосовної практики, підхід до розв’язання проблеми підвищення ефективності кримінально-правової охорони земельних відносин в Україні.

Викладене свідчить про те, що питання кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин у правовій доктрині розкриті недостатньо, а отже, вони потребують подальшого наукового аналізу. Та обставина, що ні науковцями, ні судовою практикою і досі не було вироблено уніфікованої позиції щодо багатьох злободенних питань кваліфікації і визначення кримінально-правових наслідків вчинення вказаних злочинів, дає змогу стверджувати, що на сьогодні конструкції досліджуваних статей мають численні вади, які мають бути усунені у процесі подальшого законотворення. Надійним фундаментом для цього процесу можуть і повинні стати напрацювання кримінально-правової науки.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана на кафедрі кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка відповідно до: плану науково-дослідної роботи кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затв. постановою загальних зборів НАПрН України від 3 березня 2016 р. (напрям: «Проблеми кримінально-правового забезпечення безпеки особи, суспільства, держави та людства від злочинних посягань»); Переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 р., затв. постановою

КМУ від 7 вересня 2011 р. № 942 (напрям: «Фундаментальні дослідження з актуальних проблем суспільних та гуманітарних наук»); Стратегії національної безпеки України, затв. Указом Президента України від 26 травня 2016 р. № 287/2015 (напрям: «Забезпечення екологічної безпеки»).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка (протокол № 5 від 22 грудня 2015 р.) і зареєстрована відділенням кримінально-правових наук НАПрН України (п. 718, 2015 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою пропонованого дослідження є розроблення концепції кримінально-правового забезпечення ефективної охорони земельних відносин.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

- сформулювати методологічні засади дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин;
- виробити науково обґрунтоване доктринальне розуміння поняття злочинів у сфері земельних відносин;
- дослідити генезу регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Україні;
- вивчити іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин;
- вирішити питання про соціальну обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України;
- охарактеризувати та з'ясувати особливості об'єкта як ідентифікуючої ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин;
- розглянути теоретико-прикладні проблеми об'єктивної сторони складів злочинів у сфері земельних відносин;
- вирішити кримінально-правові проблеми встановлення змісту суб'єктивних ознак складів злочинів у сфері земельних відносин;
- розкрити проблеми конструювання та застосування кваліфікуючих ознак складів злочинів у сфері земельних відносин;

– дослідити теоретичні, правотворчі та правозастосовні проблеми покарання як основної форми реалізації кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин;

– з’ясувати проблемні питання звільнення від кримінальної відповідальності як альтернативного кримінально-правового наслідку вчинення злочинів у сфері земельних відносин;

– розглянути проблеми застосування спеціальної конфіскації як особливого кримінально-правового наслідку вчинення злочинів у сфері земельних відносин;

– сформулювати рекомендації, спрямовані на вдосконалення кримінального, адміністративного та земельного законодавства та оптимізацію правозастосовної практики.

Об’єкт дослідження – кримінально-правова охорона земельних відносин.

Предмет дослідження – кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові методи.

Діалектичний метод дозволив: осмислити проблематику дослідження, його методологічні основи; структурувати дисертаційне дослідження, складовими якого є узгоджені між собою розділи та підрозділи; здійснювати пізнання об’єкта дослідження поетапно. *Герменевтичний метод* став у нагоді при: формулюванні пропозицій щодо удосконалення законодавчого опису кваліфікованих складів досліджуваних злочинів; тлумаченні вживаних у розглядуваних статтях КК України понять і термінів. *Метод системно-структурного аналізу* використаний як при дослідженні зв’язків аналізованих кримінально-правових заборон із правовою системою України загалом, так і з іншими нормами та інститутами Загальної та Особливої частини КК України, а також при вирішенні питання про правильність місцезнаходження норм, якими *de lege lata* передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, у системі Особливої частини КК України. *Формально-логічним (догматичним) методом* автор послугувався під час тлумачення норм КК України про відповідальність за злочини у сфері земельних

відносин. *Соціологічний метод* дозволив дослідити відповідні кримінально-правові норми в аспекті їхньої соціальної зумовленості. Використовувались також *статистичний метод* (за його допомогою проаналізовано відповідні кількісні та якісні показники) і *соціометричний підхід* (став у нагоді при формулюванні передбачених у проєктованих редакціях досліджуваних норм КК України показників «істотної», «значної» та «тяжкої шкоди»). *Історичний метод* застосовувався під час ретроспективного аналізу правових норм, які стосуються обраної проблематики. *Компаративістський метод* використаний для з'ясування підходів іноземних держав щодо регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. За допомогою *методу моделювання* ініційовані новели, що можуть стати у нагоді при вдосконаленні положень кримінального, адміністративного та земельного законодавства, а також сформульовані пропозиції, спрямовані на покращення відповідної судової практики.

Емпіричну базу дослідження становлять: результати вивчення та узагальнення судової практики у справах про злочини у сфері земельних відносин, розглянутих судами України протягом 2007–2019 рр. (всього 895 судових рішень); практика ЄСПЛ; правові позиції ВС із різних категорій кримінальних, господарських, цивільних та адміністративних справ; рішення судів у справах про адміністративні правопорушення у сфері земельних відносин; постанови органів виконавчої влади в галузі земельних відносин; узагальнення судової практики, здійснені ВСУ і ВССУ; статистичні дані ВС, МВС України, ГПУ за 2007–2019 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є комплексним науковим дослідженням сучасних проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, в якому розроблено концепцію кримінально-правового забезпечення ефективної охорони земельних відносин. У роботі аргументовано низку нових положень, висновків і рекомендацій:

уперше:

1) сформульовано доктринальну модель системи заборон, що передбачають нормативні підстави кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин, а також систему адекватних та узгоджених між собою санкцій,

які, будучи відображенням суспільної небезпеки відповідних посягань, можуть бути взяті за основу при визначенні кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок);

2) виявлено загальні ознаки, притаманні злочинам у сфері земельних відносин, на підставі чого із дотриманням методологічних вимог до дефінування запропоновано їхнє доктринальне визначення як злочинів, що посягають на земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, а також встановлений порядок охорони та раціонального використання земельних ресурсів, предметом яких виступають саме і лише передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин – землі, земельні ділянки та ґрунти;

3) за результатами дослідження генези національного законодавства виявлено закономірності правової регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, включаючи корельованість процесів становлення, розвитку і застосування відповідних кримінально-правових заборон із змістом і характером існуючих у відповідній історичній формації земельних відносин, які, своєю чергою, залежали від соціально-економічного і політичного ладу країни;

4) завдяки вивченню та узагальненню іноземного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин встановлено, що, незважаючи на належність до різних правових сімей, в усіх досліджених законодавчих системах країн (всього дев'яносто чотири) існують норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних відносин, а їхня нормативна модель загалом узгоджується із закріпленою в КК України системою норм про відповідальність за земельні злочини «власницької» та «екологічної» спрямованості. Крім того, виокремлено положення зарубіжного кримінального законодавства, які можуть бути враховані під час удосконалення КК України;

5) у зв'язку із порушенням відповідних принципів криміналізації обґрунтовано положення про безпідставність посилення у межах ч. 2 ст. 254 КК України відповідальності та передбачення у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак лише такого різновиду безгосподарського використання

земель, як умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами. Через очікуване скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення окремо аргументується положення про недоцільність криміналізації (потенційної) незаконної реєстрації угод із земельною ділянкою;

б) доведено, що у випадку самовільного зайняття земельних ділянок, які складаються з нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв), потерпілими від злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, мають визнаватися територіальні громади;

7) аргументовано положення про безпідставність інкримінування норми про самовільне зайняття земельної ділянки особам, які вчиняли відмінне від незаконного користування фактичне розпорядження земельними ділянками, а так само приступали до оброблення земель в охоронних зонах, що знаходяться в межах належних їм на законних підставах земельних ділянок;

8) обґрунтовано, що передбачений ч. 1 чинної редакції ст. 197-1 КК України показник значної шкоди як криміноутворювальної ознаки потребує істотного зменшення. Водночас доведено, що у подальшому (з моменту набрання чинності Законом України від 22 листопада 2018 р. або ухвалення нового КК України) самовільне зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, має визнаватись кримінальним проступком;

9) аргументовано положення про те, що за умови реалізації ініційованих дисертантом законодавчих змін, які дозволять інкримінувати ст. 239 КК України не лише у разі порушення спеціальних правил поведіння з небезпечними речовинами, а й у випадках будь-яких інших проявів псування земель, а також розширять коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, за рахунок законних власників та землекористувачів, статтю 254, присвячену безгосподарському використанню земель, має бути виключено з КК України;

10) на підставі кримінально-правового вчення про фактичну та юридичну помилку запропоновано розв'язання проблеми кваліфікації дій особи, яка зайняла земельну ділянку з дозволу неналежного суб'єкта або без належного оформлення;

11) обґрунтовано положення про необхідність диференціації кримінальної відповідальності, з одного боку, за самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано істотної, значної та тяжкої шкоди (при цьому аргументуються параметри вказаних ознак), а з іншого – за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель;

удосконалено:

12) наукову класифікацію злочинів у сфері земельних відносини, яка включає в себе дві групи посягань: земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України) та земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України);

13) положення про те, що у ст. 197-1 КК України замість формулювання «земельна ділянка» варто використати термін «земля» з одночасним виключенням з диспозиції ч. 1 цієї статті згадування про володільця чи власника земельної ділянки, а також про те, що формулювання «будівництво будівель або споруд» має бути замінене на зворот «будівництво об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації»;

14) аргументацію на користь того, що караним за ч. 3 ст. 197-1 КК України треба визнавати лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду; *de lege ferenda* цей факт має бути чіткіше відображений у новій редакції згаданої норми;

15) обґрунтування щодо безпідставності законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки та необхідності максимальної формалізації передбачених нормами КК України про відповідальність за земельні злочини «екологічної» спрямованості показників шкоди як криміноутворювальних і кваліфікуючих ознак;

16) доктринальні підходи щодо визначення розміру шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, а також тлумачення змісту понять «інші

тяжкі наслідки» та «тяжкі наслідки» як кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак складів злочинів у сфері земельних відносин;

17) наукові позиції, згідно з якими: а) найбільш ефективним видом покарання, який має призначатися особам, котрі вчинили злочини у сфері земельних відносин, є штраф; б) не може вважатися правомірною існуюча практика звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (через стохастичний характер заподіюваної злочинами проти довкілля шкоди) і примиренням винного з потерпілим (оскільки жодна конкретна особа не має право вибачати суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству) осіб, які вчинили земельні злочини «екологічного» характеру; в) потребує уточнення передбачений ст. 96-1 КК України перелік злочинів і суспільно небезпечних діянь, при вчиненні яких застосовується спеціальна конфіскація;

дістали подальшого розвитку положення про:

18) соціальну обумовленість криміналізації передбачених чинним КК України порушень земельного законодавства, для якої були приводи та підстави, і водночас порушення окремих принципів криміналізації вказаних діянь;

19) недоцільність перенесення норми про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво до інших розділів Особливої частини КК України;

20) визнання предметом злочинів, передбачених статтями 239-1 і 239-2 КК України, лише того поверхневого шару земель, який знаходиться на земельній ділянці, що не належить на законних підставах винній особі;

21) доцільність внесення до ЗК України змін, які б визначили юридичну долю земельних ділянок, що використовуються після смерті громадян, котрим вони були надані в постійне користування до 1 січня 2002 р., і які (зміни) вирішили б проблему кваліфікації дій осіб, які користуються відповідними земельними ділянками, а також доповнення КУПАП статтею 53-7, в якій має бути передбачено адміністративну відповідальність за зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї;

22) необхідність заміни вживаного у ст. 239-1 КК України термінологічного звороту «незаконне заволодіння» формулюванням «незаконне зняття», а також

регламентації в межах нової редакції ст. 239-2 КК України відповідальності не за незаконне заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, а за незаконне штучне утворення земельної ділянки;

23) доречність доповнення ч. 2 ст. 197-1 КК України (її нової редакції) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовою особою з використанням службового становища або повноважень, а також необхідність удосконалення системи кваліфікуючих ознак самовільного будівництва (за умови їхнього збереження у відповідній нормі);

24) доцільність: а) максимально уніфікованого конструювання кваліфікуючих ознак складів земельних злочинів «екологічної» спрямованості; б) доповнення відповідного переліку за рахунок ознак, наявність яких забезпечуватиме найбільшу диференціацію кримінальної відповідальності; в) виключення наслідків у виді заподіяння фізичної шкоди людині з числа кваліфікуючих ознак складів злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані чи вже використовуються у:

– *науково-дослідній сфері та навчальному процесі* – як підґрунтя для подальших наукових розробок і досліджень проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин; під час викладання кримінального, земельного права та інших навчальних дисциплін, підготовки підручників, навчальних посібників, коментарів положень КК України (акти впровадження результатів дисертації в освітню та науково-дослідну діяльність: юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса від 12 березня 2020 р.; Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка від 24 березня 2020 р.; гуманітарно-економічного факультету Бердянського державного педагогічного університету від 11 березня 2020 р.);

– *правотворчості* – для подальшого вдосконалення КК України, а також ЗК України та КУпАП (лист про впровадження результатів дисертації в діяльність Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності від 16 березня 2020 р. № 04-27/12–2020/55612);

– *правозастосовній діяльності* – під час застосування кримінального законодавства у справах про злочини у сфері земельних відносин (акти впровадження результатів дисертації в діяльність Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (від 13 березня 2020 р.) та Генеральної прокуратури України (від 20 березня 2020 р.)).

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації положення та висновки ґрунтуються на власних дослідженнях. Ідеї та розробки, що належать співавтору публікацій за темою дисертації, здобувачем не використовувалися. В опублікованих у співавторстві з О. О. Дудоровим працях особистим внеском здобувача є: пропозиція щодо доповнення КУпАП нормою, яка передбачає відповідальність за використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів; теоретичний висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки; доктринальний підхід щодо тлумачення змісту поняття «інші тяжкі наслідки»; теоретичний висновок про те, що збереження контролю над земельною ділянкою без належних правових підстав не повинне тягнути кримінальну відповідальність за ст. 197-1 КК України; характеристика законодавства країн англо-американської правової системи, присвяченого регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин; доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин».

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації були оприлюднені на таких наукових заходах: «Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення» (Львів, 21–22 вересня 2012 р.); «Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права» (Луганськ, 19–20 квітня 2012 р.); «Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України» (Луганськ, 18–28 березня 2013 р.); «Актуальні проблеми кримінальної відповідальності» (Харків, 10–11 жовтня 2013 р.); «Політика в сфері боротьби зі злочинністю» (Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р.); «Кримінальне право: традиції та новації» (Полтава, 9–10 липня 2015 р.); «Конституційні засади правотворення і

правозастосування: стан та перспективи розвитку» (Вінниця, 22 квітня 2016 р.); «Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти» (Миколаїв, 26 травня 2016 р.); «Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України» (Київ, 22 вересня 2016 р.); «Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування» (Харків, 12–13 жовтня 2016 р.); «Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучасного суспільства» (Київ, 4 листопада 2016 р.); «Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації» (Харків, 12–13 жовтня 2017 р.); «Доступ до правосуддя у контексті судової реформи» (Сєвєродонецьк, 25 травня 2018 р.); «Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір» (Хмельницький, 23 квітня 2019 р.); «Кримінальна юстиція: Quo vadis?» (Львів, 19–20 вересня 2019 р.); «Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи» (Одеса, 27 вересня 2019 р.); «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.); «Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України» (Харків, 17–19 жовтня 2019 р.).

Публікації. Основні положення дисертації оприлюднені у 49 наукових працях, серед яких: 1 – індивідуальна монографія; 1 – колективна монографія; 22 – статті, опубліковані у наукових фахових виданнях України; 5 – статті у наукових періодичних виданнях інших держав; 18 – праці апробаційного характеру; 2 – публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура дисертації. Праця складається із переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (1263 найменування) і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 644 сторінки, із яких основний текст займає 402 сторінки, список використаних джерел – 126 сторінок, додатки – 105 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

1.1 Методологія дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин

Як зазначає Д. А. Керімов, кожний новий етап у прогресивному розвитку науки ознаменовується подальшим зростанням значення методологічного порядку. Одним із свідчень цього є інтенсивна розробка проблем методології, яка нині характерна майже для всіх галузей наукового знання [539, с. 20]. Тому очевидно, що передумовою будь-якого наукового дослідження, від якої значною мірою залежить результативність останніх, є визначення методологічних засад його проведення [372, с. 20; 825, с. 291]. Адже, як на цьому резонно акцентує увагу Л. М. Демидова, саме обрана стратегія із запровадженням перевірених часом методів дає змогу здійснити всебічне вивчення об'єкта (предмета) дослідження [425, с. 141].

У вітчизняній науці відсутній уніфікований підхід до визначення змісту поняття «методологія» [573; 1204, с. 25–26]. На мою думку, найбільш вдалим, всеохоплюючим і врешті-решт таким, що максимально враховує тематику цього дослідження, є тлумачення, запропоноване М. І. Пановим та Н. О. Гуторовою. Спираючись на загальні постулати філософії права [82; 136; 782], вчені визначають методологію дослідження взагалі і проблем Особливої частини кримінального права України зокрема як систему методів, прийомів і засобів наукового пізнання, яка в такій якості становить собою комплекс історично складених раціональних шляхів, засобів і форм руху мислення від незнання до знання, від припущення до істини, від одиничного до узагальненого, від явища до суті [825, с. 291].

З-поміж інших наукових класифікацій [401, с. 15–16] мені найбільше імпонує підхід С. В. Хилюк, яка виокремлює три рівні методології: 1) філософський

(фундаментальний) (є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів); 2) загальнонауковий (вчення про методи наукового пізнання, які використовуються у всіх науках або в більшості з них); 3) конкретно-науковий (вчення про методи наукового пізнання, які використовуються лише однією наукою або групою наук близьких за предметом дослідження, а також про особливості використання філософських та загальнонаукових методів в межах конкретної науки) [1204, с. 26–27].

Зважаючи на багатоманіття наукових методів, виникає питання, чи потребують вони пропорційно однакового висвітлення у рамках пропонованої увазі читача роботи. На мою думку, для вирішення конкретних завдань у науковому дослідженні (на відміну від всебічного пізнання об'єкта) значення методів не є рівнозначним. Переважне використання окремих із них над іншими дозволяє більш ефективно досягнути виконання поставлених цілей [809, с. 77].

Тут також пригадуються резонні зауваження П. М. Рабіновича про те, що методологічний плюралізм не повинен перетворюватися на методологічний анархізм, на методологічну нерозбірливість, сваволю, «всеїдність». На думку вченого, задля запобігання таким небажаним «витратам» необхідно дотримуватися таких трьох загальнометодологічних постулатів: 1) об'єктивна обумовленість обраних методів дослідження його предметом; 2) необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певного об'єктивного критерію; 3) спроможність методу наближувати, призводити до розкриття соціальної сутності явищ, що вивчаються [948, с. 168–170].

Отже, вибір основних методів дослідження передусім залежить від предмету та цілей конкретної роботи. Враховуючи, що це дослідження претендує на звання такого, що присвячене вирішенню передусім проблем Особливої частини кримінального права, доцільним видається використання як базового наукового підходу, авторами якого є згадані М. І. Панов та Н. О. Гуторова. Основною перевагою підтримуваної концепції є те, що вона одночасно враховує як загальнотеоретичне вчення про методологію проведення наукових досліджень, зокрема й у сфері кримінального права, так і специфіку методики написання робіт,

присвячених саме проблематиці Особливої частини кримінального права. Підтримуючи тезу про неприпустимість зведення методології до того чи іншого методу, вчені водночас висувають науково обґрунтовану гіпотезу стосовно того, що методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права включають у себе систему методів, до яких як основні належать такі: 1) діалектичний; 2) системно-структурного аналізу; 3) формально-логічний; 4) соціологічний; 5) історичний та 6) порівняльний методи [825, с. 292].

Діалектичний метод. Аналізуючи методологію кримінально-правових досліджень, Я. О. Лантінов зазначає, що положення підручників як з радянського, так і кримінального права України збігаються в частині визнання діалектики методологічною базою науки кримінального права [643, с. 281]¹. Зважаючи на це, відповідну характеристику варто розпочати саме з діалектичного методу пізнання, що передбачає побудову мислення від конкретного до абстрактного з подальшим переходом від абстрактного до конкретного [539, с. 127–157].

Тут передусім хотілося б пригадати слушні зауваження М. І. Панова та Н. О. Гуторової, які підкреслюють, що, розробляючи методологічні засади, треба насамперед виходити зі специфіки самого об'єкта дослідження – у нашому випадку це проблеми Особливої частини кримінального права. Цей об'єкт є досить складним: він може виступати у вигляді: 1) *одиночного об'єкта (явища)*, приміром, окремого злочину і норми кримінального права, яка встановлює відповідальність за цей злочин; 2) *множинності об'єктів (явищ)*, тобто стосовно окремої групи злочинів і правових норм, що передбачають відповідальність за них і містяться в певному розділі Особливої частини КК України [825, с. 292].

У нашому випадку має місце другий із зазначених проявів, коли об'єктом дослідження виступає група злочинів у сфері земельних відносин та відповідних норм. Через це варто пам'ятати, що, крім індивідуальних ознак, притаманних кожному з цих видів злочинів, їм також притаманні і загальні, властиві усім ознаки.

¹ Слід відмітити, що останнім часом деякі науковці висловлюють сумніви щодо доцільності такого підходу [593].

На мою думку, варто погодитись із думкою С. В. Хилюк, яка зазначає, що хоча з 1991 року діалектичний матеріалізм остаточно втратив статус єдиного та загальнообов'язкового методу, проте зберігає своє значення для юридичної науки і в наші дні [1204, с. 28].

Тут завжди має місце діалектичний процес, коли вище (загальне) виникає з нижчого (конкретного), а нижче переходить у вище. У процесі абстрагування від індивідуальних (особливих) ознак абстракцій нижчого рівня і встановлення при цьому ознак більш загального порядку, які характерні цим абстракціям (видовим поняттям), виникають логіко-гносеологічні та юридичні підстави для розробки абстракції вищого рівня – *родового наукового поняття окремої групи злочинів*. «За своїм обсягом, – резюмують М. І. Панов та Н. О. Гуторова, – воно охоплює всі злочини (або окрему групу), кримінальну відповідальність за які передбачено в статтях того чи іншого розділу КК» [825, с. 294–295].

Найбільш повно вказані методологічні настанови знайшли відображення у підрозділі 1.2, під час написання якого були виявлені ті спільні риси, що є властивими для кожного зі злочинів у сфері земельних відносин. А вже потім, як квінтесенція відповідних діалектичних процесів запропоновано родове поняття групи злочинів у сфері земельних відносин, «логіко-гносеологічною та юридичною підставою» розроблення якого і стали попередньо визначені ознаки.

Якщо в підрозділі 1.2 ми прямували від абстракцій нижчого до абстракцій вищого рівня, то на наступних етапах дослідження методологічний вектор був змінений на протилежний – на сходження (підняття) від абстрактних понять до конкретних явищ правової реальності. Екстраполюючи наукові напрацювання М. І. Панова та Н. О. Гуторової [825, с. 296–297] на тематику цього дослідження, можна констатувати, що в процесі зазначеної пізнавальної діяльності автор намагався глибше і всебічніше розглянути конкретні злочини у сфері земельних відносин, з'ясувати їхню суспільну небезпечність, глибше пізнати юридичну природу, об'єктивні та суб'єктивні ознаки й одночасно уточнити і конкретизувати безпосередні кримінально-правові норми, викладені в диспозиціях статей 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України, з погляду оптимальності їхнього формулювання.

Діалектичним методом філософський рівень методології не вичерпується. За влучним висловом С. В. Хилюк, кожне філософське вчення пропонує науковцям відповідний фундаментальний метод пізнання [1204, с. 34]. Зокрема, одним із важливих аспектів дослідження проблем Особливої частини кримінального права є

аналіз різноманітних юридичних текстів у цілому та окремих їх положень, які потребують тлумачення, що досягається за допомогою використання герменевтичного методу [1210, с. 276]. З огляду на це, а також через його багатofункціональність, на особливу увагу заслуговує саме *герменевтичний метод*.

З. А. Загине́й-Заболотенко було обґрунтовано концепцію герменевтики кримінального закону України як конкретно-наукового методу в галузі кримінального права, яка охоплює такі складові, як нормотворча техніка кримінального закону України, текст цього закону як предмет герменевтики, його змістовна еквівалентність, розуміння та тлумачення нормативного змісту кримінального закону України, а також експертологія його тексту [487, с. 5].

У пропонованій роботі правила герменевтики стали в нагоді при: формулюванні кваліфікованих складів досліджуваних злочинів, які були розроблені, зокрема, з урахуванням того, що всі проєктовані основні склади є матеріальними; тлумаченні вживаного у ч. 2 ст. 239 і ч. 3 ст. 239-1 КК України та викладеного за допомогою методу так званих відкритих переліків поняття «інші тяжкі наслідки», зміст якого був визначений за допомогою з'ясування значення конкретизуючих термінів (зворотів), які були вказані поруч із ним; трактуванні використаного у ч. 3 ст. 197-1 КК України термінологічного звороту «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначений у частині першій цієї статті»; розкритті змісту багатьох інших понять та термінів.

Метод системно-структурного аналізу. Як зауважує М. І. Панов, системність кримінального права полягає у внутрішній єдності структурних елементів кримінального права як цілого, наявності між ними відносин і зв'язків, що характеризуються упорядкованістю, логічною узгодженістю і несуперечливістю. При цьому вказані відносини і зв'язки можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні [824, с. 312]. Саме ця обставина обумовила той факт, що метод системно-структурного аналізу був використаний як при дослідженні зв'язків аналізованих кримінально-правових заборон із правовою системою України в цілому (зокрема, з положеннями Конституції України, суміжних норм КУпАП, земельного, а також кримінально-процесуального законодавства), так і з іншими нормами та інститутами

Загальної та Особливої частини КК України. Зазначені зв'язки були детально проаналізовані в підрозділі 1.5 роботи.

Крім того, метод системно-структурного аналізу став у нагоді при вирішенні питання про правильність місцезнаходження норм, якими *de lege lata* передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, у системі Особливої частини КК України.

Провідними вітчизняними теоретиками визнається, що досить поширеним у науці кримінального права й майже традиційним є *формально-логічний (догматичний) метод дослідження*. За його допомогою видається можливим визначити відповідність побудови норми кримінального права законам і правилам формальної логіки. Так, шляхом аналізу й синтезу, з використанням аналогій та абстракцій, інших правил і законів логіки вбачається можливим сформулювати такі кримінально-правові норми, в яких мало б місце оптимальне співвідношення абстрактного й конкретного (казуїстичного), і в кінцевому підсумку досягти найбільш досконалих прийомів і правил законодавчої техніки. Це означає, що законодавче закріплення правових норм належить здійснювати за допомогою понять, які характеризуються чіткістю, формальною визначеністю, а їх зміст повинен бути строго фіксованим [825, с. 300].

Саме завдяки використанню формально-логічного методу було запропоновано істотно оновлені редакції всіх норм, якими регламентовано відповідальність за злочини у сфері земельних відносин. Формулюючи останні, автор цих рядків, серед іншого, намагався забезпечити згадану вище «чіткість та формальну визначеність», чим і були продиктовані ініціативи щодо заміщення вживаних у чинних редакціях досліджуваних норм оціночних понять («створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», «інші тяжкі наслідки», «тяжкі наслідки») на максимально формалізовано-визначені («істотна шкода», «значна шкода», «тяжка шкода», чіткі показники шкоди здоров'ю тощо), використання яких дасть змогу уніфікувати та підвищити ефективність правозастосовної діяльності у відповідній сфері.

Важливу роль у проведенні наукових досліджень проблем кримінального права має *соціологічний метод*. Тут пригадуються слухні настанови В. Я. Тація,

який підкреслює, що на сучасному етапі пріоритетною методологічною вимогою є проведення досліджень у тісному зв'язку зі слідчою та судовою практикою [1011, с. 690]. Тому й не дивно, що і проведення наукових пошуків із проблем Особливої частини кримінального права із застосуванням соціологічного методу здійснюється, зокрема, шляхом використання *конкретно-соціологічних методик*. Так, у цій роботі активно використовувався такий конкретно-соціологічний метод, як вивчення документів, зокрема, вироків та ухвал суду, правозастосовних актів, прийнятих ОДР, тощо. Згадуючи слова М. І. Панова та Н. О. Гуторової [825, с. 302], можна констатувати, що аналіз одержаної інформації дав змогу підкреслити ефективність застосування норм про злочини у сфері земельних відносин, виявити у певних випадках їхні вади і зробити висновок про недостатність, наприклад, щодо відсутності посиленої відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило «тяжку шкоду», або, навпаки, зайвість кримінально-правового регулювання, про що було зроблено висновок після аналізу масиву проваджень, відкритих за ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Аналізуючи соціологічний метод, М. І. Панов зауважує, що одним із його аспектів є *соціометричний підхід*. Він полягає у використанні математичних та інших засобів вимірювання для дослідження і встановлення тих чи інших об'єктів (явищ) у сфері кримінального права в їх кількісно-якісних характеристиках шляхом вимірювання цих об'єктів, розгляду їх співвідношення з іншими об'єктами та їх визначення за такими показниками, як, наприклад: «більше-менше», «краще-гірше». У більшості випадків процедура подібного вимірювання пов'язана із встановленням розміру та обсягу суспільно небезпечних наслідків злочинів, наприклад, «значна шкода», «великий розмір», «тяжкі» чи «особливо тяжкі наслідки» тощо [822, с. 34]².

Чи не найбільш повно зазначений метод був використаний під час написання підрозділів 2.2, 2.4 та 3.1 роботи. Зокрема, саме узагальнена інформація, яка була отримана в результаті наскрізного аналізу справ розглядуваної категорії, була взята

² Значення математичного методу для кримінального права на високому теоретичному рівні було проаналізовано Л. М. Демидовою [422, с. 82–97].

до уваги при формулюванні передбачених у проєктованих редакціях досліджуваних норм показників «істотної», «значної» та «тяжкої шкоди».

У процесі написання цього дослідження доволі плідним виявилось і застосування *статистичного методу* (С. В. Хилюк йменує цей метод «рахуванням» [1204, с. 38]), за допомогою якого були проаналізовані кількісні та якісні показники злочинів у сфері земельних відносин.

Історичний (історико-правовий метод). Свого часу В. І. Вернадський наголошував на тому, що немає кращої можливості розкрити зміст, стан та нагальні проблеми, а заодно й визначитися з перспективою будь-якої науки, крім як розглядати її в процесі розвитку, тобто історично [169, с. 71; 395]. Безумовно, висловлені судження повною мірою стосуються і правничої науки. Має рацію Д. А. Керімов, котрий пише, що пізнання права розуміє передусім визначення того, як воно виникло в тих чи інших умовах історичної епохи, які основні етапи пройшло у своєму розвитку і як змінилось у процесі цього розвитку, чим стало в момент його дослідження і, нарешті, які тенденції його руху. Через це наукове дослідження правових явищ та процесів не може обмежувати себе їхнім станом лише на певний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права [539, с. 109–110]. З огляду на сказане, можна припустити, що комплексне наукове дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин навряд чи могло б претендувати на визнання його повним та всебічним, за відсутності аналізу історії її розвитку протягом усіх етапів становлення української державності.

Проведення такого аналізу, якому присвячений підрозділ 1.3, мало на меті запозичення позитивного досвіду протидії розглядуваним проявам і водночас недопущення помилок, які мали місце в минулому. Крім того, використання історико-правового методу допомогло глибше зрозуміти юридичну природу відповідних злочинних посягань, а також побачити вплив державотворчих процесів на формування досліджуваних правових норм.

Порівняльно-правовий (компаративний) метод. Відкриття «залізної завіси» та подальший бурхливий розвиток глобалізаційних процесів ознаменували початок

нового етапу розвитку вітчизняної правової системи – етап її неминучого зближення та поступової інтеграції з правовими системами інших, передусім європейських, країн. Як наслідок, реальністю сьогодення є взаємний зв'язок елементів національної кримінально-правової системи не лише між собою, а й з відповідними елементами зарубіжних кримінально-правових систем [1199, с. 298]; час, коли вітчизняне кримінальне право розглядалося виключно як національне утворення, вже певним чином залишився позаду [942, с. 30; 1022, с. 29].

За таких умов стає очевидним, що з метою досягнення найвищої ефективності норм кримінального права України – зокрема й присвячених кримінальній відповідальності за злочини у сфері земельних відносин – останнє повинно враховувати всі найкращі досягнення європейської і світової кримінально-правової думки та зарубіжного кримінального законодавства [1199, с. 299]. Недаремно ще в 2007 р. А. В. Савченко підкреслював, що виважений і послідовний курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію висувають перед нашою державою високі вимоги щодо відповідності системи законодавства, яке існує, до міжнародних норм і найкращих зразків демократичної нормотворчості, вироблених у розвинених державах світу [968, с. 8]. А для цього важливо здійснювати компаративістські (порівняльні) дослідження і вміло розпоряджатися їхніми результатами в законотворчій діяльності, а також під час інтерпретації і застосування положень кримінального законодавства [1199, с. 299]. Актуальність таких досліджень лише посилилась після підписання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої (далі – Угода про асоціацію між Україною та ЄС), адже у преамбулі до цього документа прямо вказується, що подальша політична асоціація та економічна інтеграція України з ЄС безпосередньо залежатиме від прогресу України в наближенні з ЄС у політичній, економічній та, зокрема, і правовій сферах.

Справді, переоцінити методологічну значущість порівняльних досліджень надзвичайно важко. Свого часу видатний французький державний діяч, історик та суспільствознавець Алексіс де Токвіль із цього приводу зазначав таке: не маючи об'єкта для порівняння, розум не знає, в якому напрямі йому необхідно рухатись.

Необхідність використання порівняльного методу визнають і класики світової філософської думки, на думку декого з них (О. Конт, Джон Стюарт Мілль, Е. Дюркгейм) останній взагалі є найкращим і навіть деякою мірою єдиним придатним для суспільних наук, що дає змогу здійснити непряме експериментування [164, с. 66]. У подібному руслі розмірковує і знаний вітчизняний компаративіст М. І. Хавронюк, котрий припускає, що юрист, який не знає або не бажає знати нічого, крім правової системи своєї країни, навряд чи може зрозуміти істину права, його історію і спрогнозувати його розвиток [1197, с. 16].

Та крім суто пізнавальних завдань, порівняльне правознавство покликане сприяти й досягненню цілком визначених практичних результатів, пов'язаних із: 1) уніфікацією законодавства різних держав у тих пріоритетних галузях, де наявна необхідність такого консолідуючого підходу (зокрема, й кримінального права); 2) розробленням пропозицій щодо вдосконалення національних правових систем на підставі критичного і всебічного дослідження правового досвіду зарубіжних країн [429, с. 3; 525, с. 207–208]. Саме досягнення цих результатів і було задекларовано метою написання підрозділу 1.4 дисертації, в якому висвітлено іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин.

Конкретні ж результати вивчення як іноземного, так і історичного досвіду у відповідній царині, будуть озвучені у висновках до роботи³.

Крім проаналізованих, які були визначені як основні, у процесі написання дисертації були використані і такі наукові методи, як *абстрагування* (під час аналізу конститутивних ознак досліджуваних складів злочинів, розмежуванні суміжних складів), *моделювання* (склад злочину є образним, абстрактним відображенням злочинів, їх моделлю), а також *індукція*, *дедукція*, *аналіз*, *синтез*, *ідеалізація*, *формалізація*, *аксіоматичний метод*, *метод висунення гіпотез*.

³ З іншого боку, аби уникнути непотрібного дублювання, на початку підрозділів 1.3 та 1.4 вже не буде традиційного «вступного слова», присвяченого значущості відповідних методів дослідження (*ex abrupto*).

1.2 Поняття злочинів у сфері земельних відносин: проблеми дефінування

Перш ніж приступити до визначення поняття злочинів у сфері земельних відносин вважаю за потрібне стисло обґрунтувати назву цього дисертаційного дослідження.

Обираючи назви робіт, в яких був задекларований подібний до окресленого автором предмет дослідження, деякі науковці використовують формулювання «Кримінально-правова охорона земель (земельних ресурсів)» [838; 1238]. Однак вживання такої, на перший погляд, вдалої конструкції не повною мірою враховує особливості об'єкта злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, покликанням якої є забезпечення кримінально-правової охорони не безпосередньо *земельних ресурсів*, а *прав* на один із них – земельну ділянку. Зважаючи на це, стає очевидним, що формулювання «кримінально-правова охорона», мабуть, не дозволяло б (з методологічного погляду) аналізувати в межах цієї роботи норму про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Визначивши назву свого дисертаційного дослідження як «Кримінально-правова охорона земель в Україні», О. О. Пенязькова у процесі його написання зазначає, що «злочини проти порядку охорони земель в Україні – це система суспільно небезпечних винних діянь, передбачених у частинах 1, 2 ст. 197-1, статтях 239, 239-1, 239-2, 254 КК України, що посягають на порядок охорони земель ...». Як бачимо, обравши відповідну назву дослідження та включивши до його предмету і норму про самовільне зайняття земельної ділянки (про самовільне будівництво юристка мову не веде), О. О. Пенязькова фактично була «змушена» вдатися до штучного ототожнення антисуспільної спрямованості, з одного боку, злочинів, передбачених статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України, які справді посягають на встановлений порядок охорони земель, а з іншого – ст. 197-1 КК України, незважаючи на те, що у своїй переважній більшості це посягання не приводить до порушення встановленого порядку охорони земель, а його основним безпосереднім об'єктом є правовідносини власності. Врешті-решт цей факт опосередковано визнає і сама О. О. Пенязькова, котра, розмірковуючи над об'єктом

злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, частково суперечить своїм попереднім судженням та вже критикує думку дослідників, які відносять його до злочинів проти довкілля, аргументуючи свою позицію тим, що «винуватий, вчиняючи його, посягає не на землю як компонент довкілля, а на порядок надання земельної ділянки у власність або користування, встановлений у законодавстві України» [838, с. 49].

Автор цих рядків цілком свідомий того, що й обране ним формулювання «Злочини у сфері...» теж не може вважатися бездоганим. Щодо цього спадають на думку слушні зауваження М. І. Хавронюка, який, аналізуючи КК Білорусі, звернув увагу на те, що у назвах розділів та глав Особливої частини суворо дотримано формулу «Злочини проти...», що є свідченням чіткого визначення їхнього родового та спеціального об'єктів [1197, с. 623]. Критично оцінює типи назв розділів Особливої частини КК України, сконструйованих за прикладом «Злочини у сфері...» (так позначено 5 розділів), і З. А. Загинеї-Заболотенко. Вчена зазначає, що такі назви, чітко не вказуючи на родовий об'єкт певної групи посягань, позначають лише межі поширення злочинних діянь, відповідальність за які передбачена відповідними розділами, що є малоінформативним та нечітким [1020, с. 64].

Погоджуючись із обґрунтованістю наведених суджень, водночас зауважу, що, на відміну від назви розділу Особливої частини, основним функціональним призначенням назви присвяченого відповідній тематиці наукового дослідження є не вказівка на родовий об'єкт певної групи посягань, а саме згадане З. А. Загинеї-Заболотенко окреслення меж поширеності злочинності діянь, за допомогою чого максимально передається обраний предмет дослідження. Крім того, необхідно враховувати і те, що в нашому випадку назва дослідження і не могла чітко вказати на єдиний родовий об'єкт аналізованої групи злочинів, оскільки, і це буде доведено далі, вчинення останніх супроводжується порушенням щонайменше двох їхніх різновидів. Таким чином, висловлені З. А. Загинеї-Заболотенко зауваження можуть трактуватися не лише як аргументи «проти», а й частково «за» використання формулювання «злочини у сфері...».

Зважаючи на викладені обставини, я зробив висновок, що, незважаючи на певні вади, назва цього дослідження має бути позначена саме за допомогою формулювання «злочини *у сфері* земельних відносин». Водночас необхідно зазначити, що в науковій літературі як синонімічне до поняття «злочини у сфері земельних відносин» нерідко використовується поняття «земельні злочини». Тому для уникнення постійних повторювань у цій роботі згадані словосполучення, як і термінологічний зворот «кримінально-правова охорона земельних ресурсів (земель)», будуть вживатися паралельно як такі, що мають однаковий зміст.

За умов, коли жодна з назв не може вважатися абсолютно точною, головним для науковця, як на мене, стає розв'язання завдання чіткого окреслення меж відповідного дослідження. І саме тому, перш ніж перейти до висвітлення відповідного історичного та іноземного досвіду, а також аналізу соціальної обумовленості криміналізації порушень земельного законодавства, я вирішив зупинитися на вирішенні трьох взаємопов'язаних питань, без отримання відповідей на які навряд чи можна сподіватися і на вирішення озвученого вище завдання щодо визначення меж дослідження: 1) що варто розуміти під поняттям «злочини у сфері земельних відносин»; 2) які саме склади злочинів мають належати до цієї групи і, відповідно, повинні розглядатися далі; 3) якою є система цих злочинів.

Як відомо, існуюча наразі система Особливої частини КК України не передбачає виділення окремого розділу, присвяченого регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. З урахуванням цього не повинен дивувати той факт, що на сторінках юридичної літератури можна зустріти різні, подекуди істотно відмінні погляди щодо цих питань, зокрема, щодо системи відповідної групи злочинів.

Так, І. С. Тальянчук зазначає, що КК України передбачає відповідальність за «ряд злочинів, які безпосередньо або в частковій мірі посягають на земельні відносини», серед яких найбільш поширеними є злочини, передбачені статтями 191, 197-1, 233, 236, 239, 239-1, 239-2, 240, 252, 253, 254. Водночас дослідниця виділяє й окрему групу пов'язаних із вищевказаними злочинів (статті 212, 356, 364, 365, 366, 368) [1009, с. 660]. Крім названих, Я. О. Дякін до злочинів у сфері земельних

відносин відніс і «злочини, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю» (статті 190, 367, 369 КК України тощо) [464, с. 240–241]⁴. Та чи є підстави всі ці злочини вважати «злочинами у сфері земельних відносин»?

Відповідаючи на це питання, доречно пригадати розроблену в кримінально-правовій доктрині класифікацію об'єктів злочину по горизонталі. Суть цієї класифікації полягає в тому, що на рівні безпосереднього об'єкта виокремлюють основний і додатковий об'єкти. Основним безпосереднім об'єктом злочину є ті суспільні відносини, які насамперед намагається захистити законодавець, ставлячи їх під кримінально-правову охорону. Додатковим безпосереднім об'єктом є ті відносини, яким поряд з основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: обов'язковий – це такий об'єкт, що в конкретному складі злочину страждає завжди; факультативний – це такий об'єкт, який у разі скоєння певного злочину може існувати поряд з основним, але його може й не бути [613, с. 107–108].

Екстраполюючи вказані положення на тематику цього дослідження, наведене вище питання можна сформулювати і дещо інакше: чи є підстави вважати, що саме земельні відносини виступають основними безпосередніми об'єктами усіх перерахованих вище злочинів? У цьому контексті пригадується і запропонований фахівцями вже у галузі земельного права поділ злочинів, пов'язаних із земельними відносинами, на два види: *спеціальні*, об'єктом яких виступають лише земельні відносини, та *загальні*, об'єктом яких, поруч з іншими суспільними відносинами, можуть виступати і земельні відносини [503, с. 22; 501, с. 335].

Очевидно, що хоча на практиці кожне із зазначених вище посягань може виявитися пов'язаним із земельними відносинами, не всі з них **завжди**

⁴ Аналізуючи позицію Я. О. Дякіна, не можна залишити поза увагою факт віднесення дослідником до групи «злочинів, **метою** яких є незаконне набуття юридичних прав на землю», делікту, передбаченого ст. 367 КК України «Службова недбалість». З таким твердженням за жодних умов погодитися не можна, адже у кримінально-правовій доктрині аксіоматичним є положення про те, що про мотив та мету злочину можна говорити лише у разі вчинення умисних злочинів, до яких не належить злочин, караний за ст. 367 КК України.

Згодом, зокрема і через зміни кримінального законодавства, позиція Я. О. Дякіна дещо еволюціонувала; у своїй кандидатській дисертації, захищеній в 2019 р., юрист за ознакою предмета посягання виокремлює особливості доказування залежно від категорії злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням землею: які порушують право власності на землю (статті 197-1, 356 КК України); метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 365-2, 358, 366 КК України); екологічної спрямованості (статті 239-1, 239-2 КК України) [463, с. 5].

супроводжуються їхнім порушенням, а отже, відповідні відносини не можуть вважатись основними безпосередніми об'єктами зазначених злочинів, які через це не можуть належати до згаданої групи «спеціальних» злочинів у сфері земельних відносин, тобто злочинів у сфері земельних відносин у «вузькому» розумінні.

Отже, система злочинів, пов'язаних із земельними відносинами, може буде бути представлена двома такими групами: 1) злочини, в яких земельні відносини відіграють роль не основного, а факультативного безпосереднього об'єкта. Ці злочини можуть йменуватися злочинами у сфері земельних відносин лише за умови сприйняття широкого підходу до розуміння останніх; 2) злочини, в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом і завжди порушуються в разі їхнього вчинення.

Визначитись із видами останніх, які переважно і цікавлять нас, можна лише після того, як представлена «порожня» (рамкова) система набуде змістовного наповнення. А це, своєю чергою, може бути досягнуто тільки після попереднього встановлення змісту термінологічного звороту «земельні відносини» та, на підставі цього, розкриття поняття та сутнісних характеристик самих «злочинів у сфері земельних відносин».

Відповідно до ч. 1 ст. 2 ЗК України земельні відносин – це суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження землею. Щоправда, наведене законодавче трактування було піддане жорсткій, а подекуди – нищівній критиці з боку фахівців у галузі земельного права.

Зокрема, В. І. Андрейцев щодо цього зазначає, що таке визначення земельних відносин є некоректним і неповним, позбавляє можливості їхнього адекватного і реального втілення, оскільки воно може бути застосоване тільки до однієї групи відносин – відносин права власності на землю [83, с. 14]. У подібному ключі висловлюються і деякі інші науковці, які зауважують, що аналіз ст. 2 ЗК України свідчить про те, що закон фактично обмежує коло земельних відносин лише відносинами власності на землю, які є важливою, проте лише фрагментарною частиною системи земельних відносин, не враховуючи при цьому низку інших земельних відносин: відносини з охорони та відтворення земель, здійснення

управління у сфері земельних відносин, застосування юридичної відповідальності за земельні правопорушення тощо [501, с. 52].

З урахуванням продемонстрованих вад законодавчого визначення земельних відносин стає очевидним, що, незважаючи на свій нормативний характер, воно не може задовольнити потреби цього дисертаційного дослідження. Тому в пошуках більш прийняттого розуміння аналізованого поняття виникла необхідність звернутися до теоретичних розробок представників земельної-правової доктрини.

Так, не ототожнюючи земельні відносини із відносинами власності на землю, Б. В. Єрофєєв включає до їхнього змісту не лише відносини щодо володіння, користування та розпорядження земельними ділянками, а й відносини щодо державного регулювання земельних відносин [503, с. 22]. У визначенні О. Г. Бондара наголошується на особливостях правового статусу та усієї багатогранності функцій землі а, відповідно, і земельних відносин, під якими пропонується розуміти вольові суспільні відносини щодо землі як основного національного багатства, як особливого об'єкта речових та зобов'язальних прав, як об'єкта та засобу господарювання і здійснення інших видів суспільної діяльності та як об'єкта державного управління й охорони [142, с. 82].

Проте найбільш чітко і структуровано зміст земельних відносин зумів відобразити В. В. Носік, який виділив чотири умовних складових останніх та визначив предмет земельного права як врегульовані нормами та методами земельного, приватного, публічного права суспільні відносини, що виникають між суб'єктами у процесі: 1) здійснення права власності на землю Українського народу; 2) державного і самоврядного регулювання земельних відносин; 3) виконання заходів з охорони і раціонального використання землі як основного національного багатства; 4) захисту суб'єктивних земельних прав та законних інтересів громадян, юридичних осіб, територіальних громад, держави [790, с. 181]. Далі у своїй роботі я буду спиратися саме на це визначення.

Аналіз юридичної літератури засвідчує, що при дослідженні пов'язаного із земельними відносинами поняття «злочини у сфері земельних відносин» науковці подекуди не виправдано ігнорують продемонстроване багатоманіття змісту

земельних відносин, зводячи його лише до однієї із зазначених сфер, забуваючи про те, що «специфіка земельних відносин характеризується багатоаспектністю виконання земельних функцій» [1214, с. 7].

Так, Я. О. Дякін до злочинів у сфері земельних відносин відносив лише ті «склади, які як безпосередній об'єкт передбачають право володіти, користуватися та розпоряджатися землею» [464, с. 151]. І це при тому, що сам автор зауважує, що земля та земельні відносини виступають безпосереднім об'єктом не лише в злочинах, які порушують право власності на землю (ст. 197-1 КК України), а й у злочинах екологічної спрямованості (ст. 239 КК України), пов'язаних із господарюванням (ст. 254 КК України) та навіть тих, метою яких є незаконне набуття юридичних прав на землю (статті 190, 364, 366 КК України та інші). З огляду на це (навіть залишаючи поза увагою спірність положень про визнання землі «об'єктом» злочину), спостерігається непослідовність позиції згаданого дослідника.

На думку А. М. Шульги, земельними злочинами необхідно вважати ті суспільно небезпечні діяння, які посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів [1233, с. 206; 1236, с. 93]. Як бачимо, на відміну від Я. О. Дякіна, який робив акцент на відносинах щодо володіння, користування та розпорядження землею, А. М. Шульга зовсім не згадує про такий об'єкт земельних злочинів, як відносини власності на землю. Водночас криміналіст висловлює судження, які не кореспондуються із пропонованим ним же розумінням земельних злочинів і фактично визнають неповність останнього. Йдеться про те, що до системи земельних злочинів правник відносить не лише злочини, передбачені статтями 239, 239-1, 239-2, 252 та 254 КК України, більшість з яких, справді, можна вважати такими, що вчиняються «у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів», а й самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 197-1 КК України) – діяння, антисуспільна спрямованість якого жодним чином не пов'язана з названою сферою [1240, с. 90]. Цікаво, що цей факт усвідомлює і сам А. М. Шульга, констатує, що, на відміну

від інших земельних злочинів, при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки порушуються відносини у сфері земельної власності⁵.

Чи не найбільш повне і точне визначення земельного злочину було запропоноване Т. О. Коваленко, яка трактує його як передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на земельний правопорядок, земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, природні якості земельних ділянок та ґрунтів, яке вчинене суб'єктом злочину [555, с. 157].

Імпонує те, що наведене тлумачення, по-перше, враховує той факт, що в результаті вчинення злочинів у сфері земельних відносин можуть бути порушені як відносини, що гарантують права на землю, так і відносини, які забезпечують охорону, раціональне використання та відтворення земельних ресурсів, а по-друге, корелюється з приписами Основного Закону України (ст. 13), адже в ньому згадується не лише про права та законні інтереси юридичних та фізичних осіб, територіальних громад та держави, а й про Український народ.

Незважаючи на загалом схвальне ставлення до наведеного концепту, зауважу, що за такого розуміння земельних злочинів до них мали б бути віднесені не лише «спеціальні», в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом злочину, а й згадані «загальні» склади пов'язаних із земельними відносинами злочинів (статті 190, 364, 366 КК України тощо), які, хоч і можуть, але далеко не завжди супроводжуються посяганням на земельні відносини. Тому є підстави вважати, що запропоноване Т. О. Коваленко визначення радше придатне не для характеристики цікавлячого нас поняття «злочини у сфері земельних відносин», а ширшого за змістом поняття «злочини, пов'язані із земельними відносинами».

Видається, що основною причиною недосконалості зазначених визначень земельних злочинів є те, що їхні автори не повною мірою дотримувалися логіко-методологічної процедури визначення понять, виробленої філософією, логікою та методологією науки, зокрема, не завжди враховуючи зміст категорії «поняття», а також вимоги, які висуваються до процесу дефінування.

⁵ Із запропонованим А. М. Шульгою визначенням не погоджується і М. І. Сингаєвська [988, с. 311].

У спеціальній літературі, присвяченій загальнотеоретичній характеристиці юридичної термінології, вказується на те, що поняття – це форма мислення: 1) що охоплює сукупність ознак, необхідних і достатніх для вказівки або виокремлення будь-якого предмета (або класу предметів) [1176, с. 61]; 2) в якій відбито істотні і відмітні ознаки окремого предмета або класу однорідних предметів [385, с. 26]. Відповідно до цього зазначається, що основною формою юридичних визначень є прийом через вказання найближчого роду і видової відмінності (*definitio fit per genus proximum et differentiam specificam*), який полягає в тому, що відшукується найближчий рід для поняття, що визначається, і характерні ознаки, які має лише цей вид предметів і які відсутні у всіх інших видів предметів, що входять до цього найближчого роду [1253, с. 72–73]. Основу ж дефінування складають такі логічні операції, як *диференціювання* – мисленнєва операція, заснована на виокремленні істотних властивостей предмета й відвертанні від інших, неістотних, та *узагальнення* – розумова операція, заснована на виділенні загальної істотної ознаки, що дає змогу розглядати той чи інший предмет як елемент певного класу [664, с. 95].

Проаналізувавши наведені доктринальні підходи до трактування поняття «злочини у сфері земельних відносин», можна констатувати, що їхні автори здебільшого використовували лише метод узагальнення і, навпаки, невиправдано ігнорували таку логічну операцію, як диференціювання. У підсумку це призвело до того, що згадані визначення земельних злочинів не відповідають своєму головному призначенню – не окреслюють ті відмітні, істотні ознаки, які дозволяють виокремити злочини у сфері земельних відносин серед інших груп (подекуди суміжних) злочинів. Адже, як ми переконалися, самого лише означення всіх сфер суспільних відносин, які можуть бути порушені внаслідок їхнього вчинення, недостатньо для відбиття сутності і специфіки відповідної категорії злочинів.

З огляду на сказане, можна зробити висновок про те, що визначення земельних злочинів неодмінно має містити і посилення на ту «стрижневу», відмітну, найбільш істотну ознаку, яка чітко орієнтуватиме на те, що внаслідок вчинення будь-якого злочину названої групи завжди порушуються земельні відносини, які виступають їхніми основними безпосередніми об'єктами, і, отже, дозволить

відмежовувати ці суспільно небезпечні посягання від інших злочинів, лише пов'язаних із земельними відносинами.

Слушною є думка Т. Б. Саркісової, яка припускає, що до особливих ознак земельних злочинів, що відмежовують їх від суміжних, варто віднести *об'єкт та предмет* посягання, *об'єктивну сторону* та її *змішану протиправність* [973, с. 135]. Однак, враховуючи те, що вказана протиправність логічно впливає із самої природи злочинів у сфері земельних відносин, для конкретизації антисуспільної спрямованості останніх в їхньому визначенні передусім необхідно чітко відобразити об'єкт цих деліктів. Як пам'ятаємо, Т. Б. Саркісова виділяє і ще одну основну ознаку злочинів у сфері земельних відносин, яка, зокрема, дає змогу відмежовувати їх від інших злочинів проти довкілля, – це предмет відповідних посягань. І виходячи з того, що це злочини «у сфері земельних відносин», переконаний, що таким предметом можуть бути визнані виключно передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин. Розглянемо їх більш детально.

Відповідно до ч. 3 ст. 2 ЗК України об'єктами земельних відносин є: 1) землі в межах території України; 2) земельні ділянки; 3) права на них, у тому числі на земельні частки (паї). З урахуванням відповідних законодавчих положень очевидною виглядає необхідність віднесення до злочинів у сфері земельних відносин насамперед деліктів, передбачених статтями 197-1, 239 та 254 (як у старій, так і в оновленій після набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. редакції) КК України, предметом яких виступають земельна ділянка та землі, відповідно. Щодо злочинів, предметом яких являються інші природні ресурси, то їхня належність до групи «земельних» може бути встановлена лише після з'ясування змісту понять «земля» та «земельна ділянка».

Згідно з ч. 1 ст. 79 ЗК України земельною ділянкою є частина земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Аналіз цих нормативних приписів дає підстави погодитись із науковцями, котрі констатують, що об'єктом права власності на землю є частина земної поверхні, абстрагована від інших природних ресурсів, які на ній можуть бути розташовані (ліси, водні об'єкти). Адже у відповідній правовій нормі парламентарії не називають

як складові земельної ділянки ні інші природні ресурси (ліси, води, надра), ні будівлі і споруди, що можуть бути розташовані на земельній ділянці [626, с. 215].

Однак вже у ч. 2 та ч. 3 ст. 79 ЗК України законодавець вказує на те, що право власності на земельну ділянку поширюється в її межах і на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться (ч. 2), та простір, що знаходиться над та під поверхнею ділянки на висоту і на глибину, необхідні для зведення житлових, виробничих та інших будівель і споруд (ч. 3). Не лише про частину земної поверхні йдеться і в законодавчій дефініції поняття «земля» (ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. «Про охорону земель»), яка визначається як поверхня суші з ґрунтами, корисними копалинами та іншими природними елементами, що органічно поєднані та функціонують разом з нею.

З огляду на продемонстровану законодавчу невизначеність серед фахівців у галузі земельного права виникло питання, як саме співвідносяться поняття «земля» та «земельна ділянка» з іншими природними ресурсами, які знаходяться в межах земельної ділянки (на землі) [709, с. 20]. Через призму вирішення завдань цього дослідження наведене питання можна сформулювати дещо інакше: чи можна вважати відповідні об'єкти – передусім йдеться про такі природні ресурси, як водні об'єкти, ліси, надра та поверхневий (грунтовий) шар – складовими поняття «земельна ділянка»? У випадку позитивної відповіді на нього маємо констатувати, що ці об'єкти також необхідно зараховувати до об'єктів земельних відносин, а отже, злочини, в яких вони виступають предметами (зокрема, йдеться про діяння, передбачені статтями 239-1, 239-2, 240, 240-1, 242, 245, 246, 252 КК України тощо), варто включати до групи злочинів у сфері земельних відносин. Якщо ж відповідь буде негативна, то земельними злочинами, які й мають розглядатися далі, необхідно вважати лише згадані делікти, передбачені статтями 197-1, 239 та 254 КК України.

Проаналізувавши відповідні положення земельно-правової доктрини, можна стверджувати, що домінуючою серед науковців є позиція, згідно з якою ліс, води, надра, а також тваринний та рослинний світ не повинні входити до поняття «земельна ділянка», «землі». При цьому потрібно погодитись із зауваженнями фахівців, які підкреслюють, що, як і в законодавстві багатьох інших країн,

«звуження» поняття землі як об'єкта права власності в Україні також проявляється у формуванні спеціального законодавства, яке регулює використання окремих природних ресурсів [694, с. 50].

Так, П. Ф. Кулинич зазначає, що в українському праві природоресурсні галузі увібрали в себе цивільно- та еколого-правові підходи до регулювання земельних, водних, лісових та гірничих відносин, забезпечили спеціалізовані, більш адекватні механізми правового впливу на використання та охорону земель, вод, лісів та надр. Отже, у праві України поняття земель, лісів, вод та надр як об'єктів відповідних правовідносин є вузькогалузевим. Тому вчений резюмує, що земельно-правове визначення земельної ділянки не може включати в себе як «повітряний стовп» над її поверхнею, так і частину надр під її поверхнею, адже таке визначення являтиме собою вихід за межі сфери дії земельного права та вторгнення в «компетенцію» іншої поресурсної галузі права [626, с. 216] (див. також [1019, с. 256]).

Свого часу в подібному руслі висловлювався Г. О. Аксеньонок, який зазначав, що правовідносини, пов'язані з використанням лісів, вод та надр, є настільки своєрідними, що земля тут не має визначальної ролі. Безумовно, лісовий, водний та фонд надр становлять собою певну частину земельної території, яка зайнята лісами, водами чи корисними копалинами, що містяться в її надрах. Однак, на думку дослідника, якщо підійти до цих фондів по суті, то стає зрозумілим, що визначальну роль у них відіграє не земельна поверхня і не земля як така, а ті природні багатства, які ростуть на поверхні землі або знаходяться в її надрах [80, с. 170–172].

Розгорнута аргументація на користь наведеної вище позиції пропонується А. М. Мірошниченком. Вчений підкреслює, що води та ліси є окремими природними ресурсами, мають відмінний від землі правовий режим, для їхнього використання закон зазвичай вимагає отримувати спеціальні дозволи незалежно від наявності у користувача прав на земельну ділянку. З огляду на це, необхідно розмежовувати землі, земельні ділянки, з одного боку, та ліси і води, з іншого. Щодо надр, то А. М. Мірошниченко наголошує на тому, що, хоча ст. 23 КУпН і надає землевласнику та землекористувачу право без окремого дозволу та гірничого відводу здійснювати обмежене використання надр під його ділянкою, надра можуть

перебувати виключно у власності народу України (ст. 4), а право надрокористування землевласників (користувачів) обмежується лише кількома видами обмеженого користування вичерпним переліком копалин [713, с. 27–28]. Схожі міркування лунають і з вуст В. В. Носіка, на думку якого, застосовуючи буквальний, логічний, етимологічний, порівняльний та інші способи тлумачення ст. 13 Основного Закону держави, можна стверджувати, що в юридичному значенні земля як об'єкт права власності не включає в себе надра, водні та інші природні ресурси [790, с. 163].

Крім вод, лісів та надр, у ст. 79 ЗК України згадується ще один об'єкт, на який поширюється право власності на земельну ділянку, – поверхневий (грунтовий) шар. І більшість вчених переконана, що, на відміну від усіх інших названих вище природних ресурсів, ґрунти необхідно вважати складовими земель.

Так, А. М. Мірошніченко акцентує увагу на тому, що, на противагу водам, лісам та надрам, ґрунти мають спільний режим із земельною ділянкою (аналогічну позицію займає і С. В. Єлькін [474, с. 233]), землею, їх використання, охорона та відтворення регламентуються саме земельним законодавством. Використання земельної ділянки практично завжди означатиме використання поверхневого (грунтового) шару [713, с. 28–29]. На необхідність віднесення ґрунтового покриву (ґрунту) до поняття земельної ділянки вказують й інші представники земельно-правової доктрини [84, с. 16–17; 626, с. 216; 696, с. 60; 791, с. 50; 1246, с. 29].

На користь того, що ґрунт, на відміну від інших природних ресурсів, необхідно відносити до складових землі (земельної ділянки) і, відповідно, необхідно вважати об'єктом саме земельних відносин, прямо вказують і деякі приписи чинного земельного законодавства, зокрема, положення:

– ч. 2 ст. 3 ЗК України, в якій зроблено спеціальне застереження щодо того, що земельні відносини, які виникають при використанні *надр, лісів, вод, а також рослинного і тваринного світу, атмосферного повітря*, регулюються цим Кодексом, НПА про надра, ліси, води, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, якщо вони не суперечать цьому Кодексу. Як бачимо, на противагу названим природним ресурсам, законодавець не вказує на жодні інші НПА, якими мають регулюватися

відносини, котрі виникають при використанні ґрунтів, демонструючи у такий спосіб, що останні мають регулюватися виключно земельним законодавством;

- ст. 168 ЗК України, в якій йдеться про ґрунти земельних ділянок;
- низки статей Закону України «Про охорону земель».

Зауважу, що окрема вказівка на «ґрунт», поруч із «землею» та «земельною ділянкою», міститься і в деяких визначеннях родового щодо терміна «земельний злочин» поняття «земельне правопорушення», автори яких не обмежуються тривіальною характеристикою останніх як діяння, що суперечить нормам земельного права, за вчинення якого винна, деліктоздатна особа несе юридичну відповідальність, або ж інших подібних тлумачень⁶. Зокрема, розкриваючи зміст поняття «земельне правопорушення», Т. Б. Саркісова вказує не лише на загальні ознаки будь-якого правопорушення, а також порушення земельно-правової норми, а й звертає увагу на те, що внаслідок його вчинення відбувається посягання на правовий режим землі (загальний об'єкт), правовий режим конкретної земельної ділянки або її частини, права суб'єктів земельних правовідносин, земельну ділянку та ґрунти як об'єкт особливої охорони (конкретний об'єкт) [973, с. 135].

Отже, спираючись на зазначені вище положення, варто констатувати, що серед усіх вказаних у ст. 79 ЗК України природних ресурсів, які мають певний зв'язок із землею та земельною ділянкою, тільки ґрунт може вважатися особливим об'єктом земельних відносин. А це, своєю чергою, означає, що злочинами у сфері земельних відносин мають визнаватись і делікти, передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України, предметом яких виступає ґрунтовий покрив земель. З іншого боку, враховуючи відсутність підстав для включення у поняття «земельна ділянка» («земля») вод, лісів, надр та, тим паче, повітря, тваринного й рослинного світу, використання яких регламентується не земельним, а іншими самостійними поресурсними галузями права, не можуть вважатися суто «земельними» решта злочинів, норми про які консолідовані у розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля», зокрема передбачені статтями 240–247 КК України.

⁶ На жаль, такі «тривіальні» визначення можна зустріти в багатьох працях [501, с. 330; 656, с. 63–67; 706, с. 16; 773, с. 271; 830, с. 46–53; 1004, с. 194; 1206, с. 65; 1219, с. 191].

Крім проаналізованих вище різних видів природних ресурсів, у ч. 3 ст. 79 ЗК України згадується і простір, необхідний для зведення «будівель» і «споруд». Вирішуючи питання про співвідношення цих об'єктів із поняттям «земельна ділянка», А. М. Мірошніченко зазначає, що чинне вітчизняне законодавство розглядає земельну ділянку як приналежність будівлі або споруди, тобто фактично визнає «земельну ділянку» підпорядкованою річчю щодо головної речі – будівлі або споруди. З урахуванням цього фахівець констатує, що сьогодні поняття «земельна ділянка» не охоплює будівель і споруд, які на ній розташовані [709, с. 23].

Незважаючи на попередній висновок, складно погодитись із О. О. Пенязьковою та А. М. Шульгою, які не відносять до земельних злочинів діяння, передбачене ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, в якій йдеться про самовільне будівництво «будівель» та «споруд» на самовільно зайнятій земельній ділянці [836, с. 136; 1241, с. 156]. Можу припустити, що підґрунтям для такої позиції дослідників виступило їхнє переконання у тому, що предметом відповідного злочину є «будівлі» та «споруди». Адже якщо керуватися такою логікою, то віднесення аналізованого діяння до злочинів у сфері земельних відносин є спірним, позаяк (і про це зазначалось у попередньому абзаці) будівлі та споруди не є об'єктами земельних відносин. Водночас вважаю, що більш переконливими виглядають аргументи тих учених, на думку яких будівлі і споруди в цьому разі виступають не предметом злочину, а знаряддями його вчинення. Будівлі та споруди могли б визнаватися предметом аналізованого злочину лише в тому випадку, коли б його об'єктом виступав встановлений порядок будівництва будівель чи споруд, як це було в злочині, передбаченому ч. 2 ст. 199 КК УРСР 1960 р. І саме тому злочин, передбачений ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, треба відносити до земельних злочинів.

Варто пам'ятати і про те, що, на відміну від «звичайних», «межові» споруди чинне земельне законодавство фактично відносить до приналежностей земельної ділянки (ст. 108 ЗК України) [709, с. 22]. Саме тому при аналізі відповідного історичного та іноземного досвіду як злочин у сфері земельних відносин мною буде розцінюватися і таке діяння, як знищення або пошкодження межових знаків.

На думку деяких авторів (А. М. Мірошніченко, А. М. Шульга), до злочинів у сфері земельних відносин (проти земельних ресурсів) треба відносити і посягання, передбачене ст. 252 КК України [709, с. 22; 1232, с. 92; 1242, с. 299]. Висловлюючи таку наукову позицію, юристи не враховують тієї важливої обставини, що в диспозиції (як, до речі, і в назві) ч. 1 ст. 252 КК України йдеться не про «землі» ПЗФ, а про «об'єкти» ПЗФ. Хоч чинним законодавством не визначено, які категорії ПЗФ належать до територій, а які – до об'єктів, на сторінках юридичної літератури висловлена конструктивна думка, згідно з якою до об'єктів доцільно віднести пам'ятки природи, які становлять собою здебільшого невеликі за площею (справді унікальні) природні утворення або такі, що взагалі практично не мають своєї території – дерева, скелі, джерела, печери, гроти, виходи порід тощо, а решта категорій ПЗФ має визначатися терміном «територія» [559, с. 53, 65].

Отже, можна констатувати, що за ст. 252 КК України мають кваліфікуватися не лише діяння, які є підстави визнавати такими, що посягають на земельні відносини, а й такі суспільно небезпечні прояви, як, наприклад, знищення (пошкодження) унікальної скелі, породи, печери тощо, тобто діяння, які жодним чином не пов'язані з аналізованими раніше об'єктами земельних відносин, а тому не повинні вважатися злочинами у сфері земельних відносин.

Фіналізуючи спроби дати науково обґрунтоване визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин», варто пам'ятати і про застереження дослідників стосовно того, що побудова дефініції поняття лише за допомогою згаданого вище прийому «через вказання найближчого роду і видової відмінності» у логіці визнається недостатньою [576, с. 468; 959, с. 70; 1253, с. 72–73]. Дефінування – це складний розумовий процес, який повинен відповідати низці вимог: сумірність; наявність лише суттєвих ознак; системність; нездатність спричинювати хибне коло; відсутність тавтології; відсутність заперечувальних ознак незаперечуваного поняття; однозначність; несуперечливість визначенню понять інших стандартів; раціональна (оптимальна) стислість; визначеність поняття; мовна правильність визначення [664, с. 103]. Не заперечуючи важливості дотримання усіх названих настанов, особливу

увагу хотілося б звернути на такі дві взаємопов'язані вимоги до визначення поняття, як «наявність лише суттєвих ознак» та «оптимальна стислість дефініції».

Суть першої із них полягає в тому, що перерахування всіх ознак явища чи предмета дійсності в дефініції недоцільне. Адже кожен такий предмет чи явище характеризується безліччю ознак, характеристик, а дефініція повинна містити лише ті, що важливі, необхідні та достатні для розуміння терміна, яким позначається поняття про предмет чи явище. В іншому разі дефініції будуть занадто багатослівні, що навряд чи сприятиме їх кращому розумінню. Зміст же вимоги щодо оптимальної стислості дефініцій полягає в тому, що дефініції термінів не повинні бути громіздкими, а кількість слів, що складають її, має бути оптимальною для нормального сприйняття та розуміння дефініції [664, с. 103–108].

Зважаючи на ці методологічні вимоги до дефінування, вважаю зайвою вказівку правників у згаданих вище визначеннях «злочинів у сфері земельних відносин» на такі ознаки останніх, як «суспільна небезпечність», «винність», «вчинення суб'єктом злочину» тощо, які лише ускладнюють нормальне розуміння запропонованого поняття. Ці ознаки не є ані важливими, ані необхідними для розуміння аналізованого поняття, позаяк вони притаманні не лише земельним, а й усім без винятку іншим злочинам (групам злочинів). Єдиними ж справді істотними ознаками «земельних злочинів», які й мають бути відображені у відповідному визначенні, є їхні суспільна антиспрямованість та предмет. Лише ці ознаки мають бути відображені поруч з поняттям «злочин», яке, за влучним висловом З. А. Загинеї-Заболотенко, поруч із кримінальною відповідальністю є тими кримінально-правовими категоріями, на основі яких будуються будь-які поняттєві ряди у кримінальному праві [488, с. 191–192].

Таким чином, керуючись усіма зазначеними положеннями, зокрема, і підтримуваним мною визначенням земельних відносин, я зробив висновок про те, що *de lege lata* під **злочинами у сфері земельних відносин** необхідно розуміти злочини, які посягають на земельні права та законні інтереси Українського народу, юридичних чи фізичних осіб, держави чи територіальних громад, а також на встановлений порядок охорони та раціонального використання земельних ресурсів,

предметом яких можуть бути передбачені земельним законодавством об'єкти земельних відносин – землі, земельні ділянки та ґрунти⁷.

Повертаючись до змістовного наповнення згаданої ще на початку підрозділу, тоді ще «порожньої» системи злочинів у сфері земельних відносин, можна стверджувати, що у чинному КК України охорона системи земельних відносин передбачена у двох відносно самостійних формах, врахування яких дає змогу запропонувати більш-менш однозначну й узгоджену з висловленими в юридичній літературі думками класифікацію злочинів, пов'язаних із земельними відносинами.

По-перше, це група злочинів, в яких земельні відносини відіграють роль не основного, а факультативного безпосереднього об'єкта. Ці злочини, хоч і **можуть**, але не завжди супроводжуються порушенням земельних відносин (статті 189, 190, 191, 206, 206-2, 233, 240, 240-1, 252, 356, 364, 364-1, 368 КК України тощо).

По-друге, це група злочинів, в яких земельні відносини виступають основним безпосереднім об'єктом (статті 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України); ці злочини **завжди** супроводжуються порушенням земельних відносин. З урахуванням усталеного в доктрині розуміння основного безпосереднього об'єкта (визначає те, заради чого створена кримінально-правова заборона, відображає основний зміст і суспільну небезпеку передбаченого нею злочину), вважаю, що лише ці злочини можуть претендувати на те, щоб з теоретичного погляду надалі носити назву злочинів у сфері земельних відносин (земельних злочинів). Відповідно, саме ця група злочинів, інакше кажучи, злочинів у сфері земельних відносин у вузькому розумінні цього поняття, і буде досліджуватися в дисертації.

Водночас, зважаючи на зміст основних безпосередніх об'єктів злочинів, що входять до другої із зазначених груп, *de lege lata* вони також можуть бути поділені на дві окремі відносно самостійні підгрупи:

- 1) земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України);
- 2) земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

⁷ Таке визначення, яке послідовно обстоюється автором цих рядків [733, с. 77; 744, с. 139–140; 456, с. 209], підтримане і деякими іншими науковцями [655, с. 13].

Крім іншого, такий підхід корелюється з положеннями Конституції України, у нормах якої, з одного боку йдеться про необхідність особливої охорони землі як основного національного багатства (екологічний аспект), а, з іншого – декларується гарантування права власності на землю (власницький аспект).

1.3 Генеза регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Україні

Пристаючи до написання цього підрозділу дисертації, передусім хотілося б зазначити, що для зручності та більш глибокого осмислення історії розвитку тих чи інших правових матерій учені нерідко вдаються до періодизації вітчизняного законодавства, зокрема, і кримінального. Однак перспективність використання вказаного методу наукового пошуку для досягнення цілей цього дослідження видається сумнівною. Передусім це пояснюється визнанням багатьма криміналістами фактом відсутності у правовій доктрині уніфікованих критеріїв для проведення періодизації історії розвитку вітчизняного кримінального законодавства.

У правничій літературі зазначається, що через особливу цінність землі земельні відносини, як і встановлення відповідальності за їх порушення, були об'єктом регулювання ще з найдавніших часів. Спочатку дозволи та заборони стосовно землі містились у неписаних нормах: звичаях, традиціях, релігійних настановах [434, с. 75]. Згодом, із виникненням писемності та розвитком правового регулювання суспільних відносин, вони почали закріплюватись у писаних законах, першим кодифікованим зібранням яких на українських землях стала Руська Правда.

У Руській Правді кримінально-правова охорона земельних ресурсів носила яскраво виражений майновий характер і знаходила свій вияв у нормах, в яких передбачалася відповідальність за порушення прав на землю: у ст. 71 Поширеної Правди заборонялося «борть разнаменаеть»; у ст. 72 «межю перетнетъ бортьную»; у ст. 73 «дубъ потнетъ знаменьныи или межьные» [523, с. 4; 991, с. 50]. Особлива вказівка на дерева та «борть» пояснюється тим, що саме на них були відмічені знаки власності, за допомогою яких відмежовувалися земельні ділянки [960, с. 108].

Варто звернути увагу і на те, що і дореволюційні, і сучасні дослідники державно-правових явищ часів Київської Русі, аналізуючи діяння, передбачені статтями 71–73 Поширеної Правди, одностайні в тому, що об'єктом розглядуваних деліктів виступає приватна власність на землю [642, с. 193; 747, с. 130–134; 750, с. 153; 765, с. 46; 858, с. 86].

Із захопленням більшості території сучасної України Литовською державою та Польщею руське законодавство поступово синтезувалось із законодавством Великого князівства Литовського (згодом – і Польського королівства).

Першим кодифікованим законодавчим актом цього періоду, в якому були зосереджені переважно кримінально-правові норми, став Судебник короля Казимира 1468 р. Розмірковуючи над історичним значенням останнього, Ю. В. Сеньків зазначає, що з його прийняттям було започатковано новий етап розвитку, зокрема, й у кодифікації феодального права [981, с. 63]. Логічним же завершенням цього етапу стало видання найбільш значущої пам'ятки права того періоду – трьох Статутів Великого князівства Литовського.

Перший Литовський Статут («Старий») датований 1529 р. Його норми, пов'язані з відповідальністю за правопорушення у сфері земельних відносин, зазнали очевидного впливу положень Руської Правди: право на землю також охоронялося шляхом встановлення заборони порушення та псування межових знаків. Проте, незважаючи на архаїчність деяких його приписів, Литовський Статут 1529 р. (як і його наступники) у питанні захисту прав на землю пішов значно далі. Зокрема, у ст. 1 розд. 8 зазначалося таке: «якби хто ... один у другого захотів би, порушивши кордон або межі, відібрати... землю» [1001, с. 262]. Отже, вказана норма вже пов'язує порушення права на землю не просто зі знищенням межових знаків, а із захопленням сусідніх володінь. Цікаво, що крім традиційних та відомих із часів Руської Правди заборон, які передбачали відповідальність за порушення прав на землю, Литовський Статут 1529 р. містив у собі норму, яка має певні спільні риси зі статтями 239-2 та 254 КК України. Йдеться про ст. 11 розд. 8, у ч. 1 якої серед іншого зазначається таке: «Якби хто у своєму родовому маєтку мав річку у

своєму володінні... і на ній поставив загати і млини і тим самим затопив би сусідні млини, які стоять вище за течією...» [1001, с. 265].

Незважаючи на майже сорокарічну різницю між датами прийняття, у Литовському Статуті 1566 р. («Волинському») більшість норм, спрямованих на регламентацію відповідальності за порушення у сфері земельних відносин, були подібними аналогічним за змістом приписам його попередника – Статуту 1529 р.

У Литовському Статуті 1588 р. («Новому») відповідальність за посягання на земельні відносини передбачалася нормами, зосередженими в розд. 9 «Про підкоморіїв у повітах і про права на землю, про границі і межі». Відмінною рисою цього розділу стала більш чітка порівняно з попередниками регламентація розв'язання земельних спорів. А ось зміст норм, покликаних забезпечувати охорону прав на земельні ресурси, залишився майже незмінним.

Історичні реалії склалися так, що, починаючи з XV ст., українські землі, особливо на східних територіях Лівобережної України, почали зазнавати все більшого впливу з боку Москви. Ця обставина вимагає дослідження законодавчих актів, які в цей час діяли в Московській державі.

Важливим зібранням законів феодальної Росії⁸ стало Соборне Уложення 1649 р. У спеціальних дослідженнях зазначається, що на відміну від раніше чинних законів, цей документ відрізняється шириною охоплення різноманітних сторін реалій того часу, кращою структурованістю та незмірно більшим об'ємом Уложення в порівнянні з іншими історичними пам'ятками [674, с. 3–4].

Так, у статтях 231–237 знайшли своє закріплення відомі з часів Київської Русі норми про заборону псування межових знаків [468, с. 147]. Водночас науковці пишуть про те, що у зв'язку із розвитком земельних відносин Уложення чітко диференціює відповідальність за випадкове порушення меж (ст. 234) та ідентичні діяння, вчинені з прямим умислом на заволодіння землею (ст. 231) [819, с. 160].

Крім традиційних норм, пов'язаних зі знищенням межових знаків, у боротьбі з порушеннями прав на землю важливу роль починають відігравати приписи, які

⁸ Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів за Судебником 1497 р. та Судебником 1550 р. були розглянуті в окремій роботі автора дисертації [751].

охороняють права власників від насильницьких захоплень землі. У ст. 211 зазначалося: «кто похочет чюжею землею завладети насильством, и для того ту чюжую землю хлебом посеет ...» [468, с. 147].

Поступово розпочавши знищувати суверенність української держави фактично з перших років після підписання Переяславських статей, та значно активізувавши цей процес на початку XVIII ст., вже у другій половині XVIII ст. російська сторона досягла своєї мети: автономію України було фактично знищено і більшість територій нашої держави увійшли до складу Російської імперії.

Утім, для того, щоб утвердити своє панування на території України, російській державі було замало видавати ті чи інші локальні НПА, які могли регулювати лише вузьке коло суспільних відносин, – все більш нагальною ставала необхідність створення якісно нової правової системи, яка б закріпила новий суспільно-політичний лад на теренах України.

З цією метою 22 серпня 1728 р. створюється кодифікаційна комісія, яка у 1734 р. підготувала збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ»⁹. Фахівці пишуть, що гл. 17, складена практично цілком за взірцем Литовського статуту, регламентує справи про землю, межі, порушення володіння [940, с. 34]. Зокрема, в арт. 11 гл. 17 «О делахъ земскихъ» зазначалося, що «которые отъ вишняго до нижняго чина персони... хотели бы одинъ другого перешедъ грань или межу въ грунтъ его вступать ...» [941, с. 511]. А от арт. 14 передбачалася відповідальність за такий, вже добре відомий на той час вітчизняному праву вид земельного правопорушення, як зіпсування меж земельної ділянки.

Треба зазначити, що на відміну від норм раніше чинного законодавства, у «Правах» не просто перераховувалися різноманітні способи заволодіння чужою земельною ділянкою, а й безпосередньо вказувалося на заборону саме «самовільного» заволодіння землею: «Кто бы сомовольно... чужую соседскую землю, или какими грунтами... завладель» [941, с. 557].

⁹ Через вимогу цариці Анни Іоанівни перекласти цей збірник на російську мову комісія остаточно закінчила роботу над зводом «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (далі – Прав) лише в 1743 р.

Як і Соборне Уложення 1649 р., «Правами» також регламентувалася відповідальність за цілу низку порушень у сфері межування земель (наприклад, недопущення межовика для здійснення межування [970, с. 103]) та певні різновиди незаконного користування землями водного фонду (артикули 3, 4, 6 гл. 18).

З плином часу дедалі більше положень «Прав» піддавалися критиці і все частіше лунали заклики щодо необхідності ухвалення нового, більш досконалого закону. Результатом цього стало прийняття «Зібрання малоросійських прав 1807 року». Порівняно зі своїм попередником цей збір законів відзначається кращою систематизованістю та більш детальним регулюванням суспільних відносин, також і щодо захисту прав на землю [992, с. 178, 194]¹⁰.

Починаючи з середини ХІХ ст., на зміну російському феодальному праву приходить право буржуазне. З цим явищем пов'язані значні зміни у законодавчій системі Російської імперії. Правові норми поступово розподіляються на матеріальні та процесуальні, галузі права стають більш чітко структурованими. Торкнулися ці процеси і царини кримінального права, результатом чого стала активізація роботи щодо створення єдиного кодифікованого акта кримінального законодавства.

І от, нарешті, 15 серпня 1845 р. імператором Миколою І було затверджене перше суто кримінально-правове кодифіковане зібрання законів – Уложення про покарання кримінальні і виправні 1845 р. (далі – Уложення 1845 р.).

Насамперед зауважу, що в цьому НПА на якісно новий рівень вийшла регламентація відповідальності за земельні злочини, не пов'язані з порушенням прав на землю. Зокрема, ч. 5 ст. 1338 «Нарушеніє правилъ о сельскомъ хозяйстве» встановлювала кримінальну караність таких діянь, як «явное неприлежаніє къ земледелію, безпорядки въ хозяйстве или разстройство онаго по пьянству, лености, или развратной жизни» [1053, с. 541]. Прикметно, що суб'єкт аналізованого злочину спеціальний – це державний селянин або колоніст, відповідальність якого диференціювалася залежно від кількості виявлених фактів безгосподарського

¹⁰ Варто пам'ятати, що наслідком трьох поділів Речі Посполитої стало те, що частина українських земель опинилася під владою Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії – Галичина та Буковина перебували у складі Австрії, а Закарпаття – Угорщини. Детальніше про особливості регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством Австро-Угорської імперії див. наступну роботу автора [722, с. 79–82].

використання земель. Окрема вказівка на колоністів пояснюється тим, що російський уряд часто сам їх запрошував і надалі надавав підтримку [631, с. 304].

Найактивніше процес колонізації відбувався на території півдня сучасної України, підтвердженням чому є факт створення в 1830 р. головного управління колоністів південного краю Росії, під юрисдикцію якого потрапили Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, а також Бессарабія [793, с. 155]. Особливість правового статусу колоністів цих, здебільшого українських, земель не залишили поза своєю увагою і укладачі Уложення 1845 р. Серед іншого, це знайшло свій вияв у наявності в останньому окремих норм, присвячених відповідальності за різні прояви безгосподарського використання земель саме колоністами південного краю Російської імперії. Цікаво, що при формулюванні таких приписів ураховувались як основне завдання колоністів – освоєння земель, так і структура с/г виробництва південної України, тобто значення в ньому виноградарства. Зокрема, у ч. 7 ст. 1338 Уложення зазначалося: «Кто из колонистов Южнаго края, безъ особенныхъ достойныхъ уваженія причинъ, не засеетъ столько земли, сколько предписано...»; частина ж 6 цієї самої статті передбачала покарання «колонистовъ южнаго края за повреждение, вырываніе или иначе истребленіе у себя виноградной лозы» [1053, с. 542].

До речі, крім проаналізованих вище своєрідних проявів безгосподарського використання земель, у цій же ст. 1338 були зосереджені й норми, що встановлювали злочинність деяких діянь, які М. О. Манакіним були влучно охарактеризовані як «злочини, пов'язані зі здійсненням операцій із землею при відсутності повноважень на такі дії в особи, яка їх вчиняє» [673]. Такими посяганнями були: передача державними селянами земель без дозволу влади в оренду (ч. 2); застава, продаж земель державними селянами (ч. 3) [748, с. 159].

Однак, незважаючи на очевидне підвищення уваги тодішнього законотворця до інших видів земельних злочинів, основний акцент у кримінально-правовій охороні земельних ресурсів, як і раніше, робився на встановленні відповідальності за різноманітні посягання, пов'язані з порушенням прав на землю. Навіть більше – Уложення 1845 р. залишається чи не єдиним у вітчизняній історії актом

законодавства (зокрема і кримінального), в якому нормам, присвяченим регламентації відповідальності за порушення прав на нерухомість, було повністю присвячено окремий структурний розділ – гл. I розд. XII «О насильственном завладении чужимъ недвижимымъ имуществомъ, о захватахъ и неправильномъ пользованіи доходами или иными выгодами чужаго имени и о истребленіи граничныхъ межъ и знаковъ», у котрій було зосереджено одразу кілька заборон, якими встановлювалася злочинність різних способів самовільного зайняття земельної ділянки. Наприклад, ст. 2094 передбачала кримінальну відповідальність за насильницьке заволодіння чужою земельною ділянкою [1053, с. 822–823].

В Уложенні 1845 р. вже повною мірою проявляється і намічена в попередні роки тенденція, актуальність якої зберігається і в умовах сьогодення, – з поступовим упорядкуванням земельних відносин, акценти в державно-правовому механізмі захисту прав на землю починають зміщуватися від ухвалення норм, якими передбачається відповідальність за знищення межових знаків, спочатку до норм, покликаних протидіяти насильницькому заволодінню землею, а згодом – різноманітним проявам самовільного користування чужою земельною ділянкою, поєднаного із фактичним заволодінням останньою.

Найбільш розповсюдженими способами самовільного зайняття земельних ділянок як у Російській імперії часів дії Уложення 1845 р., так і в сучасній Україні, було і залишається орання землі з подальшим її засіванням, а також будівництво споруд на чужій земельній ділянці – злочин, передбачений ст. 2098 Уложення. Серед іншого, у вказаній нормі зазначалося: «Кто землю заведомо чужую застроить, запашеть, или засеет или инымъ образомъ захватить...» [1053, с. 825].

Не «забули» автори Уложення 1845 р. і про земельне правопорушення з найдовшою історією регламентації відповідальності – знищення граничних меж та інших знаків із наміром привласнити частину чужого нерухомого майна або досягнути іншої незаконної мети (ст. 2105) (злочин проти власності).

Хотілося б звернути увагу на те, що провідні юристи того часу повністю поділяли думку авторів Уложення і були одностайні в тому, що будь-які різновиди

самовільного заволодіння чужим нерухомим майном є посяганнями на відносини власності [121, с. 324; 1188, с. 288].

Як відомо, 19 січня 1861 р. Олександром II був підписаний маніфест про звільнення селян. Крім ліквідації кріпосного права, результатом аграрної реформи 1861 р. стало закріплення за селянами землі, придбаної ними в минулому на ім'я їхніх поміщиків, а також визнання селян самостійними суб'єктами земельних відносин, що виразилось у наданні їм відсутнього раніше права набувати землю у власність, продавати земельну ділянку, віддавати її в заставу тощо.

Очевидно, що результати аграрної, судової та інших ліберально-демократичних реформ (земської, військової тощо), проведених самодержавним урядом у 1860-х рр., не могли не позначитися й на положеннях кримінального законодавства. Так, у 1866 р. Уложення 1845 р. зазнає редакційних змін, внаслідок чого з нього були виключені кримінальні проступки, яким відтепер знайшлося місце у прийнятому 20 листопада 1864 р. Статуті про покарання, які призначалися мировими судьями (далі – Статут 1864 р.). З огляду на це – особливо враховуючи той факт, що як і сьогодні, у XIX ст. відповідальність за більшість земельних правопорушень «балансувала» між кримінальним та іншими галузями законодавства, – значних змін зазнала і регламентація відповідальності за злочинні діяння у сфері земельних відносин.

Зокрема, замість п'яти наявних в Уложенні 1845 р. посягань на земельні відносини, не пов'язаних з порушенням (обмеженням) права власності на земельну ділянку, які мали на меті незаконне використання землі та отримання майнової користі, в Уложенні 1866 р. залишилося лише одне – це відгін шляхом насильства або іншим способом із чужої землі частини чужого стада чи табуна, гурту птиці або інших домашніх тварин тощо (ст. 1604 гл. 1 розд. 12) [1054, с. 617].

Очевидно, що згадані вище наслідки аграрної реформи 1861 р. не могли не вплинути і на регламентацію відповідальності за безгосподарське використання землі. Зокрема, ліквідація кріпосного права та наділення селян правом розпорядження земельними ділянками зумовили декриміналізацію таких діянь, як: передача державними селянами земельних ділянок без дозволу влади в оренду;

застава, продаж земельних ділянок державними селянами; небажання державних селян займатися землеробством; незасіювання земель колоністами Південного краю.

Зазначу, що саме в цей історичний період суспільство починає поступово усвідомлювати той факт, що ресурси землі не є невичерпними, а її використання має відбуватися з дотриманням певних правил. Свідченням цього є видання певних документів, в яких уперше було зафіксовано низку положень та механізм правильної обробки земельних наділів [156, с. 39].

Водночас, ураховуючи зростаючі апетити на землю з боку нових капіталістів, з одного боку, та закріплення за селянами права власності на землю і, як наслідок цього процесу, зменшення кількості доступної землі, з іншого, випадки самовільних захоплень земель стають у цей час все більш масовими. Це, своєю чергою, провокувало настання й інших, не менш суспільно небезпечних наслідків, — хижацьке безгосподарське використання землі [1016, с. 9, 81].

Останнім зібранням кримінальних законів царської Росії стало Кримінальне уложення 1903 року. Як це не дивно, незважаючи на глибокі історичні традиції, авторами цього НПА в питанні кримінально-правової охорони земельних відносин був зроблений великий крок назад. Так, зберігши відповідальність за умисне пошкодження межового знака (ч. 2 ст. 549), тодішній законодавець уперше за багато років не знайшов підстав для криміналізації таких діянь, як присвоєння чужої землі, насильницьке захоплення чужої землі, засівання чужої землі тощо. У підсумку регламентація кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин в Уложенні 1903 р. була практично зведена до наявності кількох статей, розміщених у гл. 36 «О самовольномъ пользованіи чужимъ имуществомъ» [1037, с. 127–130].

У 1903–1905 рр. у Російській імперії розпочинаються масові невдоволення широких мас. Чи не найбільш гострим було земельне питання, невирішеність якого провокувала масові захоплення земель селянами, які виявляли бурхливе незадоволення незавершеністю аграрної реформи. Незважаючи на деякі успіхи Столипінської аграрної реформи, невирішеною залишилась одна з фундаментальних та давно відомих проблем селянства — малоземельність [1247, с. 129]. І тому стало очевидним, що подолання наявних гострих соціальних протиріч було неможливим

без невідкладних дієвих заходів реагування, направлених на стабілізацію ситуації взагалі, та у сфері земельних відносин зокрема.

Однак неквапливість та нерішучість царя та його оточення, зокрема і у вирішенні земельного питання, призвели до Лютневої революції 1917 р., результатом якої стало повалення царського режиму і перехід влади до Тимчасового уряду. Згодом у Російській імперії, існування якої добігало свого кінця, фактично виникає двовладдя, оскільки поруч із Тимчасовим урядом усе більшої сили набували більшовики. Цю ситуацію використали українські державницькі сили, які 3 березня 1917 р. створили Центральну Раду, а згодом проголосили утворення УНР. Наслідком цього стало виникнення на всій українській етнічній території фактично двох форм державності – національної та радянської, боротьба між якими стала особливістю перебігу подальших революційних подій, і фактично визначала головний зміст тодішньої політичної ситуації [1014, с. 38].

Зважаючи на гостру нестачу землі в більшості верст проживаючого на території сучасної України населення і, як наслідок, бажання останнього будь-яким способом розв'язати власну проблему безземелля, кримінально-правова охорона земельних ресурсів у той історичний період здебільшого знаходила свій вияв у нормах, які встановлювали кримінальну відповідальність за різноманітні прояви порушень прав на землю [731, с. 87–96]. Так, у Поясненнях у Земельній справі, виданих 11 листопада 1917 р., наголошувалося: «Ніяких самочинних захоплень земель чи реманенту не повинно допускатися» [547, с. 61–64, 73].

Щоправда, декларуючи на папері боротьбу із самовільними захопленнями землі, своїми реальними кроками Центральна Рада, навпаки, ще більше їм сприяла. Зокрема, деякі положення III Універсалу надавали будь-кому можливість довільно тлумачити його положення на свій розсуд. Як зазначає Е. М. Кісілюк, незаможне селянство висловлені в Універсалі наміри сприйняло як dokonаний факт, як дозвіл на перерозподіл поміщицької землі [543, с. 86].

Тенденційно, але земельне питання було одним із найболючіших і для ЗУНР [654, с. 51]. Однак, через обмаль часу керівництво ЗУНР навіть не намагалося проводити власну кримінально-правову політику і на території ЗУНР продовжувало

діяти старе австрійське кримінальне законодавство, пристосоване до нових умов [1192, с. 84–86]. Тому регламентація відповідальності за земельні правопорушення здебільшого знаходила свій вияв безпосередньо в актах земельного законодавства.

Багато істориків схиляється до думки, що саме невирішеність земельного питання зрештою стала чи не найголовнішим фактором поразки українських державницьких сил у боротьбі за владу в Україні проти більшовиків, які заручилися підтримкою селян за допомогою обіцянок розподілити землю між ними одразу після встановлення своєї влади.

Однак, прийшовши до влади, замість обіцяного розподілу землі більшовиками приймається ціла низка НПА, які спочатку проголосили (Декрет «Про землю» від 8 листопада 1917 р. тощо), а згодом остаточно закріпили скасування приватної власності на землю (Конституція УСРР 1919 р. (п. «а» ст. 3), ЗК УСРР 1922 р.).

Звісно, що саме норми конституційного, цивільного та земельного законодавства, зосереджені у зазначених вище джерелах права, передусім і визначили характер та зміст регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин КК УСРР, затвердженого 23 серпня 1922 р. Так, приписи ЗК УСРР про заборону операцій із землею були враховані при конструюванні ст. 139-1 КК УСРР 1922 р., якою, серед іншого, передбачалася кримінальна відповідальність за вчинення заборонених угод із нерухомістю.

Як відомо, з 1 липня 1927 р. були введені в дію положення нового КК УСРР. Ним передбачалася відповідальність за ще одне діяння, опосередковано пов'язане із земельними відносинами, – розробка надр землі без отримання на це в необхідних випадках установленого дозволу (ст. 84) [700, с. 338].

Аналізуючи кримінально-правові відносини в СРСР у післяжовтневий період, О. І. Бойцов слушно зауважує, що з огляду на націоналізацію землі та виключення її з цивільного обігу центр тяжіння правової регламентації кримінально-правової охорони землі як всенародного багатства змістився у сферу регламентації відповідальності за порушення порядку користування нею [140, с. 141]. Тому й не дивно, що в 1928 р. з метою посилення боротьби з порушенням законів про націоналізацію землі КК УСРР 1927 р. був доповнений ст. 125-1, яка передбачала

кримінальну відповідальність за порушення заборони укладення правочинів на землю (купівля-продаж, дарування, заповіт тощо) [618, с. 46].

Надалі розвиток кримінального законодавства УСРР (з 1937 р. – УРСР) характеризувався виданням численних постанов та указів, якими проголошувалася караність різноманітних «контрреволюційних» проявів, направлених проти «будівництва соціалізму», із передбаченням за їхнє вчинення непропорційно суворих заходів покарання, які відкривали простір для масових репресій [727, с. 64].

У прийнятій уже в післявоєнний період Постанові Ради Міністрів СРСР та ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артіль в колгоспах» до дій, що порушували відповідний Статут, відносилося «розкрадання» суспільних земель, за яке винні особи (працівники радянських партійних і земельних органів та голови колгоспів) знімалися з посад і віддавалися під суд як вороги колгоспного устрою [993, с. 286].

Смерть Сталіна в 1953 р. зумовила початок процесу десталінізації СРСР, який не міг не позначитися на тенденціях розвитку кримінального законодавства. Стає зрозумілим, що жодне поточне законодавство вже не могло охопити усієї сукупності нових кримінально-правових відносин, які виникли з середини 1950-х рр. в умовах розвінчання культу особи Сталіна, і не були предметом регулювання кримінальних кодексів [1014, с. 73]. За таких умов усе очевиднішою стає необхідність нагального прийняття нового кодифікованого акта кримінального законодавства, який би закріпив ті, хоча й фрагментарні, однак доволі суттєві демократичні перетворення, які відбулися в суспільстві. І вже 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР ухвалює «Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік», принципи і загальні положення яких надалі стають базисом для прийнятого 28 грудня 1960 р. КК УРСР. У ньому до злочинних було віднесено не лише таке діяння, як самовільне захоплення землі, а й самовільне будівництво [987, с. 243].

Логічно, що після ліквідації всіх, крім державної, форм власності на землю, самовільне захоплення останньої не могло визнаватися злочином, який порушує відносини власності, а тим більше приватної [516, с. 9]. Тому цілком природно, що стаття, в якій йшлося про самовільне захоплення землі та самовільне будівництво

(ст. 199), була розміщена в гл. IX Особливої частини КК УРСР 1960 р., присвяченій регламентації відповідальності за злочини проти порядку управління¹¹. Мотиви такого рішення приховуються в особливому механізмі здійснення державою свого монопольного права розпоряджатися землею [369, с. 85–86]¹².

Варто зауважити й те, що первинна редакція ст. 199 КК УРСР 1960 р. хоча й мала назву «самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», насправді, крім зазначених у назві статті дій, також передбачала кримінальну караність і таких діянь, як угода із земельною ділянкою та інші дії, які порушували закони про націоналізацію землі.

Досліджуючи історію регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, неодноразово зазначалося, що у джерелах права, які діяли на теренах сучасної України, досить незначна увага приділялася регламентації відповідальності за псування (забруднення) та безгосподарське використання земель. Логічне пояснення відсутності подібних заборон у дорадянському законодавстві наводить С. Т. Фаткулін: агротехнічні прийоми протягом тривалого часу були простими, хімічні добрива аж до початку ХХ ст. не застосовувались, а шкідливий вплив промисловості та її відходів був незначним [1177].

Однак наведена аргументація є абсолютно непридатною для пояснення існування зазначеного феномену в ХХ ст., в якому докорінних змін зазнали як методи, засоби та інтенсивність с/г виробництва, так і вплив промисловості та її відходів на стан земельних ресурсів, передусім, земель с/г призначення [794, с. 35].

Очевидно, має рацію А. М. Шульга, який зазначає, що відсутність кримінальної відповідальності за забруднення або порушення якісного стану земельних ресурсів у кримінально-правових актах радянської доби можна було пояснити тим, що до цього елемента довкілля в суспільстві з «подачі» держави було

¹¹ Аналогічна ситуація спостерігалась і в Кримінальних кодексах 1922 та 1927 рр.

¹² Ю. М. Козлов щодо цього зазначав, що ставлення власника до об'єктів власності реалізуються через управління, а механізм співвідношення соціалістичної всенародної держави і державної (всенародної) власності можна представити в такому вигляді: держава – управління – власність. Розпоряджаючись і користуючись всенародною власністю, держава здійснює управління нею [569, с. 38, 44]. Вочевидь, виходячи саме з таких міркувань, тодішній законодавець вирішив, що таке діяння, як самовільне захоплення землі, розриваючи ланцюг «держава – управління – власність», порушує зв'язок власника – держави, з об'єктом – землею, шляхом пошкодження зв'язку, який їх поєднує. Інакше кажучи, у цьому разі йдеться про порушення відносин управління.

ставлення виключно як до об'єкта господарювання, корисні властивості якого необмежені. Таке ставлення автор справедливо називає хижацьким [1237, с. 98].

Позитивні зрушення у вказаній царині намітилися лише з набуттям Україною незалежності та визнанням землі одним із найважливіших елементів довкілля, проголошенням множинності та рівності усіх форм власності на землю. Скасування ж державної монополії на право власності на землю привело до внесення змін у чинну на той час редакцію ст. 199 КК УРСР 1960 р., після яких назва статті стала відповідати її змісту – тепер вона передбачала кримінальну відповідальність лише за самовільне заняття земельної ділянки та самовільне будівництво, залишивши поза сферою дії кримінального закону будь-які угоди із землею. Відповідно до оновленої редакції ст. 199 КК УРСР 1960 р. обов'язковою умовою настання кримінальної відповідальності за відповідні діяння була адміністративна преюдиція.

Але з кожним наступним днем після проголошення незалежності України для вітчизняної політичної еліти, правозастосовців, учених (передусім – представників кримінально-правової доктрини) та українського суспільства загалом дедалі очевиднішим ставав той факт, що проблема невідповідності КК УРСР 1960 р. новим соціально-економічним реаліям вже не може вирішуватися за допомогою внесення до нього одних лише (хоча й доволі численних) фрагментарних змін та доповнень – переосмислення потребувала сама філософія репресивного радянського кримінального законодавства, втіленням якої і був КК УРСР 1960 р. Внаслідок цього із середини 1990-х рр. в Україні розпочинається активна робота над створенням нового КК, логічним завершенням якої стало фактично одночасне надходження до стін ВРУ двох проєктів КК – проєкту № 1029-1 від 15 травня 1998 р., підготовленого авторським колективом на чолі з В. М. Смітєнком; та проєкту № 1029 від 12 травня 1998 р., підготовленого робочою групою КМУ. Зрештою саме останній був взятий за основу при ухваленні КК України від 5 квітня 2001 р.¹³, в якому норми, що передбачали відповідальність за злочини у сфері земельних відносин (спочатку статті 239 та 254, а з 15 листопада 2009 р. – і

¹³ Детальніше про питання регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин згідно з проєктами КК № 1029 та № 1029-1 див. [722, с. 114–118].

статті 239-1 та 239-2), були розміщені в розд. VIII Особливої частини «Злочини проти довкілля»; а із доповненням КК України ст. 197-1 серед злочинів проти власності знову опинилося таке діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, що є виправданим з погляду історичного досвіду.

1.4 Іноземний досвід кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин

В юридичній літературі зазначається, що одним із головних завдань порівняльно-правових досліджень є виявлення особливого в національних правових системах та їхня класифікація (групування) [482, с. 318]. Не маючи на меті розгляд та критичний аналіз усіх доктринальних підходів щодо досліджуваного питання, зауважу, що, як на мене, найбільш обґрунтованою є класифікація, запропонована В. М. Додоновим, який виділяє три великі системи кримінального права: 1) романо-германську (континентальну); 2) англо-американську; 3) мусульманську, а також окрему змішану (гібридну) систему кримінального права [429, с. 32].

Ще в 2006 р. у передмові до монографічного дослідження М. І. Хавронюка «Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи» Ю. В. Баулін акцентував увагу на тому, що, з огляду на обраний Україною курс на євроінтеграцію та взяті на себе відповідні зобов'язання, вивчення стану та перспектив кримінального законодавства держав континентальної Європи становить не лише науковий, а й суто прагматичний інтерес [1197, с. 9]. Актуальні і тоді слова набувають особливого забарвлення після 27 червня 2014 р. – дати підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Враховуючи це, а також той факт, що абсолютна більшість країн Європи є представниками романо-германської правової сім'ї, методологічно правильним буде звертати найбільшу увагу та розпочати аналіз іноземного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин саме з кримінального законодавства держав континентальної кримінально-правової системи.

Романо-германська (континентальна) система кримінального права містить дві великих гілки та декілька історично сформованих груп із доволі суттєвими відмінностями. Великі підсистеми (гілки) романо-германської системи умовно позначають як «західну» та «східну».

Зручності та системності викладу особливостей кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин сприятиме групування країн романо-германської кримінально-правової системи. Досить вдалий варіант такого групування знову-таки був запропонований В. М. Додоновим, який структурує їх (країни) в такі умовні групи (з яких перші три є складовими «західної», а дві останні – «східної гілки» континентальної правової сім'ї): 1) французьку; 2) германську; 3) італо-іберійську; 4) групу СНД; 5) «югославську» [429, с. 34].

Французька група кримінального права склалася переважно на основі французької колоніальної імперії, а також внаслідок добровільної рецепції в деяких країнах, що ніколи не знаходилися під французьким контролем. Загальною законодавчою моделлю для всіх цих країн став французький КК 1810 р., який діяв у самій Франції аж до 1994 р. [429, с. 34–35]. Характерною рисою європейських країн – представників французької групи (Бельгія, Люксембург та Франція) є те, що кримінальним кодексам цих держав майже невідомі норми, які стосуються регламентації відповідальності за правопорушення у сфері довкілля, що здебільшого містяться у приписах природоохоронного законодавства [746, с. 71–76].

Так, у Франції основу кримінального права навколишнього природного середовища складають норми ЕК Франції («*Code de l'environnement*»), в якому і акумульовані норми про відповідальність за посягання на земельні ресурси. Зокрема, ст. L161-1 зазначеного зібрання законів передбачає відповідальність за спричинення шкоди здоров'ю людини внаслідок забруднення ґрунтів; натомість ст. L541-32 забороняє захоронення відходів на с/г угіддях [4].

Особливістю ЕК Люксембурга є те, що в його складі систематизовано чисельні НПА, кожен з яких встановлює відповідальність за порушення в окремих галузях природокористування, зокрема й у сфері земельних відносини. Так, одним із Наказів Великого Герцога передбачено відповідальність за нецільове використання

землі та будівництво на землях із порушенням встановлених планів (§ 7 ст. 19, ст. 25) [3]; Законом про захист НПС та природних ресурсів («*Concernant la protection de la nature et des ressources naturelles*») – за організацію звалища, яке є небезпечним для ґрунтів (статті 11, 13) [27].

На відміну від люксембурзького, ЕК Бельгії є цілісним НПА, у структурі якого виділено окремий розд. III частини VIII, цілком присвячений покаранням за екологічні правопорушення («*Dispositions pénales*») [5]. Та при цьому для з'ясування змісту конкретних правопорушень ст. 151 ЕК Бельгії відсилає правозастосовувача до ст. 138, яка зі свого боку містить посилення на цілу низку інших НПА (усього 18), кожен з яких присвячений різним підгалузям екологічного права. Серед іншого, бельгійський законодавець вимагає звертатись і до Постанови щодо управління земельними ресурсами («*Décret du 5 décembre 2008 relatif à la gestion des sols*»), гл. VII якої до земельних деліктів («*Des infractions*») відносить таке діяння, як невиконання власниками земельних ділянок обов'язків щодо охорони ґрунтів (ст. 5), а також невиконання заходів щодо боротьби із забрудненням ґрунтів (ст. 18) [48].

На відміну від кримінально-правової охорони екологічної функції землі, кримінальна відповідальність за порушення прав на землю здебільшого регламентується нормами кримінальних кодексів держав французької групи [728, с. 74–104]. Прикметно, що в деяких країнах злочинним порушенням прав на землю визнається лише знищення межових знаків, в інших – лише самовільне зайняття землі, а в третіх – обидва зазначені діяння. А от бельгійські парламентарі диференціювали відповідальність за «звичайне» знищення межових знаків та ті ж дії, вчинені з метою заволодіння земельною ділянкою (статті 545 та 546 КК Бельгії) [30].

Більш близьким до вітчизняного є підхід щодо захисту прав на землю, обраний парламентаріями Люксембургу, які передбачили відповідальність за захоплення чужої землі (ст. 560 КК Люксембургу) [29].

Звернемо увагу на ще дві особливості кримінально-правової охорони прав на землю у країнах французької групи: 1) законодавці всіх без винятку держав зазначеної групи і знищення межових знаків, і будь-які прояви незаконного

заволодіння землею відносять до різновидів порушень права власності; 2) типовими видами покарань за злочинні порушення прав на землю виступають або ж доволі значні суми штрафів, або ж незначні строки позбавлення волі (див. Додаток А-1).

На відміну від французької, *германська* група склалася не на основі загального законодавчого взірця, а за допомогою потужного доктринального впливу [621, с. 42]. Крім ФРН, ця група об'єднує кримінальне право таких країн, як Австрія, Ліхтенштейн, Швейцарія; суттєвий вплив германської школи відчуває і кримінальне право Естонії та Парагваю.

Як і в багатьох країнах французької групи, законодавство європейських держав – «класичних» представників германської групи кримінального права також відносить до числа злочинних таке діяння, як знищення межових знаків. Однак назви тих розділів, в яких розташовані відповідні заборони («Злочинні діяння проти достовірності документів та засобів доказування (знаків)» (кримінальні кодекси Австрії та Ліхтенштейну) [33; 31]; «Підробка документів» (кримінальні кодекси ФРН та Швейцарії) [52; 70]), орієнтують на те, що парламентарії аналізованої групи країн сприймають вказане правопорушення не як посягання на власність, а як зазіхання на достовірність юридичних фактів і відносин.

На відміну від французької, у кримінальних кодексах цілої низки країн германської групи (Австрія, Естонія, Парагвай, ФРН) окрім норм, які встановлюють відповідальність за порушення прав на землю, «знайшлося» місце й приписам, покликаним забезпечувати кримінально-правову охорону екологічної функції землі.

Так, § 324-а КК ФРН передбачає кримінальну відповідальність за такі діяння, як внесення чи допущення проникнення шкідливих речовин до ґрунту. В аспекті можливого врахування при вдосконаленні вітчизняного кримінального законодавства на увагу заслуговує той факт, що, незважаючи на наявність трьох заборон, в яких окремо регламентується відповідальність за забруднення водою, ґрунтів та повітря (параграфи 324, 324-а та 325 КК ФРН), німецький законодавець передбачив єдині для всіх зазначених складів злочинів кваліфікуючі ознаки.

Австрійські парламентарі не визнали за потрібне диференціювати відповідальність залежно від того, який компонент НПС був забруднений,

передбачивши однакові правові наслідки за забруднення ґрунтів, водою чи повітря (ст. 180 КК Австрії «Умисне спричинення шкоди НПС»).

Звертає на себе увагу і та обставина, що злочинним таке забруднення визнається за умови настання будь-якого із зазначених відмінних за характером наслідків: 1) створення небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей (потенційна фізична шкода здоров'ю людини); 2) для стану тваринного чи рослинного світу; 3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря (шкода довкіллю та його елементам); 4) витрат на ліквідацію забруднення понад 50 тис. євро (економічна шкода). Як бачимо, крім наявного у ст. 239 КК України оціночного поняття «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля» у ст. 180 КК Австрії відповідні наслідки були максимально формалізовані.

Не можу залишити поза увагою і ще одну характерну тенденцію кримінально-правової охорони земельних ресурсів, притаманну більшості країн германської групи кримінального права. Йдеться про диференційований підхід до встановлення відповідальності за умисні та необережні прояви тих чи інших порушень екологічного законодавства. Так, якщо за умисне забруднення природних ресурсів (зокрема, й ґрунту) КК Австрії передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк до 3 років (ст. 180), то за необережне – лише до 1 року (ст. 181). Схожа ситуація склалася і в КК ФРН: санкція за умисне забруднення ґрунту складає позбавлення волі на строк до 5 років (ч. 1 ст. 324-а), а за необережне – лише до 3 років (ч. 3 ст. 324-а) (див. Додаток А-2).

На відміну від Австрії та ФРН, у Ліхтенштейні та Швейцарії – як і більшості країн французької групи – відповідальність за злочинні діяння у сфері охорони ґрунтів передбачається нормами не кримінального, а спеціального природоохоронного законодавства. Так, у Ліхтенштейні ціла низка екологічних деліктів караються Законом про охорону НПС («*Umweltschutzgesetz*»). У п. «р» ч. 1

ст. 89 йдеться про такі земельні правопорушення, як забруднення ґрунтів та невиконання заходів щодо ліквідації забруднення ґрунтів¹⁴.

У межах розгалуженої системи екологічного законодавства Швейцарії провідна роль у регламентації відповідальності за злочини проти довкілля належить Федеральному Закону про захист НПС («*Federal Act on the Protection of the Environment*»), розд. 5 якого має назву «Кримінальні положення». Прикметно, що структура зазначеного розділу кореспондується з положеннями КК Швейцарії, який передбачає триступеневий поділ кримінально караних діянь на злочини, проступки та порушення (*crimes, delits, contraventions*) [1197, с. 177]. Зокрема, ст. 61 розглядуваного Закону, яка має назву саме «*Contraventions*», передбачає відповідальність за таке правопорушення, як невиконання рекультиваційних заходів та порушення правил, пов'язаних із використанням ґрунтів. Тут також наголошу і на традиційній для країн аналізованої групи диференціації відповідальності за умисні та необережні прояви відповідних земельних правопорушень. А ось у ст. 60 вже йдеться про місдімінори («*Misdemeanours*») (тобто про ті ж самі проступки («*delits*»)), яким притаманний вищий порівняно зі згаданими у ст. 61 звичайними порушеннями («*Contraventions*») рівень суспільної небезпеки [50].

Як вже зазначалося раніше, під значним впливом німецької школи кримінального права розвивається і сучасне естонське карне законодавство. Зважаючи на це, у вказаній балтійській країні кримінально-правові приписи щодо відповідальності за злочини у сфері земельних відносин мають багато спільного з аналогічними положеннями інших держав аналізованої групи. Серед іншого, це виявилось у диференціації відповідальності за умисне та необережне забруднення НПС (статті 364, 365 Пенітенціарного кодексу Естонії) [835].

Італо-іберійська група об'єднує країни – колишні колонії Іспанії, Португалії та Італії, а також відповідні метрополії. Крім того, у неї входять Андорра, Сан-Марино та Туреччина. Для зручності аналізу залежно від закону, взятого як базис для запозичення, у межах цієї групи інколи додатково виділяють італійську,

¹⁴ Прикметно, що подібно до розглядуваних вище кримінально-правових норм, у межах аналізованих приписів екологічного законодавства передбачена градація відповідальності за умисні та необережні прояви цих порушень законодавства у сфері охорони ґрунтів [57].

іспанську та португальську підгрупи [621, с. 46]. Та незважаючи на належність певної країни до однієї з названих підгруп, спільним для законодавства кожної з них є наявність більш розгалуженої, порівняно з країнами французької та германської груп, системи норм, які передбачають відповідальність за порушення прав на землю.

Так, у гл. I розд. XIII «Злочини проти власності» КК Італії акумульовано одразу чотири подібних заборони, в яких диференційовано відповідальність залежно від способу порушення прав на землю (прав на нерухоме майно): ст. 631 «Незаконне привласнення» («*Usurpazione*») (в ній йдеться про «знищення (пошкодження, переміщення) меж нерухомого майна з метою його повного чи часткового привласнення»); ст. 632 «Відхилення русла водойми» («*Deviazione di acque e modificazione dello stato dei luoghi*»); ст. 633 «Захоплення земель чи будівель» («*Invasione di terreni o edifici*»); ст. 634 «Насильницьке порушення володіння нерухомістю» («*Turbativa violenta del possesso di cose immobili*»); ст. 637 («*Ingresso abusivo nel fondo altrui*»), якою регламентовано відповідальність за проникнення на чужу земельну ділянку через паркан [7] (див. про це також [723, с. 329–331]).

Норми, а тим більше окремі структурні одиниці, присвячені регламентації відповідальності за злочини проти довкілля, у КК Італії відсутні. Натомість, подібні правові приписи містяться в положеннях екологічного законодавства, у розгалуженій системі якого центральне місце відводиться Кодексу НПС («*Codice Dell' Ambiente*»). Зокрема, ч. 1 ст. 257 зазначеного НПА передбачає відповідальність за забруднення ґрунтів, а ч. 2 – за кваліфіковане забруднення ґрунтів [6]¹⁵.

Розвинутим механізмом кримінально-правової охорони прав на землю відзначається й Іспанія. На відміну від Італії, в якій назву «Незаконне привласнення» («*Usurpazione*») мала лише одна з норм (ст. 631), у КК Іспанії схожу назву («*On usurpation*») отримав окремий структурний підрозділ Особливої частини – гл. V «Незаконне привласнення», в якій, подібно до згаданого в минулому

¹⁵ Італійська школа кримінального права мала вирішальний вплив на кримінальне законодавство таких європейських країн, як Сан-Марино та Туреччина. У цьому плані не стали винятком і приписи, присвячені регламентації відповідальності за земельні правопорушення [63; 45]. Майже ідентичними розглядуваним вище положенням кримінальних кодексів Сан-Марино та Туреччини є і приписи щодо відповідальності за порушення прав на землю, передбачені кримінальним законодавством Португалії (статті 215, 216 КК Португалії) [22].

підрозділі Уложення 1845 р., було зосереджено одразу кілька заборон, присвячених відповідальності за порушення прав на нерухоме майно (статті 245–247).

Зокрема, у статтях 246 та 247 КК Іспанії до числа кримінально караних були віднесені добре відомі законодавству країн італо-іберійської групи правопорушення – зміна межових знаків, що посвідчують право на нерухоме майно, та незаконна зміна русла природної чи штучної водойми. Однак, маю зробити важливе застереження: іспанський законодавець визнав злочинними лише ті прояви зазначених вище діянь, які призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро [17]. На мою думку, такий підхід, зокрема використаний ВРУ при конструюванні ст. 197-1 КК України, варто визнати більш виваженим та обґрунтованим, ніж підхід парламентаріїв тих країн, в яких аналогічні за змістом склади злочинів були сконструйовані як формальні. Водночас та обставина, що у такій економічно розвинутій країні, як Іспанія, передбачено криміноутворювальний показник (400 євро), який є більш ніж у десять разів меншим за аналогічний показник, передбачений у ст. 197-1 КК України, є додатковим свідченням необхідності перегляду останнього¹⁶.

Зауважу, що деякі компаративісти говорять не про «іспанську», а про «іспаноамериканську» підгрупу у складі італо-іберійської групи [429, с. 36], що передусім пояснюється тією обставиною, що абсолютна більшість країн Латинської Америки (крім Парагваю та частково Еквадору) та Філіппіни в основу свого кримінального законодавства поклали саме іспанський взірець – КК Іспанії 1870 року. Очевидно, що саме спільні традиції кримінального правотворення зумовили той факт, що і сучасне кримінальне законодавство країн Латинської Америки та Іспанії має багато схожих рис. Зокрема, як і в Іспанії, у структурі кримінальних кодексів майже кожної з країн Латинської Америки виділяється окрема глава «Незаконне привласнення» («*De la usurpación*»). І лише в деяких країнах відповідну назву отримала не глава, а лише одна стаття (Пуерто-Ріко

¹⁶ Крім універсальної норми про забруднення різноманітних компонентів довкілля, у КК Іспанії міститься й окрема ст. 353, якою передбачена відповідальність за підпал посаджених дерев чи лісів, що призвів до ерозійного впливу на ґрунт. Аналогічні за змістом приписи містяться й у кримінальному законодавстві Андорри (статті 289, 300) [60], що пояснюється тривалим перебуванням андорського кримінального права «в орбіті» іспанського.

та Уругвай) [8; 9; 10; 11; 14; 19; 15; 12; 13; 20; 18; 21; 23; 16; 24; 25; 62; 65]. Аналізуючи досвід кримінально-правової охорони прав на землю як у країнах італо-іберійської групи загалом, так і в державах Латинської Америки зокрема, не можу залишити поза увагою дві характерні особливості, пов'язані із законодавчим описом ознак предметів досліджуваної категорії злочинів.

По-перше, у законодавстві абсолютної більшості країн цієї групи кримінально-правовий захист прав на землю розглядається як невід'ємна складова більш широкого за змістом об'єкта охорони – прав на нерухомість¹⁷.

По-друге, законодавці переважної більшості держав італо-іберійської групи до числа кримінально караних відносять не лише повне, а й часткове незаконне заволодіння певним об'єктом нерухомого майна. Цим кримінальне законодавство висвітлюваної групи країн у вигідну сторону відрізняється від чинної редакції ст. 197-1 КК України, буквальне тлумачення приписів якої унеможливорює притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття частини, а не всієї земельної ділянки. Подібний досвід неодмінно має бути врахований у процесі подальшого вдосконалення вітчизняного кримінального законодавства [729, с. 178].

Як і в іспанському, в кримінальному законодавстві країн Латинської Америки значно менше уваги, порівняно з протидією порушенням прав на землю, приділяється питанням кримінально-правової охорони екологічної функції землі. Промовистою ілюстрацією сказаного виступає той факт, що в кримінальних кодексах багатьох латиноамериканських країн така регламентація або взагалі відсутня, або обмежується наявністю лише однієї заборони.

Водночас у деяких латиноамериканських країнах (Бразилія, Венесуела) відповідальність за суспільно небезпечні посягання проти довкілля регламентується не кримінальними кодексами, а окремими законами, які присвячені виключно питанням відповідальності за екологічні злочини [54; 55]; в інших (Пуерто-Ріко) – в межах «звичайного» природоохоронного законодавства [56].

Як відомо, *група СНД* сформувалася на основі радянської моделі кримінального права. Водночас в юридичній літературі резонно зазначається, що

¹⁷ Виняток становлять статті 261 та 263 КК Колумбії.

значну роль у збереженні концептуальної єдності нового кримінального законодавства на пострадянському просторі відіграв Модельний КК для країн СНД, схвалений Міжпарламентською асамблеєю держав-членів СНД 17 лютого 1996 р. (далі – Модельний КК СНД), який став взірцем для багатьох нових кодексів колишніх союзних республік [429, с. 37]. Помітний вплив положень зазначеного рекомендаційного документа спостерігається і при аналізі приписів, присвячених кримінальній відповідальності за таке правопорушення, як «псування землі».

Зокрема, розробниками Модельного КК СНД ознаки основного складу злочину «псування землі» були описані так: «отруєння або забруднення землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з отрутохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами при їх зберіганні, використанні та транспортуванні, а також інше псування землі, яке спричинило умисне чи необережне заподіяння істотної шкоди НПС» (ч. 1 ст. 225) [761]. За винятком незначних редакційних уточнень, така законодавча конструкція була фактично повністю відтворена в ч. 1 ст. 290 КК Вірменії [1042] та ч. 1 ст. 317 КК Туркменістану [1049]. Крім того, вона також була взята за основу при формулюванні ч. 1 ст. 254 КК Азербайджану [1038], ч. 1 ст. 297 КК Грузії [1039], ч. 1 ст. 227 КК Молдови [1045], ч. 1 ст. 254 КК РФ [1048] та ч. 1 ст. 228 КК Таджикистану [1046]. А ось у ч. 1 ст. 332 КК Казахстану відповідальність за передбачені нею діяння пов'язується (на відміну від вищевказаних норм) з чітко визначеними формальними показниками «великої» (ч. 1) та «особливо великої шкоди» (ч. 2) [1044].

Раніше відповідні положення Модельного КК СНД фактично дослівно відтворювалися і в кримінальному законодавстві Киргизії. Однак, на відміну від своєї «попередниці» (ч. 1 ст. 273), передбачена чинним КК Киргизії (вступив у силу з 1 січня 2019 р.) нова норма про псування земель (ст. 291) істотно відрізняється від того варіанту, який був запропонований розробниками Модельного КК СНД. Це, зокрема, виявляється у такому: 1) перелік злочинних діянь був доповнений окремою вказівкою на знищення родючого шару ґрунту на великих площах; 2) але головне те,

що як і колеги з Казахстану, парламентарії Киргизії також визнали за необхідне формалізувати передбачені ч. 1 («значна шкода») та ч. 2 ст. 291 («тяжка шкода») показники криміноутворюючої шкоди [1040]. Очевидно, що таке конструювання сприяє уніфікованому тлумаченню приписів кримінального законодавства. Через це подібний досвід варто вважати позитивним і таким, який має бути врахований при вдосконаленні ст. 239 КК України.

На перший погляд може скластися враження, що до когорти норм-«близнюків» ст. 225 Модельного КК СНД треба відносити і ст. 239 КК України. Але при більш глибокому порівняльному аналізі змісту зазначених приписів можна переконатись у тому, що, незважаючи на деяку зовнішню подібність, вони мають і цілу низку концептуальних розбіжностей.

По-перше, ст. 239 КК України до кримінально караних відносить не лише псування землі, яке спричинило реальні наслідки у вигляді шкоди довкіллю та / або здоров'ю людини, а й аналогічні діяння, які призвели лише до «створення небезпеки» для життя, здоров'я людей чи довкілля. На мою думку, обраний вітчизняними парламентаріями варіант не може вважатися вдалим, адже: а) не сприяє уніфікованому застосуванню положень кримінального закону; б) може призвести до невиправдано широкого тлумачення його положень, що буде доведено в наступних підрозділах дисертації.

По-друге, заслуговує на увагу і позитивний досвід країн СНД стосовно побудови кваліфікованих складів розглядуваного злочину. Зокрема, враховуючи очевидно різний ступінь суспільної небезпеки, законодавці більшості держав аналізованої групи сприйняли запропоновану розробниками Модельного КК СНД позицію стосовно необхідності диференціації кримінальної відповідальності за, наприклад, псування землі, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації (частини другі), та псування землі, яке спричинило смерть людини (частини треті).

Заслуговує на увагу і той факт, що, на відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у більшості країн СНД безпосередньо в диспозиціях відповідних кримінально-правових норм вказується на виключно необережне ставлення винної особи до

настання такого наслідку псування землі, як «смерть людини», а в ст. 291 КК Киргизії – і до будь-яких інших наслідків.

Подібно до більшості інших держав аналізованої групи, у КК Білорусі кримінально-правова охорона екологічної функції землі повністю «покладається» на одну норму – ст. 269 «Псування земель» [1043]. Однак, незважаючи на ідентичну назву, зміст вказаної заборони – подібно до ст. 239 КК України – суттєво відрізняється від аналогічних приписів, наявних в інших країнах. По-перше, наслідуючи традиції радянської правотворчості у сфері кримінального права, білоруські парламентарі віднесли до числа кримінально караних лише ті прояви псування земель, які були вчинені протягом року після накладення адміністративного стягнення за такі ж порушення. По-друге, ч. 1 ст. 269 КК Білорусі, крім, власне, псування (забруднення) земель, охоплюються і такі суспільно небезпечні посягання, як «знищення родючого шару ґрунту» та «невиконання правил рекультивациі земель». По-третє, ст. 269 КК Білорусі залишається однією із небагатьох наявних на пострадянському правовому просторі норм (також це ст. 196 КК Узбекистану) про псування землі, для притягнення до кримінальної відповідальності за якою не вимагається доведення порушення жодних спеціальних правил. Ця, здавалося б, незначна відмінність, насправді, суттєво розширює можливості кримінально-правового механізму захисту земельних ресурсів, оскільки дає змогу переслідувати в порядку кримінального судочинства не лише спеціального суб'єкта, а й будь-яку особу, дії котрої призвели до настання наслідків, про які йдеться в диспозиції ч. 1 ст. 269 КК Білорусі. На мою думку, вказаний білоруський досвід мав би бути врахований і при удосконаленні ст. 239 КК України.

Серед усіх країн досліджуваної групи чи не найменшим впливом положень Модельного КК СНД відзначається КК Узбекистану, що передусім пояснюється більш ранньою датою ухвалення останнього (1994 р.). Ця обставина вплинула і на формування в узбецькому кримінальному законодавстві доволі самобутньої системи норм, присвячених кримінально-правовій охороні земельних ресурсів. Зокрема, у КК Узбекистану міститься окрема стаття, яка передбачає відповідальність за

порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їхньої охорони, що призвело до тяжких наслідків (ст. 197) [1047]¹⁸.

Аналіз санкцій відповідних кримінально-правових норм дає змогу виділити чотири найбільш типові види покарань, які передбачаються за вчинення земельних злочинів екологічної спрямованості. Передусім це значні суми штрафів, виправні роботи та позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю (у Грузії ще й домашній арешт). Позбавлення ж волі передбачається за кваліфіковане (ч. 2) (здебільшого на строк до 3 років) та особливо кваліфіковане псування земель (ч. 3), наслідком якого є спричинення через необережність смерті людини (у більшості країн позбавлення волі на строк від 2 до 5 років).

Розглядаючи досвід країн СНД щодо регламентації відповідальності за земельні правопорушення екологічного характеру, я констатував наявність певного взірця, який більшою чи меншою мірою був відтворений практично у всіх країн аналізованої групи. А ось питання кримінально-правової охорони прав на землю розробниками Модельного КК СНД було проігноровано, що «спонукало» парламентаріїв кожної з держав до побудови власної, так би мовити, «унікальної» моделі кримінально-правового механізму захисту вказаного права.

Загалом відповідальність за певні різновиди порушень прав на землю передбачена кримінальними кодексами дев'яти країн (без урахування України) групи СНД: Азербайджан (ст. 188), Білорусь (ст. 386), Казахстан (ст. 201), Киргизія (ст. 207), Литва (ст. 298), Молдова (ст. 193), Таджикистан (ст. 338), Туркменістан (ст. 317-1) та Узбекистан (ст. 229-1) (див. Додаток А-4).

Як бачимо, судячи із порядкових номерів цих заборон, у первинних редакціях кримінальних кодексів деяких із названих країн (Туркменістан, Узбекистан, а також попередня редакція КК Киргизії) приписи щодо відповідальності за порушення прав на землю були відсутні. Однак, як і вітчизняні, парламентарі цих держав з плином часу усвідомили, що ефективна протидія відповідним порушенням земельного

¹⁸ З неабиякою цікавістю сприймається той факт, що узбецький досвід кримінально-правової охорони екологічної функції землі фактично відтворюється і в КК Латвії [1041]. У КК Литви, кримінальне право якої «примикає» до групи СНД, відповідальність за всі порушення правил охорони НПС також уніфікована в межах єдиної норми (ст. 270) [39].

законодавства можлива лише за наявності в арсеналі держави ефективного кримінально-правового механізму захисту прав на землю¹⁹.

Повертаючись до аналізу зазначених вище норм, зроблю важливе застереження. Йдеться про те, що законодавці деяких країн групи СНД не пов'язують антисуспільну спрямованість діянь, які були позначені як «порушення прав на землю», власне, із порушенням саме «прав» на землю. Так, якщо в кримінальному законодавстві Азербайджану, Казахстану, Киргизії та Молдови відповідні норми, як і в Україні, розміщені в розділах (главах), присвячених регламентації відповідальності за злочини проти власності, то в Білорусі, Литві, Таджикистані та Узбекистані – серед злочинів проти порядку управління.

На мою думку, першопричиною існування цього феномену є сформованість у названих державах відмінних систем відносин власності на землю, що, зокрема, проявляється і в законодавчому закріпленні їхнього різного суб'єктного складу [724, с. 173]. Так, було з'ясовано, що в таких країнах, як Білорусь, Таджикистан та Узбекистан, і досі (з часів Радянського Союзу) зберігається державна монополія на землю. Про це свідчить наділення останньої статусом об'єкта, який перебуває у виключній власності держави (ст. 13 Конституції Білорусі, статті 12–13 ЗК Білорусі [581; 561], ст. 13 Конституції Таджикистану та ст. 2 ЗК Таджикистану [583; 508], ст. 16 ЗК Узбекистану [509]). Тому не дивно, що законодавці зазначених країн сприймають самовільне зайняття земельної ділянки не як порушення прав на землю, а як посягання на наявну систему державного управління²⁰. Парламентарі ж тих

¹⁹ Натомість російське кримінальне законодавство розвивалося протилежним шляхом. Йдеться про те, що в чинному КК РФ не знайшлося місця нормі, присвяченій кримінальній відповідальності за порушення прав на землю. І це при тому, що в діючому до 1996 р. КК РРФСР 1960 р. містилася ст. 148-2 «Неправомірне заволодіння чужим нерухомим майном».

Однак останнім часом із вуст багатьох представників російської кримінально-правової доктрини все частіше лунають заклики щодо криміналізації найбільш небезпечних різновидів порушень прав на землю [140, с. 150–151; 399, с. 10–11; 478; 596; 662; 673; 693; 860; 1008, с. 81; 1256, с. 4].

²⁰ Водночас не можна залишити поза увагою певну непослідовність узбецьких парламентаріїв стосовно питання щодо визначення об'єкта аналізованого делікту: якщо вчинене вперше самовільне захоплення земельної ділянки визнається адміністративним проступком проти власності (ч. 2 ст. 60 Кодексу Узбекистану про адміністративну відповідальність, яка, власне, має назву «Порушення права власності на природні ресурси» [563]), то аналогічні діяння, вчинені після застосування адміністративного стягнення за них, дивним чином «трансформуються» у злочин проти порядку управління. Хотілося б нагадати, що подібною парадоксальністю «відзначається» і чинне вітчизняне законодавство: «просто» (некваліфіковане) самовільне зайняття земельної ділянки визнається адміністративним правопорушенням у сфері охорони природи, використання природних ресурсів, охорони культурної спадщини; тоді як самовільне зайняття земельної ділянки, яке завдало значної шкоди, – злочином проти власності.

країн, в яких самовільне зайняття земельної ділянки (або інші подібні за змістом діяння) визнається злочином проти власності, навпаки, на законодавчому рівні проголошують, по-перше, множинність, і по-друге, рівність усіх форм власності на землю (ст. 5 ЗК Азербайджану [504], ст. 20 ЗК Казахстану [506], ст. 4 ЗК Киргизії [505], ст. 3 ЗК Молдови [507]). Водночас зазначу, що в ч. 3 ст. 6 Конституції Казахстану та ч. 5 ст. 12 Конституції Киргизії земля проголошується власністю держави [582; 580]. Однак відразу за цими конституційними приписами є важливе уточнення: земля може знаходитись і в приватній власності²¹.

Видається, що аналізований вище досвід переконує в головному: за умови проголошення в Україні множинності та рівності усіх форм власності на землю, визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином проти власності та розміщення відповідної заборони в розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» є виправданим кроком вітчизняних законотворців.

Цікаво, що парламентарі Білорусі, Таджикистану та Узбекистану відносять до кримінально караних лише ті прояви самовільних дій, які вчинені після застосування адміністративних стягнень за такі ж порушення. Водночас, якщо ст. 386 КК Білорусі та ст. 338 КК Таджикистану передбачають кримінальну відповідальність за самовільне «зайняття», то ст. 229-1 КК Узбекистану – за самовільне «захоплення» земельної ділянки²².

Повертаючись до ст. 338 КК Таджикистану, зауважу, що вона є лише однією з трьох наявних на пострадянському (і не лише) просторі норм, в якій, як і у ст. 197-1 КК України (третьою країною є Азербайджан), окремо передбачається відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1) та самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, причому, незалежно від попереднього застосування адміністративного стягнення (ч. 2).

²¹ А ось туркменські парламентарі, незважаючи на закріплення та захист на конституційному рівні права приватної власності на землю (ч. 1 ст. 9 Конституції Туркменістану) [584], самовільне захоплення землі віднесли до групи екологічних злочинів (ст. 317-1 гл. 31 КК Туркменістану).

²² Самовільне зайняття земельної ділянки узбецькі законодавці, незалежно від попереднього притягнення до відповідальності за такі ж дії, розцінюють як адміністративне правопорушення (ст. 60 Кодексу Узбекистану про адміністративні правопорушення) [563].

Склад злочину, передбаченого ст. 201 КК Казахстану, є формально-матеріальним, адже незаконне проникнення на чужу земельну ділянку визнається злочинним лише за умови, що воно спричинило істотну шкоду, і було вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або групою осіб, або супроводжувалося незаконним обшуком. Очевидно, що позиція казахського законодавця продиктована доволі логічним прагненням останнього диференціювати відповідальність за самовільне *захоплення* земельної ділянки, будь-які його прояви якого мають тягнути кримінальну відповідальність, та незаконне *зайняття* чужої земельної ділянки, яке, за умови відсутності настання зазначених у ч. 1 ст. 201 КК Казахстану наслідків, має розцінюватися як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 136 Кодексу Казахстану про адміністративні правопорушення [562].

У ч. 1 ст. 207 КК Киргизії «Самовільне захоплення чужої земельної ділянки» передбачено відповідальність лише за такі згадані у назві дії, які супроводжувалися застосуванням насильства, що не є небезпечним для життя або здоров'я, або із погрозою його застосування.

На сьогодні серед усіх країн групи СНД найменшим впливом положень радянської правової доктрини відзначаються приписи щодо кримінально-правової охорони прав на землю, які містяться в литовському та молдовському законодавстві.

Як зазначалося раніше, ст. 273 КК Литви побудована за взірцем країн німецької групи кримінального права, в яких також передбачається відповідальність за незаконну зміну межового знака землекористування.

А ось молдовський законодавець при формулюванні відповідної заборони (ст. 193 КК Молдови) передусім спирався на досвід кримінально-правової протидії порушенням прав на землю країн італо-іберійської групи. Про це зокрема свідчать: формулювання назви статті за допомогою вказівки на термін «*володіння*»; визнання предметом злочину чужої «нерухомості», а не «земельної ділянки»; віднесення до злочинних як повного, так і часткового заволодіння чужою нерухомістю тощо.

Вище були розглянуті приписи кримінального законодавства країн СНД, присвячені регламентації відповідальності за земельні злочини так званої «власницької» та «екологічної» спрямованості. Однак, зазначаючи, що в

пострадянських країнах правова охорона земельних ресурсів розмежована залежно від функції, яку виконують земельні ресурси, А. М. Шульга слушно звертає увагу на те, що земля виконує не лише екологічну та власницьку функції, а також є важливим об'єктом господарської діяльності [1231, с. 113]. Можна припустити, що саме з цією обставиною необхідно пов'язувати той факт, що в деяких країнах розглядуваної групи до кримінально караних належить і таке земельне правопорушення, як незаконна реєстрація угод із земельною ділянкою (ст. 191 КК Азербайджану, ст. 191 КК Грузії, ст. 170 КК РФ (з нерухомим майном), ст. 261 КК Таджикистану) [726, с. 177–178; 752, с. 33–37].

Із країн «далекого зарубіжжя» найбільшу концептуальну єдність з групою СНД демонструє КК КНР, що пояснюється традиційно сильним впливом там радянського кримінального права [429, с. 37]. Конституція КНР проголосила, що всі цілинні землі являються державною власністю (ст. 9); земля в селах і передмістях являється колективною власністю (ч. 1 ст. 10), а організаціям та приватним особам забороняється присвоєння, купівля-продаж чи незаконна передача землі (ч. 3 ст. 10) [579]. Зазначені конституційні приписи значною мірою обумовили і зміст фактично всієї розгалуженої системи норм, покликаних забезпечувати кримінально-правову охорону земельних ресурсів у КНР. Наприклад, одразу у двох статтях йдеться про відповідальність за такі діяння, як передача, продаж та продаж прав користування земельною ділянкою [47].

Ще дві норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних ресурсів, розміщені в § 6 «Злочини проти охорони НПС» (статті 338, 342 КК КНР). У ст. 338 КК КНР передбачено відповідальність за добре відоме відповідним розділам кримінального законодавства країн романо-германської правової системи діяння, як незаконне розміщення, зберігання чи викид в землю забруднюючих речовин. А ось розміщення серед злочинів проти охорони НПС норми про незаконне зайняття землі (ст. 342 КК КНР) не є традиційним для країн континентальної правової сім'ї (як пам'ятаємо, виняток становить Туркменістан), в яких відповідний делікт розцінюється як порушення власності або встановленого порядку управління. Очевидно, що першопричиною такого підходу є доволі незвична структура

Особливої частини КК КНР, в якій злочини проти охорони НПС (§ 6) визнаються складовою частиною злочинів проти порядку управління (гл. 6). З урахуванням цього позиція китайських парламентаріїв стає більш зрозумілою – незаконне зайняття землі розцінюється не лише як злочин проти НПС, а й як частина більш широких за змістом злочинів проти порядку управління, що цілком узгоджується з досвідом тих країн, в яких земля визнається виключною власністю держави.

Окрім групи СНД, «східну гілку» континентальної системи кримінального права представляє і «югославська» група, яка склалась у результаті розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія.

Цікаво, але незважаючи на багатовікові історичні зв'язки між країнами колишньої Югославії та СНД, при формуванні змісту приписів, присвячених регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин «екологічної» спрямованості, парламентарі країн «югославської» групи передусім спиралися на досвід не країн СНД, а західноєвропейських держав. Серед іншого, це виявляється у тому, що подібно до багатьох країн германської та італо-іберійської груп, у кримінальних кодексах держав аналізованої групи диференційовано відповідальність за умисне та необережне забруднення НПС (ст. 218 КК Македонії [40], ч. 2 та ч. 4 ст. 260 КК Сербії [44], ст. 332 КК Словенії [69], ст. 250 КК Хорватії [37], ч. 2 та ч. 4 ст. 303 КК Чорногорії [41]).

А от у питанні законодавчого викладення норм, присвячених кримінально-правовій охороні прав на землю, парламентарі «югославських» країн розділились. Одні з них, використовуючи досвід країн італо-іберійської групи кримінального права, визнають предметом відповідних злочинів «нерухоме майно» (ст. 338 КК Словенії); інші ж, спираючись на практику більшості країн СНД, вказують на «землю» (ст. 218 КК Сербії, ст. 254 КК Чорногорії). Водночас парламентарі переважної більшості аналізованих країн здебільшого одностайні в оцінці таких суспільно небезпечних проявів як посягань на власність.

Досліджуючи «югославський» досвід кримінально-правової протидії порушенням прав на землю, чи не найбільшу увагу звертаємо на те, що як і у ст. 197-1 КК України, у низці подібних за змістом правових норм згадується не

лише про незаконне привласнення (заволодіння) землі (нерухомого майна), а й про «будівництво» (ч. 2 ст. 225 КК Македонії, ч. 2 ст. 245 КК Республіки Сербської, ч. 2 ст. 338 КК Словенії). Однак, на відміну від ст. 197-1 КК України, зазначені норми сконструйовані у такий спосіб («ті ж дії, поєднані з будівництвом на захопленій землі»; «зайняття чужої землі з наміром будівництва на ній»), що правозастосовні органи чітко усвідомлюють, що будівництво або намір будівництва треба сприймати не як самостійний склад злочину, а лише як кваліфікуючу ознаку незаконного привласнення землі. «Сателітний» характер будівництва підкреслюється і відсутністю згадки про нього у назвах відповідних заборон (див. Додаток А-5).

На окремий аналіз заслуговує і кримінальне законодавство тих держав Центральної та Східної Європи (Албанія, Болгарія, Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина, Чехія), які, як і колишні країни Югославії, свого часу об'єднувала умовна назва «країни народної демократії». Незважаючи на тривале знаходження «в орбіті» радянського законодавства, кримінальне право цих країн ніколи повністю не втрачало власної правової ідентичності. Натомість, намагаючись відмежуватися від радянського права, останнім часом законодавці зазначених країн все частіше йдуть шляхом рецепіювання положень кримінального законодавства держав «західної гілки» романо-германської правової сім'ї. У підсумку це призвело до формування фактично в кожній із них доволі своєрідних систем кримінального права, в яких органічно поєднуються традиції правотворення як західноєвропейських, так і постсоціалістичних країн [730, с. 130–135].

Зокрема, у питанні регламентації відповідальності за земельні злочини екологічної спрямованості країни аналізованої групи переважно спиралися на досвід держав «західної гілки» континентальної системи права. Як і в державах «югославської» групи це, зокрема, виявилось у диференціації відповідальності за умисне та необережне забруднення НПС (ст. 352 КК Болгарії [36], ст. 182 КК Польщі [42], ст. 300 КК Словаччини [46], ст. 241 КК Угорщини [38], статті 293–294 КК Чехії [34]) (див. Додаток А-6).

А ось питання кримінально-правової охорони прав на землю в аналізованих державах вирішується диференційовано та часто ще більше залежить від впливу

правових систем країн інших груп. Наприклад, у ст. 256 КК Румунії «Порушення володіння» йдеться про такі діяння, як знищення чи переміщення межових знаків без права на вчинення таких дій. Як бачимо, подібно до історично близької Молдови, румунська модель кримінально-правової охорони прав на землю побудована за взірцем країн італо-іберійської групи. Крім аналогічних ознак, які вже були перераховані при дослідженні молдовського досвіду, про це свідчить і розміщення зазначених правових приписів серед злочинів проти власності [43].

Албанський досвід цікавий насамперед тим, що кримінальне законодавство цієї країни є чи не єдиним на європейському правовому просторі, у межах якого виділений окремий структурний підрозділ, цілком присвячений регламентації відповідальності виключно за злочини у сфері земельних відносин (розд. XI «Злочини, пов'язані з правовим статусом землі») [32].

Як і романо-германське, *англо-американське* кримінальне право також можна поділити на дві «гілки», які умовно називають «британською» та «американською»²³. Своєю чергою, в межах першої гілки виділяють дві групи:

1) *некодифіковане* кримінальне право (Англія з Уельсом та Північною Ірландією тощо) – у країнах з таким типом відсутні кримінальні кодекси;

2) *кодифіковане* кримінальне право з одним із чотирьох типів: індійський; вест-індійський; австралійський; моделі міністерства колоній [621, с. 53].

Найбільш розгалуженою системою приписів, присвячених кримінально-правовій охороні прав на землю, відзначаються кримінальні кодекси тих держав, в яких діє кримінально-правова модель міністерства колоній Великобританії. За цією моделлю була створена ціла група кодексів в африканських колоніальних володіннях Англії, а також Ізраїлі, Кіпрі, Папуа Новій Гвінеї, Фіджі та інших [429, с. 40]. Йдеться про визнання кримінально караними таких діянь: 1) незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи та незаконне утримування земельної ділянки; 2) спричинення шкоди межовому знаку з наміром вчинити шахрайство; 3) приховування або знищення документа, який посвідчує право

²³ Найбільш визначальні особливості англо-американської системи кримінального права були ґрунтовно проаналізовані в юридичній літературі, зокрема, Н. О. Головановою, Г. О. Єсаковим, І. Д. Козочкіним, Ю. Г. Старовойтовою [391; 472; 570; 999; 103], через що повторне їхнє висвітлення у цій роботі виглядає зайвим.

власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману; 4) підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей тощо; 5) незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду [64; 61; 35; 59; 58].

Багато спільних рис із названими вище державами має і кримінально-правовий механізм охорони прав на землю Канади [68]. Щодо відповідальності за земельні правопорушення екологічного характеру, то в цій країні вона регламентується нормами галузевого законодавства [2].

Американська «гілка» англо-американської системи кримінального права склалась у США у XIX – початку XX сторіччя внаслідок проведення масштабних кодифікаційних робіт [429, с. 40]. Однак потрібно пам'ятати, що, на відміну від кримінальних кодексів інших великих федеральних держав (Німеччини, Бразилії чи Індії), так званий Федеральний КК США (здебільшого це норми ч. 1 розд. 18 Зводу законів США) має досить вузьку сферу дії [570, с. 304]. Але навіть за таких умов у цьому документі «знайшлося місце» такому земельному правопорушенню, як «знищення чи видалення межових знаків» (ст. 1858) [67].

Підставою ж для кримінального переслідування фактів порушення федерального екологічного законодавства у США є дев'ять базових актів Конгресу, серед яких і комплексний Акт про екологічне реагування, компенсацію та відповідальність (*The Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act (CERCLA)*), також широко відомий як «Суперфонд» [26].

Як відомо, **мусульманське право** сформувалось у період становлення феодального суспільства в Арабському халіфаті в VII–X сторіччях і складає частину релігії ісламу, його нормативну сторону. Незважаючи на концептуальні відмінності між мусульманською та романо-германською правовими системами, очевидно, що саме під впливом останньої в багатьох із мусульманських держав уособленням кримінально-правового механізму захисту прав на землю виступає норма про відповідальність за знищення чи пошкодження межових знаків (орієнтирів, забору, геодезичного знака). Наприклад, злочинним таке діяння визнають кримінальні кодекси Бахрейну, Катару, ОАЕ, Оману [1; 53; 51; 66] та інші.

Відповідальність за забруднення землі та інші земельні правопорушення екологічного характеру в мусульманських країнах здебільшого передбачаються в комплексних законодавчих актах щодо охорони природи.

Отже, можна констатувати, що, незважаючи на належність до різних правових сімей, усім дослідженим законодавчим системам країн (всього дев'яносто чотири) відомі норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних відносин²⁴.

1.5 Соціальна обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України

Діяльність уповноважених суб'єктів щодо формування юридичних норм не є довільною і має відбуватись із суворим дотриманням загальних, що становлять основу правового регулювання (принципи законності, демократизму тощо), та спеціальних (принципи науковості, поєднання динамізму і стабільності тощо), які мають виключне значення саме для нормотворчості як особливої форми діяльності компетентних державних органів, принципів правотворчості [481, с. 274]. Особливу увагу дотриманням згаданих принципів законодавець має приділяти у процесі кримінальної нормотворчості, результатом якої є створення кримінально-правових норм, застосовуючи які держава в особі уповноважених органів нерідко змушена вдаватися до обмеження фундаментальних прав людини, зокрема права на свободу. Тому на доповнення до вищеназваних загальних принципів нормотворчості у доктрині кримінального права були розроблені додаткові науково обґрунтовані критерії встановлення злочинності діянь, сукупність знань про які була консолідована в межах теорії криміналізації.

У кримінальному праві проблематика криміналізації діянь вже тривалий час належить до числа активно досліджуваних. Так, основні постулати теорії

²⁴ Виключно через встановлені обмеження щодо обсягу дисертації та з мотивів, озвучених на початку підрозділу, у межах цієї роботи не знайшов належного висвітлення відповідний досвід країн англо-американської та мусульманської кримінально-правових систем (як і історія їхнього формування), а також тих країн континентальної правової системи, в яких, на думку В. М. Додонова, склалися власні, цілком самостійні школи кримінального права (йдеться про кримінальне право Нідерландів, скандинавських країн та Фінляндії, Південної Кореї та Японії). Ці питання були докладно проаналізовані в наступних роботах автора дисертації [458; 722, с. 164–179].

криміналізації були сформовані (хоча й досить абстрактно) ще Чезаре Беккарія та Кортні Кенні [120; 538], а згодом набули логічного, систематизованого та більш-менш завершеного вигляду в працях представників радянської кримінально-правової доктрини. Зокрема вже тоді було окреслено загальне уявлення про криміналізацію як визнання діяння злочинним та кримінально караним. Утім, відбиваючи сутність «криміналізації», така дефініція не могла задовольнити потреби кримінально-правової науки, оскільки не повною мірою відображала глибину та змістовні характеристики досліджуваного поняття.

На мою думку, найбільш повне поняття «криміналізація» свого часу було запропоноване О. І. Коробєєвим, який визначив її як процес виявлення суспільно небезпечних форм індивідуальної поведінки, визнання допустимості, можливості і доцільності кримінально-правової боротьби з ними та фіксації їх як злочинних та кримінально караних [590, с. 59].

У доктрині не викликає заперечень положення про те, що в основі теорії криміналізації лежить проблема обґрунтованості кримінально-правової заборони. Водночас питання про зміст і навіть саму назву факторів криміналізації належать до дискусійних. Зокрема, говорячи про останні, криміналісти паралельно вживають такі терміни: «підстави», «принципи», «причини», «критерії», «умови», «фактори», «обставини» криміналізації [90; 418; 590; 813; 632].

За всієї значущості вирішення окресленого питання варто пам'ятати влучні зауваження А. Д. Антонова стосовно того, що для дослідника куди важливішим є не вибір назви для характеристики відповідного явища, а розуміння тих рівнів соціальної реальності, які приводять у рух процес криміналізації [90, с. 79]. У цьому контексті мені найбільше імпонує позиція колективу авторів (В. М. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобін та інші), висловлена у праці «Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация», де науковці, з одного боку, чітко розмежовують «приводи», «підстави» та «принципи» криміналізації, а з іншого – демонструють нерозривний взаємозв'язок між цими категоріями.

У теорії кримінального права поняттям «підстави криміналізації» найчастіше позначають ті процеси, які відбуваються в матеріальному та духовному житті

суспільства, розвиток яких породжує об'єктивну необхідність кримінально-правової охорони тих чи інших цінностей [813, с. 204–205].

У вітчизняних парламентаріїв було одразу кілька вагомих та взаємопов'язаних причин для криміналізації у 2007 р. таких діянь, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, сукупність яких і переконала його у необхідності прийняття цього рішення.

Відповідно до ч. 2 ст. 14 Конституції України право власності на землю гарантується державою, набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Кримінально-правовою гарантією непорушності відповідних конституційних приписів певний час слугували положення ст. 199 КК УРСР, якою була передбачена кримінальна відповідальність саме за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Водночас, ухвалюючи КК України від 5 квітня 2001 р., законодавець, знехтувавши відповідним іноземним та, головне, історичним досвідом, не знайшов підстав для включення до останнього норми про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. Цей крок спровокував масові випадки самовільного зайняття земельних ділянок, значною мірою «розв'язавши руки» тим, хто намагався збагатитися за рахунок незаконного заволодіння землею. Красномовним підтвердженням сказаного виступають такі статистичні дані: якщо в 2001 р. було зареєстровано 20 680 випадків самовільного зайняття земельних ділянок, то вже у 2006 р. – 41 225 аналогічних проявів [650]. Саме тому з метою більш ефективного захисту прав на землю і був прийнятий Закон від 11 січня 2007 р.

Отже, можна дійти висновку, що підставою для криміналізації передбачених ст. 197-1 КК України діянь стала сукупність наступних причин: 1) несприятлива динаміка такого виду протиправної поведінки, як самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них; 2) необхідність посилення охорони передбачених ч. 2 ст. 14 Конституції України прав на землю; 3) помилка у проведеній раніше декриміналізації відповідних діянь (детальніше про це питання див. [732, с. 201–205]).

Розвиток зовсім інших процесів зумовив необхідність криміналізації порушень земельного законодавства «екологічного» характеру.

Із проголошенням незалежності України в держави та суспільства поступово змінюється відношення до землі – від ставлення до останньої як до об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами до визнання її одним із найважливіших елементів довкілля. Послідовним, так би мовити, законодавчим результатом такого переосмислення стало визнання землі основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави (ч. 1 ст. 14 Конституції України).

За таких умов цілком логічним виглядає факт наявності вже у первинній редакції чинного КК України норм, якими передбачається кримінальна відповідальність за такі порушення земельного законодавства, як забруднення або псування земель та безгосподарське використання земель (статті 239 та 254 відповідно), які виступають одним із тих інструментаріїв, що дають змогу втілювати в життя конституційний імператив про особливу охорону землі як основного національного багатства.

Отже, підставами для криміналізації діянь, передбачених статтями 239 та 254 КК України, стали: 1) науково-технічний прогрес; 2) необхідність створення належних кримінально-правових гарантій реалізації відповідних конституційних положень; 3) зміна ставлення до землі.

В одному із попередніх підрозділів дисертації зазначалося, що особливим об'єктом земельних відносин є ґрунт. Із плином часу в Україні дедалі більшого поширення набули протиправні дії, предметом яких виступали саме ґрунти. Зокрема, О. С. Олійник звертала увагу на те, що, крім негативних природних процесів, які впливають на якісний стан ґрунтів (підтоплення, засолення ґрунтів), також все частіше почало зустрічатися варварське незаконне зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель [797, с. 106].

Крім того, йдеться про таке посягання, як штучне утворення земельних ділянок, особливо у межах прибережних захисних смуг та зонах особливого використання земель (намив, засипка тощо) без оформлення необхідної проєктної документації та отримання дозволу на проведення таких робіт.

Враховуючи те, що розглядувані порушення повністю не охоплювалися ні ст. 239, ні ст. 254 КК України, законодавець був змушений вдатися до усунення відповідних прогалин у кримінально-правовому регулюванні, наслідком чого стало ухвалення Закону від 15 листопада 2009 р., яким, серед іншого, було передбачено доповнення КК України ст. 239-1 і ст. 239-2.

Отже, крім інших, підставою для криміналізації діянь, передбачених ст. 239-1 та ст. 239-2 КК України, стало виникнення нових, відсутніх раніше видів суспільно небезпечної діяльності людей – незаконного зняття поверхневого шару земель та штучного утворення земельних ділянок.

Якщо поняття «підстави криміналізації» виражає суспільну необхідність використовувати регулятивні та попереджувальні можливості кримінального права щодо до певної групи відносин, то терміном «криміналізаційний привід» позначають одиничну подію, що привела в рух процес криміналізації [813, с. 208].

Приводом до криміналізації діянь, передбачених ст. 197-1 КК України, стали гучні, масові та фактично безкарні самовільні зайняття земельних ділянок та будівництва них [554, с. 32], які сталися у 2005–2006 рр., особливо на території АРК. Саме ці події продемонстрували неспроможність держави зупинити цей лавиноподібний процес за допомогою наявних на той час правових засобів.

Щодо криміналізації діянь, передбачених статтями 239 та 254 КК України, то конкретних приводів для цього не було, а була лише низка підстав, сукупність яких переконала вітчизняних парламентаріїв у необхідності вдатися до ухвалення відповідного рішення безвідносно до наявності конкретних приводів. «Поява в кримінальному законі відповідних статей, пов'язаних з охороною земельних відносин, пояснюється тим, що на певному етапі розвитку України як незалежної держави з'ясувалося, що така аграрна країна, як Україна, просто не може собі дозволити розбазарювати своє національне багатство – землі» [797, с. 106].

А от щодо діяння, про яке згадується у нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, то приводом до посилення відповідальності (порівняно з іншими проявами, передбаченими у ч. 1 ст. 254 КК України) за його вчинення насамперед

слід вважати широкий розголос інформації про масштаби незаконного видобування бурштину (хоча у цій нормі йдеться саме про законну діяльність).

Що стосується діянь, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, то приводом до їхньої криміналізації стало значне збільшення кількості фактів штучного утворення земельних ділянок²⁵.

Якщо приводи криміналізації є вихідним пунктом для подальшої роботи з теоретичного мислення одиничними фактами, що приводять у рух процес криміналізації, а підстави – системою факторів суспільного побуту і свідомості, які утворюють взаємозв'язок явищ соціальної реальності [90, с. 79], то принципи є ніщо інше, як система практично орієнтованих правил та умов, які повинні бути свідомо враховані при вирішенні питання про криміналізацію діянь [511, с. 107].

З огляду на свою повноту та структурованість, найбільш вдалою, як на мене, і досі залишається система принципів криміналізації, запропонована ще в 1980 р. Г. А. Злобіним [510] і згодом розвинута колективом науковців у згаданій вище праці «Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация» (1982 р.). Автори цього фундаментального дослідження вважають, що систему принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь утворюють:

1. Принципи, які виражають суспільну необхідність і політичну доцільність встановлення кримінальної відповідальності (соціальні і соціально-психологічні), тобто принципи, які забезпечують соціальну адекватність криміналізації.

2. Принципи, які визначають вимоги внутрішньої логічної несуперечливості системи норм кримінального права, несуперечливості між нормами кримінального та інших галузей права (системно-правові принципи криміналізації) [813, с. 210].

Першу групу складають принципи суспільної безпеки, відносної поширеності діяння, пропорційності позитивних і негативних наслідків криміналізації та кримінально-політичної адекватності.

При криміналізації будь-якого діяння насамперед має бути з'ясовано, чи відповідає цей процес принципу *суспільної безпеки*, адже саме цей принцип вказує

²⁵ Про діяння, які передбачені в чинній редакції ст. 239-1 КК України, у первинній редакції Закону від 15 листопада 2009 р. не згадувалося, про що більш детально йтиметься далі.

на той вихідний пункт руху пізнання, від якого воно повинно відправлятися при дослідженні обґрунтованості криміналізації [813, с. 216–217].

Найбільш повне уявлення про досліджувану соціально-правову категорію дає концепція об'єктивно-суб'єктивної суті суспільної небезпеки злочину, яка дозволяє розглядати не лише «об'єктивну шкоду» чи «об'єктивну небезпеку», а й все те суб'єктивне, що реалізовувалось у процесі злочинної діяльності, – матеріальну, духовну, соціальну шкоду як наслідок злочину [1034, с. 204].

Незважаючи на те, що при оцінці суспільної небезпеки важливими є всі ознаки злочину, соціальний аспект криміналізації насамперед і найкраще виражається саме в об'єкті посягання. Як щодо цього зазначає В. В. Мальцев, роль мірила суспільної небезпеки об'єкт виконує через те, що є протилежністю злочину [671, с. 33].

Найперше з'ясуємо, чи є достатні підстави для кримінально-правової охорони тих правовідносин, які є об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, – відносин власності на землю.

Одним із головних завдань держави, від успішного вирішення якого багато в чому залежить добробут усього суспільства, є надійний та ефективний захист прав та свобод громадян, зокрема права на землю як основне національне багатство, що перебуває під особливою охороною держави. Особлива увага законодавця до охорони прав на землю пояснюється тим, що, починаючи з часів зародження законодавчого регулювання майнових відносин, основним серед об'єктів права власності завжди виступала земля [961, с. 178], яка була й буде головним джерелом існування людей, основою їхньої господарської діяльності [118, с. 3].

Внаслідок же самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на них власники та землекористувачі, чиї земельні ділянки самовільно зайняті, не втрачаючи з ними юридичного зв'язку, фактично втрачають можливість самостійно господарювати на земельній ділянці, отримувати від неї прибуток, використовувати для будівництва тощо [497, с. 27].

Як випливає з вищенаведеного, важливість відносин власності на землю є достатньою для встановлення їхньої кримінально-правової охорони.

З огляду на аргументи, які були наведені у Вступі до дисертації, не менш очевидною виглядає і необхідність кримінально-правової охорони тих правовідносин, які виступають об'єктом земельних злочинів екологічної спрямованості²⁶.

Отже, треба констатувати, що важливість тих правовідносин, які порушуються внаслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин, є достатньою для встановлення їхньої кримінально-правової охорони.

Однак не лише об'єкт впливає на суспільну небезпеку діяння. У кримінальному праві загальновизнаною є думка про те, що одним із головних показників суспільної небезпеки злочину є його наслідки.

Аналіз норм, якими в чинному КК України передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, свідчить про те, що, на думку вітчизняних парламентаріїв, суспільна небезпека більшості діянь (крім передбаченого ст. 239-2), про які в них йдеться, не є достатньою для визнання їх злочинними. І лише факт настання передбачених у диспозиціях статей 197-1, 239, 239-1 та 254 КК України наслідків підвищує суспільну небезпеку відповідних порушень земельного законодавства та доводить її до рівня, притаманного злочинам. Отже, суспільно небезпечні наслідки відіграють надзвичайно важливу роль в оцінці суспільної небезпеки злочинів у сфері земельних відносин.

Водночас констатуємо, що у статтях 197-1, 239-2 (як і у ч. 2 ст. 239-1) та 254 КК України вкотре знайшла свій вияв одна з фундаментальних проблем, притаманних чинному КК України, – довільності кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь, без розв'язання якої годі й говорити про соціальну обумовленість кримінально-правових заборон. Щодо цього пригадується й позиція Л. М. Демидової, яка до сукупності загальних і спеціальних підстав і принципів криміналізації діянь, що заподіюють майнову шкоду, включає і такий критерій, як адекватне відбиття кількісно-якісної визначеності майнової шкоди або якісної кількості іншого за юридичною формою наслідку [424, с. 18].

²⁶ Докладніше про авторські аргументи на користь висловленої позиції див. [721, с. 192–202; 745, с. 72–75].

Цілком очевидно, що для вироблення обґрунтованих вартісних критеріїв злочинності діянь необхідним є проведення серйозних наукових досліджень – кримінологічних, емпіричних – подібних до того, яке свого часу здійснив В. Л. Чубарєв [1215], а так само досліджень матеріалів правозастосовної практики²⁷. Отже, маємо справу з одним із тих випадків, коли «метод розумної голови» фахівця з кримінального права для конструювання кримінально-правових заборон не може бути ефективним, адже без проведення вказаних досліджень навряд чи вдасться подолати згадану довільність кількісних показників суспільної небезпеки.

Так, аналізуючи соціальну обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України, виникають питання, чому, наприклад, кримінальна відповідальність настає лише за те самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано шкоду саме на суму 100 і більше НМДГ? Або чому в ст. 239-2 КК України кримінально караним визнано незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду обсягом саме 10 та більше м³? Жодним чином не були обґрунтовані і кількісні показники, передбачені у ч. 2 (ч. 4) ст. 254 КК України.

Безумовно, вирішення цих та інших питань, пов'язаних із конструюванням норм, якими передбачено відповідальність за земельні злочини, має дуже важливе значення і для формування авторської позиції щодо соціальної обумовленості криміналізації відповідних порушень земельного законодавства. Зазначені питання ще більше актуалізуються у світлі неминучості формування в Україні двочленної класифікації злочинних діянь із поділом кримінальних правопорушень на злочини та кримінальні проступки. Зважаючи на те, що вони потребують поглибленого аналізу суспільно небезпечних наслідків, предмету відповідних посягань тощо, та аби уникнути дублювання відповідних положень, тут вважаю за доцільне обмежитися постановкою цих проблем, розв'язання яких здійснюватиметься далі.

Лише зазначу, що на сьогодні саме наслідки слугують тією межею, яка відділяє кримінально каране самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1

²⁷ У цьому контексті з неабиякою цікавістю сприймаються слова Д. С. Дядькіна стосовно нової прикладної юридичної галузі наукового знання – юрисометрики, предметом якої являється вивчення якісної і кількісної сторін юридичних явищ і процесів, а завданням – перевірка різноманітних теорій права на фактичному (емпіричному) матеріалі засобами моделювання та математико-статистичного аналізу [462, с. 12].

КК України) від аналогічних діянь, відповідальність за які передбачена ст. 53-1 КУпАП. Щоправда, у кримінально-правовій літературі не всі погоджуються з таким станом речей. Зокрема, з послідовною критикою подібного конструювання ст. 53-1 КУпАП та ст. 197-1 КК України виступає Л. П. Брич, яка з цього приводу зазначає: «У багатьох випадках значна шкода... автоматично заподіюється самим фактом вчинення самовільного її зайняття... Виникає проблема відмежування замаху на злочин від закінченого адміністративного правопорушення. Оскільки в основі цього відмежування лежить суб'єктивний критерій, то це істотно утруднює кримінально-правову кваліфікацію». Як шлях розв'язання проблеми авторка ініціювала зміни до законодавства, суть яких полягає в тому, щоб діяння було не спільною, а відмежувальною ознакою складу злочину від складу адміністративного правопорушення. Серед іншого, Л. П. Брич пропонує доповнити КК України ст. 191-1 (замість ст. 197-1) під назвою «Незаконне зайняття земельної ділянки», ч. 1 якої була б викладена у такій редакції: «Незаконне зайняття всієї або частини земельної ділянки з метою заволодіння нею». Водночас за незаконне зайняття земельної ділянки (її частини), яке завдало шкоду у великому розмірі, пропонується встановити більш сувору кримінальну відповідальність у ч. 3 ст. 191-1 КК України, а ст. 53-1 КУпАП науковець пропонує дати назву «Перешкоджання здійсненню права власності або права користування земельною ділянкою», висунувши такий варіант її диспозиції: «Створення перешкод власнику або законному користувачу земельної ділянки вільно володіти, користуватися, розпоряджатися земельною ділянкою, а так само незаконне проникнення на земельну ділянку всупереч волі власника або законного користувача» [150, с. 298; 154, с. 193–194].

Утім, повністю підтримати пропозиції Л. П. Брич складно.

По-перше, суспільна небезпека незаконного зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, не є достатньою для визнання цього діяння злочином. Водночас необхідно наголосити на тому, що зроблений висновок стосовно суспільної небезпеки самовільного (незаконного) зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, стосується лише злочину. У разі набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р. або ухвалення нового КК України, робота над

яким активно ведеться, передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розмір шкоди потребуватиме перегляду із визнанням її істотною та подальшим віднесенням цього кримінального правопорушення до кримінальних проступків²⁸.

По-друге, незважаючи на те, що ініційовані Л. П. Брич пропозиції покликані полегшити відмежування складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, від складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-1 КУпАП, за умови сприйняття законодавцем рекомендованих змін відмежування між відповідними складами правопорушень суттєво ускладниться. Поставатиме питання, як відмежовувати, наприклад, незаконне зайняття земельної ділянки від незаконного проникнення на земельну ділянку всупереч волі власника.

По-третє, на думку Л. П. Брич, основною проблемою відмежування замаху на злочин від закінченого адміністративного правопорушення є те, що в основі цього відмежування лежить суб'єктивний критерій. Водночас авторка висловлюється за необхідність вказівки безпосередньо в диспозиції ч. 1 проєктованої ст. 191-1 КК України на мету як конститутивну ознаку цього злочину.

Також необхідно звернути увагу на те, що діяння, передбачені диспозицією ч. 1 ст. 53-1 КУпАП у редакції, запропонованій Л. П. Брич, є нічим іншим, як незаконним утриманням земельної ділянки, відповідальність за яке, хоч і опосередковано, вже встановлена у ст. 54 КУпАП.

Тут варто нагадати, що у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, прийнятої ВРУ в першому читанні, самовільне зайняття земельної ділянки визначалося як самоправне, з порушенням встановленого законом порядку, вчинення будь-яких дій, що свідчать про її утримання та використання. ГЮУ ВРУ щодо цього було зроблено зауваження, суть якого полягала в тому, що поняття «утримання земельної ділянки» є оціночним і його можна розуміти і як догляд за земельною ділянкою, і як обмеження доступу до неї власника. Відмовившись від цих конструкцій та вказавши у диспозиції ст. 197-1 КК України на самовільне зайняття земельної ділянки, законодавець визнав злочинними лише «дії», які порушують право на землю, залишивши поза кримінально-правовим реагуванням бездіяльність [760, с. 52–54].

²⁸ Детальніше про це йтиметься у наступних підрозділах дисертації.

Вивчивши аргументи «за» і «проти» криміналізації незаконного утримування земельної ділянки, головним з яких є показник суспільної небезпеки діяння, схилиюся до думки, що рішення законодавця про визнання злочинними лише відповідних дій є виправданим, оскільки збереження контролю над земельною ділянкою без належних правових підстав, хоч і може завдати значної шкоди, внаслідок нижчого рівня суспільної небезпеки та відмінної від самовільного зайняття земельної ділянки юридичної природи²⁹ не повинне тягнути кримінальну відповідальність за ст. 197-1 КК України.

Як вже зазначалося, суспільна небезпека злочину є об'єктивно-суб'єктивною категорією. Тому висновок про її наявність і рівень має робитися з урахуванням не лише об'єктивних, а й суб'єктивних ознак діяння – його суб'єкта та суб'єктивної сторони. Водночас вивчення впливу суб'єкта на суспільну небезпеку злочинів злочини у сфері земельних відносин варто розпочати із застереження щодо того, що питання, чи є суб'єкт злочину складовою частиною суспільної небезпеки діяння, вирішується неоднозначно залежно від того, чи маємо ми справу із загальним або спеціальним суб'єктом. Варто погодитись із Н. Ф. Кузнєцовою, яка пише, що кримінально-правові властивості загального суб'єкта злочину специфікують його як особу, яка вчинила злочин, і самі по собі вони є соціально нейтральними для суспільної небезпеки діяння. Інша справа – спеціальний суб'єкт, без ознак якого або взагалі немає складів злочину, або немає кваліфікуючого діяння [634].

У випадку з криміналізацією таких діянь, як псування або забруднення земель та безгосподарське використання земель, маємо ситуацію, коли спеціальний суб'єкт є криміноутворювальною ознакою, за відсутності якої має констатуватися відсутність розглядуваних складів злочинів.

Як відомо, у ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України однією з кваліфікуючих ознак названо вчинення самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 2) чи самовільного будівництва на самовільно зайнятій ділянці (ч. 4) особою, раніше судимою за ці дії (спеціальний рецидив); а в ч. 2 ст. 239-1, ч. 2 ст. 239-2 та ч. 3 ст. 254 КК України – вчинення відповідних діянь повторно. Отже, необхідно констатувати, що в цих

²⁹ До речі, у КУпАП відповідальність за ці діяння передбачена двома різними статтями.

випадках особа злочинця вплинула на суспільну небезпеку як принцип криміналізації у так званій вертикальній площині³⁰.

Як зазначає П. С. Берзін, законодавець визнає злочином не самі по собі об'єктивно суспільно небезпечні діяння, а дії вольові, тобто такі, що знаходяться під контролем свідомості й волі особи – дії винні [131, с. 139]. Тому наступним суб'єктивним критерієм суспільної небезпеки треба вважати суб'єктивну сторону злочину, яка впливає на суспільну небезпеку діяння не безпосередньо, а через об'єктивні ознаки, формуючи зміст діянь особи [623, с. 100].

Як вже писалося, більшістю вітчизняних науковців суб'єкт злочинів, передбачених ст. 239 та ч. 1 ст. 254 КК України, визнається спеціальним. Вочевидь, зважаючи саме на це, а також особливу юридичну природу відповідних діянь, вітчизняні парламентарії вирішили, що злочинними мають визнаватися – звичайно, за умови настання передбачених у диспозиціях зазначених норм наслідків – і умисні, і необережні різновиди такої протиправної поведінки³¹.

Оцінюючи ступінь суспільної небезпеки самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва, незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконного заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах та ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (статті 197-1, 239-1, 239-2, ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України відповідно), законодавець не знайшов підстав для криміналізації необережних проявів відповідних порушень земельного законодавства. Враховуючи проаналізовані вище як об'єктивні, так і суб'єктивні показники суспільної небезпеки останніх, таке рішення є цілком виваженим і заслуговує на підтримку.

³⁰ В юридичній літературі було обґрунтовано положення про те, що криміналізація діянь можлива у двох площинах: горизонтальній (пов'язана зі зміною сфери кримінально-правового регулювання, кола діянь, за які передбачена кримінальна відповідальність) та вертикальній (до цієї площини належить, насамперед, диференціація кримінальної відповідальності) [846, с. 45].

³¹ Тут одразу пригадується відповідний досвід європейських країн, у більшості яких диференційовано відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

Наступним є принцип *відносної поширеності діяння*, який встановлює умовні нижню та верхню кількісну межу для діянь, що криміналізуються. Нижня межа у цьому разі полягає в тому, що відповідне діяння повинно бути більш чи менш поширеним, адже можлива повторюваність є необхідною властивістю діяння, яке відноситься законом до числа злочинних. З іншого боку, злочинна поведінка будь-якого роду за своєю суттю є поведінкою девіантною, яка відхиляється від реальних, об'єктивно наявних соціальних норм. Щодо цього Г. А. Злобін резонно зазначав, що якщо криміналізація одиничних «негативних» вчинків не має сенсу, оскільки не має регулятивного значення, то оголошення кримінально караними надмірно поширених діянь шкідливо саме з погляду досягнення тих цілей, які ставляться як основні перед кримінальним законом [813, с. 219].

Як зазначалося раніше, за 2006 р. – тобто рік, який передував доповненню КК України ст. 197-1, – у нашій державі було зареєстровано 41 225 випадків самовільного зайняття земельних ділянок. Після 2007 р., в якому було зафіксовано 43 097 проявів відповідної протиправної поведінки, крива статистики розглядуваних порушень земельного законодавства впевнено пішла донизу: якщо в 2008 р. було зареєстровано 33 361 випадок самовільного зайняття земельних ділянок, то в 2011 р. – 6 327, а вже в 2012 р. – «лише» 2 831 таких проявів [497, с. 30; 519]³².

Очевидно, що ці статистичні дані, а також офіційні відомості про зареєстровані злочини за ст. 197-1 КК України [1000] (див. Додаток Є-2) дають підстави констатувати, що поширеність такого негативного явища, як самовільне

³² На жаль, спроби з'ясувати кількісні показники самовільного зайняття земельних ділянок у період з 2009 р. по 2010 р. (як і деякі інші роки) успіху не мали. Через ліквідацію Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель у 2009 р. офіційно повідомлено, що у цей час жоден державний орган не вів офіційної статистики щодо таких фактів.

Аналогічна доля, але вже через ліквідацію в 2014 р. Держсільгоспінспекції, спіткала і спроби інших дослідників, які намагались отримати подібну статистику за 2013–2015 рр. [497, с. 30].

Однак те, що науковці не змогли отримати відповідну статистичну інформацію, є, мабуть, найменшою проблемою, пов'язаною з перманентними змінами у правовому статусі органів, покликаних забезпечувати контроль за дотриманням земельного законодавства. Постійне реформування, перепрофілювання, ліквідація / новоутворення тощо таких органів, передача відповідних функцій від одного органу до іншого та всі інші подібні «удосконалення» системи ОВВ призводять лише до одного – суттєвого зниження ефективності і так далеко не бездоганного державного механізму протидії земельним правопорушенням.

Тим часом 14 серпня 2019 р. КМУ ухвалив рішення про ліквідацію Держекоінспекції, а вже 12 жовтня 2019 р. прийняв нову постанову № 873, якою... скасував попередню.

зайняття земельної ділянки, цілком відповідає тим кількісним вимогам, які висуваються для віднесення діяння до переліку злочинних.

Цілком відповідає аналізованому принципу криміналізації і встановлення кримінальної відповідальності за передбачені КК України земельні злочини екологічної спрямованості. Так, відповідно до офіційної статистики ГПУ про кількість зареєстрованих за шість останніх років (2013–2019 рр.) злочинів, в Україні в середньому щороку реєструється 130 злочинів, передбачених ст. 239 КК України, 47 – ст. 239-1 КК України, 27 – ст. 239-2 КК України та 36 – ст. 254 КК України.

Тут необхідно зазначити, що експерти переконані в тому, що насправді ця статистика не відображає реальної кількості злочинів, що вчиняються у сфері земельних відносин, через високий рівень їхньої латентності, труднощі виявлення, високий рівень корупції і недостатню ефективність діяльності контролюючих та правоохоронних органів тощо [675; 945, с. 138]³³.

Отже, зважаючи, з одного боку, на статистику офіційно зареєстрованої кількості земельних злочинів екологічної спрямованості, а з іншого – на прогнозовано високий відсоток їхньої латентності, можна з упевненістю стверджувати, що криміналізація відповідних порушень земельного законодавства цілком узгоджується з принципом відносної поширеності діянь.

Ще один принцип криміналізації, на який варто звернути увагу, – *принцип співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації*.

Говорячи про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, можна стверджувати, що встановлення кримінальної відповідальності за вчинення цих діянь є соціально обумовленим кроком, який вже приніс такі позитивні результати для суспільства, які значно перевищують ті короткострокові негативні наслідки, що виникли після прийняття вказаної норми. Адже стан відносин, який склався у сфері використання та охорони земель до доповнення

³³ Зокрема, як із вуст посадовців відповідних правоохоронних та контролюючих органів, так і науковців неодноразово лунала інформація про те, що і злочинам проти довкілля загалом, і злочинам у сфері земельних відносин зокрема притаманний надзвичайно високий рівень латентності [517; 532, с. 16; 495, с. 91; 629, с. 35; 686, с. 392; 707, с. 126; 800, с. 31; 847, с. 356; 1028, с. 97; 1181, с. 139; 1259, с. 88].

На думку деяких аналітиків, латентність екологічної злочинності становить 95 % [633, с. 123; 1003, с. 153]. За іншими експертними підрахунками, з урахуванням латентності питома вага екологічних злочинів у загальній структурі злочинності становить не менше 10–20 % [1025, с. 196]. Детальніше про це див. [722, с. 216–217].

КК України ст. 197-1, подекуди загрожував національній безпеці держави [110, с. 158]. Про виправданість запровадження кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки свідчить і динаміка кількості зареєстрованих випадків цих порушень (див. Додаток В).

Через згадані перманентні реорганізації органів, покликаних забезпечувати контроль за додержанням земельного законодавства, чітко відстежити динаміку земельних порушень екологічного характеру доволі складно. Однак, зважаючи на важливість охоронюваних статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України правовідносин, з одного боку, та загрозливі масштаби погіршення стану земельних ресурсів в Україні – з іншого, можна припустити, що й при криміналізації передбачених цими статтями діянь не відбулося порушень принципу співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації.

Принцип кримінально-політичної адекватності криміналізації вимагає, щоб кожна зміна кримінального закону піддавалася аналізу та попередній оцінці на предмет відповідності основним тенденціям соціальної політики суспільства [813, с. 224, 226].

Вкотре зазначу, що із проголошенням незалежності України в держави та суспільства поступово змінюється уявлення про землю – від ставлення до останньої як до об'єкта господарювання з невичерпними ресурсами, до визнання основним національним багатством України, яке перебуває під особливою охороною держави. Зважаючи на це, можна резюмувати, що створення належних кримінально-правових гарантій охорони земель (зокрема і ґрунтів) цілком відповідає основним тенденціям соціальної політики суспільства та здійснюється в її руслі. З іншого боку, держава «не забуває» і про захист прав на землю. Зокрема, проголошення множинності і рівності усіх форм власності на землю та особливих конституційних гарантій забезпечення права власності на землю підтверджує, що створення ефективного кримінально-правового механізму захисту останнього, уособленням якого і виступає ст. 197-1 КК України, є логічним та послідовним кроком, покликаним забезпечити реалізацію державної політики у відповідній сфері.

Тут варто також зазначити, що Програмою розвитку земельних відносин до 2020 р.³⁴ передбачено створення системи гарантування прав власності на землю та підвищення ефективності та екологічної безпеки використання суспільством земельних ресурсів. А в Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» прямо вказується на необхідність посилення відповідальності за шкоду, заподіяну довкіллю.

Отже, запровадження кримінальної відповідальності за передбачені чинним КК України порушення земельного законодавства відповідає основним напрямам державної політики у відповідній сфері, а тому узгоджується з принципом кримінально-політичної адекватності криміналізації.

Іншу групу принципів криміналізації складають системно-правові принципи, тобто правила, які свідомо застосовуються при зміні Особливої частини кримінального законодавства, які впливають з наявної системи позитивного права і забезпечують належне включення того чи іншого складу злочину в чинне кримінальне законодавство. Зміст цих принципів задається як наявною системою кримінального законодавства, так і системою права загалом, адже кожна окрема норма Особливої частини кримінального закону повинна знаходитись у відношенні змістовного та логічного непротириччя не лише з іншими кримінально-правовими нормами, а й з положеннями будь-якої іншої галузі права, а також міжнародно-правовими зобов'язаннями, прийнятими на себе державою.

З урахуванням сказаного доволі логічним виглядає запропонований в юридичній літературі поділ усіх системно-правових принципів криміналізації на дві групи – **загальноправові**, до яких відносять принципи конституційної адекватності, системно-правової несуперечливості, міжнародно-правової необхідності і допустимості, процесуальної здійсненності переслідування та **кримінально-правові** – принципи відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони, визначеності та єдності термінології, повноти складу злочину, співмірності санкції та економії репресії [813, с. 227–228].

³⁴ На момент закінчення написання дисертації діяла саме ця Стратегія.

Відповідно до ст. 8 Основного Закону нашої держави Конституція України має найвищу юридичну силу. У цій правовій нормі підкреслюється, що закони та інші НПА приймаються на підставі Конституції України і мають відповідати їй. Зважаючи на це, криміналізація будь-якого діяння передусім не повинна суперечити приписам Конституції України, у чому і полягає суть такого загальноправового принципу криміналізації, як *принцип конституційної адекватності*.

Як загальні вимоги звертають на себе увагу ст. 1, в якій зазначено, що Україна є правовою державою, і ст. 8, в якій йдеться про те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Ці статті вказують на незаконність та неприпустимість вчинення будь-яких дій, що суперечать нормам права. Далі, при аналізі Конституції України, можна віднайти багато норм, які захищають як права на землю (ч. 4 ст. 13, ч. 2 ст. 14, ст. 41), так і «екологічну» функцію землі. Зокрема, крім проаналізованих у Вступі до роботи положень ч. 1 ст. 14, звертають на себе увагу: конституційний імператив щодо того, що використання власності не може погіршувати природні якості землі (ч. 7 ст. 41); закріплене Основним Законом нашої держави право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ч. 1 ст. 50); а також проголошення забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України обов'язком держави (ст. 16).

Принцип системно-правової несуперечливості криміналізації діяння означає, що криміналізація суспільно небезпечного діяння має не суперечити іншим галузям права. Інакше кажучи, законодавець не може встановлювати кримінально-правову заборону вчинення дій, які дозволені останніми.

Стосовно передбачених КК України порушень земельного законодавства, то в інших галузях права прямо вказується на відповідальність за їхнє вчинення (ч. 1 ст. 211 ЗК України, ч. 1 ст. 56 Закону України «Про охорону земель», ст. 376 ЦК України, статті 52–53-1, 53-3–53-4 та 97 КУпАП). Отже, встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин не лише не суперечить іншим галузям права, а й призначене для охорони відповідних правовідносин специфічними, властивими лише кримінальному праву засобами.

Суть *принципу міжнародно-правової необхідності та допустимості криміналізації* розкривається через дві взаємопов'язані складові. З одного боку, зміст цього принципу полягає в необхідності систематично проводити кримінальне законодавство у відповідність із прийнятими на себе міжнародними зобов'язаннями, а з іншого – в обов'язковій попередній оцінці пропонованої зміни кримінального закону з позиції його відповідності названим обставинам [813, с. 231].

З огляду на обраний Україною курс на євроінтеграцію та взяті на себе зобов'язання, на першочергову відповідь очікує питання, викликане потребами вирішення стратегічних зовнішньополітичних завдань української правової політики [587, с. 128]: чи не суперечить криміналізація досліджуваних діянь положенням законодавства ЄС?

Перші напрацювання у сфері кримінально-правової охорони довілля були здійснені органами РЄ. Зокрема, було підготовлено дві конвенції: 1) Конвенція про відповідальність за шкоду, спричинену небезпечною для НПС діяльністю, яка була прийнята в м. Лугано 21 червня 1993 р. (її основною ідеєю є встановлення суворої відповідальності (без вини)), та 2) Конвенція про кримінально-правову охорону НПС від 4 жовтня 1998 р. у Страсбурзі [972, с. 242–243; 974, с. 85–86].

Саме в Конвенції 1998 р. у статтях 2–4 вперше було визначено, які діяння мають бути криміналізовані на національному рівні [598, с. 134]. Ці ідеї згодом були покладені в основу Рамкового рішення Ради ЄС 2003/80/ЖНА про кримінально-правову охорону навколишнього середовища від 23 січня 2003 р. [28], а згодом і Директиви ЄС 2008/99/ЕС із застосування кримінального права для захисту навколишнього середовища (далі – Директива ЄС 2008/99/ЕС) [49].

Наприклад, відповідно до ст. 3 Директиви ЄС 2008/99/ЕС серед них, зокрема, мають бути такі протиправні діяння, що заподіюють шкоду якості ґрунту (*soil*): 1) викид, емісія або введення речовини... в / на землю, якщо це спричинило або може спричинити смерть людини або суттєву шкоду її здоров'ю, значну шкоду якості ґрунту (п. «а»); 2) небезпечне поводження з відходами, якщо це викликало або може викликати смерть людини, суттєву шкоду її здоров'ю або суттєве погіршення якості ґрунту (п. «b» та п. «с»); 3) експлуатація об'єкта підвищеної

небезпеки, що заподіює або може заподіяти... суттєве погіршення її здоров'я або суттєве погіршення ґрунту (п. «d»); 4) діяльність з ядерними матеріалами та іншими небезпечними радіоактивними речовинами, що викликає або може викликати... суттєве погіршення стану ґрунту (п. «e») [974, с. 86].

Як зазначалося вище, загальноєвропейське законодавство насамперед спрямоване на боротьбу з екологічною злочинністю, а тому викладені положення дають уявлення лише про міжнародно-правову допустимість криміналізації порушень земельного законодавства екологічного спрямування. Норми, пов'язані з кримінально-правовою охороною прав на землю, у законодавстві ЄС відсутні. Наявність цього факту в юридичній літературі пояснюється тим, що відповідно до ст. 295 Договору про заснування ЄС цей Договір у жодному разі не порушує норм держав-членів, що регулюють систему права власності, а тому правова регламентація земельних правопорушень майнового характеру не підлягає загальноєвропейському регулюванню [974, с. 85].

Отже, можна констатувати, що криміналізація передбачених чинним КК України порушень земельного законодавства не лише не суперечить міжнародно-правовим документам, ратифікованим ВРУ, а й направлена на виконання взятих на себе Україною міжнародних зобов'язань, зокрема, у рамках гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством ЄС.

Однією з методологічних вимог до криміналізації конкретного виду діянь є те, щоб до прийняття остаточного рішення було всебічно обговорене питання, якими саме засобами доведеться доказувати відповідний злочин, наскільки ці засоби є законними та моральними і чи вдасться розкрити хоча б значну частину діянь, які криміналізуються, після того, як виникне припущення про вчинення злочинного діяння [813, с. 231, 235]. Тобто йдеться про отримання відповіді на питання про те, чи не порушується в результаті криміналізації *принцип процесуальної здійсненності переслідування*.

Найбільше нарікань у цьому аспекті викликає вживання у деяких із норм (статті 239 та 239-1 КК України) такої конструкції, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля». Незважаючи на переконаність

О. О. Пащенко у тому, що кримінально-правові норми, конститутивною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у виді створення загрози спричинення шкоди, відповідають досліджуваному принципу криміналізації [831, с. 287], у підрозділі 2.2 будуть наведені аргументи на користь зворотного.

Як зауважує М. І. Панов, системність кримінального права полягає у внутрішній єдності структурних елементів кримінального права як цілого, наявності між ними відносин і зв'язків, що характеризуються упорядкованістю, логічною узгодженістю і несуперечливістю. Водночас вказані відносини і зв'язки можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні. І якщо зовнішні відносини та зв'язки, які розглядалися вище, свідчать про органічний зв'язок кримінального права з правовою системою України в цілому, то внутрішні відносини і зв'язки визначають кримінальне право як єдиний цілісний системний об'єкт, елементи якого повинні знаходитись у відносинах і взаємозв'язках координації, узгодженості і непротиворічності [824, с. 312]. З огляду на зазначені властивості кримінального права, при криміналізації діянь повинні враховуватись і правила, які визначені внутрішніми закономірностями самої системи чинного кримінального законодавства, ті обмеження, які ця система покладає на включення до неї певних елементів. Йдеться про *кримінально-правові* системні принципи криміналізації.

Принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони означає, що при розгляді відповідності йому діяння, яке криміналізується, необхідно вирішити питання про вплив запропонованої новели на змістовну повноту системи: чи не створює вона нормативної прогалини або, навпаки, надмірності в системі чинного кримінального законодавства [813, с. 235].

Аналізуючи відповідний принцип, Г. А. Злобін дійшов висновку про те, що його застосування на практиці видається не таким простим, як може видатися на перший погляд, адже аналіз системної доречності криміналізації діяння передбачає досить складне і різнобічне теоретичне обґрунтування. Незважаючи на всю складність оцінки системного значення зміни Особливої частини кримінального законодавства, на думку вченого, є єдиний, хоч і достатньо елементарний критерій. Цей критерій полягає в позитивній відповіді на два питання: 1) чи змінилась у

результаті появи новели міра відповідальності злочинця за яке-небудь із можливих діянь; 2) чи є ця зміна такою, на яку розраховував законодавець [813, с. 235].

На питання, чи змінилась у результаті появи ст. 197-1 КК України міра відповідальності злочинця за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, вочевидь, необхідно відповідати ствердно. При цьому варто зробити застереження: включення у 2007 р. ст. 197-1 до КК України треба визнавати лише частковою криміналізацією передбаченої цією статтею протиправної поведінки. Насправді самовільне зайняття земельної ділянки (як і самовільне будівництво) цілком виправдано тлумачилося в юридичній літературі як різновид самовільних, вчинюваних всупереч установленому законом порядку дій, які за умови заподіяння значної шкоди інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника та їхньої оспорюваності могли розцінюватися як самоправство і тягнути кримінальну відповідальність за ст. 356 КК України [776, с. 929–930].

Пристаючи до висвітлення, так би мовити, історії появи у КК України статей 239-1 і 239-2, насамперед необхідно звернути увагу те, що прийняття Закону від 15 листопада 2009 р. передувало розробленню проєкту Закону від 27 листопада 2008 р. У пояснювальній записці до вказаного законопроєкту його автори необхідність прийняття відповідного Закону пояснювали потребою встановлення на законодавчому рівні заборони стосовно штучного утворення земельної ділянки, особливо в межах прибережних захисних смуг (намив, засипка чи інше штучне утворення земельної ділянки) без оформлення необхідної проєктної документації та отримання дозволу, а завдання Закону вбачали у забезпеченні можливості притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду, зокрема, за зміну рельєфу цих земель (так би мовити, перше завдання) і незаконне заволодіння ними (умовно, друге завдання).

Враховуючи зазначені мету і завдання законопроєкту, КК України пропонувалося доповнити двома новими заборонами. По-перше, це «Порушення правил користування землями водного фонду», в якій йшлося зокрема про штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги або інші незаконні дії зі зміни рельєфу земель водного фонду. По-друге, це «Незаконне

заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» (статті 239-1 та 239-2 КК законопроекту).

Якби згаданий законопроект в його первинній редакції був ухвалений остаточно як закон, можна було б констатувати, що в Україні створений дієвий механізм кримінально-правової охорони земель водного фонду, а прийняті законодавчі зміни спрямовані на досягнення мети і розв'язання завдань, визначених розробниками законопроекту. Адже пропозицію про доповнення КК України ст. 239-1 (умовно) можна розглядати як спробу вирішення першого із завдань, окреслених у пояснювальній записці, а пропозицію про доповнення КК України ст. 239-2 – другого з поставлених завдань.

Врешті-решт КК України був доповнений статтями 239-1 і 239-2. Однак лише ст. 239-2 КК України була прийнята у первинній редакції. А ось ст. 239-1 КК України внаслідок численних обговорень і внесень поправок до згаданого законопроекту набула зовсім іншої змістовної наповнюваності порівняно з її первісним варіантом, оскільки була запроваджена кримінальна відповідальність не за порушення правил користування землями водного фонду, а за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Такий крок законодавця не можна визнати вдалим.

По-перше, прийняття статей 239-1 і 239-2 КК України в їхніх чинних редакціях у жодному разі не сприяло розв'язанню такого завдання, як забезпечення можливості притягнення до кримінальної відповідальності за незаконні дії стосовно земель водного фонду. Адже ні у ст. 239-2, ні, тим більше, у ст. 239-1 КК України не йдеться про порушення правил користування землями водного фонду, зокрема, про штучне утворення земельної ділянки у межах прибережної захисної смуги, проведення робіт на земельних ділянках дна водних об'єктів з порушенням встановлених правил тощо. Як наслідок, кваліфікація сьогодні зазначених дій за ст. 239-2 КК України більше спирається на закони логіки та місцерозташування відповідної заборони, а не на буквальне тлумачення норм кримінального закону.

По-друге, за умови прийняття ст. 239-1 КК України в її чинній редакції, в якій йдеться про незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, а не про порушення

правил користування землями водного фонду, навряд чи варто було доповнювати КК України окремою заборonoю (ст. 239-2 КК України), в якій фактично вказується на різновид дій, передбачених ст. 239-1 КК України, – на незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель водного фонду.

По-третє, на думку парламентських експертів, встановлення кримінальної відповідальності за порушення правил користування лише землями водного фонду шляхом доповнення КК України аналізованою ст. 239-2 призводить до не виправданої казуїстичності кримінального закону. Такі міркування видаються обґрунтованими. Справді, немає підстав вважати, що такі дії, як, наприклад, зміна рельєфу земель природоохоронного призначення, є менш небезпечними порівняно з аналогічними діями стосовно земель водного фонду, хоча саме до такого висновку спонукає рішення законодавця стосовно створення окремої заборони, в якій передбачено кримінальну відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах [721, с. 367–371; 756, с. 38–42].

Отже, доповнивши КК України ст. 239-2 в її чинній редакції, ВРУ грубо порушила принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони, адже, первинно маючи намір встановити кримінальну відповідальність за дії на кшталт штучного утворення земельної ділянки, незаконної зміни рельєфу земель водного фонду тощо, законодавець передбачив відповідальність за зовсім інші дії (незаконне заволодіння землями водного фонду), які, крім того, цілком могли б кваліфікуватися за іншою нормою, яка з'явилась в КК України одночасно зі ст. 239-2 КК України (ст. 239-1 КК України). Вітчизняні парламентарії так і не усунули ту прогалину, яку сподівались усунути за допомогою доповнення КК України ст. 239-2 і водночас створили надмірність заборони³⁵.

³⁵ Іншу думку щодо аналізованого питання займає О. В. Сівак, яка вважає цілком виправданим доповнення КК України ст. 239-2 навіть в її чинній редакції. Свою позицію юристка пояснює тим, що положення останньої є унікальними та вирішують низку питань, пов'язаних із кримінально-правовою охороною земель водного фонду та забезпеченням реалізації конституційних приписів, які станом до 2009 року у повному обсязі не були реалізовані [984, с. 220]. Однак вище вже було доведено, що насправді, на відміну від передбачених первісною редакцією Закону від 15 листопада 2009 р., положення чинної редакції ст. 239-2 КК України зовсім не унікальні та не вирішують будь-яких інших питань, пов'язаних із кримінально-правовою охороною земель водного фонду, які б не могли бути розв'язані за допомогою ст. 239-1 КК України.

В юридичній літературі інколи піддається сумніву обґрунтованість криміналізації не лише незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України), а й незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель (ст. 239-1 КК України). Так, П. С. Берзін та А. М. Мірошніченко вважають недоцільним доповнення КК України ст. 239-1 з огляду на існування ст. 254 КК України, за допомогою якої могла б здійснюватися кримінально-правова оцінка незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель [128].

З цією думкою можна погодитися лише частково. Річ у тім, що, хоч незаконне заволодіння ґрунтовим покривом землі і може спричинити наслідки, аналогічні тим, які можуть настати внаслідок безгосподарського використання земель (тривале зниження або втрата родючості земель, порушення структури ґрунту тощо), вказані діяння мають різну юридичну природу. Головним же є те, що доповнення КК України ст. 239-1 дає змогу дати належну кримінально-правову оцінку незаконному заволодінню ґрунтовим покривом землі, що спричинило, наприклад, порушення структури ґрунту, якщо такі дії вчинені особою, яка не є спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України.

З огляду на сказане, вбачається виправданим рішення законодавця доповнити КК України ст. 239-1 при тому, що остання, на мою думку, потребує змін.

У контексті дотримання принципу відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони зовсім на іншу оцінку заслуговує рішення вітчизняних парламентаріїв про доповнення ст. 254 КК України новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4, яке стало наслідком набрання чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. Нагадаю, що у ч. 2 ст. 254 КК України наразі передбачено відповідальність за умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду, а у ч. 3 та ч. 4 – кваліфікуючі ознаки цього діяння. Але ще на стадії законопроектної діяльності парламентські експерти слушно зауважували, що відповідне діяння, якщо воно спричинило тривале зниження або втрату родючості таких земель, виведення їх із с/г обороту, змивання гумусного шару, порушення

структури ґрунту, має бути кваліфіковане за ч. 1 ст. 254 КК України. Своєю чергою безгосподарське використання земель у вигляді непроведення рекультивації порушених земель, яке не призвело до наслідків, передбачених ч. 1 ст. 254 КК України, має тягнути адміністративну відповідальність за ч. 2 ст. 54 КУпАП.

Крім того, фахівці ГНЕУ ВРУ резонно звернули увагу і на те, що якщо суб'єкт права законодавчої ініціативи вважає за необхідне виокремити ухилення від обов'язкової рекультивації порушених земель з прив'язкою до формалізованого у грошовому вимірі суспільно небезпечного наслідку як самостійний склад злочину, відкритим залишається питання, у зв'язку із чим кримінальна відповідальність має наставати за вчинення відповідного діяння щодо земель, порушених виключно внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ та / або видобування бурштину, тоді як робочі проєкти землеустрою можуть передбачати й обов'язок проведення рекультивації земель, порушених, наприклад, внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ нафти або газу (ч. 3 ст. 54 Закону України «Про землеустрій»).

Таким чином, наразі ми отримали таку ситуацію: непроведення рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину, яке спричинило передбачені п. 2 примітки ст. 254 КК України «тяжкі наслідки», карається позбавленням волі на строк від 5 до 7 років (основне покарання) (ч. 4), тоді як аналогічне діяння, яке спричинило ідентичні наслідки, тільки вчинене внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ нафти і газу, карається штрафом до 250 НМДГ або обмеженням волі на строк до 2 років (ч. 1). Подібна парадоксальність спостерігається і під час оцінки санкцій, передбачених за повторне вчинення, з одного боку, «звичайного» безгосподарського використання земель (ч. 1), а з іншого – такого його різновиду, як умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 3 ст. 254 КК України, основне покарання – обмеження волі на строк від 3 до 5 років або позбавлення волі на той самий строк). Отже, можемо констатувати, що у процесі доповнення ст. 254 КК України новими

ч. 2, ч. 3 та ч. 4 законодавцем було грубо порушено принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони.

За підсумками написання попереднього підрозділу роботи було з'ясовано, що тривалий час на території етнічної України злочинним визнавалось і таке земельне правопорушення, як незаконна реєстрація угод із земельною ділянкою (нерухомістю). З ініціативою криміналізації реєстрації завідомо незаконних угод із землею, що перекручують облікові дані Державного земельного кадастру, та умисного зменшення розмірів платежів за землю виступали і розробники проєкту КК № 1029-1³⁶. Питання щодо доцільності криміналізації подібних проявів отримало новий імпульс й у світлі неминучості скасування діючого протягом багатьох років «мораторію» на продаж землі та майбутнім за цим запровадженням в Україні повноцінного ринку землі.

Однак, проаналізувавши особливості ст. 298 проєкту КК № 1029-1, я дійшов висновку про те, що насправді йдеться ні про що інше, як про один із багатьох різновидів зловживання владою або службовим становищем та службового підроблення. Отже, незважаючи на відповідний історичний та іноземний досвід (передусім країн СНД), а також прогнозоване запровадження ринку землі в Україні, схилився до негативної відповіді на питання про доцільність встановлення кримінальної відповідальності за аналізовані порушення земельного законодавства в Україні. Позаяк, прийнявши таке рішення, вітчизняні парламентарії грубо порушили б саме розглядуваний принцип відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони, створивши очевидну *надмірність* вже наявних заборон – статей 364 та 366 КК України³⁷.

У розвиток попередніх міркувань зазначу, що А. М. Шульга висловлює думку про доцільність криміналізації такого діяння, як «незаконні дії під час здійснення цивільно-правових правочинів» (проєктowana автором ст. 239-4 КК «Зловживання на ринку землі») [1238, с. 32]. Водночас текст пропонованої новели сформульований максимально широко, не містить потрібних застережень (і про правочини також),

³⁶ З пропозицією щодо доповнення КК України подібною нормою виступає також А. М. Ізовіта [518].

³⁷ Про інші аргументи на користь викладеної позиції див. [721, с. 240–243].

що у випадку законодавчої реалізації цієї ідеї неминуче викличе серйозні труднощі на практиці. Треба звернути увагу і на те, що А. М. Шульгою жодним чином не обґрунтовано запропоновану редакцію ст. 239-4 КК і місцезнаходження цієї заборони в системі Особливої частини КК, як і обґрунтування доцільності криміналізації незаконних дій під час здійснення цивільно-правових правочинів. Закономірно постає питання: така новела вельми абстрактного змісту пов'язана з очікуваним запровадженням ринку земель с/г призначення чи наявними прогалинами в теперішній кримінально-правовій охороні земельних відносин?

В юридичній літературі підкреслюється, що системність кримінального права проявляється також у наявності відносин та зв'язків координації, відповідності та несуперечності і в системі понять і термінів, що виступають логіко-семантичним «інструментарієм» цієї галузі права [824, с. 316]. Цим і обумовлюється необхідність дотримання під час криміналізації *принципу визначеності та єдності термінології*, який означає те, що криміналізація будь-якого суспільно небезпечного діяння повинна здійснюватись за допомогою визначених з погляду мови закону термінів.

Криміналізація самовільного зайняття земельної ділянки і самовільно будівництва загалом відповідає цьому принципу³⁸. Суттєвих порушень розгляданого принципу криміналізації не було виявлено і в нормах про забруднення або псування земель (ст. 239 КК України).

Водночас, конструюючи статі 239-1 та 239-2 КК України, парламентарії допустили низку грубих та очевидних порушень як умовного принципу визначеності, так і принципу єдності термінології.

По-перше, ст. 239-2 КК України має назву «Незаконне заволодіння *землями водного фонду* в особливо великих розмірах», а у диспозиції ч. 1 цієї статті йдеться про незаконне заволодіння *поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду* в особливо великих розмірах. Цілком очевидно, що зміст диспозиції ч. 1 ст. 239-2 не повністю узгоджується з назвою цієї статті КК України.

³⁸ Єдиним зауваженням у цьому аспекті є те, що в ЦК України (ст. 376) дається поняття «самочинного», а не «самовільного» будівництва.

По-друге, одночасно використавши у ч. 1 ст. 239-2 КК України прикметники «поверхневий» та «грунтовий» шар, законодавець не врахував тієї важливої обставини, що про їхню рівнозначність підстав говорити немає.

По-третє, вживання у вказаних нормах термінологічного звороту «незаконне заволодіння» фактично призвело до неможливості уніфікованого трактування ознак об'єктивної сторони розглядуваних правопорушень.

Очевидно, що продемонстровані порушення принципу визначеності та єдності термінології не сприяють ефективності кримінально-правового механізму охорони ґрунтів, а це засвідчує необхідність внесення змін до відповідних положень кримінального законодавства³⁹.

На жаль, істотні порушення аналізованого принципу криміналізації були допущені і при конструюванні ч. 1 ст. 254 КК України. Зокрема, йдеться про те, що ні адміністративному, ні земельному законодавству невідомий такий вид правопорушення, як безгосподарське використання земель. Необхідно вказати й на оцінний характер вжитих у ч. 1 ст. 254 КК України для позначення суспільно небезпечних наслідків понять «тривале зниження або втрата родючості земель», «виведення земель із с/г обороту», «змив гумусного шару», «порушення структури ґрунту». Видається, що саме продемонстровані порушення принципу визначеності та єдності термінології є одними з головних факторів непропорційно низької, відносно загальної кількості таких порушень, статистики виявлення та успішного розслідування відповідного злочину (див. Додаток Ж-8).

Одним із важливих принципів криміналізації є вимога *повноти складу діяння, яке криміналізується*. Проаналізувавши норми, якими регламентовано кримінальну відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, можна констатувати, що їхнє конструювання загалом відповідає досліджуваному принципу криміналізації. Адже у всіх них, по-перше, описані ознаки предмета як відмітної риси розглядуваної групи посягань; по-друге, вказано на злочинні дії та наслідки (крім ст. 239-2 КК України), які дають змогу відмежувати відповідні злочинні порушення земельного законодавства від аналогічних дій, що тягнуть адміністративну

³⁹ Конкретні пропозиції, направлені на усунення порушень розглядуваного принципу, будуть озвучені далі.

відповідальність; по-третє, чітко визначено кваліфікуючі ознаки (крім ч. 1 ст. 254 КК України).

Розглядаючи *принцип співмірності санкції та економії репресії*, прийнятним для зручності аналізу є його поділ на дві складові.

Умовно перша складова частина цього принципу пов'язана з такою властивістю кримінального права, як справедливість. У кримінально-правовій літературі щодо цього зазначається, що визнається справедливим і тому правомірним застосування суворішого покарання: за умисний злочин порівняно з необережним; діяння, що спричинило значну шкоду, порівняно з діянням, що потягнуло менш небезпечні наслідки; діяння, вчинені у співучасті, порівняно зі злочинами, вчиненими поодинці, тощо [813, с. 240–241].

У статтях 197-1, 239-1, 239-2 КК України наявні кваліфіковані (особливо кваліфіковані) склади злочинів, якими передбачено більш суворі покарання порівняно з основними складами відповідних злочинів, та встановлено караність лише умисних проявів таких дій. У ст. 239 КК України (як і ст. 254), на відміну від багатьох зарубіжних аналогів, уніфіковано відповідальність як за умисне, так і за необережне забруднення або псування земель, що частково суперечить наведеним вище положенням про справедливість.

При характеристиці розглядуваного принципу криміналізації не випадково жодного разу не згадувалося про ст. 254 КК України, адже її конструювання фактично не має нічого спільного з тими уявленнями про справедливість у кримінальному праві, про які йшлося вище. Зокрема відсутність у цьому складі кваліфікуючих ознак передбаченого ч. 1 безгосподарського використання земель призвела до того, що при призначенні покарання суд фактично позбавлений можливості для диференціації кримінальної відповідальності, наприклад, за діяння, вчинені вперше та повторно; поодинці та у співучасті; умисно та необережно тощо.

Другою складовою принципу співмірності санкції та економії репресії необхідно вважати *економію репресії* в широкому розумінні цього поняття, яка може бути сформульована як загальне правило: криміналізація діяння доречна лише тоді,

коли немає і не може бути норми, яка достатньо ефективно регулює відповідні відносини методами інших галузей права [813, с. 240–241].

Як ми пам'ятаємо, на момент встановлення кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин, за кожне з них вже була передбачена адміністративна відповідальність. У підсумку кожного разу час доводив, що без наявності у своєму арсеналі надійних кримінально-правових засобів реагування держава не може сподіватися на створення ефективного механізму охорони земельних відносин у відповідних сферах (єдиним винятком у цьому аспекті може вважатися ст. 239-2 КК України).

Отже, ураховуючи наявність відповідних підстав, а у деяких випадках – і вагомих приводів, дотримання більшості принципів криміналізації, можна зробити висновок, що загалом встановлення кримінальної відповідальності за вчинення аналізованих діянь є логічним, виваженим і соціально обумовленим кроком ВРУ.

Висновки до розділу 1

1. З'ясовано, що методологічні засади дослідження проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин повинні ґрунтуватися на специфіці об'єкта та предмета дослідження. Доведено необхідність застосування комплексу філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових методів наукового дослідження: діалектичного, герменевтичного, системно-структурного аналізу, формально-логічного (догматичного), соціологічного, історичного, компаративістського, методу моделювання.

2. Визначено, що: а) єдиними істотними ознаками «земельних» злочинів, які мають бути відображені у відповідному визначенні поруч із поняттям «злочин», є їхня суспільна антиспрямованість і предмет; б) систему злочинів у сфері земельних відносин складають: 1) земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України); 2) земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

3. Проведене дослідження генези регламентації кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин засвідчило, що, по-перше, питання правової

охорони земельних відносин займало чільне місце для кожного з державних утворень, які існували на території етнічної України протягом усіх етапів розвитку її державності; по-друге, зміни, яких зазнає соціально-економічний і політичний лад країни, чинять безпосередній вплив на становлення, розвиток і застосування кримінального законодавства про відповідальність за такі злочини.

Починаючи з Руської Правди, відповідальність за земельні делікти переважно виступала як інструментарій для захисту прав власників землі. Жовтневий переворот 1917 р. і прийдешня за цим поразка українських державницьких сил у боротьбі з більшовиками ознаменували початок нової сторінки в історії кримінально-правової протидії злочинам у сфері земельних відносин – радянської. Державна монополія на землю, встановленню якої передувала ліквідація всіх форм власності на неї, крім державної, зберігалася протягом усього часу існування Радянського Союзу. За таких обставин без подиву сприймається той факт, що кримінальне законодавство, яке діяло на території України в ту історичну добу, усі земельні злочини відносило до когорти посягань проти порядку управління.

4. Звернення до зарубіжного досвіду дозволяє стверджувати, що, незважаючи на належність до різних правових сімей, усім законодавчим системам досліджених країн відомі норми, присвячені кримінально-правовій охороні земельних відносин, а нормативна модель таких норм загалом узгоджується із закріпленою в КК України системою норм про відповідальність за земельні злочини «власницької» та «екологічної» спрямованості.

5. Констатовано, що на сучасному етапі розвитку нашої держави існує об'єктивна необхідність кримінально-правової охорони земельних відносин, тобто наявність підстав для криміналізації суспільно небезпечних посягань на ці відносини. Водночас встановлено, що при криміналізації земельних деліктів «екологічного» характеру було допущено істотні порушення низки принципів криміналізації, з огляду на що зроблено висновок про недоцільність існування ст. 239-2 КК України в її чинній редакції та відсутність підстав для посилення відповідальності за передбачений ч. 2 ст. 254 КК України різновид безгосподарського використання земель.

РОЗДІЛ 2

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ ТА КВАЛІФІКОВАНИХ СКЛАДІВ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

2.1 Характеристика та особливості об'єкта як ідентифікуючої ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин

Приступаючи до аналізу складів злочинів у сфері земельних відносин, я вирішив дотримуватися традиційного для більшості кримінально-правових досліджень методологічного підходу, згідно з яким цей аналіз варто розпочинати зі встановлення об'єкту злочину.

Зважаючи на неабияку теоретичну та практичну значущість правильного визначення об'єкта злочину, відповідна проблематика завжди була (і є донині) активно досліджуваною. Та не зважаючи на велику кількість робіт, присвячених об'єкту злочину, питання, що необхідно під ним розуміти, вже тривалий час вважається одним із найбільш дискусійних у кримінально-правовій доктрині. Йдеться про те, що, погоджуючись із тим, що об'єкт злочину – це те, на що посягає злочин, науковці не можуть дійти до єдиного знаменника щодо трактування того, що ж саме порушується злочином. Наприклад, за підрахунками В. К. Грищука, теорія кримінального права може «похизуватися» щонайменше вісьмома сучасними концепціями об'єкта злочину [405, с. 77–88]. Звісно, враховуючи такий плюралізм наукових позицій, проведення повної та всебічної їхньої характеристики в межах цього дослідження є навряд чи доцільним. Зайвість такого кроку підкреслюється і тим, що різноманітні концепції об'єкта злочину були ґрунтовно проаналізовані у вітчизняній юридичній літературі [86, с. 58–111; 610, с. 280–289; 644; 1216].

Тут лише зазначу, що після проголошення Україною незалежності серед вітчизняних криміналістів найбільшу підтримку отримали дві концепції об'єкта злочину: одні науковці, підтримуючи позицію класиків радянської кримінально-правової літератури, розуміють під об'єктом злочину поставлені під кримінально-

правову охорону суспільні відносини [388; 585; 613; 787; 1010; 1217]; інші, критикуючи попередню концепцію передусім через її неуніверсалізм, наполягають на необхідності визнання об'єктом злочину цінностей, які охороняються кримінальним законом [614, с. 123–128; 682, с. 68–73; 1184; 1186]. Водночас, проаналізувавши різноманітні (зокрема дві зазначені вище) концепції об'єкта злочину, П. П. Андрушко дійшов слушного висновку про те, що жодна з них не може вважатись єдино правильною, кожна з них має право на існування, оскільки має як позитивні, об'єктивно безсумнівні моменти, так і спірні чи неприйнятні моменти, насамперед методологічного погляду [86, с. 22].

Зважаючи на сказане, в контексті розкриття проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин для мене не є принциповим питання, що саме необхідно розуміти під об'єктом злочину. Однак, навіть з урахуванням такої компромісності, вважаю переконливішою позицію прихильників концепції «об'єкт злочину – суспільні відносини».

Загалом підтримуючи концепцію «об'єкт злочину – суспільні відносини», водночас варто звернути увагу і на те, що останнім часом все більшої підтримки набула і похідна від неї сучасна теорія, прихильники якої вважають, що об'єктом злочину є суспільні відносини, врегульовані нормами права, тобто правовідносини [400, с. 39–58; 499, с. 58; 652, с. 17–148; 767; 814; 998, с. 72–73]. Зокрема, О. О. Дудоров до позитивних сторін концепції «об'єкт злочину – правовідносини» відносить те, що вона, враховуючи відомі переваги домінуючої теорії «об'єкт злочину – суспільні відносини» (наприклад, усталену структуру останніх), водночас бере до уваги ту обставину, що кримінальним законом захищаються не всі відносини, які складаються у суспільстві і регулюються, наприклад, нормами моралі чи релігії, а лише ті, які в інтересах суспільства піддані з боку держави правовому регулюванню [611, с. 149].

З урахуванням зазначених аргументів у своїх подальших міркуваннях я буду відштовхуватися від позиції, відповідно до якої об'єктом злочину є правовідносини⁴⁰.

Більш повному з'ясуванню суті, а також соціальної значущості об'єктів сприяє їхня наукова класифікація, зокрема, з поділом на загальний, родовий та безпосередній об'єкти злочину (класифікація за «вертикаллю»). Одним з основних призначень родового об'єкта злочину є те, що він дає можливість здійснити класифікацію всіх злочинів і, відповідно, сприяє ефективній законотворчості. Саме цю властивість родового об'єкта злочинів законодавець використовує як підставу об'єднання кримінально-правових норм в окремі розділи Особливої частини, до яких додаються, залежно від об'єкта кримінально-правової охорони, нові заборони. Водночас, аналізуючи стан вітчизняного правотворення в царині кримінального права, П. П. Андрушко дійшов невтішного висновку про те, що однією з негативних особливостей внесення змін і доповнень до КК України, яку навряд чи можна назвати його вдосконаленням, є безсистемність багатьох змін, неузгодженість положень нових норм з нормами, які вже містяться в КК України [87, с. 100].

З урахуванням сказаного, а також пам'ятаючи про те, що відразу трьома (статті 197-1, 239-1, 239-2) з п'яти норм, якими передбачається відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, не «знайшлося місця» у первинній редакції чинного КК, особливого теоретичного значення набуває відповідь на питання про правильність місцезнаходження відповідних заборон у системі Особливої частини КК України. Задля отримання науково обґрунтованої відповіді на поставлене питання попередньо необхідно послідовно визначити: 1) родові об'єкти посягань, консолідованих у межах тих розділів Особливої частини КК України, в яких розміщено норми, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин; 2) основні безпосередні об'єкти досліджуваних злочинів, які *de lege ferenda* виступають частиною відповідних родових об'єктів; 3) нарешті, чи

⁴⁰ Детальніше про проблематику об'єкта злочину загалом та авторські аргументи на користь підтримуваної концепції див. [722, с. 253–257]. Водночас, незважаючи на факт визнання об'єктом злочину саме правовідносин, подекуди, особливо посилаючись на праці інших авторів, для зручності я паралельно буду оперувати і такими категоріями, як суспільні відносини, цінності тощо.

узгоджуються вказані об'єкти між собою. Саме відповідь на це питання зрештою і матиме вирішальне значення для формування авторської позиції щодо аналізованої проблеми: якщо вона буде позитивною, то необхідно констатувати, що рішення законодавця про розміщення відповідних заборон у системі Особливої частини КК України є правильним; якщо негативна – ні.

Вже традиційно для цієї роботи насамперед я вирішив зупинитися на характеристиці антисуспільної спрямованості злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, та, відповідно, родового об'єкта злочинів, норми про які зосереджені в розд. VI Особливої частини КК України «Злочини проти власності» (далі – розд. VI Особливої частини КК).

У вітчизняній правовій доктрині, зокрема цивілістичній, відсутнє уніфіковане трактування поняття «власність»⁴¹. Логічним похідним наслідком цієї ситуації є те, що і в доктрині кримінального права, залежно від сприйняття того чи іншого підходу, так само по-різному тлумачиться і родовий об'єкт злочинів проти власності. Наприклад, провівши ґрунтовне дослідження відповідної проблематики, Н. О. Антонюк констатувала, що кримінально-правова наука виділяє три підходи до розуміння власності як родового об'єкта злочинів проти власності, згідно з якими власність пропонують розуміти як економічну категорію, юридичну категорію та економіко-правове явище [96, с. 99].

Прихильники першого підходу вважають, що злочини проти власності насамперед посягають на власність як юридичну категорію, інакше кажучи, на право власності [672, с. 23; 684, с. 21; 1032, с. 209; 1035; 1248, с. 8–9]. Принципово іншу позицію послідовно обстоюють представники харківської школи кримінального права, які вважають, що злочини проти власності посягають на власність як частину економічних відносин, основу економічної самостійності держави [166, с. 299; 616, с. 492; 665, с. 44; 803, с. 32; 827, с. 7].

Думку про те, що власність є передусім економічною категорією, поділяють і провідні фахівці в галузі цивільного права [779, с. 529; 980, с. 5]. Утім, О. В. Дзера

⁴¹ Має рацію Л. М. Демидова, яка звертає увагу на те, що, не будучи кримінально-правовим, поняття «власність» викликає жваві дискусії не лише серед цивілістів, а й серед економістів, криміналістів, фахівців у сфері господарського й конституційного права та ін. [423, с. 244].

звертає увагу на важливе з погляду розуміння юридичної природи злочинів проти власності положення про те, що правове регулювання економічних відносин власності породжує утворення права власності, за допомогою якого утверджується панування власника над належними йому речами у вигляді одноосібних повноважень володіння, користування та розпорядження ними [779, с. 530].

Вочевидь, саме під впливом зазначених надбань цивілістики у кримінально-правовій науці сформувалася третя і найбільш обґрунтована, як на мене, позиція, прихильники якої наполягають на тому, що в кримінально-правовому аспекті власність треба розглядати комплексно – з урахуванням як економічного, так і юридичного розуміння власності [95, с. 144; 119, с. 53; 382, с. 77; 466, с. 27; 541, с. 60–62; 597, с. 82; 770, с. 218; 977, с. 46; 1220, с. 122]⁴².

Аналізуючи родовий і безпосередні об'єкти злочинів, норми про які передбачені розд. VI Особливої частини КК, деякі дослідники пов'язують їх винятково з відносинами власності і правом власності [802, с. 62; 1225, с. 8, 15]. Ймовірно, пишучи ці рядки, науковці насамперед спиралися на назву розд. VI Особливої частини КК, в якій згадується саме і лише про «власність». Незважаючи на це, повністю погодитись із думкою правників навряд чи можна.

Річ у тім, що при подібному трактуванні родового об'єкта злочинів проти власності, ми будемо вимушені констатувати той факт, що кримінально-правовому захисту підлягають лише права власника майна, тимчасом як поза межами кримінально-правової охорони опиняться суспільні відносини, що складаються між учасниками, які не є власниками (наприклад, орендодавець і орендар). Водночас власник і законний користувач майна потребують однакової кримінально-правової охорони своїх прав, оскільки набуті ними права базуються на законі [94, с. 434; 545, с. 74–83; 620, с. 133; 663, с. 35]. На цій самій обставині акцентує увагу О. І. Бойцов, який зазначає, що, незважаючи на те, що за кожним із речових прав «майорить» постать власника, кримінальному переслідуванню мають підлягати посягання, пов'язані не лише з порушенням прав власника, а й володільців інших речових прав [140, с. 60]. Підтвердженням небезпідставності наведених міркувань є положення

⁴² Детальніше про відповідну проблематику див. наступні праці автора дисертації [722, с. 264–266; 754, с. 156].

ст. 197-1 КК України, в ч. 1 якої визначено, що поруч із власником потерпілим від злочину може бути визнаний і законний володілець земельної ділянки.

Отже, відносини, які охороняються розд. VI Особливої частини КК, не варто обмежувати відносинами, що складаються стосовно права власності. Включення до КК України ст. 197-1 змушує при визначенні родового об'єкта злочинів проти власності робити застереження щодо відмінних від власників законних володільців земельних ділянок. З огляду на сказане, не можу погодитись із науковцями, які вважають, що злочини, передбачені ст. 197-1 КК України, посягають тільки на право власності на землю [464, с. 151], або пропонують обмежити коло потерпілих від аналізованого злочину лише власниками земельних ділянок [1213, с. 127].

Необхідність поширювального тлумачення назви розд. VI Особливої частини КК визнають і деякі інші представники вітчизняної кримінально-правової доктрини. Зокрема, на дуку М. І. Хавронюка, точнішою назвою відповідного розділу мала б бути назва «Злочини проти суспільних відносин, пов'язаних із правом власності та іншими речовими правами» [778, с. 18].

Оцінюючи обґрунтованість наведених поглядів, треба наголосити на тому, що сферу відносин, охоронюваних розд. VI Особливої частини КК, не варто обмежувати навіть ширшим за «право власності» поняттям «речових прав» (право власності, права на чуже майно). Адже право користування чужим майном (це стосується і земельних ділянок, щодо яких здійснюється їхнє самовільне зайняття) може виникати на підставі договорів, які породжують зобов'язальні правовідносини. Наприклад, не речовими, а зобов'язальними за своєю юридичною природою є відносини, пов'язані з концесією земельних ділянок. Звідси випливає, що розд. VI Особливої частини КК, крім права власності та речових прав на чуже майно, фактично охороняються і певні зобов'язальні права.

Отже, під *родовим об'єктом злочинів, норми про відповідальність за вчинення яких передбачені розд. VI Особливої частини КК*, пропоную розуміти правовідносини власності як економічної категорії, що надає власникові або законному володільцеві права на майно, та які: а) виникають щодо права власності як сукупності володіння, користування та розпорядження майном або інших

речових чи зобов'язальних прав, передбачених законодавством; б) він здійснює відповідно до закону на власний розсуд і у своїх інтересах незалежно від волі інших осіб. Перевагами наведеного концепту вважаю те, що: по-перше, в ньому поєднано розуміння власності як економічної категорії з правом власності як сукупністю правомочностей власника щодо належного йому майна; по-друге, воно враховує специфіку складів злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, та її вплив на загальне розуміння родового об'єкта злочинів, норми про які передбачені розд. VI Особливої частини КК. На мою думку, за умови сприйняття пропонованого підходу до розуміння охоронюваних розд. VI Особливої частини КК правовідносин значною мірою усувається і необхідність уточнення назви цього розділу. Адже, незважаючи на деяку попередньо висловлену критику на адресу останньої, необхідно зазначити і такі її переваги, як лаконічність, змістовність, кореляція з відповідними положеннями національного цивільного та більшістю зразків іноземного кримінального законодавства.

З'ясувавши родовий об'єкт злочинів проти власності, далі зупинимося на антисупільній спрямованості злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України.

При аналізі історичного досвіду регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин уже зазначалося, що у КК УРСР 1960 р. подібна за змістом норма була розміщена у гл. IX Особливої частини «Злочини проти порядку управління». Незважаючи на принципову зміну соціально-економічних реалій, деякі сучасні правознавці продовжують наполягати на тому, що самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво треба відносити до злочинів проти порядку управління [435, с. 40–42; 1227, с. 26]. З урахуванням того, що передбачені ст. 197-1 КК України злочини у певних випадках можуть розглядатися як різновиди самоуправства у сфері земельних відносин, в юридичній літературі можна зустріти подібну до попередньої позицію про те, що їхнє місце – серед злочинів проти авторитету органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та проти журналістів [612, с. 211; 838, с. 49].

Водночас потрібно мати на увазі, що після набуття Україною незалежності поряд із державною виникли й інші форми власності на землю (ч. 3 ст. 78

ЗК України). З огляду на це, все більше правників почало схилитися до думки, що таке суспільно небезпечне діяння, як самовільне зайняття земельної ділянки, має знаходитися саме серед злочинів проти власності [755, с. 93]. Так, ще в 1996 р. П. С. Матишевський висловив передову на той час думку, згідно з якою через зруйнування монополії держави на землю, що дало можливість громадянам отримати останню у власність, земля стала товаром, і тому її самовільне захоплення має бути віднесено до злочинів проти власності [683, с. 22]. На «антивласницький» характер самовільного зайняття земельної ділянки звертають увагу не лише чимало інших українських дослідників [81, с. 353; 92, с. 79; 155, с. 223; 370, с. 136; 434, с. 9–10; 464, с. 151; 497, с. 65; 557; 1005, с. 49; 1009, с. 660; 1240, с. 74; 1245] – іноді на це прямо вказується й у відповідних рішеннях судів [308]. Правильність включення норми про самовільне зайняття земельної ділянки до розд. VI Особливої частини КК підтверджується й історичним та зарубіжним досвідом кримінально-правової протидії порушенням прав на землю.

Чинна редакція ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, незважаючи на притаманні їй вади законодавчої техніки, дає досить чітко зрозуміти, що ключовим у цьому разі також є самовільне зайняття земельної ділянки, а самовільне будівництво мало б розумітися як його кваліфікуюча ознака, що нерозривно пов'язана з порушенням прав на землю. Якби основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, вважався встановлений порядок будівництва, а не право на землю, то в цій нормі КК України було б вказано лише на самовільне будівництво, без згадування в ній про самовільне зайняття земельної ділянки.

Отже, враховуючи положення Конституції України, ЗК України, ЦК України, думку переважної частини фахівців, а також історичний (за винятком проміжку часу з 1922 р. до 2001 р.) та зарубіжний досвід регламентації кримінальної відповідальності за відповідне діяння, вважаю правильним рішення парламентаріїв про включення норми, присвяченої самовільному зайняттю земельної ділянки та будівництву на ній, до розд. VI Особливої частини КК.

За винятком ст. 197-1, всі інші норми, які у вітчизняному кримінальному законодавстві репрезентують систему злочинів у сфері земельних відносин,

консолідовані у розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля» (далі – розд. VIII Особливої частини КК). Наявні погляди щодо понять «довкілля», «злочини проти довкілля», оптимальну назву відповідного розділу, а також змісту родового об'єкта цих злочинів були докладно проаналізовані на сторінках юридичної літератури [377, с. 69; 378; 513, с. 17–23; 589; 592, с. 161; 660, с. 8; 678, с. 142–165; 969; 989, с. 7]. Тут лише зазначу, що, незважаючи на наявність певних редакційних розбіжностей, фактично в усіх визначеннях родового об'єкта злочинів проти довкілля йдеться про такі терміни, як «охорона», «раціональне використання» та «відтворення» природних ресурсів, а також «екологічна безпека». Вочевидь, наявність цього факту можна пояснювати тим, що при дефінуванні розглядуваного поняття більшість дослідників спирається на положення однієї й тієї самої правової норми – ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», в якій вказується на те, що завданням законодавства про охорону НПС є регулювання відносин у галузі *охорони, використання і відтворення* природних ресурсів, *забезпечення екологічної безпеки*, запобігання і ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на НПС, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. Схильний вважати, що саме це нормативне визначення найбільшою мірою і відбиває зміст охоронюваних розд. VIII Особливої частини КК правовідносин, що пояснюється: 1) вказівкою у ньому й на «ліквідацію негативного впливу господарської та іншої діяльності на НПС ...», що, зокрема, дає змогу врахувати особливості антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 237 КК України; 2) згадуванням у ньому про «збереження унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною», кримінально-правовою гарантією чого виступають приписи ст. 252 КК України.

Зважаючи на вказані факти, при визначенні родового об'єкта злочинів проти довкілля, Т. В. Корнякова не просто бере за основу, а повністю відтворює відповідні приписи [588, с. 91]. Аналогічні положення наводяться і в преамбулі ППВСУ від 10 грудня 2004 р. Загалом погоджуючись із подібним трактуванням, водночас

вважаю за доцільне звернути увагу на те, що воно є занадто громіздким і складним для сприйняття, що насамперед пояснюється тим, що в ньому: 1) спочатку вказується на «охорону», а потім на «збереження» природних ресурсів, хоч філологи вважають ці терміни синонімічними [527, с. 140]. Тут також зазначу, що при характеристиці безпосередніх об'єктів злочинів у сфері земельних відносин буде доведено, що поняття «охорона» є родовим щодо поняття «відтворення» і вміщує його в себе; 2) використовується малозрозуміле та рідко вживане у вітчизняній юриспруденції поняття «генетичний фонд живої природи», яке, до того ж, є підстави вважати складовою природних ресурсів; 3) вказується на «ландшафти», а потім на «інші природні комплекси», які вміщують, зокрема, ландшафти.

Отже, з урахуванням наведених вище аргументів, під **родовим об'єктом злочинів проти довкілля** пропоную розуміти правовідносини, які гарантують такий стан НПС та його окремих компонентів, за якого забезпечуються охорона та раціональне використання природних ресурсів, екологічна безпека, запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на НПС, збереження природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною.

Пристаючи до визначення антисупільної спрямованості передбачених розд. VIII Особливої частини КК злочинів у сфері земельних відносин, відразу зазначу, що у представників кримінально-правової доктрини фактично не викликає сумнівів «екологічний» характер діянь, про які йдеться у статтях 239 та 254 КК України. Про правильність розміщення цих норм у системі Особливої частини КК України свідчить і відповідний зарубіжний досвід.

У спеціальній літературі, присвяченій правилам законодавчої техніки, акцентується увага на тому, що в кожному конкретному випадку вибір того чи іншого способу конструювання нормативних понять має бути продуманий з особливою ретельністю, адже невдалий термін не тільки дає хибне уявлення про предмет, а й істотно послаблює регулюючу роль права і соціальну цінність закону [829, с. 141]. Яскравим прикладом прояву згаданих негативних явищ є чинні редакції статей 239-1 та 239-2 КК України.

Зокрема, чи не головна вада законодавчого описання об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 239-1 (тут і далі це стосуватиметься і ст. 239-2) КК України, яка значно ускладнює вирішення питання про основний безпосередній об'єкт злочину, караного за цією статтею, та, як наслідок, про правильність місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини, вбачається у використанні непритаманного земельному законодавству термінологічного звороту «незаконне заволодіння» [717, с. 124; 757, с. 382]. Насамперед це пояснюється тим, що вказане формулювання не дає змоги однозначно вирішити два взаємопов'язаних питання, без отримання відповіді на які неможливо чітко визначити антисуспільну спрямованість аналізованого посягання. Водночас для отримання такої відповіді треба вдатися до інверсії та частково відійти від традиційної і логічної послідовності викладення матеріалу і, так би мовити, передчасно звернутися до висвітлення деяких ознак об'єктивної сторони та суб'єкта аналізованих злочинів, адже поставлені питання стосуються того: 1) що необхідно розуміти під вживаним у ст. 239-1 КК України терміном «незаконне заволодіння»?; 2) хто може нести відповідальність за нею, – лише власник земельної ділянки; лише особа, яке не є власником земельної ділянки, з якої знімається ґрунтовий покрив; або обидві вказані категорії осіб? Вирішити ці питання можна лише завдяки системному аналізу норм адміністративного та кримінального законодавства, в яких встановлено відповідальність за порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів.

У КУпАП, на відміну від КК України, законодавець розмежував поняття «зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу» (ст. 53-3 КУпАП) та «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» (ст. 53-4 КУпАП). І це при тому, що в юридичній літературі під незаконним заволодінням ґрунтовим покривом земельних ділянок інколи розуміють саме зняття та перенесення без дозволу спеціально уповноважених органів, що здійснюють державний контроль за використанням та охороною земель, або за наявності такого дозволу, але з порушенням наявного порядку (правил) зняття і перенесення ґрунту земельної ділянки [127, с. 10].

Як бачимо, визначення незаконного заволодіння ґрунтовим покривом земель пов'язується із зняттям та перенесенням поверхневого (родючого) шару земель з порушенням встановлених законом правил, тобто вчиненням дій, за які передбачено відповідальність у ст. 53-3 КУпАП. За такої ситуації (наявності двох окремих норм, в яких передбачено відповідальність за «незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок» та «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель») і за викладеного тлумачення поняття «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель» виникає цілком логічне питання, яким свого часу цікавилися і фахівці ГЮУ ВРУ: навіщо законодавець у різних статтях КУпАП передбачив відповідальність за одне і те саме діяння? Проаналізувавши рішення про доповнення КУпАП ст. 53-4, я дійшов висновку про те, що чи не єдиним мотивом такого кроку могло бути бажання встановити посилену відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель для осіб, які не є власниками земельної ділянки. Тобто у цьому разі йдеться не про незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земель, а про розкрадання ґрунтів, яке може вчинити лише той, хто не є власником земельної ділянки (землекористувачем). Отже, на відміну від діяння, передбаченого ст. 53-3 КУпАП, єдиним об'єктом якого є встановлений порядок охорони та раціонального використання земель, делікт, караний за ст. 53-4 КУпАП (як і передбачений ст. 239-1 КК України), одночасно посягає на два об'єкти – крім зазначеного порядку, це також і відносини власності. Аналогічно розмірковують й інші науковці [88, с. 8; 1180, с. 161; 1238, с. 77].

Тут доречно вкотре нагадати, що прийняттю Закону від 15 листопада 2009 р. передувало розроблення відповідного проекту Закону від 27 листопада 2008 р. У висновку на згаданий законопроект ГНЕУ ВРУ вказало на те, що текст нової ст. 239-2 КК України не дає можливості точно зрозуміти зміст об'єктивної сторони відповідного злочину, адже «заволодіння» щодо землі зазвичай означає незаконне обернення у власність винної особи певної земельної ділянки. Оскільки у законопроекті йдеться про «заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду», стає незрозумілим, про що саме йдеться – про встановлення володіння (обернення у власність) над певною ділянкою землі, на якій знаходиться

відповідний поверхневий (грунтовий) шар, чи про зняття та перенесення ґрунтового покриву, як і у запропонованій у законопроекті ст. 53-4 КУпАП.

На мою думку, за незаконне заволодінням ґрунтовим покривом земельної ділянки на підставі чинної редакції ст. 239-1 КК України можуть відповідати лише особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності, або які не є землекористувачами. Зважаючи на системне тлумачення кримінального законодавства України та інших НПА висловлену думку підтримали й інші вчені [691, с. 67; 838, с. 114; 951, с. 87; 971, с. 6; 1254, с. 130–131]. Справді, будь-який адвокат, зважаючи на ідентичність форм діяння (як і назв відповідних статей), передбачених диспозиціями ст. 53-4 КУпАП і ст. 239-1 КК України, в яких встановлено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, зможе легко довести, що єдиною ознакою, яка дає змогу відмежувати вказані правопорушення, є вказаний у диспозиції ч. 1 ст. 239-1 КК України суспільно небезпечний наслідок у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля.

Правильність такої позиції підтверджується і зверненням до тлумачних словників, згідно з якими «заволодіти» означає брати у своє володіння, привласнювати, а «заволодівати» – захоплювати, присвоювати [167, с. 381]. Як бачимо, етимологія терміна «заволодіння» засвідчує, що використання звороту «незаконне заволодіння» направлене на характеристику процесу незаконного привласнення чогось, притаманного для посягань на власність, а не на довкілля.

Врешті-решт це підтверджує і сам законодавець, який до (як, до речі, і після) ухвалення Закону від 15 листопада 2009 р. жодного разу не використовував термінологічний зворот «незаконне заволодіння» для характеристики злочинів проти довкілля. І це тоді, коли вказаний зворот активно використовується для характеристики злочинів проти власності (статті 187, 190, 191 КК України), а також низки інших злочинів, так би мовити, «власницької» спрямованості, але розміщених в інших розділах Особливої частини з урахуванням предметів відповідних посягань (статті 262, 289, 308, 312, 313, 357, 410 КК України). Враховуючи ж аксіоматичне положення про те, що «однакові поняття повинні мати тотожний зміст у межах

всього НПА і навіть системи законодавства, бо натомість втрачається її цілісність» [667, с. 322], підстав говорити про те, що у статтях 239-1 та 239-2 КК України в термін «незаконне заволодіння» повинен вкладатися якийсь інший, порівняно з названими вище нормами, зміст, не пов'язаний з розумінням цього діяння як посягання на власність, немає. Натомість, як на цьому свого часу резонно акцентувала увагу О. С. Олійник, при описанні об'єктивної сторони злочинів проти довкілля використовуються такі поняття, як «порушення порядку», «невжиття заходів», «забруднення або псування», «знищення або пошкодження» тощо, тобто специфічні поняття, не характерні для описання об'єктивної сторони складів злочинів проти власності [799].

Водночас треба пам'ятати і про те, що у кримінально-правовій науці усталеним є підхід, згідно з яким предметом злочинів проти власності може бути тільки річ, яка створена за допомогою вкладеної у неї людської праці, або яка вилучається з природного стану шляхом цілеспрямованої праці і привласнюється власником [96, с. 71; 821]. Пануюча наразі думка з питання про відмежування злочинів проти довкілля від злочинів проти власності зводиться до того, що неправомірне заволодіння об'єктами природи передусім завдає шкоду екологічній рівновазі, оскільки об'єкти природного середовища, що знаходяться у природному стані, на відміну від іншого майна, наділені властивістю загальної значущості.

Отже, якщо керуватися, з одного боку, «презумпцією» того, що відповідними розділами Особливої частини КК передбачено відповідальність за злочини, безпосередні об'єкти яких є частинами родових об'єктів або збігаються з ними, а з іншого – місцезнаходженням аналізованої кримінально-правової заборони у системі Особливої частини, то необхідно зробити висновок про те, що, доповнюючи КК України ст. 239-1 (як і ст. 239-2), законодавець мав намір насамперед захистити певний різновид правовідносин у сфері довкілля, а не власності.

Перш ніж остаточно сформулювати власну позицію щодо питання про правильність розміщення статей 239-1 та 239-2 КК України в розд. VIII Особливої частини, треба зазначити, що за результатами вивчення, так би мовити, загальної

антисупільної спрямованості діяння, передбаченого тією чи іншою нормою, зазвичай можна спостерігати дві найбільш типові ситуації:

– *перша*, коли і юридична природа, й історичний та зарубіжний досвід, і законодавчий опис ознак складу злочину однозначно (наприклад, статті 239 та 254 КК України) або майже однозначно (ст. 197-1 КК України) вказують на те, що відповідна норма розміщена у «своєму» (належному) розділі, і це є свідченням відсутності потреби вдосконалення законодавства у цій площині;

– *друга*, коли зазначені вище фактори, навпаки, вказують на помилковість рішення парламентаріїв про включення заборони до того чи іншого розділу Особливої частини КК України (наприклад, статті 289, 360). У такій ситуації відповідні норми мають або бути перенесені до «правильного», «свого» розділу, або, коли жодної потреби в існуванні спеціальної норми немає, – вилучені з системи кримінального законодавства.

Водночас за результатами аналізу антисупільної спрямованості злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, можна констатувати, що до цієї ситуації не можуть бути застосовані жодні з висловлених вище рекомендацій, адже: 1) якщо в аспекті *de lege lata*, зокрема з урахуванням вказівки на «незаконне заволодіння», розглядувані делікти мали б оцінюватися як специфічні прояви посягань на власність, а тому їхнє місцезнаходження в системі Особливої частини КК України треба вважати помилковим; 2) то вже з позиції *de lege ferenda*, а також пам'ятаючи про предмети відповідних складів злочинів, розміщення зазначених заборон саме серед злочинів проти довкілля виглядає цілком виправданим.

Тобто маємо справу з прикладом умовно *третьої ситуації*, коли фактично всі обставини вказують на нібито правильність місцезнаходження заборони, однак через невдалий законодавчий опис ознак складу злочину воля самих же парламентаріїв деформується. Як наслідок, кримінальна відповідальність встановлюється (*de lege lata*) не за те діяння, караність якого мав намір передбачити законодавець (*de lege ferenda*), і з урахуванням чого ним і було визначено розташування норми в системі Особливої частини КК України, а за інше діяння, з відмінним характером антисупільної спрямованості, зважаючи на яку кримінальна

відповідальність за нього мала б встановлюватися нормами, передбаченими іншими, ніж ті, в яких воно розміщено, розділами Особливої частини КК. Враховуючи той факт, що норма вже й так розміщена «правильно», переконаний у тому, що у такій ситуації законодавець має рухатися не шляхом зміни місцезнаходження заборони в системі Особливої частини, а в напрямі внесення змін до самої норми, у результаті яких мала б бути чітко продемонстрована її «справжня» (яка й була підставою для місцезнаходження), а не «деформована» в результаті законодавчих вад, антисуспільна спрямованість. Проектуючи вказані положення на розглядувану в цьому підрозділі проблематику, я роблю висновок про те, що правильним шляхом виходу із цієї ситуації є внесення змін до чинних редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України, які б забезпечили уніфіковане трактування ознак об'єктивної сторони, суб'єкта (або предмета (чужа земельна ділянка)) та, як наслідок, чітко засвідчили *«екологічний»*, а не згаданий вище *«деформований»* внаслідок законодавчих вад *«власницький»* характер антисуспільної спрямованості аналізованих посягань. Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені в наступному підрозділі.

Цілком очевидно, що покликанням кожної з передбачених чинним КК України норм про злочини у сфері земельних відносин є саме охорона земельних відносин. Однак не менш очевидним є й те, що, спираючись на один лише цей факт, навряд чи можливо сформулювати науково обґрунтоване визначення та відстежити механізм заподіяння шкоди основним безпосереднім об'єктам кожного із земельних злочинів. Що ж для цього необхідно робити? Як зазначалося вище, хоч автор цих рядків і підтримує концепцію «об'єкт злочину – правовідносини», мною визнаються і численні та добре відомі переваги домінуючої теорії «об'єкт злочину – суспільні відносини», які будуть використовуватися у процесі написання цього дослідження. Зокрема йдеться про усталену структуру суспільних відносин, визначення якої і має вирішальне значення для правильного з'ясування сутності об'єкта злочину та «механізму» злочинного посягання на нього, і до якої треба включати суб'єктів суспільних відносин, їхній предмет та соціальний зв'язок, який розглядається і як зміст самого відношення [1010, с. 15–17].

Суб'єктами правовідносин, охоронюваних ст. 197-1 КК України, є, з одного боку, власники земельних ділянок та землекористувачі, а з іншого – індивідуально невизначене коло осіб, зобов'язаних поважати права зазначених вище осіб. Такий злочин вчиняється начебто «ззовні». Протилежну ситуацію можна спостерігати при аналізі відносин, охоронюваних статтями 239 та 254 КК України. Ці злочини вчиняються самими учасниками суспільних відносин, шкода яким заподіюється шляхом виключення себе з цих суспільно корисних та охоронюваних кримінальним законом відносин. Тут, на відміну від ст. 197-1 КК України, злочин начебто вчиняється «зсередини» самого суспільного відношення одним із його учасників.

Щодо статей 239-1 та 239-2 КК України, то їхнім покликанням є забезпечення дотримання встановленого порядку зняття поверхневого шару земель. І цілком очевидно, що, доповнюючи КК України вказаними нормами, законодавець мав намір встановити кримінально-правову заборону порушення згаданого вище порядку як з боку законних власників земельних ділянок (землекористувачів), так і з боку інших осіб. Однак, як було доведено раніше, результатом невдалого законодавчого опису ознак складів відповідних злочинів стало те, що до кримінальної відповідальності за вчинення останніх сьогодні можуть бути притягнуті лише особи, які не є власниками земельних ділянок (землекористувачами), котрих поки що і потрібно визнавати суб'єктами охоронюваних статтями 239-1 та 239-2 КК України суспільних відносин. Отже, шкода відповідним відносинам (допоки до чинних редакцій розглядуваних статей не будуть внесені необхідні зміни) може бути завдана лише «ззовні».

Іншою стороною у складі охоронюваних статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України відносин визнають ОДВ та ОМС загальної та спеціальної компетенції [630, с. 228–229; 678, с. 153; 679].

Наступним структурним елементом суспільних (право-) відносин є їхній *предмет*, яким прийнято вважати усе те, щодо чого або з огляду на що існують відносини [388 с. 47]. Злочини у сфері земельних відносин порушують суспільні відносини, предметами яких, як і предметами відповідних злочинів, виступають: земельна ділянка (ст. 197-1 КК України); земля (статті 239 та 254 КК України);

грунтовий покрив (поверхневий шар) земель (ст. 239-1 КК України); поверхневий (грунтовий) шар земель водного фонду (ст. 239-2 КК України).

Останнім елементом суспільних відносин є *соціальний зв'язок* або, інакше кажучи, *зміст* суспільних відносин, який «треба розглядати тільки як конкретну взаємодію суб'єктів стосовно конкретних предметів» [388, с. 63].

Аналіз ст. 197-1 КК України дає підстави для твердження, що змістом цих відносин є: 1) право власності на земельну ділянку; 2) право законного володіння земельною ділянкою. У цивільному праві зміст права власності традиційно розкривається через правомочності власника щодо володіння, користування і розпорядження тими чи іншими об'єктами. Зазначена тріада правомочностей власника притаманна і праву земельної власності. Проте належність зазначених правомочностей власникам земельних ділянок та їхнє здійснення має низку істотних особливостей, обумовлених тим, що земельні площі та відокремлені ділянки землі як об'єкти права власності мають не лише господарсько-економічну цінність, а й виконують поселенські, комунікаційні, просторово-територіальні, екологічні, оздоровчі та інші функції. З огляду на ці та інші особливості земельних об'єктів, земельно-правові норми містять певні обмеження щодо здійснення правомочностей власності на землю. Наприклад, специфіка права володіння як неодмінного атрибуту власника земельної ділянки обумовлена тим, що земельна ділянка, по-перше, «за визначенням» не може бути переміщена в просторі, по-друге, «панування» над земельною ділянкою є значною мірою умовністю, адже власник володіє земельною ділянкою без відриву від природного середовища, спираючись на юридичний титул, тобто правову підставу правомірного володіння [502, с. 127]. Визначення змісту права володіння земельною ділянкою має неабияке значення для з'ясування юридичної природи аналізованого злочину, а також дає змогу відмежовувати аналізований злочин від посягань, передбачених статтями 189, 190 КК України.

При самовільному зайнятті земельної ділянки потерпілий не позбавляється права володіння нею. Має рацію А. М. Мірошніченко, який зазначає: «... за існування реєстру власника можна позбавити володіння лише юридично – шляхом відібрання титулу в цілому, наприклад, шляхом неправомірного оформлення

правовстановлюючих документів. Лише в цьому випадку проти порушення права власності слід застосовувати віндикаційний позов» [708, с. 124]. У випадках же самовільного зайняття земельної ділянки йдеться про створення перешкод у використанні останньої, і проти цього порушення належним способом захисту є негаторний позов [711, с. 29] (схожої позиції дотримується і ВС [864; 865]).

Якщо самовільне зайняття земельної ділянки означає фактичне заволодіння та (або) користування земельною ділянкою, яке не поєднується з отриманням титулу на неї, то винний у шахрайстві або вимаганні у певний спосіб (шляхом обману, погроз чи насильства) отримує (прагне отримати) правовстановлюючий документ на земельну ділянку, а, отже, право на неї як різновид нерухомості. Тому, наприклад, шахрайські дії, направлені на отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку, треба розглядати не як спосіб самовільного зайняття земельної ділянки, як це пропонується деякими авторами [464, с. 149], а як злочин, що призводить до позбавлення потерпілого права володіння земельною ділянкою.

Поруч із власником потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, можуть бути і законні володільці земельної ділянки, які не мають традиційної «тріади» правомочностей щодо земельної ділянки (див. ст. 398 ЦК України). Законними володільцями земельних ділянок виступають землекористувачі, які наділені правом землекористування, відносини якого і порушуються внаслідок самовільного зайняття відповідних земельних ділянок.

Аналіз усіх згаданих елементів дає змогу резюмувати, що шкода правовідносинам, поставленим під охорону ст. 197-1 КК України, настає внаслідок зміни соціального зв'язку, а саме: порушуються відносини власності на землю, які забезпечують суб'єктам цих відносин можливість реалізовувати право власності чи право законного володіння земельною ділянкою згідно з чинним законодавством.

На думку І. Б. Газдайки-Василишин, злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, хоч і посягає на відносини власності, але не першочергово, а лише в міру того, що земельні ділянки є об'єктами права власності. Суспільні ж відносини стосовно використання землі (поряд з іншими природними ресурсами) охороняються окремим розд. VIII Особливої частини КК («Злочини проти

довкілля»), з огляду на що пропонується ст. 197-1 виключити з розд. VI Особливої частини і доповнити розд. VIII Особливої частини статтею 254-1 з аналогічним змістом [382, с. 90–91]. З подібною ініціативою виступає й А. М. Шульга [1238, с. 126]. Однак, відстеживши саме «механізм» заподіяння шкоди правовідносинам, охоронюваним ст. 197-1 КК України, можна чітко продемонструвати принципову відмінність у характері антисуспільної спрямованості цього посягання та злочинів проти довкілля, зокрема, інших злочинів у сфері земельних відносин.

Справді, внаслідок вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, може порушуватися не лише соціальний зв'язок, а й предмет цих відносин. Йдеться про випадки, коли особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку, згодом допускає псування, забруднення, нераціональне використання зайнятих земель, незаконне зняття їхнього поверхневого шару тощо. Водночас, на відміну від земельних злочинів «екологічного» характеру, вчинення кожного з яких супроводжується обов'язковим впливом на предмет відповідних відносин, що, до речі, і визначає антисуспільну спрямованість цих посягань, при вчиненні самовільного зайняття земельної ділянки шкода предмету може наставати, а може й не наставати (на практиці превалюють саме такі ситуації) – тобто є факультативною. Отже, варто констатувати, що в переважній більшості випадків самовільне зайняття земельної ділянки не призводить до порушення правовідносин, які охороняються нормами розд. VIII Особливої частини КК. З огляду на це, а також очевидно та принципово відмінний характер порушуваних соціальних зв'язків, я не можу ні пристати на пропозиції І. Б. Газдайки-Василишин та А. М. Шульги, ні сприйняти подібні за змістом міркування О. О. Пенязькової, яка припускає, що видовим об'єктом передбачених чинним кримінальним законодавством земельних злочинів (зокрема, самовільного зайняття земельних ділянок) треба визнавати порядок суспільних відносин з охорони земель в Україні [838, с. 51].

Розглядаючи теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні, Ю. А. Дорохіна також дійшла висновку про необхідність перенесення норми про самовільне зайняття земельної ділянки до розд. VIII Особливої частини КК [431, с. 96–97]. Водночас склад, який передбачає «кримінальну відповідальність

за порушення порядку забудови», дослідниця пропонувала перенести до злочинів у сфері господарської діяльності. Вимушений констатувати, що аргументація, на яку спирається ця авторка, є непереконливою, адже по суті зводиться лише до того, що «при самовільному зайнятті земельної ділянки порушуються права власника ділянки (а саме право користування), а при самовільному будівництві – лише встановлений державою порядок забудови» [430, с. 6, 13, 21]. Через призму сказаного хотілося б запитати пані Юлію: як її висновок про те, що при самовільному зайнятті земельної ділянки порушуються права *власника*, корелюється з наступними пропозиціями про перенесення відповідної заборони до злочинів проти *довкілля*?

Отже, *основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України*, виступають правовідносини власності на землю, які забезпечують власникові можливість володіти, користуватися та розпоряджатися земельною ділянкою відповідно до закону на власний розсуд і у своїх інтересах незалежно від волі інших осіб, а землекористувачу – можливість використовувати земельну ділянку для одержання її корисних властивостей.

При кожному прояві самовільного зайняття земельної ділянки порушується і юридично закріплений порядок надання земельних ділянок у власність чи землекористування: тобто, самовільно займаючи земельні ділянки (здійснюючи на них самовільне будівництво), особи неодмінно порушують і встановлений законодавством порядок набуття прав на землю, невід'ємним елементом якого є нормальна управлінська діяльність державних органів та ОМС. Через це управлінські земельні відносини варто визнавати додатковим обов'язковим об'єктом аналізованих злочинів. Пам'ятаючи про положення, викладені під час аналізу механізму спричинення шкоди об'єкту, відносини щодо раціонального використання та охорони землі і надр треба визнавати лише додатковим факультативним об'єктом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України.

Далі зупинимося на характеристиці соціальних зв'язків та остаточному з'ясуванні «механізму» заподіяння шкоди правовідносинам, які охороняються нормами про земельні злочини «екологічної» спрямованості. Проаналізувавши висловлені в юридичній літературі погляди щодо безпосереднього об'єкта злочину,

передбаченого ст. 239 КК України, можна констатувати, що, за винятком незначних редакційних уточнень, загалом серед авторів відсутні істотні розбіжності стосовно цього питання. Зокрема, більшість із них підтримує та некритично відтворює усталену думку про те, що внаслідок вчинення аналізованого злочину порушується встановлений порядок: 1) охорони (захисту), 2) раціонального використання та 3) відтворення земель [520, с. 203; 698, с. 180; 943, с. 116]. Як бачимо, при характеристиці безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239 КК України, фахівці паралельно вживають як однопорядкові три поняття, про які згадується і у ст. 1 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», – «охорона», «раціональне використання» та «відтворення» земель. Насправді при формулюванні визначення безпосереднього об'єкта аналізованого злочину жодної потреби у паралельній вказівці і на «відтворення», і на «охорону» земель немає, адже останнє, будучи родовим поняттям, включає попереднє⁴³. Водночас раціональне використання та охорона земель є хоч і тісно взаємопов'язаними, однак самостійними правовими явищами, які недоцільно ні «відокремлювати одне від одного, ні ототожнювати» [376, с. 10; 601, с. 10; 795, с. 171–173]⁴⁴.

Соціальний зв'язок в охоронюваних ст. 239 КК України правовідносинах полягає у додержанні їхніми суб'єктами приписів земельного законодавства, що забезпечують охорону та раціональне використання земель, зокрема, вимог спеціальних правил, дотримання яких виступає гарантією захисту земель від забруднення та псування. Водночас слід мати на увазі те, що фахівцями в галузі екологічного права як безспірний визнається той факт, що використання будь-яких природних ресурсів неможливе без нанесення шкоди НПС [421, с. 9]. Суттю ж раціонального природокористування є така експлуатація природних ресурсів, за якої забезпечується лише визначений екологічним законодавством науково обґрунтований та економічно обумовлений шкідливий вплив на природу, за якого

⁴³ Про аргументи автора дисертації на користь викладеної позиції див. [722, с. 309–312].

⁴⁴ Навіть більше: схильний вважати, що на підтримку заслуговує позиція тих правознавців, які наголошують, що в процесі використання землі вони неухильно зливаються (без ототожнення складових частин) у більш широке поняття, в єдину категорію «раціональне використання і охорона земель» [156, с. 17; 602, с. 39].

зберігається стійкість екосистем і сприятливий стан НПС загалом [783, с. 8]. Екстраполюючи сказане на проблематику визначення антисуспільної спрямованості злочину, передбаченого ст. 239 КК України, треба резюмувати, що соціальний зв'язок в охоронюваних цією нормою відносинах полягає у такій діяльності суб'єктів, при якій хоч і завдається певна шкода якісному стану земель, але водночас дотримуються вимоги в галузі охорони та раціонального використання земель, зокрема, нормативи гранично допустимого забруднення ґрунтів.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239 КК України**, виступають правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для запобігання забрудненню земель виробничими та побутовими відходами, стічними водами, токсичними, хімічними та радіоактивними речовинами, пестицидами та агрохімікатами понад встановлені гранично допустимі концентрації, захисту природного стану земель від інших необґрунтованих дій, несприятливих техногенних та природних процесів, що небезпечні для довкілля, життя і здоров'я людей.

Обов'язковими додатковими об'єктами забруднення або псування земель треба визнавати життя та здоров'я особи, нормальний стан інших об'єктів довкілля, а факультативними – безпеку виробництва, власність тощо [777, с. 799, 802].

Змістом охоронюваних ст. 254 КК України (усіма її частинами) правовідносин треба вважати обов'язок відповідних суб'єктів виконувати приписи земельного законодавства, що забезпечують охорону та раціональне використання земель, зокрема, захист якісного стану ґрунтового покриву останніх від шкідливого антропогенного та природного впливу. Як зазначалося вище, відповідні правовідносини порушуються «зсередини», самими учасниками цих відносин, які, не дотримуючись своїх обов'язків, розривають відповідний соціально корисний зв'язок, внаслідок чого настають наслідки, передбачені ст. 254 КК України.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України**, є правовідносини, що забезпечують порядок раціонального використання та охорони земель, встановлений для захисту якісного стану ґрунтового покриву земель від шкідливого антропогенного та природного впливу.

Водночас треба мати на увазі, що об'єкт злочину, передбаченого ч. 2 (як і ч. 3 та ч. 4) оновленої редакції ст. 254 КК України, є вужчим – ним варто вважати правовідносини, що забезпечують раціональне використання та охорону земель, порушених лише внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами. На відміну від злочину, передбаченого ст. 239 КК України, правовідносини, що забезпечують життя та здоров'я особи та нормальний стан інших об'єктів довкілля, разом з іншими треба визнавати факультативними додатковими об'єктами злочину.

Окремою складовою правової охорони земель є правова охорона ґрунтів.

Перший напрям правової охорони ґрунтів охоплює правове регулювання відносин щодо їхньої охорони у складі земельних ділянок. У цьому разі йдеться про охорону саме *ґрунтового покриву*. Вважаю, що кримінально-правовою гарантією непорушності зазначених відносин виступають статті 239 і 254 КК України. Стаття ж 239-1 КК України (як і ст. 239-2 КК України) є «відповідальною» за умовно другий напрям, який у науковій літературі визначається як правове регулювання відносин щодо зняття, зберігання, складування, нанесення *ґрунтової маси* на відповідні земельні ділянки та відновлення екологічних та продуктивних властивостей останніх. Наявність цього напрямку охорони ґрунтів резонно пов'язується з тим, що відокремленість ґрунту від землі є небажаною [628, с. 489].

Вочевидь, саме із цими положеннями треба пов'язувати той факт, що чинне земельне законодавство передбачає чіткий порядок зняття поверхневого шару і передусім ґрунтового покриву земельних ділянок, дотримання якого і необхідно вважати змістом охоронюваних ст. 239-1 КК України правовідносин. Шкода об'єкту злочину тут заподіюється внаслідок посягання на вказаний соціальний зв'язок, який розривається в результаті недотримання суб'єктами відповідних відносин порядку зняття поверхневого шару земель (передусім ґрунтового покриву), спрямованого на забезпечення його раціонального використання й охорони як важливого елемента довкілля, основного засобу виробництва в сільському господарстві.

Отже, **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України**, є правовідносини, що забезпечують встановлений законодавством

порядок зняття поверхневого шару земель (передусім його ґрунтового покриву), спрямований на забезпечення його раціонального використання й охорони як важливого елемента довкілля та основного засобу виробництва в сільському господарстві.

Обов'язковими додатковими об'єктами аналізованого делікту треба визнавати правовідносини, які забезпечують життя та здоров'я особи, а інколи й порядок охорони тваринного і рослинного світу, громадську безпеку, а факультативними – безпеку руху та експлуатації транспорту, безпеку виробництва тощо [777, с. 802].

Розглядаючи соціальний зв'язок та основний безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, треба загалом погодитися з О. О. Дудоровим, який пише, що він є подібним до об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-1, з тим застереженням, що в ст. 239-2 йдеться саме і тільки про землі водного фонду [777, с. 807]. Водночас треба мати на увазі, що, з урахуванням специфічних властивостей предмета злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, при визначенні його основного безпосереднього об'єкта не варто, по-перше, використовувати постійно згадуване мною раніше уточнення «передусім ґрунтового», по-друге, вказувати на те, що відповідний порядок спрямований на забезпечення раціонального використання та охорони поверхневого шару земель водного фонду як основного засобу виробництва в сільському господарстві, позаяк цінність саме цієї категорії земель, на відміну, скажімо, від земель с/г призначення, переважно пов'язується зовсім з іншими функціями, про які йтиметься далі.

Отже, з урахуванням зазначених положень, під **основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України**, пропоную розуміти правовідносини, що забезпечують встановлений законодавством порядок зняття поверхневого шару земель водного фонду, спрямований на забезпечення його раціонального використання та охорони як важливого елемента довкілля.

Якщо незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах спричинило тяжкі наслідки (ч. 3 ст. 239-2 КК України), то обов'язковими додатковими об'єктами злочину треба визнавати життя та здоров'я особи, порядок охорони тваринного і рослинного світу; факультативними додатковими об'єктами

злочину можуть бути правовідносини, які забезпечують безпеку руху та експлуатації транспорту, безпеку виробництва тощо [777, с. 803, 807].

Характеризуючи додаткові обов'язкові та факультативні об'єкти злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, деякі дослідники пишуть про те, що у відповідних складах відносини власності, про які я поки що свідомо не згадував, необхідно визнавати додатковими факультативними об'єктами [629, с. 114–115; 801, с. 166]. Зважаючи на розглянуті вище особливості законодавчого опису ознак об'єктивної сторони, а також на висловлену позицію щодо суб'єкта цих деліктів (лише особи, які не є законними власниками чи землекористувачами), погодитися з такими твердженнями досить складно. Адже, незаконно заволодіваючи відповідними природними об'єктами, згадані суб'єкти в будь-якому разі порушують відносини власності, які через це треба визнавати *обов'язковим* додатковим об'єктом злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України.

Крім обов'язкових, у структурі складу злочину виділяють і його факультативні ознаки, які не є обов'язковими для всіх злочинів і в різних складах можуть відігравати різну роль [613, с. 91]. Безпосередній об'єкт злочинного посягання може бути конкретизований за допомогою таких факультативних ознак, як предмет та потерпілий, які, за умови передбачення їх у диспозиції кримінально-правової норми, для такого складу злочину перетворюються на обов'язкові. З огляду на зазначені положення, стає очевидним, що дослідження об'єктів злочинів у сфері земельних відносин не може вичерпуватися самим лише визначенням кола порушуваних ними правовідносин, адже: по-перше, у кожній із розглядуваних норм прямо вказується на *предмет* цих злочинів; по-друге, у диспозиції ст. 197-1 КК України вказується ще й на таку ознаку злочину, як *потерпілі*.

У правовій доктрині питання про предмет злочину є активно досліджуваним [388; 764; 1010, с. 29–58]. Проте, як і в ситуації з об'єктом, уніфікована позиція щодо суті предмета злочину серед науковців відсутня, що, вочевидь, насамперед пояснюється продемонстрованим вище плюралізмом поглядів щодо змісту об'єкта злочину. На мою думку, таким, що найповніше відображає внутрішню природу предмета, його місце у складі злочину, зокрема, взаємозв'язок з об'єктом, є

визначення, яке запропонували А. А. Музика та Є. В. Лащук: предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину, що проявляється в матеріальних цінностях (які людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), щодо яких та шляхом безпосереднього впливу на які (або без такого впливу) вчиняється злочинне діяння [764, с. 167].

Предметами злочинів у сфері земельних відносин визнаються: земельна ділянка (ст. 197-1 КК України); землі (статті 239 та 254 КК України); ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель (ст. 239-1 КК України); поверхневий (ґрунтовий) шар земель водного фонду (ст. 239-2 КК України).

В одному з попередніх підрозділів роботи зазначалося, що законодавче визначення вживаного у *ст. 197-1 КК України* терміна «*земельна ділянка*» наведено у ч. 1 ст. 79 ЗК України. Згідно з нею під земельною ділянкою треба розуміти частину земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами.

Вказані характеристики земельної ділянки були конкретизовані та уточнені в ч. 1 ст. 15 Закону України від 7 липня 2011 р. «Про Державний земельний кадастр». Окреслений тут широкий спектр відомостей про земельну ділянку був систематизований у правовій доктрині, результатом чого стало те, що науковці почали наводити цілі класифікації ознак земельної ділянки. Вважаю, що з огляду на її повноту та обґрунтованість для цілей цього дослідження найбільш прийнятною є класифікація, яка була запропонована К. П. Пейчевим. Зазначаючи, що основною рисою земельної ділянки є її «індивідуалізованість», правник пропонує таку розгорнуту класифікацію блоків, що індивідуалізують земельну ділянку.

1. Технічні характеристики земельної ділянки:

– *місце розташування; опис меж; площа; міри ліній по периметру; координати поворотних точок меж; дані про прив'язку поворотних точок меж до пунктів державної геодезичної мережі; відомості про об'єкти, до яких територіально входить земельна ділянка; склад угідь із зазначенням контурів будівель і споруд, їх назв.*

З позиції кваліфікації злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, з-поміж зазначених ознак найбільше значення мають площа, межі та місце розташування земельної ділянки. Важливість встановлення зазначених показників, зокрема, площі та місця розташування земельної ділянки, насамперед пояснюється тим, що саме вони враховуються при визначенні шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки, – якщо площа прямо вказана у відповідній формулі (п. 4 Методики від 25 липня 2007 р.), то «місцезнаходження ділянки вказує на те, до якої категорії земель вона належить і який правовий режим на неї поширюється» [985, с. 100], а отже, впливає на всі інші показники, про які йдеться у згаданій формулі. Саме тому їхнє неточне встановлення може бути визнано підставою для неприйняття як доказів висновків експертизи щодо визначення шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки та, як наслідок, виправдання особи. У практиці застосування ст. 197-1 КК України такі рішення пояснюється тим, що:

- *«не були отримані докази зі встановлення розміру зайнятої земельної ділянки... площа на схематичному плані була меншою за фактичну»* [217];
- *«згідно акту обстеження площа зайнятої земельної ділянки складає 540 га, а вже при розрахунку розміру шкоди застосована площа 547 га»* [219]⁴⁵;
- *«суду не надано доказів на підтвердження, чи було прокультивовано та засіяно соняшником земельні ділянки повністю»* [350];
- *«площа земельної ділянки була взята з технічного звіту, однак вона є більшою за площу будівлі, яка використовувалась Особою-1»* [926].

На необхідність точного встановлення меж та розмірів земельної ділянки як обов'язкову умову констатації факту самовільного зайняття земельної ділянки акцентує увагу і ВС [888]. Так, розглядаючи одну зі справ за ст. 197-1 КК України, ККС ВС чітко вказав, що обов'язковою факультативною ознакою об'єкта злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, є предмет злочину, а саме земельна ділянка, і такі її індивідуальні ознаки, як власник земельної ділянки та її точна адреса, а також

⁴⁵ Законність цього рішення була підтверджена і судом апеляційної інстанції [1072]. Однак за наслідками скарги прокурора відповідна справа дійшла до ККС ВС, який у підсумку частково задовольнив останню та призначив новий розгляд справи [877]. З тих пір у цій справі справи було ухвалено декілька протилежних за змістом рішень; чергове підготовче засідання у суді першої інстанції було призначено на 7 квітня 2020 р. [1114].

кадастровий номер, які є обов'язковими для її індивідуалізації. Нез'ясованість цих обставин у ході розслідування відповідної справи стала підставою для скасування ККС ВС попередньо прийнятих рішень судів першої та апеляційної інстанції [1085].

Сформовані відповідно до ч. 2 ст. 79-1 ЗК України земельні ділянки підлягають державній реєстрації у Державному земельному кадастрі, а земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера, який і є наступною технічною характеристикою земельної ділянки.

Вказані технічні характеристики самовільно зайнятої земельної ділянки обов'язково мають бути відображені у процесуальних документах, адже саме вони є підставою для подальшого визначення відповідної шкоди [299].

2. Економічні характеристики земельної ділянки:

– відображення даних, які характеризують земельні ділянки за природними і набутими властивостями, що впливають на їхню продуктивність та економічну цінність, а також за ступенем техногенного забруднення ґрунтів; дані про якісний стан земель та про бонітування ґрунтів; нормативна грошова оцінка.

3. Правові характеристики земельної ділянки:

– інформація про її власників (користувачів).

У контексті кваліфікації аналізованого злочину наявність цієї риси означає те, що право на земельну ділянку на законній підставі належить іншій, ніж суб'єкт злочину, особі, тобто для нього відповідна земельна ділянка є чужою. Наприклад, не визнається чужою для кожного з подружжя земельна ділянка, яка нажита подружжям за час шлюбу та яка знаходиться в їхній спільній сумісній власності;

– речові права відповідно до даних державного реєстру речових прав на нерухоме майно;

– цільове призначення.

Аналізований злочин може бути вчинений стосовно земельної ділянки будь-якої категорії, на які поділяються землі України за основним цільовим призначенням (ст. 19 ЗК України). Однак належність земельної ділянки до земель певної категорії (наприклад, ПЗФ) засвідчує її належність до особливо цінних земель, самовільне зайняття яких кваліфікується за ч. 2 ст. 197-1 КК України;

– відомості про обмеження у використанні земельних ділянок; відомості про частину земельної ділянки, на яку поширюється дія сервітуту, договору суборенди земельної ділянки; інформація про документацію із землеустрою та оцінки земель щодо земельної ділянки тощо.

4. Факультативні характеристики земельної ділянки:

– геологічні показники; сейсмічність; екологічна ситуація місцевості, логістичні характеристики території [832, с. 108]. Ці показники загалом не враховуються при кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України [739, с. 178].

Слід зазначити і те, що вітчизняний законодавець, по-перше, відніс земельну ділянку до нерухомих речей, а отже – і до майна (ст. 181 ЦК України), а по-друге, прийняв Закон від 5 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії рейдерству», одним із наслідків набрання чинності яких стало викладення назви ст. 79-1 у такій редакції – «Земельна ділянка як об’єкт цивільних прав». Наведені законодавчі положення не залишають сумнівів відносно того, що земельну ділянку слід вважати хоча й специфічним, але видом майна.

Як виявилось, ужиті в диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України в однині законодавчі формулювання «земельної ділянки» та «законному володільцю або власнику» зумовили виникнення низки дискусійних запитань, невирішеність яких суттєво знижує запобіжний потенціал аналізованої заборони.

Питання 1. Чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття кількох земельних ділянок?

Так, одним із судів за ч. 1 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, котрий самовільно зайняв 11 земельних ділянок, загальною площею 252,1 га, яка і враховувалася при визначенні шкоди, завданої відповідним посяганням [318].

В інших випадках до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 197-1 КК України були притягнуті особи, які незаконно заволодівали 17 [216], 20 [354], 24 [321] та навіть – і це своєрідний «рекорд» – 284 [1080] (!) земельними ділянками.

Прикметно й те, що деякі суди взагалі не звертають увагу на той факт, що у ч. 1 ст. 197-1 КК України термін «земельна ділянка» вживається в однині, оперуючи формулюванням *«самовільне зайняття **земельних** ділянок»* [264].

Однак зустрічаються і протилежні приклади, коли суди уважно ставляться до особливостей законодавчого опису ознак предмету злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, зокрема, підкреслюючи, *«що в обвинувальному акті вказувалася сума збитків, завдана самовільним зайняттям двох земельних ділянок; предметом же злочину виступає **конкретна земельна ділянка**»* [916].

Питання 2. Ще більш дискусійним є питання, чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України заволодіння декількома земельними ділянками, які належать різним власникам (володільцям), за умови, що кожному з них окремо завдана шкода, недостатня для визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином, але в сукупності розмір цієї шкоди є достатнім для кваліфікації дій особи за ч. 1 ст. 197-1 КК України? Позначена проблема виникла через те, що «з точки зору буквального тлумачення ч. 1 ст. 197-1 КК наявна прив'язка земельної ділянки до конкретного володільця чи власника. І якщо винна особа зайняла невеличкі земельні площі кількох десятків осіб, але не зайняла хоч однієї земельної ділянки, “достатньої для злочину”, то діяння особи не є злочином» [435, с. 44].

Наприклад, за ч. 1 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії *«Особи-1, який самовільно зайняв земельні ділянки, що перебували у власності 24 різних громадян, кожному з яких була завдана шкода у розмірі від 1 191 грн до 6 458 грн»* [104], *«Особи-2, котрий самовільно зайняв земельну ділянку, яка належала 124 окремим особам, кожній із яких була завдана шкода на суму від 54 грн до 1 197 грн»* [189].

Як бачимо, у наведених (як і в багатьох інших) ситуаціях жодному власнику самовільно зайнятої земельної ділянки не було завдано шкоди, вказаної у примітці ст. 197-1 КК України. Тому, як це не парадоксально виглядає, суди, керуючись буквальним тлумаченням закону, повинні були б констатувати відсутність складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, і виносити виправдувальні вироки. З огляду на сказане, правильними треба визнати такі судові рішення.

Слідчим за ч. 1 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельні ділянки, належні 7 громадянам, що спричинило шкоду на суму 35 341 грн. Однак Широківський районний суд Дніпропетровської області вказав, що злочинне діяння буде мати місце **тільки у випадках спричинення шкоди самовільним захопленням однієї конкретної земельної ділянки**. У випадку із Особою-1 йому інкриміновано спричинення значної шкоди, хоч лише за умови складання суми шкода за самовільне зайняття усіх 7 окремих земельних ділянок може вважатися значною. Як наслідок, суд виправдав Особу-1 [366].

До одного з інших судів надійшов обвинувальний акт щодо Особи-2, котрому інкримінувалося те, що він самовільно зайняв 23 земельні ділянки площею 43,1 га, які належать 23 окремим особам. Загальний розмір шкоди, яку заподіяв Особа-2, становить 39 393,4 грн, що стало підставою для кваліфікації ОДР дій Особи-2 за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Водночас захисник Особи-2 зазначив, що жоден із 23 зазначених громадян потерпілим у справі не є, оскільки стосовно кожного власника значна шкода відсутня. Суд сприйняв аргументи захисника та констатував відсутність у діях Особи-2 складу інкримінованого злочину [230].

Питання 3. Зважаючи на умовність земельної частки (паю)⁴⁶ виникає і питання про те, хто має визнаватися потерпілим у випадках самовільного зайняття земельного масиву, поділеного на земельні частки (паї)? Проаналізувавши практику застосування ст. 197-1 КК України, я виявив наявність двох основних підходів до вирішення поставленого питання, які застосовуються залежно від того, чи були відповідні земельні частки (паї) **невитребуваними**.

1 підхід. В одній зі своїх попередніх праць [453, с. 122], автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав: «Власники (орендарі) земельних часток (паїв) навряд чи можуть бути визнані потерпілими від злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, оскільки, як це впливає з буквального тлумачення цієї норми, такими потерпілими можуть бути визнані лише власники (законні володільці) земельних ділянок». Виявляється, однак, що, враховуючи наявну практику орендних відносин, правозастосовні органи не бачать перепон для визнання потерпілими від

⁴⁶ Детальніше про ознаки земельної частки (паю) див. [493; 494; 627; 712; 792; 979].

аналізованого злочину власників земельних часток (паїв) (орендарів), які, незважаючи на юридичну некоректність, фактично орендують такі паї.

Так, у рішеннях деяких судів зазначається, що *«діями обвинувачених власникам земельних часток (паїв) заподіяно матеріальну шкоду ...»* [925; 933].

2 підхід. За умови негативної відповіді на питання про можливість визнання потерпілими власників земельних часток (паїв), у 2012 р. ми разом з О. О. Дудоровим писали, що в окресленій ситуації потерпілим може визнаватися лише суб'єкт, якому відповідна земельна ділянка, поділена на паї, належить на праві колективної власності, яке й досі діє в Україні [453, с. 122–123]. Водночас нами зазначалося, що більшість таких суб'єктів була ліквідована, а на законодавчому рівні проблема правонаступництва ліквідованих суб'єктів права колективної власності на той час не знайшла чіткого вирішення.

На думку А. М. Мірошніченко, у випадку ліквідації КСП з урахуванням формальних положень закону право власності на земельну ділянку колишньої колективної власності переходить у власність держави [709, с. 312]. Саме ця позиція, яку і я вважав більш переконливою та такою, що спирається на положення ч. 1 ст. 84 ЗК України (в державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності), і була сприйнята судами.

Так, одним із судів з'ясовано, що Особа-1 самовільно зайняв землі площею 11,73 га – невитребувані земельні частки (паї) колективної власності, чим, на думку суду, завдав державі в особі Сквирської РДА збитку на суму 12 223,53 грн [326].

Як вже зазначалося вище, в подібних кримінальних провадженнях вирішальне значення для визначення потерпілих мала відповідь на питання, чи були земельні частки (паї) невитребуваними. У разі позитивної відповіді на поставлене питання потерпілим визнавалася держава, інакше – власники (орендарі) земельних часток (паїв). «На відміну від договору оренди паю, який укладається з власником сертифікату, договір оренди невитребуваної земельної ділянки укладається з відповідними органами: сільськими, селищними, міськими радами, ОВВ, тому що такі ділянки залишилися в їх компетенції» [531].

Така практика базувалася на усталеному тривалій час та підтримуваному деякими правниками розумінні невизначеного на законодавчому рівні поняття «невитребуваної земельної частки (паю)» як частки у с/г угіддях КСП, яка підлягала паюванню, документ про право на яку не був отриманий її власником [494, с. 131]; земельна частка (пай) визнавалася невитребуваною з моменту розподілу відповідної земельної ділянки і до отримання правовстановлюючих документів [137].

Виходячи з наведеного тлумачення, у тих випадках, коли особи отримували документ, що посвідчував право на земельну частку (пай) (зокрема, сертифікат), потерпілим від самовільного зайняття земельної ділянки, до складу якої входили ці паї, визнавалися саме власники останніх. У цьому разі, незважаючи на те, що юридично, враховуючи правову природу земельної частки (паю), зокрема її умовність, визначити місцезнаходження паю, що належить конкретному власнику, неможливо, знову бралася до уваги фактична сторона таких відносин, а саме те, що «враховуючи наявність схем поділу земель колективної власності, практично кожен суб'єкт права на земельну частку (пай) знає, яка ділянка буде йому виділена», і тому у разі самовільного зайняття цієї ділянки саме він, а не держава визнавався потерпілим від злочину. Водночас необхідно зробити застереження стосовно того, що у ст. 13 Закону України «Про порядок виділення в натурі на місцевості земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)» взагалі не вживалося згадане у відповідних правозастосовчих матеріалах поняття «невитребувана земельна частка (пай)». Натомість у цій нормі йшлося про «нерозподілені (невитребувані) земельні ділянки», що свідчило про невиправдане ототожнення законодавцем таких понять, як «нерозподілені землі» та «невитребувані земельні частки (паї)» [494, с. 128].

Врешті-решт, усвідомлюючи необхідність повернення розглядуваних відносин у правове русло, а також частково дослухавшись до зауважень науковців, парламентарії ухвалили Закон від 10 липня 2018 р., яким запроваджено низку нововведень, зокрема, визначено поняття «нерозподілена земельна ділянка» та «невитребувана земельна частка (пай)».

З набранням чинності цими законодавчими положеннями відбулась істотна трансформація юридичної природи «невитребуваної земельної частки (паю)»: якщо

раніше в літературі під нею переважно пропонувалося розуміти лише пай, документ про право на який не був отриманий її власником, то нині законодавче визначення цього поняття охоплює собою і ту частку, право на яку, хоч і було посвідчено відповідно до законодавства, але яка не була виділена в натурі.

Крім цих Законом від 10 липня 2018 р. було закріплено ще одне засадниче положення, яке має важливе значення, зокрема, для кваліфікації злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України. Йдеться про те, що нарешті була усунута згадана вище і наявна тривалий час невизначеність щодо належності земель ліквідованих суб'єктів права колективної власності – відтепер чітко закріплено, що землі КСП, що припинені, вважаються ***власністю територіальних громад, на території яких вони розташовані.***

Отже, незважаючи на часткову незавершеність, нелогічність та суперечливість деяких положень Закону від 10 липня 2018 р.⁴⁷, можна резюмувати, що з набранням ним чинності нарешті чітко визначено, що головним розпорядником, а згодом і власником **земельних ділянок**, – тобто об'єктів, про які йдеться у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України, – що складаються з нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв), а також власником ліквідованих КСП, є територіальні громади, які, вочевидь, і мають визнаватися потерпілими у разі вчинення самовільного зайняття відповідних земельних ділянок.

Якщо керуватися буквальною тлумаченням вживаного у ст. 197-1 КК України формулювання «земельна ділянка», то, зважаючи на описані вище ознаки останньої, можна констатувати, що застосування аналізованої кримінально-правової норми фактично розраховане лише на «ідеальні» ситуації, коли винна особа самовільно займає всю площу земельної ділянки, яка вказана у правовстановлюючих документах. Однак вважаю, що за наявності інших підстав за цією нормою мають кваліфікуватися як випадки самовільного зайняття всієї, так і частини земельної ділянки. В оцінці подібних проявів як самовільного зайняття земельної ділянки одностайні й інші науковці [434, с. 126; 435, с. 44; 777, с. 614; 497, с. 70; 986, с. 53–

⁴⁷ Детальніше про цей та інші аспекти відповідної проблематики див. наступну працю автора дисертації [736].

54]; правильність пропонованого тлумачення приписів ст. 197-1 КК України визнається і представниками судової гілки влади [209].

У доктрині пропонуються два основні шляхи розв'язання розглядуваних проблем, пов'язаних із визначенням предмета аналізованих злочинів.

Перший із них полягає у пропозиції передбачити можливість незаконного зайняття всієї або частини земельної ділянки [436; 438, с. 114; 986, с. 54]. Позиція прихильників такого варіанту виглядає достатньо обґрунтованою, адже подібна вказівка у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України дасть змогу чітко усвідомлювати, що будь-яке незаконне приєднання земельної ділянки незалежно від того, зайнята вона повністю або частково, кваліфікуватиметься за наявності значної шкоди за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Водночас невирішеною залишиться проблема кваліфікації випадків самовільного зайняття кількох земельних ділянок.

З огляду на це, у літературі рекомендується й інший шлях – заміна звороту «земельна ділянка» термінами «земельна площа» або «земля». Наприклад, Д. В. Дударець виступає за те, щоб: 1) по-перше, внести зміни до ст. 197-1 КК України, виключивши з неї згадування про володільця чи власника земельної ділянки; по-друге, замість формулювання «земельна ділянка» використати словосполучення «земельна площа»; 2) або, не чіпаючи формулювання «земельна ділянка», дати визначення останньої щодо ст. 197-1 КК України у примітці цієї статті. На мою думку, саме цей вектор (тобто заміна терміна «земельна ділянка») удосконалення законодавчого опису ознак предмета злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, і має бути обраний [720, с. 250; 758, с. 330]. Адже має рацію той-таки Д. В. Дударець, який зауважує, що під час захоплення винна особа не з'ясовує довжину, ширину, межі земельної ділянки, а тому займає або частину земельної ділянки, або повністю певну земельну площу. «Отже, – робить висновок автор, – особа в більшості випадків захоплює не конкретну земельну ділянку, а земельну площу» [435, с. 44].

Виступаючи з такою ініціативою, я цілком свідомий можливої критики на адресу подібного роду пропозицій, яка передусім може бути викликана посиленням, з одного боку, на підтримуване автором цих рядків розміщення аналізованої норми

серед злочинів проти власності, а з іншого – тезою про те, що «в більшості випадків, коли йдеться про суб'єктивне право власності на землю, йдеться не про власне “землю”, а саме про “земельну ділянку”» [710, с. 97]; «поняття земельної ділянки та землі треба співвідносити як наявність юридичної (правової) форми (земельна ділянка) та матеріального змісту такої форми (земля)» [1205, с. 279–281].

Але річ у тім, що, на відміну, скажімо, від вимагання чи шахрайства, при самовільному зайнятті землі намірами винної особи не охоплюється заволодіння нею як об'єктом права власності. Суб'єкта злочину в цьому разі цікавить не «об'єкт, стосовно якого оформляється відповідний юридичний титул», не згадана вище «юридична (правова) форма (земельна ділянка)», а лише матеріальний зміст такої форми, тобто земля як база для формування, розвитку і поширення рослинності, водних об'єктів, корисних копалин, інших природних компонентів [83, с. 148].

Щодо конкретних шляхів удосконалення норми про самовільне зайняття земельної ділянки, то найбільш прийнятним для мене виглядає умовно перший варіант, запропонований Д. В. Дударцем. Також заслуговує на підтримку і пропозиція згаданого юриста щодо відмови від вказівки у ст. 197-1 КК України на шкоду, завдану окремому власнику чи законному володільцю земельної ділянки [435, с. 44–45], з єдиним зауваженням стосовно того, що доречнішим видається використання терміна не «земельна площа», а «земля», який розкривається на законодавчому рівні. Не можемо ж ми, наприклад, при кваліфікації об'єднаної єдиним злочинним наміром крадіжки (ст. 185 КК України) с/г продукції з кількох земельних ділянок рахувати розмір викраденого майна, виходячи лише з того, с/г продукція якої вартості була викрадена з конкретної земельної ділянки. Вочевидь, керуючись саме такою логікою, і при кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки враховуватися повинен загальний розмір завданої таким діянням шкоди, який і є головним показником суспільної небезпеки цього діяння, а не розмір шкоди, заподіяної власнику (законному володільцю) конкретної земельної ділянки.

У підрозділі 1.2, хоч й опосередковано, але вже розглядалася проблема визначення предмета злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Нагадаю, що в літературі тривалий час як безспірна сприймалася позиція стосовно

того, що предметом цього злочину виступають будівлі або споруди [496, с. 305; 1226, с. 307–314]. Маю визнати, що свого часу таку ж думку висловлював і автор цих рядків [723, с. 74]. Утім, за результатами більш глибокого вивчення відповідної проблематики я був змушений змінити свою позицію та підтримати криміналістів, котрі вважають, що будівлі і споруди тут виступають не предметом злочину, а лише знаряддями його вчинення, тобто речами, за допомогою яких створюються умови для вчинення злочину – самовільного зайняття земельної ділянки.

Зокрема, Н. О. Антонюк щодо цього зазначає, що предметом злочину є речі і неуречевлене майно, через вплив на які заподіюється шкода об'єкту кримінально-правової охорони, а під час самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці шкода власникові останньої заподіюється через вплив саме на земельну ділянку. Будівлі та споруди тут виступають не предметом злочину, а лише знаряддями його вчинення. Продовжуючи свою думку, юристка звертає увагу на те, що первинною причиною розглядуваного порушення є самовільне зайняття земельної ділянки, тобто неможливість реалізовувати правомочності власника щодо земельної ділянки, а не самовільно збудованої будівлі чи споруди [92, с. 79].

Аналогічно висловлюється і О. О. Дудоров, на думку якого висновок про те, що будівлі і споруди мають визнаватись знаряддями вчинення злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, впливає з: а) історичного тлумачення кримінального закону (порівняння формулювань, закріплених у ст. 199 КК 1960 р. і ст. 197-1 чинного КК України); б) визначення основного безпосереднього об'єкта вказаного злочину; в) безпідставності віднесення до цього об'єкта зазначених матеріальних утворень, збудованих на самовільно зайнятій земельній ділянці. Учений підкреслює, що до такого висновку схиляє й одне з правил відмежування знарядь і засобів вчинення злочину від предмета злочину, яке полягає в тому, що предмет злочину вказує на охоронювані кримінальним законом відносини, а також характеризується злочинним впливом на нього у вигляді діяння, тоді як знаряддя і засоби, навпаки, характеризують дії злочинця і не перебувають у взаємозв'язку з охоронюваними КК відносинами [777, с. 615].

З огляду на викладені вище аргументи, згадані у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України будівлі і споруди пропонується вважати не предметом, а знаряддями вчинення злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою.

Пп. 14.1.238 п. 14.1 ПК України чітко розрізняє поняття «будівля» та «споруда», що принципово і в кращий бік відрізняє його від, наприклад, Номенклатури продукції будівництва, в якій будівля визнається одним із різновидів споруд («будівля – це споруда...»). За умови іншого, тобто відмінного від пропонованого ПК України підходу, у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України варто було б обмежитися вказівкою на єдине поняття «споруда», яке, за подібною логікою, охоплювало б собою і «будівлі». На цю обставину звернула увагу і Н. О. Антонюк, яка для узгодження відповідної термінології запропонувала в ч. 3 ст. 197-1 КК України використовувати єдиний термін «споруда» [92, с. 83].

Проте погодитися як з чинною редакцією досліджуваної заборони, так і з варіантом удосконалення законодавства, висунутим Н. О. Антонюк, навряд чи можна. Річ у тім, що вживання у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України термінів «будівля» або «споруда» чи лише «споруда», про що пише Н. О. Антонюк, не дає чіткої відповіді на питання, чи охоплюються диспозиціями цих норм КК України випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках МАФів або інших тимчасових споруд [719, с. 379]. Наприклад, В. М. Захарчук впевнений у тому, що МАФи, а також тимчасові будівлі та споруди не можуть бути предметом складу злочину, що передбачений ч. 3 (4) ст. 197-1 КК України, оскільки вони не є нерухомим майном та не мають капітального характеру, а тому за їхнє будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці винна особа не може підлягати відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України [497, с. 75]. Таку позицію можна підтримати лише частково.

Відповідно до ч. 2 ст. 21 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» до МАФів треба відносити альтанки, павільйони, вуличні лавки, сходи, огорожі, ворота, стенди тощо. І якщо раніше ці об'єкти визнавалися невеликими *спорудами*, то сьогодні вони позбавлені відповідного статусу і вважаються лише елементами декоративного чи іншого оснащення об'єкта благоустрою. Зважаючи на це,

розміщення МАФів на самовільно зайнятій земельній ділянці справді не створює підстав для кваліфікації дій особи за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Так, з'ясувавши, що Особа-1 здійснив самовільне зайняття земельної ділянки шляхом встановлення на ній МАФів, внаслідок чого завдав значної шкоди, один із судів кваліфікував ці дії за ч. 1, а не за ч. 3 ст. 197-1 КК України [101].

На думку В. М. Захарчука, тимчасові споруди також належать до МАФів, а отже, їхнє розміщення на самовільно зайнятій земельній ділянці теж повинно отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням саме на ч. 1, а не ч. 3 ст. 197-1 КК України [497, с. 74]. Однак, проаналізувавши відповідні положення регулятивного законодавства, можна констатувати, що зроблені автором висновки є дещо передчасними. Річ у тім, що насправді парламентарії чітко диференціювали правовий статус, з одного боку, МАФів, а з іншого – тимчасових споруд. На це, зокрема, вказує, по-перше, те, що у ст. 28 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» встановлено відмінний порядок розміщення МАФів та тимчасових споруд, по-друге, те, що у ст. 21 Закону України «Про благоустрій населених пунктів» тимчасові споруди не включені ні до переліку елементів (частин) об'єктів благоустрою, ні до складових МАФів. Головним є те, що відповідно до абз. 3 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» об'єктами будівництва визнаються *споруди будь-якого призначення*. А вже в ч. 2 ст. 28 зазначеного Закону вказується, що тимчасова споруда для здійснення підприємницької діяльності – це *одноповерхова споруда*, що виготовляється з полегшених конструкцій з урахуванням основних вимог до споруд, визначених технічним регламентом будівельних виробів, будівель і споруд, і встановлюється тимчасово, без улаштування фундаменту. Отже, споруда є об'єктом будівництва, а тимчасова споруда (навіть незважаючи на свою «тимчасовість»), на відміну МАФів, – є спорудою. Тому, керуючись буквальною тлумаченням закону, будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці будь-якої тимчасової споруди має кваліфікуватися не за ч. 1 (ч. 2), а за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Саме тому позицію В. М. Захарчука, згідно з якою згадані у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України будівлі і споруди є нерухомим майном, треба вважати проявом

обмежувального тлумачення законодавства – як кримінального, так і регулятивного. Але куди більш прикро те, що в абсолютній більшості випадків вказана хибна, на моє переконання, позиція сприймається судами.

*Так, одним із судів за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який розмістив на самовільно зайнятій земельній ділянці **одноповерхову будівлю** [179].*

Аналогічну кримінально-правову оцінку отримували дії осіб, які на самовільно зайнятих земельних ділянках розміщували: некапітальну будівлю [187]; торгівельний павільйон [178; 268; 337; 347; 1094]; одноповерхові гаражі [335; 1104; 1138]; кіоск ремонту взуття [1109]; торгівельну палатку [364]; навіс [343]; металевий вагончик [301]; літній майданчик [1145]; газово-заправний пункт [322]; дерев'яну баню [367]; «звичайну» будівлю [180; 1082].

Лише в поодиноких випадках суди, керуючись буквальним тлумаченням ч. 3 ст. 197-1 КК України, в якій жодного слова не сказано про те, що самовільно збудовані будівлі та споруди мають належати до нерухомого майна, кваліфікують за нею будівництво будь-яких споруд (зокрема, кіосків) на самовільно зайнятій земельній ділянці [234; 269; 1136].

Чим же пояснюється відповідна, яка не спирається на положення чинного кримінального законодавства, практика судів та позиція науковців? Логічні пояснення цього наводить О. О. Дудоров, який у відгуку офіційного опонента на дисертацію В. М. Захарчука, серед іншого, зазначав, що «автор нечітко розмежував чинну редакцію ст. 197-1 КК України, в якій відсутня вказівка на те, що відповідні будівлі та споруди повинні вважатися нерухомим майном, і редакцію цієї кримінально-правової заборони в аспекті *de lege ferenda*» [439, с. 7–8].

Видається, що, вказавши у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України на будівлі і споруди, парламентарії несвідомо поставили під кримінально-правову охорону значно ширше коло відносин, ніж насправді того бажали. Викликає сумнів, що ВРУ мала намір встановити у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України відповідальність за будівництво тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці.

На мою думку, підвищену суспільну небезпеку несуть лише випадки будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці об'єктів, які значно

ускладнюють (порівняно зі звичайним самовільним зайняттям земельної ділянки) реалізацію законним власником (володільцем) земельної ділянки свого права. Вважаю, що до об'єктів, будівництво яких на самовільно зайнятій земельній ділянці має кваліфікуватися за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, треба відносити: або лише «будівлі», спорудження яких і складає зміст поняття «будівництво»; або «нерухоме майно» – об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення (ч. 1 ст. 181 ЦК України).

Проаналізувавши визначення будівлі та нерухомого майна, я дійшов висновку про те, що, з урахуванням складності відмежування поняття «будівля» від поняття «споруда» і водночас за наявності чітких законодавчо визначених критеріїв віднесення певного об'єкта до нерухомого майна, більш доцільною у ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України буде вказівка саме на нерухоме майно. Можна виділити такі ознаки нерухомої речі: 1) ці об'єкти розташовані на земельній ділянці та нерозривно пов'язані з землею; 2) переміщення зазначених об'єктів є неможливим без їхнього знецінення та зміни призначення. Крім того, права на ці об'єкти мають підлягати обов'язковій державній реєстрації, що й має стати їхньою відмітною рисою.

Водночас у ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» законодавець, знову-таки ігноруючи особливості поняття «споруда», визнає останню одним із об'єктів нерухомого майна, права на які повинні обов'язково реєструватися, що, на перший погляд, нівелює доцільність пропонованих змін. Однак, на відміну від наявної раніше, у чинній редакції зазначеного Закону чітко вказується на те, що не підлягають державній реєстрації речові права та їх обтяження на корисні копалини, рослини, а також на МАФи, тимчасові, некапітальні споруди, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких можливе без їх знецінення та зміни призначення, а також окремо на споруди, що є приналежністю головної речі, або складовою частиною речі.

Отже, для того, щоб дія ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не поширювалася на випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках тимчасових споруд, формулювання «будівництво будівель і споруд» необхідно замінити словосполученням «будівництво об'єкта нерухомого майна, що підлягає

обов'язковій державній реєстрації». Насамперед до таких об'єктів мають належати житлові будинки, квартири, інші будівлі (мотелі, дачні та садові будинки тощо).

Пристаючи до характеристики предметів злочинів, передбачених *статтями 239 та 254 КК України*, насамперед необхідно зазначити, що у відповідних статтях йдеться саме про «землі» («земель»), а не «землю»⁴⁸.

Передусім у ст. 239 КК України йдеться про землі, покриті ґрунтом. Саме наявність на земельній ділянці ґрунту, що характеризується родючістю (чорноземів), робить його придатним для використання як головного засобу виробництва в сільському господарстві [591, с. 124]. Водночас вважаю, що землі з погляду кваліфікації вчиненого за ст. 239 КК України може покривати не лише ґрунт, а й, наприклад, пісок, щебінь, монолітний камінь. Таку позицію поділяють і інші науковці [134, с. 657; 521; 605, с. 15, 19].

У результаті вчинення злочину, передбаченого ст. 254 КК України (будь-якими її частинами), шкода внаслідок безгосподарського використання земель завдається саме ґрунтовому покриву останніх.

Переходячи до аналізу предмета злочину, передбаченого *ст. 239-1 КК України* (це стосується і злочину, передбаченого *ст. 239-2 КК України*), найперше треба зазначити, що в нормах чинного законодавства, покликаних забезпечувати охорону ґрунтів, відсутній єдиний підхід при визначенні предметів відповідних правопорушень. Йдеться про те, що в них паралельно використовуються такі термінологічні звороти, як «ґрунтовий покрив земельних ділянок» (ст. 53-3 КУпАП), «ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель» (ст. 53-4 КУпАП, ст. 239-1 КК України), «поверхневий (ґрунтовий) шар земель» (ст. 239-2 КК України). У ст. 239-1 КК України як предмет злочину було визначено саме «*ґрунтовий покрив (поверхневий шар) земель*». Одночасна вказівка на такі термінологічні звороти, як «ґрунтовий покрив» та «поверхневий шар», не дає змоги з цілковитою впевненістю визнати предметом досліджуваного злочину ні перше, ні друге поняття.

⁴⁸ Детальніше про співвідношення понять «землі» та «земля» див. [722, с. 368–369].

На думку О. О. Пенязькової, ґрунтовий покрив та поверхневий шар земель – це взаємозамінні поняття, що мають тотожний зміст [838, с. 75]. Схожу позицію висловлюють П. С. Берзін та І. В. Берднік. При цьому правники уточнюють, що на так званому підзаконному рівні поняття родючості не завжди використовується як таке, що позначає обов'язкову ознаку поверхневого шару ґрунту. Так, у Порядку від 4 січня 2005 р. воно (поняття родючості) використовується як додаткове до поняття поверхневого шару [132, с. 11].

Водночас в літературі інколи слушно зазначається, що земельна ділянка – це така правова абстракція, за якою приховується земна поверхня, а не родючий шар ґрунту. Поверхня землі, яка відповідає ознакам земельної ділянки, не перестає бути земельною ділянкою з тієї лише причини, що на ній відсутній ґрунт [696, с. 60].

Отже, керуючись викладеним, необхідно констатувати, що підстав ототожнювати ґрунтовий покрив і поверхневий шар земель немає. Навіть більше: незважаючи на те, що в Порядку від 4 січня 2005 р. «ґрунтовим покривом» визнається поверхневий шар, який характеризується «родючістю», у практиці суддівського реагування на оскарження фактів притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 53-3 КУпАП також констатується, що навіть не будь-якому ґрунтовому покриву притаманна така властивість, як «родючість».

Наприклад, один із судів прямо вказав на те, що діяння, які полягають у знятті ґрунтового покриву без родючого шару ґрунту, не підпадають під ознаки передбаченого у ст. 53-3 КУпАП складу адміністративного правопорушення [910].

До подібних обставин апелювали й інші суди [896; 899; 918].

Сказане свідчить про нагальну необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України, які б усунули позначену неточність. На мою думку, за умови вживання у тексті ст. 239-1 КК України терміна «ґрунтовий покрив» [689, с. 112; 705, с. 70] («ґрунти земельних ділянок») [838, с. 80] поза межами дії аналізованої заборони залишаться випадки незаконного зняття поверхневого шару земельних ділянок, позбавленого властивості родючості, при тому, що і такі випадки можуть створити небезпеку для довкілля. Зокрема, вчинення злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, може мати місце на територіях пустель та напівпустель [800, с. 84].

Отже, при подальшому удосконаленні ст. 239-1 КК України більш доречним виглядає вживання термінологічного звороту «поверхневий шар», використання якого дало б змогу притягувати до кримінальної відповідальності і тих, хто незаконно знімає поверхневий шар землі, якому не притаманна родючість⁴⁹.

Тут доречно нагадати, що вище вже була доведена необхідність уніфікації в межах ст. 239-1 КК України відповідальності за незаконне заволодіння поверхневим шаром земель будь-якої категорії, зокрема, земель водного фонду (чинна редакція ст. 239-2 КК України). Перекоаний у тому, що, зважаючи на це, необхідність вказівки у новій ст. 239-1 КК України саме на «поверхневий шар», а не «грунтовий покрив» виглядає ще більш очевидною, адже, як буде продемонстровано далі, суспільна небезпека незаконного заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду у більшості випадків не пов'язана з наявністю у них такої властивості, як родючість [718, с. 55–61].

Враховуючи наявність у чинному КК України ст. 239-2, з посиланням на останню має відбуватися кримінально-правова оцінка фактів незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, адже предметом вказаного злочину виступає саме останній.

Прикметно, що хоч ст. 239-2 КК України і має назву «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах», у диспозиції ч. 1 цієї статті йдеться про незаконне заволодіння *поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду* в особливо великих розмірах. Отже, назва ст. 239-2 КК України наразі сформульована з порушенням вимоги уніфікації законодавчої термінології і тому повинна бути змінена (див. про це нижче).

Крім того, одночасне використання у ч. 1 ст. 239-2 КК України прикметників «поверхневий» та «грунтовий» шар викликало жваву дискусію щодо співвідношення цих понять, багато в чому подібну до тієї, про яку вже писалося при дослідженні предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. Зокрема, П. С. Берзін та А. М. Мірошниченко предметом досліджуваного злочину визнають поверхневий шар земель водного фонду, який у диспозиції ч. 1 ст. 239-2 КК

⁴⁹ Таку думку поділяють і деякі інші вчені [777, с. 802–803; 838, с. 77–78].

ототожнюється з ґрунтовим шаром таких земель [128]. А ось М. В. Кумановський має іншу позицію, зазначаючи, що підстав говорити про рівнозначність понять «поверхневий шар» та «ґрунтовий шар» немає. Як аргумент наводиться етимологія вживаних у ст. 239-2 КК України термінологічних зворотів, яка переконує дослідника у тому, що поняття «поверхневий» поглинає поняття «ґрунтовий», і тому розглядати наведені терміни як синоніми неправильно [629, с. 82]. На відсутність підстав для ототожнення понять «поверхневий» та «ґрунтовий» шар звертають увагу і З. А. Загине́й-Заболотенко та О. О. Пенязькова [486, с. 59].

Водночас зазначу, що, навіть поділяючи позицію М. В. Кумановського у частині необхідності розмежування понять «поверхневий шар» та «ґрунтовий шар», повністю погодитися з усіма судженнями науковця я не можу. Зокрема, йдеться про зроблений М. В. Кумановським акцент на такій властивості земель водного фонду, як родючість. Видається, що цінність поверхневого шару земель водного фонду, на відміну, наприклад, від земель с/г призначення, полягає не тільки, а очевидно і не стільки в їхній родючості, скільки в інших властивостях, здатних забезпечувати виконання інших, крім вирощування рослин, необхідних для суспільства функцій (оздоровчих, рекреаційних тощо). Навіть більше: в юридичній літературі звертається увага на те, що особливістю правового режиму майже всіх земель водного фонду є заборона використання цих земель для с/г виробництва, оскільки розорювання земель призводить до змін рельєфу басейну, зменшення природного рослинного світу, що може позначитися на водності водного об'єкта [501, с. 440].

Отже, керуючись викладеними міркуваннями, можна висновувати, що предметом злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України, може виступати будь-який поверхневий шар земель водного фонду, а не лише наділений властивістю «родючості». Правильність подібного тлумачення підтверджується і рішеннями судів, які предметом аналізованого злочину визнають піщано-гравійну суміш [103], морський пісок та суглинок [339], яким не притаманна родючість.

Настання кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду пов'язується з кількісними показниками предмета злочину, а саме вчиненням відповідних дій *в особливо*

великих розмірах. Як впливає з примітки ст. 239-2 КК України, ця ознака буде наявною у тому разі, якщо обсяг поверхневого (грунтового) шару земель становить понад 10 м³. Якщо незаконні дії вчинено у меншому розмірі, то має місце адміністративний проступок (ст. 53-4 КУпАП). На мою думку, очевидною виглядає дискусійність саме такого варіанту позначення криміноутворювальної ознаки [716, с. 83–86; 737, с. 411–414]. Наявний сьогодні варіант конструювання ст. 239-2 КК України, за якого настання відповідальності за злочин з основним складом (ч. 1) пов'язується із вчиненням суспільно небезпечного діяння «в особливо великих розмірах», не є типовим для вітчизняного кримінального законодавства⁵⁰. Чим же пояснюється обрання такого незвичного варіанту конструювання кримінально-правової заборони? На мій погляд, причини цього треба шукати в історії формування відповідних правових норм.

Вкотре вимушений нагадати, що прийняттю Закону від 15 листопада 2009 р. передувало розроблення відповідного проекту Закону від 27 листопада 2008 р. Цим законопроектом пропонувалося встановити адміністративну відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду (нова ст. 53-4 КУпАП), а також доповнити КК України новими складами злочинів – «Порушення правил користування землями водного фонду» і «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах» (статті 239-1 та 239-2 КК України відповідно). Водночас у проекті диспозиції ст. 53-4 КУпАП йшлося про незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду у великих розмірах, яким пропонувалося вважати обсяг поверхневого (грунтового) шару земель, який становить понад 1 м³. Отже, якби цей законопроект в його первинній редакції був ухвалений як закон, була б встановлена адміністративна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі і (логічно) кримінальна відповідальність за ті ж дії, вчинені в особливо великому розмірі.

Однак у результаті численних обговорень та внесення поправок до згаданого законопроекту КУпАП був доповнений ст. 53-4, в якій говориться не про незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі, а про незаконне

⁵⁰ На цій самій обставині акцентує увагу і З. А. Загиней-Заболотенко [488, с. 168].

заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. Виходить, що законодавець або просто «забув» встановити адміністративну відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду у великому розмірі, або вважає, що такі дії утворюють склад адміністративного проступку, передбаченого ст. 53-4 КУпАП. Видається, що за умови збереження у КК України окремої норми, якою передбачається відповідальність за незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду, у ст. 239-2 КК України взагалі слід відмовитися від вказівки на кількісний показник поверхневого (ґрунтового) шару земель водного фонду⁵¹. Цей висновок ґрунтується на таких аргументах:

- по-перше, вказівка на розмір предмета не є характерною для норм, передбачених розд. VIII Особливої частини КК;

- по-друге, вказівка на самі лише кількісні показники предмета не повною мірою відображає ступінь суспільної небезпеки аналізованого діяння;

- по-третє, змушений констатувати, що при встановленні у примітці ст. 239-2 КК України показника «особливо великого розміру» вкотре знайшла свій вияв згадана в попередньому підрозділі проблема довільності кількісних (вартісних) критеріїв злочинності діянь. Зокрема, незважаючи на всі зусилля, у супровідних документах до відповідного законопроекту мені так і не вдалося відшукати будь-яких пояснень або статистичних показників, які б доводили доцільність встановлення саме такого кількісного критерію злочинності незаконного заволодіння землями водного фонду. Натомість для відмежування аналізованого злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, у новій редакції ч. 1 ст. 239-2 КК України законодавець мав би вказати на наслідки відповідного діяння, лише за умови настання яких воно має визнаватися злочинним. Конкретні пропозиції щодо цього будуть озвучені в наступному підрозділі роботи.

Крім предмета, одним з обов'язкових елементів складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є *потерпілий*. У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України потерпілими від цього злочину названо дві категорії осіб – власник земельної ділянки або її законний володілець. Відповідно до ст. 80 ЗК України

⁵¹ З подібними пропозиціями виступали М. В. Кумановський та О. О. Пенязькова [629, с. 84–85; 838, с. 89].

суб'єктами права власності на землю є: 1) громадяни та юридичні особи – на землі приватної власності; 2) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через ОМС, – на землі комунальної власності; 3) держава, яка реалізує це право через відповідні ОДВ, – на землі державної власності.

У диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України вказано, що потерпілим також може бути визнаний законний володілець земельної ділянки, який зазвичай має не лише право володіння, а й право користування (наприклад, постійний користувач, орендар). Титульними володільцями також є особи, які мають інші речові права (крім володіння) на чуже майно, зокрема, сервітуарій, емфітевт, суперфіціарій, концесіонери (приватні партнери).

У відповідних процесуальних документах обов'язково має бути вказано, кому саме була завдана передбачена ст. 197-1 КК України значна шкода. Як засвідчує аналіз судової практики, недотримання цієї вимоги може мати наслідком повернення провадження для проведення додаткового розслідування [1111]⁵².

2.2 Теоретико-прикладні проблеми об'єктивної сторони складів злочинів у сфері земельних відносин

Будь-яку діяльність людини, зокрема злочинну, можна умовно поділити на дві складові: інтелектуально-вольову, яка полягає у прийнятті відповідного рішення, і дієву, яка пов'язана з перетворенням цього рішення в дійсність шляхом конкретної поведінки. У кримінальному праві цю другу сторону людської діяльності зазвичай називають об'єктивною стороною [669, с. 6].

Проаналізувавши диспозицію *ч. 1 ст. 197-1 КК України*, можна констатувати, що ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого цією нормою, закріплені в законі за допомогою вказівки на: 1) суспільно небезпечне діяння, яке виражається у формі таких дій, як самовільне зайняття земельної ділянки; 2) та

⁵² Детальніше про потерпілих від злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, див. [722, с. 397–404; 738, с. 118–119].

суспільно небезпечні наслідки (значна шкода власникові або законному володільцеві земельної ділянки).

Термінологічний зворот *«самовільне зайняття земельної ділянки»* у правовій доктрині тлумачиться суперечливо, хоча зміст цього поняття розкривався і розкривається на законодавчому рівні.

На момент доповнення КК України статтею 197-1 у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» зазначалось, що самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне використання не наданої їй земельної ділянки чи намір використовувати земельну ділянку до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та до його державної реєстрації. Однак з урахуванням численних зауважень щодо визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки ВРУ була вимушена внести зміни до законодавства, які заклали в нього принципово інший зміст. Відповідно до Закону України від 15 квітня 2008 р. самовільне зайняття земельної ділянки – це будь-які дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки за відсутності відповідного рішення ОВВ чи ОМС про її передачу у власність або надання у користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними.

З метою проведення аналізу цього поняття вважаю за доцільне «розчленувати» його зміст на дві умовні складові, адже дефініція самовільного зайняття земельної ділянки складається з двох частин, які описують, по-перше, дії, які утворюють *«зайняття»* земельної ділянки, і, по-друге, умови, за яких таке зайняття земельної ділянки має вважатися *«самовільним»*.

У тлумачному словнику можна прочитати, що «зайняти» – це: 1) брати щонебудь для користування, закріплювати за собою або кимось; 2) захоплювати який-небудь населений пункт, територію, місцевість тощо [167, с. 393].

Враховуючи численні критичні зауваження на адресу формулювання «намір використовувати», у новому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки законодавець вказав на те, що зайняття земельної ділянки утворюють будь-які дії,

які свідчать про фактичне використання земельної ділянки; згадування ж про відповідний намір відтепер відсутнє. Здавалося б, наразі питання вирішено. Водночас вважаю, що основна проблема розуміння «зайняття» земельної ділянки крилася не у вживанні терміна «намір», а в тому, що як раніше, так і сьогодні зайняття земельної ділянки пов'язується парламентаріями винятково з користуванням такою ділянкою. Адже в юридичній літературі вже тривалий час усталеною є позиція, згідно з якою визначальною ознакою аналізованого правопорушення є не користування, а заволодіння земельною ділянкою [371, с. 65; 963, с. 49; 1023, с. 9]. Має рацію Н. О. Антонюк, яка пише: «Відгородження ділянки ще не є її використанням у буквальному розумінні цього слова. Але такі дії є зайняттям земельної ділянки...» [92, с. 82]. Таку думку поділяють не лише інші вітчизняні дослідники [74, с. 137; 155, с. 228; 497, с. 84; 788, с. 99], а й представники Феміди [225; 346].

З урахуванням викладеного стає зрозумілим, що вадою навіть удосконаленого законодавчого визначення самовільного зайняття земельної ділянки є зведення останнього винятково до дій, які означають використання земельної ділянки. Зважаючи на це, доцільною видається заміна формулювання «будь-які дії, які свідчать про фактичне використання» на «будь-які дії, які свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою», тобто адресоване невизначеному колу осіб волевиявлення щодо присвоєння земельної ділянки [714, с. 8].

Дані, отримані внаслідок вивчення практики застосування ст. 197-1 КК України, вказують на те, що найчастіше дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки, полягають в обробленні земельної ділянки з подальшим вирощуванням на ній с/г культур і збиранням урожаю (див. Додаток Д). У загальному масиві направлених до суду проваджень кількість подібних проявів загалом сягає 52,4 %, а якщо не враховувати передбачене окремими складами злочинів самовільне будівництво (ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України) – то 65,8 %. Інкримінуючи особі самовільне зайняття земельної ділянки у формі вирощування с/г культур, правозастосовні органи мають довести, що суб'єкт злочину вирощував відповідну культуру саме на тій площі, яка вказана у процесуальних документах. В

іншому разі суд може не прийняти як доказ розрахунок завданої шкоди, в якому враховувалася саме така площа, та, як наслідок, подібно до описаних у попередньому підрозділі ситуацій, констатувати відсутність значної шкоди.

Наприклад, у направленому до суду обвинувальному акті щодо Особи-1 вказувалося, що він самовільно засіяв земельну ділянку площею 80 га. Однак суд зазначив, що огляд фото в частині фіксації посіву соняшника не підтверджує його вирощування агротехнічним способом, а свідчить про його дикорослість [361].

Доволі розповсюдженими є і випадки, коли зайняття земельної ділянки полягає у добуванні корисних копалин на відповідній земельній ділянці [862].

Вище зазначалося, що головною ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є не «користування», а «заволодіння» нею. Зважаючи на це, не будь-яке самовільне використання землі має розцінюватись як її самовільне зайняття. Зокрема в юридичній літературі обґрунтовано доводиться, що не повинно вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки її використання для складування відходів, для стоянки автомобіля без мети зведення гаражу, для проходу чи проїзду [73, с. 224; 556; 656, с. 65; 963, с. 50]. Усі вказані дії, на відміну від самовільного зайняття земельної ділянки, не супроводжуються чіткою індивідуалізацією об'єкта посягання, оскільки для правопорушника головним є отримання користі від об'єкта природи, а не заволодіння ним [964, с. 122].

За ч. 2 ст. 239 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, котрий розмістив відходи на земельній ділянці, щодо якої в нього були відсутні будь-які права [922].

Натомість помилковою варто вважати кваліфікацію за ч. 2 ст. 197-1 КК України дій Особи-2, який з метою облаштування під'їзного шляху до гаражу розмістив на суміжній земельній ділянці чотири бетонні плити [1151].

Ще більш глибоке незрозуміння юридичної природи самовільного зайняття земельної ділянки було продемонстроване Томаківським районним судом Дніпропетровської області, яким було з'ясовано, що Особа-3, не маючи документів на земельну ділянку, діючи з метою забезпечення наступного таємного викрадення майна-опори газопроводу, почав використовувати відповідну земельну ділянку для здійснення земельних робіт ручної розробки ґрунту лопатою у відвал [351]. Такі дії

*суд безпідставно кваліфікував за ч. 2 ст. 197-1 КК України, хоч очевидно, що в цьому разі мала місце звичайна крадіжка, адже засуджений розроблював ґрунт лише з метою подальшого викрадення опори газопроводу*⁵³.

З озвучених вище міркувань не повинно визнаватися караним за ст. 197-1 КК України самовільним зайняттям земельної ділянки і самовільне сінокосіння, а також самовільне одиничне випасання худоби, яке не супроводжується індивідуалізацією земельної ділянки [994, с. 324]. Хоч, наприклад, при самовільному сінокосінні і відбувається заволодіння земельною ділянкою, умисел порушника направлений на присвоєння скошеної трави, а не на зайняття землі [476, с. 90; 986, с. 64].

Тому не можна погодитися з рішенням одного із судів, який за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-1, яка провела скошування трави з метою її реалізації на сіно на земельній ділянці площею 5,8029 га [310].

Як зазначалося вище, не розглядається як самовільне зайняття земельної ділянки використання її для стоянки автомобіля без мети зведення гаража, одноразове випасання тварин, складування відходів тощо. Водночас самовільним зайняттям земельної ділянки треба визнавати і за наявності значної шкоди кваліфікувати за ч. 1 ст. 197-1 КК України використання земельної ділянки для:

- 1) розміщення платної автостоянки [217];
- 2) розміщення на ній таборів для постійного випасання тварин [195];
- 3) розміщення платного звалища для відходів [270];
- 4) штучне утворення водойми із подальшим зарибленням [355];
- 5) незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель [263].

У практиці застосування ст. 197-1 КК України зустрічаються й випадки, коли самовільно зайнята земельна ділянка використовується для захоронення людей, за що справлялася відповідна плата з населення [105; 1166], а також для здавання у платне користування розташованих на ній футбольних полів [284].

Незважаючи на наявність у легальній дефініції поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» вказівки на фактичне «використання», зустрічаються і випадки

⁵³ Обґрунтованість такої авторської позиції визнав і Апеляційний суд Дніпропетровської області [1064].

інкримінування розглядуваної статті особам, які допускали фактичне розпорядження земельними ділянками.

Так, один із судів за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфікував дії Особи-1, який передав у користування земельну ділянку, на яку він не мав прав, ЗАТ «Київстар» для розміщення базової станції стільникового зв'язку [1170].

Як бачимо, незважаючи на усталене у земельно-правовій доктрині положення про те, що право передачі земельної ділянки в оренду є елементом права розпорядження нею, у наведеному випадку суд розцінив передачу земельної ділянки в оренду (суборенду) з метою подальшого отримання доходу як дії, які свідчать про фактичне використання земельної ділянки. На мою думку, якщо винна особа не вчиняла жодних дій, направлених на індивідуалізацію земельної ділянки (виставлення охорони, встановлення огорожі тощо), то її протиправну поведінку не можна розцінювати як самовільне зайняття земельної ділянки. Натомість треба пригадати, що незаконне використання чужого майна (у цьому разі чужої земельної ділянки) багатьма вченими визнається однією з форм караного за ст. 192 КК України заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою [777, с. 600; 778, с. 171–172]. Н. О. Антонюк формою згаданого злочину називає незаконне тимчасове запозичення майна, основною ознакою якого є те, що таке діяння відбувається без наміру звернути майно на свою користь [96, с. 265]. Тому схильний вважати, що за наявності відповідної шкоди, описані вище прояви мали б кваліфікуватися саме за ст. 192 КК України.

Аналізуючи об'єктивну сторону злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, Н. О. Антонюк свого часу писала про те, що як фактичне використання не наданої земельної ділянки треба розглядати і випадки, коли строк користування тимчасово зайнятими земельними ділянками закінчився [92, с. 82]. Подібно розмірковують і деякі інші науковці [171, с. 146; 649; 1238, с. 207]. На мою думку, на питання про наявність у розглядуваній ситуації ознак складу злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, треба давати негативну відповідь [743, с. 98–99]. Справді, протиправна бездіяльність особи, якій можуть передувати цілком правомірні вчинки, здатна заподіяти власнику земельної ділянки не меншої

шкоди, ніж активна поведінка – дії, які згідно зі ст. 197-1 КК України мають розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Проте несвоєчасне повернення тимчасово займаної земельної ділянки, раніше наданої на підставі договору у тимчасове користування, є не злочином (ст. 197-1 КК України), а адміністративним проступком (ст. 54 КУпАП). На користь викладеного підходу вказує: а) значення слова «займати»; б) нормативне визначення поняття самовільного зайняття земельної ділянки. Крім того, в цьому випадку слід враховувати і правило «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується» [440, с. 16–17] (див. також рішення ВСУ [929]).

З подібних міркувань не може вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки: незвільнення земельної ділянки особою, яка не виконала зобов'язання перед кредитором і тому позбавлена права власності на земельну ділянку, а так само особою, земельну ділянку якої відчужено з мотивів суспільної необхідності чи для суспільних потреб або конфісковано; невідчуження земельної ділянки іноземними особами у встановлений строк; порушення строків переоформлення прав на землю тощо. У цих випадках вчинене може розцінюватись як те чи інше земельне правопорушення (порушення строку повернення тимчасово зайнятих земель тощо).

З висновком про те, що неповернення або утримання земельної ділянки після закінчення строку дії її оренди не утворює складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, погоджується й О. О. Пенязькова. Дослідниця пише, що це є прогалиною КК України та пропонує доповнити диспозицію ч. 1 ст. 197-1 КК України таким діянням, як протиправне утримування земельної ділянки, оскільки у разі вчинення відповідних дій не передбачена й адміністративна відповідальність [838, с. 99–100]. Посилання О. О. Пенязькової на те, що «за вчинення відповідних дій не передбачена й адміністративна відповідальність», є не зовсім обґрунтованим, адже саме реагування, зокрема на такі ситуації, і є завданням ст. 54 КУпАП, що підтверджується і прикладами із судової практики.

Так, до відповідальності за ст. 54 КУпАП притягнуто Особу-1, який порушив строки повернення тимчасово займаних земельних ділянок загальною площею 15,7549 га, строк оренди яких сплив [928].

Аналогічні рішення приймалися і в інших подібних справах; на необхідність застосування у таких випадках саме ст. 54 КУпАП звертається увага і в деяких правозастосовних матеріалах за ст. 197-1 КК України [308].

Незважаючи на всі представлені аргументи та наведені матеріали за ст. 54 КУпАП, аналіз практики застосування саме ст. 197-1 КК України засвідчує, що, розглядаючи ідентичні за змістом справи, деякі представники Феміди ігнорують положення закону і продовжують кваліфікувати за цією кримінально-правовою нормою бездіяльність осіб, які своєчасно не звільняють земельні ділянки.

Так, одним із судів за ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковане діяння Особи-1, який після закінчення строку дії договору оренди організовував роботи щодо обробітку відповідної земельної ділянки та збиранню урожаїв [1165].

Охарактеризувавши таку складову поняття самовільне зайняття земельної ділянки, як «зайняття», далі зупинимось на характеристиці умов, за яких таке зайняття має розцінюватися як «самовільне».

Наразі зайняття земельної ділянки має вважатися самовільним за відсутності відповідного рішення ОВВ чи ОМС про її передачу у власність або надання в користування (оренду) або за відсутності вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки, за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними. Отже, першою умовою, за якої зайняття земельної ділянки має визнаватися «самовільним», законодавець називає відсутність рішення ОВВ чи ОМС про передачу земельної ділянки у власність або надання в користування.

У листі Держкомзему від 11 листопада 2008 р. «Щодо застосування терміну “самовільне зайняття земельної ділянки”» зверталась увага на те, що у законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки говориться про рішення ОВВ чи ОМС саме про передачу земельної ділянки у власність або надання її в користування. Тому якщо використання земельної ділянки здійснюється за наявності будь-яких інших рішень зазначених органів (наприклад, про надання дозволу на розробку проекту відведення земельної ділянки, про погодження місця розташування об’єкта), такі дії мають розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки. Викладений підхід сприймається і судовою практикою.

Наприклад, після отримання дозволу на виготовлення проєктів землеустрою щодо відведення земельних ділянок для ведення ФГ, однак до укладання договорів оренди, до обробітку відповідних земельних ділянок приступив Особа-1, дії якого були кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України [246].

Аналогічні рішення приймалися і в інших подібних за змістом справах [193; 288; 349; 1154]. Треба зазначити, що підтримуване тлумачення корелюється і з позицією ВСУ та ВС щодо оцінки правових наслідків отримання дозволу на розробку проєкту землеустрою щодо відведення земельної ділянки [889].

Цікаво, що в деяких випадках винні особи виправдовують свої дії власним переконанням у тому, що відповідні документи мали бути виготовлені вчасно, або тим, що невчасне отримання всіх необхідних документів стало наслідком протиправної бездіяльності відповідних органів. Однак навіть обумовлене цими обставинами використання земельної ділянки без відповідних рішень має розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки, що визнається і вітчизняним суддівським корпусом (див., наприклад [243; 897]).

Дозвільні документи на право торгівлі надають суб'єкту господарювання право на здійснення підприємницької діяльності на певній земельній ділянці, однак не надають права на таку земельну ділянку. З огляду на це розміщення МАФів за відсутності правовстановлюючих документів на землю, на якій вони розміщені, може розцінюватися як самовільне зайняття земельної ділянки (п. 3.3 розд. 3 постанови Пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин») (див., наприклад [902]).

Аналогічно мають вирішуватися питання кваліфікації дій осіб, які, отримавши дозвіл на користування корисними копалинами, приступають до їхнього видобування без отримання рішення щодо виділення відповідної земельної ділянки, на якій вони видобуваються (див., наприклад [329]).

У практиці застосування ст. 197-1 КК України також зустрічаються випадки, коли особи, які заволоділи земельними ділянками, пояснюють свої дії усними домовленостями, а інколи – й усним проханням тих чи інших посадових осіб ОМС або ОБВ, у власності яких знаходилась відповідна земельна ділянка.

Наприклад, одним із судів встановлено, що Особа-1 працює директором пансіонату. У 2009 р. мер міста запропонував Особі-1 обробити землю, яка поросла бур'янами. Підсобне господарство пансіонату засіяло цю землю. Тільки після посіву Особа-1 почав займатися оформленням документів на земельну ділянку [242].

Особа-2 оскаржив до апеляційного суду вирок суду першої інстанції, яким його засуджено за ч. 1 ст. 197-1 КК України. Особа-2 пояснив, що він звернувся до головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Особи-3 з проханням надати дозвіл на обробку земельної ділянки, яка розташована поблизу вказаного закладу. На його прохання Особа-3 відповіла згодою та зазначила, що документи на земельну ділянку до кінця не оформлені. Особа-2 власними силами провів її дискування, а згодом засіяв. Після цього до нього усно звернулась головний лікар Особа-3 та заявила, що її керівництво заборонило користування земельною ділянкою [1067].

Незважаючи на представлені аргументи щодо усних домовленостей або прохання, у наведених випадках підсудні визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Щодо мотивування таких рішень, то суди здебільшого посилалися на легальну дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки». Зокрема, найбільш чітко позиція щодо аналізованого питання була сформульована у згаданій вище ухвалі одного з судів, який, по чергово спростовуючи аргументи обвинуваченого як щодо «усної домовленості», так і щодо суспільно корисної мотивації зайняття земельної ділянки, вказав на те, що «наявність усної згоди керівника установи (це стосується і керівників ОБВ або ОМС), у користуванні якої знаходиться земельна ділянка, не наділяє правом користування останньою. Твердження обвинуваченого, що земельна ділянка була в занедбаному стані, а він очистив її від бур'янів та засіяв, щоб повернути затрачені кошти, не спростовують факту самовільного зайняття земельної ділянки» [1067].

Не погоджуючись з рішенням суду апеляційної інстанції, Особа-2 оскаржив його до ВС, перед яким у процесі касаційного розгляду постало головне питання – чи підпадає під поняття «самовільне зайняття земельної ділянки» тимчасове користування нею за наявності усного дозволу особи, яка, на думку винного, мала право на його надання (власник або представник власника чи користувача земельної

ділянки), або посадової особи? Вважаю, що єдиної відповіді на поставлене питання не існує, оскільки вона залежить від того, хто саме надає відповідний дозвіл. Якщо його надає суб'єкт, який має право одноособово передавати її в користування (наприклад, передача власником земельної ділянки, яка перебуває в його приватній власності), то підстав говорити як про «самовільність» зайняття, так і про наявність суб'єктивної сторони складу аналізованого злочину, вочевидь, немає. Врешті-решт, незважаючи на те, що зайнята земельна ділянка належала до земель комунальної власності, саме на такому рішенні зупинився і ВС у згаданій вище справі щодо Особи-2 [893]. Водночас навряд чи можна визнати обґрунтованим посилення представників Феміди у цьому випадку як на факт, що свідчить про недоведеність вини, на те, що суди попередніх інстанцій не з'ясували в Особи-2, чому, отримуючи неодноразово попередження про неправомірність своїх дій, засуджений продовжував самовільно працювати на земельній ділянці, нести витрати на придбання паливно-мастильних матеріалів, насіння соняшнику тощо.

За такої умови особа, яка користується земельною ділянкою на підставі самої лише усної згоди власника, має чітко усвідомлювати, що в будь-який момент не закріплена жодними правовими гарантіями воля власника земельної ділянки може змінитися, і тоді їй потрібно бути готовою у «кращому» випадку лише до негайного звільнення земельної ділянки, а в «гіршому» – доводити не зафіксоване у жодних документах волевиявлення власника в тому разі, коли останній буде заперечувати наявність подібного факту. Якщо ж користувач такого факту не доведе, то, як це не парадоксально, жодних юридичних перепон для притягнення його до відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки не буде⁵⁴.

Щодо можливого користування землями державної або комунальної власності, здійснюваного на підставі усної домовленості з посадовою особою ОДВ або ОМС, то треба мати на увазі, що така особа не наділена правом розпорядження цими землями, а тому її згода не може розцінюватися як волевиявлення відповідного ОДВ або ОМС, а отже, не може визнаватися фактом, який вказує на

⁵⁴ Прикладом негативних наслідків усних домовленостей щодо користування землею та пов'язаних із цим ризиків для фактичного землекористувача може бути одна зі справ, яка була розглянута ВС в 2019 р. [894].

відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки. Видається, що більш, ніж достатньою «поступкою» особам, які приступають до використання земельної ділянки до належного оформлення прав на неї, є прийняття передбачених згаданим Законом від 15 квітня 2008 р. змін, які виключили з самовільних дії, які полягають у користуванні земельною ділянкою за наявності самого лише рішення ОВВ або ОМС, навіть якщо при цьому не було належним чином оформлене відповідне право. Можна припустити, що в іншому разі ми б неодмінно зіштовхнулися з практикою масового «оформлення» подібних усних угод, сторони яких не були б обмежені жодними правовими рамками та, як наслідок, при їхньому укладенні, очевидно «забували» б про інтереси держави та територіальних громад на користь власних.

Говорячи про вчинення правочину, наявність якого за визначенням унеможливорює самовільне зайняття земельної ділянки, треба зазначити, що згідно зі ст. 17-1 ЗК України державні органи приватизації здійснюють продаж земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти, які підлягають приватизації. Але оскільки ці органи здійснюють *продаж* відповідних земельних ділянок, що охоплюється поняттям правочину, окремо згадувати ці специфічні за правовим статусом органи у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки вважаю за недоцільне.

На відміну від фактичного володіння майном у цивільно-правовій сфері, фактичне землекористування тягне для особи негативні наслідки незалежно від того, чи вважається воно добросовісним [1244, с. 124]. Водночас треба враховувати, що згідно з ч. 1 ст. 119 ЗК України громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до ОДВ або ОМС з клопотанням про передачу її у власність або надання в користування. Йдеться про так звану набувальну давність (*usucapio*), яка інколи також визнається підставою для винесення уповноваженими органами рішення про передачу земельної ділянки у власність чи надання в користування. Однак у

доктрині доведено, що насправді цей факт може бути врахований хіба що при оцінці суб'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України⁵⁵.

Крім передачі права власності на земельні ділянки, ОБВ та ОМС мають право надавати відповідні земельні ділянки у постійне користування та оренду.

У постійне користування земельні ділянки можуть надаватися лише суб'єктам, які передбачені у ч. 2 ст. 92 ЗК України (порядок регламентується ст. 123 ЗК України). Варто зазначити, що цією нормою громадяни не віднесені до суб'єктів права постійного користування земельними ділянками. Незважаючи на це, ст. 92 ЗК України не обмежує і не скасовує право постійного користування земельними ділянками, набуте станом на 1 січня 2002 р. Тож розглянемо питання про кваліфікацію дій особи, яка використовує земельну ділянку після смерті громадянина, якому остання була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р.

Як зазначається в постанові пленуму ВГСУ від 17 травня 2011 р. № 6 «Про деякі питання практики розгляду справ у спорах, що виникають із земельних відносин» право постійного землекористування є безстроковим і може бути припинене лише з підстав, передбачених ст. 141 ЗК України, перелік яких є вичерпним. Дії ОДВ та ОМС, спрямовані на позбавлення суб'єкта права користування земельною ділянкою після державної реєстрації такого права поза межами підстав, визначених у ст. 141 ЗК України, є такими, що порушують право користування земельною ділянкою.

Пункт «в» ст. 141 ЗК України називає як підставу припинення права користування земельною ділянкою припинення діяльності релігійних організацій, державних чи комунальних підприємств, установ та організацій. А ось смерть громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., серед підстав припинення права користування земельною ділянкою не зазначається. Тобто, якщо керуватися положеннями ст. 141 ЗК України та викладеним вище роз'ясненням пленуму ВГСУ, то в разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., таке право не припиняється. Але це суперечить ч. 2 ст. 92 ЗК України.

⁵⁵ Докладніше про цю проблему, а також аргументи автора на користь озвученої позиції див. [722, с. 440–444].

Позначена проблема виникла через те, що, закріпивши у п. 6 Перехідних положень ЗК України положення про те, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але згідно із ЗК України не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2008 р. переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них, законодавець жодним чином не відреагував на визнання КСУ цієї норми неконституційною та залишив невизначеною юридичну долю відповідних земельних ділянок. Як наслідок, між нормами ЗК України виникла колізія.

Видається, що у разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., таке право має припинятися і, на відміну від права оренди земельної ділянки, не може автоматично переходити до спадкоємців чи інших осіб. Ця думка, яка випливає зі змісту ст. 92 ЗК України, підтримувалась і ВСУ, а згодом – і ВС, які у своїх рішеннях здебільшого послідовно вказували на те, що відповідне право не входить до складу спадщини і припиняється зі смертю особи, якій належало [885; 874; 884]; тому, зокрема, ФГ не може набути право постійного користування земельною ділянкою [890; 891]. Також ВС підкреслив, що якщо внаслідок реорганізації суб'єкт перестає відповідати встановленим ст. 92 ЗК України вимогам, до нього не переходить право постійного користування землею в силу закону [892]. Зважаючи на викладені положення, будь-яке використання спадкоємцем або іншою особою відповідної земельної ділянки без переоформлення прав на неї формально є незаконним. Та чи утворюють такі дії склад караного за ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки? Правозастосовні органи здебільшого ствердно відповідають на поставлене питання.

Так, одним із судів за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який, будучи головою ФГ, продовжив використовувати після смерті батька земельну ділянку, надану останньому в постійне користування у 1997 р. [233] (див. також [1074]).

На мою думку, якщо спадкоємці або інші особи, які використовували земельну ділянку разом із землекористувачем, продовжують користуватися землею, не виконуючи дій, спрямованих на отримання прав на неї, їхні дії повинні

кваліфікуватися не як самовільне зайняття земельної ділянки, а як порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель (ст. 54 КУпАП)⁵⁶.

Вважаю, що у разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., має виключатися відповідальність (зокрема, кримінальна) осіб, які раніше спільно використовували відповідну земельну ділянку разом із постійним користувачем і продовжують її використовувати за умови, що ними протягом одного місяця (строк, який найчастіше встановлюється земельним законодавством для вчинення тих чи інших юридично значущих дій) з дня смерті постійного користувача виконані всі необхідні дії щодо оформлення права власності (оренди) на земельну ділянку.

З огляду на ці аргументи мною ще в 2012 р. пропонувалося внести відповідні зміни до ЗК України. Зазначалося, що орієнтиром може виступати шлях розв'язання подібних питань у контексті орендних відносин: у ч. 1 та ч. 2 ст. 7 Закону України від 6 жовтня 1998 р. «Про оренду землі» йдеться про те, що право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря до спадкоємців, а в разі їхньої відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями. Враховуючи схожість інституту постійного користування земельною ділянкою з інститутом права власності на земельну ділянку (їхній безстроковий характер), а також те, що раніше – за умови існування монополії держави на право власності на землю – право постійного користування земельною ділянкою нерідко виступало своєрідним «замінником» права власності, переконаний у тому, що згадані особи мають отримувати право на передачу відповідної земельної ділянки у власність або надання в користування на безконкурентних засадах.

Зважаючи на це, мною пропонувалося і пропонується наразі внести відповідні зміни до ст. 92 та ст. 141 ЗК України, які викладені у Висновках дисертації [759]⁵⁷.

⁵⁶ Висловлену думку поділяє Е. С. Юрченко [1255, с. 101–102].

⁵⁷ Як це не прикро визнавати, але на злободенну проблему визначення правової долі відповідних земельних ділянок, шляхи вирішення якої автор цих рядків пропонував ще в 2012 р., законодавець почав звертати увагу лише в 2017 р. Наслідком цього стало те, що у стінах ВРУ саме в цей рік з'явилося одразу три законопроекти, покликаних вирішити відповідну проблему, багато з положень яких фактично повністю відтворюють висловлені мною раніше пропозиції. Детальніше про зміст та вади цих законопроектів див. [722, с. 447–451].

Якщо в постійне користування землі державної та комунальної власності можуть надаватися лише юридичним особам, то передаватися в оренду вони можуть як юридичним особам, так і громадянам у порядку, передбаченому зокрема ч. 2 та ч. 3 ст. 134 ЗК України. Водночас варто зазначити, що ВС чітко розтлумачив, що отримання, наприклад, ФГ землі у користування поза процедурою земельних торгів є порушенням закону, а ототожнення фізичної особи і ФГ у контексті таких правовідносин є хибним [887].

Утім, передача земель із державної та комунальної власності є лише одним із можливих юридичних фактів, які породжують виникнення права власності на земельну ділянку. Стаття 116 ЗК України не охоплює всіх видів набуття останнього. Тому цілком логічним було рішення законодавця пов'язати самовільність зайняття земельної ділянки не лише з відсутністю рішення ОВВ або ОМС, а й з відсутністю вчиненого правочину щодо такої земельної ділянки.

Відповідно до статей 81–82 ЗК України громадяни та юридичні особи набувають право власності на землю на підставі придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими правочинами, а також прийняття спадщини. Крім отримання земельних ділянок у власність на підставі правочинів, громадяни та юридичні особи можуть отримати земельні ділянки в оренду. Оренда земельних ділянок, що знаходяться у власності громадян та юридичних осіб, регулюється ст. 93, ч. 4 ст. 124 ЗК України, Законом України «Про оренду землі» і ст. 792 ЦК України.

Також інкримінування ст. 197-1 КК України неможливе у випадках, вказаних у ч. 1 та ч. 2 ст. 7 Закону України «Про оренду землі». Нагадаю, що у цих нормах йдеться про те, що право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря до спадкоємців, а в разі їхньої відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями.

З огляду на викладене не інакше як протизаконним можна назвати рішення одного з судів у справі Особи-1. Було встановлено, що в батька підсудного в оренді перебувало 544 га землі, більша частина з яких восени була засіяна зерновими, а

73 га залишилося несіяними. Після смерті батька Особа-1 посіяв на вказаних 73 га кавуни. Також він звернувся із заявою до РДА про переоформлення на нього договору оренди землі, але отримав відповідь, що це буде можливо лише після оформлення спадщини. В результаті підсудний безпідставно був визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України [325].

Справді, договір оренди землі мав бути переоформлений. Але дії Особи-1, який розпочав обробіток земельної ділянки, могли кваліфікуватися лише як використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів (відповідальність за що мною пропонується встановити) і лише за умови, що відповідним громадянином не було виконано всіх передбачених законодавством дій, необхідних для отримання правовстановлюючих документів.

Натомість правомірним треба вважати рішення одного з інших судів, який у подібній до попередньої справі висногував неможливість кваліфікації згаданих дій як самовільного зайняття земельної ділянки [249].

У легальній дефініції поняття самовільного зайняття земельної ділянки останнє пов'язується, зокрема, з відсутністю правочину лише щодо земельної ділянки, а не із відсутністю правочину щодо об'єкта, розташованого на ній. Водночас відповідно до ст. 120 ЗК України до особи, яка набула право власності на житловий будинок, будівлю або споруду, розміщеній на земельній ділянці, переходить право власності на земельну ділянку, на якій вони розміщені, без зміни її цільового призначення (це стосується і права користування).

Особливим видом земельних прав є право земельного сервітуту. У ч. 1 ст. 100 ЗК України вказано на чотири підстави встановлення земельного сервітуту: договір, закон, заповіт та рішення суду. Це свідчить про те, що рішення суду та закон також є підставами для виникнення права землекористування. І таке землекористування безпідставно пов'язувати із самовільним зайняттям земельної ділянки⁵⁸.

Не може також вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки використання землі: 1) наданої за рішенням уповноваженого органу, до

⁵⁸ Водночас треба мати на увазі, що ВС чітко висловився стосовно того, що визнання судом договору оренди землі укладеним без рішення місцевої ради про передачу земельної ділянки в оренду неможливе [866].

встановлення меж земельної ділянки в натурі (на місцевості); 2) яке здійснюється на підставі договору про обробку земельної ділянки [314].

Законодавець навряд чи здатний врахувати у визначенні самовільного зайняття земельної ділянки всі можливі випадки, за яких її зайняття не вважатиметься самовільним. Цим і пояснюється використання формулювання «за винятком дій, які відповідно до закону є правомірними», яке дає правозастосовним органам певний простір для тлумачення закону. Проте до таких «інших дій», які відповідно до закону є правомірними, на мою думку, мають бути віднесені нетипові, рідкісні способи набуття прав на землю (на кшталт проведення на підставі угоди із власником землі або за погодженням із землекористувачем розвідувальних робіт). Водночас набуття прав на землю на підставі придбання житлових будинків, будівель або споруд є одним із найбільш розповсюджених способів набуття таких прав. Враховуючи це, у вдосконаленому законодавчому визначенні самовільного зайняття земельної ділянки варто вказати на відсутність правочину, яким засвідчується право на земельну ділянку, а не правочину щодо земельної ділянки.

Аналізуючи законодавчу дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки», варто вкотре нагадати, що відповідно до раніше чинного законодавства самовільним визнавалося зайняття земельної ділянки до встановлення її меж у натурі (на місцевості), до одержання документа, що посвідчує право на неї, та його державної реєстрації. Видається, що, враховуючи «антивласницький» характер досліджуваного правопорушення, для того, щоб сформулювати висновок стосовно виправданості відповідних змін, необхідно вирішити питання, з якого моменту в особи виникає право на земельну ділянку.

ЗК України, на жаль, не дає чіткої відповіді на поставлене питання. У ч. 1 ст. 116 ЗК України визначено, що громадяни та юридичні особи набувають право власності та користування земельними ділянками на підставі рішень ОВВ або ОМС та державних органів приватизації. Однак у ст. 125 ЗК України вказано, що право власності та користування земельною ділянкою виникають з моменту державної реєстрації цих прав. Не вступаючи в полеміку з ґрунтовно проаналізованого у фаховій юридичній літературі питання про момент виникнення в особи права на

земельну ділянку, зазначу, що підставою виникнення права на землю є юридичний факт, з яким закон пов'язує виникнення такого права [501, с. 75–76; 500, с. 202]. Проте, як відмічає В. В. Носік, характерною особливістю набуття суб'єктивного права власності на землю є те, що для виникнення права власності на земельну ділянку недостатньо лише одного юридичного факту, має бути юридичний склад, з яким закон пов'язує настання, зміну і припинення правовідносин власності на землю [790, с. 50]. Схожу позицію висловлює і А. М. Мірошніченко, зазначаючи, що рішення уповноваженого органу про надання земельної ділянки в оренду саме собою не створює для орендаря права, яке б підлягало захисту, воно є лише складовою «формування волі» орендодавця [710, с. 165].

Справді, експлуатація земельних ділянок є законною лише після державної реєстрації прав на неї. Водночас варто нагадати, що відповідно до ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – це **офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення** речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень. З цього визначення випливає, що набуття (зміна) прав на земельну ділянку вже відбулося, а державна реєстрація виступає лише як підтвердження і визнання державою цього юридичного факту, після чого в особи виникає можливість повноцінної реалізації свого права на земельну ділянку. Подібно розмірковує і М. С. Щербина [1251, с. 165].

Звичайно, особа має нести відповідальність за користування земельною ділянкою до державної реєстрації прав на неї. Але це має бути відповідальність за не передбачене чинним законодавством використання земельної ділянки без правовстановлюючого документа, а не за самовільне зайняття земельної ділянки, за якого згадане А. М. Мірошніченко «формування волі» взагалі відсутнє.

Принципову різницю в юридичній природі вказаних правопорушень вдало ілюструє В. В. Сидоренко. Цей автор також визнає, що в обох випадках використання земельної ділянки є неправомірним. «Але ж, – продовжує правник, – сам характер такого використання не є тотожним. За відсутності персоніфікованого рішення ОВВ чи ОМС або приватного власника щодо земельної ділянки, яким

визначається її юридична доля, будь-які дії, що свідчать про фактичне заволодіння цією ділянкою, є самовільним зайняттям земельної ділянки. У випадку ж, коли особа має “на руках” рішення уповноваженого органу чи приватного власника щодо конкретної земельної ділянки та приступає до її використання достроково, тобто до державної реєстрації земельних прав, матиме місце порушення встановленого порядку виникнення земельних прав». І якщо перше правопорушення посягає на права власника земельної ділянки, то в другому випадку вже йдеться про фактичні дії потенційного носія земельних прав, який «лише порушує встановлений порядок виникнення земельних прав, “достроково” приступаючи до використання земельної ділянки, на яку в майбутньому у цієї особи виникнуть земельні права» [986, с. 46].

Вище вже наводилися слова М. В. Шульги про те, що самовільне зайняття земельної ділянки завжди спрямоване на порушення належних власнику земельної ділянки правомочностей [1245]. А чиє право на землю порушується, якщо особа заволодіває земельною ділянкою за наявності в неї підстав, але до належного оформлення документів? Питання, на мою думку, риторичне.

Зважаючи на це, вважаю виправданим рішення законодавця, згідно з яким перестали вважатися самовільним зайняттям земельної ділянки дії особи, яка заволодіває земельною ділянкою за наявності юридичних фактів (рішення уповноважених органів, цивільно-правовий правочин тощо), які свідчать про виникнення у неї прав на земельну ділянку, навіть за відсутності всіх необхідних правовстановлюючих документів, що лише підтверджують визнання державою факту виникнення або переходу прав на земельну ділянку, який вже відбувся.

Водночас хотів би підкреслити, що викладені аргументи не спрямовані на виправдання осіб, які використовують земельні ділянки без отримання правовстановлюючих документів. Безумовно, такі особи мають підлягати відповідальності. Але відповідальність має наставати не за самовільне зайняття земельної ділянки, а за самостійне правопорушення, не пов’язане з порушенням прав на землю. І якщо раніше при формулюванні назви відповідного правопорушення були підстави згадувати про термінологічний зворот «використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів», який до

цього неодноразово використовувався як в цій роботі, так і в інших працях автора (у співавторстві з О. О. Дудоровим) [457; 459], то нині, з урахуванням наявної системи посвідчення прав на землю (нових редакцій статей 125–126 ЗК України), а також висловлених вище рекомендацій щодо вдосконалення законодавства, більш правильним варіантом позначення назви відповідного порушення є «зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї», яке (позначення) і буде вживатися далі. Отже, вважаю за доцільне доповнити КУпАП статтею 53-7, присвяченою зайняттю земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї.

Поняття «зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї» варто розкрити в Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Водночас необхідно підкреслити, що відповідальність за це правопорушення має бути спрямована на попередження лише тих випадків, коли особа набуває право на земельну ділянку, проте свідомо ухиляється від державної реєстрації такого права. Тому має виключатися відповідальність особи, яка використовує земельну ділянку без державної реєстрації прав на неї, за умови, що нею протягом одного місяця (строк, який, як вище зазначалося, найчастіше встановлюється земельним законодавством для вчинення тих чи інших юридично значущих діянь) з дня набуття права на земельну ділянку виконані всі дії, необхідні для державної реєстрації відповідного права на земельну ділянку. Також вважаю, що відповідальність за зазначене діяння має виключатись у випадках, якщо особа з поважних причин (через документально підтверджену хворобу, перебування за кордоном або в армії тощо) не змогла виконати всі необхідні дії щодо отримання правовстановлюючих документів. З урахуванням вищевказаного пропоную доповнити ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» абзацами 17 та 18 (див. висновки).

Повертаючись до оновленого у 2008 р. визначення самовільного зайняття земельної ділянки, вимушений констатувати, що, незважаючи на позитивні зміни, висвітлені вище, це визначення не позбавлене вад.

По-перше, залишається не зовсім зрозумілим, чому у випадку з рішенням ОБВ та ОМС законодавець вказав, що таким рішенням земельна ділянка має

передаватися у власність (користування), а у випадку з правочином він вказав лише на те, що цей правочин має стосуватися такої земельної ділянки, не зазначивши головне, – те, що цим правочином передається право на земельну ділянку.

По-друге, зі ст. 100 ЗК України випливає, що підставою виникнення земельного сервітуту, крім правочинів, виступають закон і рішення суду. З огляду на це вважаю за доцільне вказати у легальному визначенні самовільного зайняття земельної ділянки також на відсутність закону чи рішення суду, яким підтверджується право на земельну ділянку особи, яка її займає.

По-третє, зрозуміло, чому законодавець як одну з альтернативних умов самовільності зайняття земельної ділянки визначив відсутність рішення ОВВ або ОМС, адже саме цим органам держава та територіальні громади доручають реалізацію права державної та комунальної власності відповідно. Проте чому тоді у відповідному визначенні жодного слова не сказано про дозвіл громадян та юридичних осіб, які є суб'єктами права приватної власності на землю?

З метою усунення згаданих вад легально визначення самовільного зайняття земельної ділянки варто уточнити (див. висновки).

Далі перейдемо до характеристики наслідків розглядуваного злочину.

Кількісний аспект *значної шкоди* як криміноутворювальної ознаки, яка дає змогу відмежувати злочинне самовільне зайняття земельної ділянки без обтяжуючих обставин від відповідного адміністративного проступку (ст. 53-1 КУпАП), визначений у примітці ст. 197-1 КК України: шкода визнається значною, якщо вона у 100 і більше разів перевищує НМДГ. Аналізуючи соціальну обумовленість криміналізації порушень земельного законодавства України, автор цих рядків вже задавався питанням, чому кримінальна відповідальність настає лише за те самовільне зайняття земельної ділянки, яке завдало матеріальної шкоди саме на суму 100 і більше НМДГ. Це питання значно актуалізується через прогнозоване набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р., положення якого передбачають поділ усіх злочинних діянь (кримінальних правопорушень) на дві категорії – злочини та кримінальні проступки; необхідність такої диференціації

визнають і члени Робочої групи з питань розвитку кримінального права (наразі триває активна робота над розробленням проєкту нового КК України).

Зокрема, викликає подив той факт, що з 2020 р., наприклад, крадіжка визнається злочином при викраденні майна на суму більше 210 грн, а для самовільного зайняття земельної ділянки такий розмір сягатиме 105 тис. грн (!). Навіть визнаючи відмінну юридичну природу цих злочинів, яка, зокрема, зумовлює дещо вищу суспільну небезпеку крадіжки, такий стан речей не може вважатися логічним і справедливим. Тут доречно нагадати, що за результатом вивчення зарубіжного досвіду кримінально-правової протидії порушенням прав на землю мною було з'ясовано, що в абсолютній більшості країн, в яких криміналізовані такі прояви, відповідні склади злочинів сконструйовані як формальні. У тих же країнах, в яких умовою настання кримінальної відповідальності за розглядувані діяння є настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді матеріальної шкоди, її розмір в рази менший, ніж розмір, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України.

На мою думку, в комплексі всі зазначені положення переконують у необхідності значного зменшення передбаченого чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України показника криміноутворювальної шкоди з подальшим (з моменту набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.) віднесенням самовільного зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, до числа кримінальних проступків. Це може бути досягнуто якщо у ч. 1 нової ст. 197-1 КК України передбачити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило не *значну*, а *істотну шкоду*, розмір якої має складати 10 або більше НМДГ (див. про це нижче). Своєю чергою, ті прояви відповідних порушень прав на землю, які призвели до значної та тяжкої шкоди (ч. 3 та ч. 4 нової редакції ст. 197-1 КК України), повинні й надалі визнаватися злочинними.

Як впливає з Методики від 25 липня 2007 р., на порядок обчислення шкоди, заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки, впливають такі фактори: місцезнаходження земельної ділянки, категорія земель, площа самовільно зайнятої земельної ділянки, середньорічний дохід, який можна отримати від використання земель за цільовим призначенням. Водночас у п. 3 Методики від 25 липня 2007 р.

зазначається, що розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, не включає витрати на, зокрема, приведення земельних ділянок у стан, придатний для їх подальшого використання за цільовим призначенням та проведення рекультивації порушених земель. Утім, більшість дослідників критично сприймає наведені правові приписи.

Зокрема, В. В. Сидоренко зазначає, що самостійне місце у складі шкоди, заподіяної самовільним зайняттям земельної ділянки, займають неодержані доходи (упущена вигода), під якими треба розуміти вартість продукції, яку потерпіла особа одержала б зі своєї ділянки, якби її майнові права не були порушені [986, с. 115].

З послідовною критикою зазначених положень Методики від 25 липня 2007 р. виступає й О. О. Дудоров. На думку вченого, з погляду застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України до відповідної шкоди можуть входити й інші складові, зокрема: 1) збитки, пов'язані зі знищенням (пошкодженням) зелених насаджень або руйнуванням будівель чи споруд, які знаходилися на самовільно зайнятій земельній ділянці; 2) витрати, які особа мусить понести для відновлення: а) свого порушеного права на земельну ділянку; б) якості земельної ділянки як об'єкта права власності чи користування. Викладена позиція ґрунтується на тому, що згідно зі ст. 22 ЦК збитки, які підлягають відшкодуванню у повному обсязі, містять у своєму складі: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [436; 451, с. 34].

Інший погляд має О. О. Пенязькова, на думку якої, упущена вигода підлягає відшкодуванню у цивільно-правовому порядку [838, с. 129]. За розмежування шкоди, визначенню якої присвячено Методику, і збитків, порядок відшкодування яких регламентується ст. 22 ЦК України, виступають і деякі інші автори [375]. Погодитися з таким «розмежуванням» складно, позаяк Методика від 25 липня 2007 р. розроблена, зокрема, відповідно до ЦК України. Позицію О. О. Пенязькової недостатньо обґрунтовано називає і П. С. Берзін [129, с. 9–10]. Мені імponує думка, згідно з якою розмір шкоди, вирахованої на підставі Методики, не може бути

меншим за розмір фактично заподіяної шкоди, яка була доведена власником земельної ділянки за допомогою відповідних документів [434, с. 137].

Правильність висловленого твердження підтверджується і практикою ВСУ, який в одній зі справ указав на те, що: 1) суд помилково обмежився посиланням на недотримання положень Методики від 25 липня 2007 р. як виключної підстави для розрахунку розміру збитків; 2) незважаючи на те, що відповідно до ч. 3 ст. 157 ЗК України порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі і землекористувачам встановлюється КМУ, норми матеріального права не встановлюють обов'язку позивача підтвердити свої вимоги виключно розрахунками, зробленими відповідно до Методики від 25 липня 2007 р. «Відмова суду у задоволенні вимог позивача лише через те, що її розмір не може бути встановлений без застосування Методики від 25 липня 2007 р., позбавляє ФГ можливості відновити порушене право» [931]. Головна ж умова врахування упущеної вигоди була сформульована в іншій постанові ВСУ, в якій зазначається, що покладення на особу обов'язку відшкодування збитків у вигляді упущеної вигоди можливе тільки за умови реальної можливості одержання доходу [930].

Незважаючи на зроблені висновки, треба ще раз наголосити на тому, що, розкриваючи змістовну наповнюваність суспільно небезпечних наслідків у виді значної шкоди, найперше потрібно брати до уваги саме наведені вище положення Методики від 25 липня 2007 р. Однак у практиці застосування ст. 197-1 КК України доволі поширеними є випадки прийняття неправомірних рішень, коли при цьому процесі беруться до уваги не положення Методики, а показник **нормативної грошової оцінки** земельної ділянки.

Визначаючи шкоду, завдану діями Особи-1, один із судів вказав, що вартість земельної ділянки складає 4 млн 161 тис. грн, на підставі цього констатувавши, що самовільним зайняттям земельної ділянки була завдана саме вказана шкода [244].

При обчисленні розміру шкоди саме дані щодо нормативної грошової оцінки самовільно зайнятої земельної ділянки у своїх рішеннях враховували й інші суди [919; 1061; 1090; 1117; 1147; 947]. Деякі ж представники Феміди спираються на **ринкову вартість** земельної ділянки.

Наприклад, Галицьким районним судом м. Львова до уваги було взято висновок будівельно-технічної експертизи, згідно з яким ринкова вартість самовільно зайнятої земельної ділянки могла становити 31 252 грн [197]⁵⁹.

Суд не мав права визнавати відповідні розрахунки належними доказами наявності значної шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки⁶⁰.

Натомість прикладом правильної кваліфікації треба вважати рішення одного з інших судів, який вказав, що висновок експертизи щодо визначення ринкової вартості зайнятої земельної ділянки не є належним доказом розміру завданої шкоди [272]. Законність рішення суду підтвердив і суд апеляційної інстанції [1062].

Поширеною помилкою правозастосовних органів також є звернення ними під час розрахунку шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, до інших, ніж Методика від 25 липня 2007 р., підзаконних НПА, якими регламентується порядок визначення збитків від інших правопорушень. Зокрема, це стосується постанов КМУ: від 17 листопада 1997 р. № 1279 «Про розміри та порядок визначення втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню» (див., наприклад, такі судові рішення [191; 901]); від 21 квітня 1998 р. № 521 «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної порушенням природоохоронного законодавства у межах територій та об'єктів ПЗФ України» (див., наприклад [1168]). Переконаний у тому, що, як і в попередньому випадку, здійснюваний відповідно до цих НПА розрахунок значної шкоди не міг бути врахований при вирішенні справи, що визнають і деякі інші представники Феміди [734, с. 105–108].

В обвинувальному акті стосовно Особи-1 вказувалося на те, що він відповідно до висновку судово-товарознавчої експертизи завдав шкоду в розмірі 65 853,16 грн. При проведенні експертизи за основу були взяті положення Порядку визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам, затв. постановою КМУ № 284 від 19 квітня 1993 р. Оцінивши докази, суд зауважив, що він вважає за

⁵⁹ Як це не прикро, але законність цього рішення була підтверджена і судом апеляційної інстанції [1071].

⁶⁰ Відповідна справа у підсумку дійшла до ККС ВС, який скасував як вирок суду першої інстанції, так і ухвалу апеляційного суду. Однак підставою для такого рішення стало не порушення порядку визначення шкоди, а неправильне встановлення особи, якій належить зайнята земельна ділянка [1085].

необхідне визнати висновок експертизи неналежним доказом, оскільки вона проведена без врахування Методики від 25 липня 2007 р. [289].

В одній зі справ за ст. 197-1 КК України, яка наразі перебуває на розгляді у ККС ВС [1080] (попередньо датою розгляду було визначено 4 червня 2020 р.), суди першої та апеляційної інстанцій були однастайні в оцінці необхідності виправдання Особи-2 через те, що стороною обвинувачення розрахунок збитків, які спричинені протиправними діями Особи-2, визначений не експертом, необхідність чого було передбачено попередньою редакцією КПК України, діючою на момент проведення таких розрахунків, а головним спеціалістом Держсільгоспінспекції [300; 1133]. Тут треба нагадати, що п. 6 ч. 2 попередньої редакції ст. 242 КПК України (саме вона має враховуватися при вирішенні цієї справи) вимагав від слідчого або прокурора забезпечити проведення експертизи щодо визначення розміру матеріальних збитків, шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяної кримінальним правопорушенням. Чинна ж редакція цієї процесуальної норми (діє з 17 жовтня 2019 р.) звузила сферу обов'язкового проведення експертизи для визначення розміру матеріальних збитків, обмеживши її випадками, коли потерпілий не може визначити розмір таких збитків і не надав документ, який підтверджує цей розмір.

У цьому контексті також варто пригадати і іншу справу за ч. 1 ст. 197-1 КК України, яка дійшла до ККС ВС. Обвинувачений (Особа-1), посиляючись на істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, просив скасувати вирок суду першої інстанції [292] та ухвалу апеляційного суду [1142] і закрити кримінальне провадження, оскільки вважав, що експерт, який проводив розрахунки для визначення розміру шкоди, на його думку, не мав права використовувати Методику від 25 липня 2007 р., адже такі повноваження відносяться виключно до представників Держгеокадастру. Однак ККС ВС чітко зазначив, що твердження про те, що експерт не має права використовувати відповідну Методику для виконання розрахунків визначення шкоди є безпідставними, оскільки експертиза проведена на підставі матеріалів кримінального провадження та будь-які законодавчі заборони для використання експертом даної методики відсутні [1089].

Одним із основних показників, на основі якого розраховувалися вказані у Додатку 1 до Методики від 25 липня 2007 р. суми середньорічного доходу від використання земель за цільовим призначенням, є потенційна сума орендної плати, яку власник міг отримати за умови передачі в оренду земельної ділянки. Проте незаконними треба вважати рішення судів, які при обчисленні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди спираються не на положення Методики, а виходять винятково із суми неодержаної орендної плати (див., наприклад [920]).

Однак у практиці застосування ст. 197-1 КК України зустрічаються і протилежні випадки, коли до кримінальної відповідальності притягуються особи, які сплачували орендну плату за використання земельної ділянки. Не визнаючи наявності цього факту обставиною, що свідчить про відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки, тобто ознак діяння, суди по-різному підходять до оцінки його значення в контексті визначення наявності інших обов'язкових ознак складу злочину, зокрема, наслідків та вини.

Використовуючи земельну ділянку за усним проханням голови селищної ради, Особа-1 після збору врожаю сплатив орендну плату; надав благодійну допомогу ЗОШ, сплатив податки. Незважаючи на всі представлені аргументи, Козятинський міськрайонний суд Вінницької області критично поставився до пояснень підсудного, що його діями не було заподіяно шкоди [248]. Так само вирішив справу (визнав особу винною) і Білозерський районний суд Херсонської області [863].

Натомість деякі інші суди, з'ясувавши, наприклад, що «Особа-2 не ухилявся від оформлення на законних підставах земельної ділянки, сплачує орендну плату та всі податки тощо», оцінюють цей факт як обставину, що свідчить про відсутність суб'єктивної сторони аналізованого злочину [229].

Зустрічається і третій варіант вирішення розглядуваної проблеми.

Зокрема, до одного із судів надійшли матеріали стосовно Особи-1, який обвинувачувався у самовільному зайнятті земельних ділянок. У матеріалах вказувалося, що своїми діями Особа-1 спричинив шкоду на суму 218 тис. грн. Водночас суд вказав на те, що розмір шкоди не є абстрактним і полягає у дійсно неодержаних доходах. Враховуючи те, що Особа-1 сплачував кошти за

використання земельної ділянки (129 тис. грн), а також той факт, що, хоча слідчий мав призначити експертизу для визначення розміру матеріальних збитків, але цього не зробив, суд висногував недоведеність наявності в діях обвинуваченого складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України [317].

Не оцінюючи правомірність цього рішення загалом, адже це вимагає проведення згаданої судом експертизи, лише зазначу, що, на мою думку, в подібних ситуаціях саме такою логікою мають керуватися й інші суди. Тобто, з'ясувавши, що особа, яка обвинувачується в самовільному зайнятті земельної ділянки, сплачувала орендну плату, суд, не закриваючи провадження через відсутність ознак діяння та умислу, має врахувати суму сплаченої орендної плати при остаточному визначенні завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди, віднявши її від суми шкоди, вирахованої на підставі положень Методики від 25 липня 2007 р. Якщо буде встановлено, що в підсумку сума шкоди перевищує 100 НМДГ, то дії суб'єкта повинні бути кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України, якщо ні – суд має закрити провадження через відсутність наслідків.

До дискусійних належить і питання, чи треба враховувати при визначенні розміру заподіяної шкоди в порядку застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України витрати на знесення будівель і споруд, які самочинно збудовані або будуються на самовільно зайнятих земельних ділянках. Окремі автори давали на нього ствердну відповідь [92, с. 85; 1212, с. 148]. Однак я (ця позиція була сформована спільно з О. О. Дудоровим) вважаю, що вказані витрати не повинні враховуватися при визначенні розміру відповідної шкоди, адже остання є результатом не самовільного зайняття земельної ділянки, а самовільного будівництва на такій ділянці – самостійного злочину, виділеного в окремий склад у ч. 3 ст. 197-1 КК України.

Невдале викладення диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК України породжує неоднозначність і з питання, яким за конструкцією є склад злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою, – матеріальним чи формальним. Річ у тім, що використане у ній формулювання «самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у ч. 1 цієї статті» допускає два варіанти відповіді щодо того, яке самовільне зайняття земельної ділянки має

передувати самовільному будівництву: 1) будь-якої земельної ділянки, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України, навіть таке, яке не спричинило значної шкоди; 2) лише те, яке спричинило передбачену ч. 1 ст. 197-1 КК України значну шкоду.

З одного боку, якби законодавець, формулюючи ч. 3 ст. 197-1 КК України, хотів сконструювати відповідний склад злочину як формальний, то достатньо було б зазначити «самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці», що дало б змогу охопити всі випадки самовільного будівництва на будь-яких самовільно зайнятих земельних ділянках, крім вказаних у ч. 2 ст. 197-1 КК України. За такого тлумачення закону особа, яка вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, у разі, якщо самовільне зайняття не спричинило значної шкоди, має притягуватися лише до адміністративної відповідальності. Зокрема, таку позицію підтримують А. В. Савченко та Н. О. Антонюк [92, с. 86; 533, с. 228]. З іншого боку, деякі науковці вважають, що при буквальному тлумаченні кримінального закону зі змісту ч. 3 ст. 197-1 КК України не випливає, що злочином визнається самовільне будівництво будівлі (споруди) лише за умови, що самовільне зайняття земельної ділянки заподіяло значну шкоду. Керуючись саме таким трактуванням, О. О. Дудоров зауважує, що вказівка у ч. 3 ст. 197-1 КК України на земельну ділянку, «зазначену у ч. 1 цієї статті», означає тільки те, що самовільно зайнята земельна ділянка не належить до числа земель з особливим правовим режимом, перерахованих у ч. 2 ст. 197-1 КК України [777, с. 618]. Таку думку поділяє і В. М. Захарчук [497, с. 103].

Позиції представників Феміди щодо цього також розділилися.

Наприклад, одним із судів встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку та побудував на ній будівлю, заподіявши шкоду у розмірі 858 грн. Незважаючи на це, такі дії були кваліфіковані за ч. 3 ст. 197-1 КК України [245].

Загалом за результатами наскрізного аналізу правозастосовних матеріалів було виявлено 21 рішення судів, які не вважали завдання значної шкоди необхідною умовою для кваліфікації діяння особи за ч. 3 ст. 197-1 КК України. Натомість інша частина суддівського корпусу займає протилежну позицію, вважаючи, що «кримінальна відповідальність настає лише за те будівництво, яке здійснюється на

самовільно зайнятій земельній ділянці, зазначеній у ч. 1 ст. 197-1 КК України, тобто лише якщо заподіяна значна шкода» [206; 236; 898; 1068; 1073].

Отже, можна констатувати, що за чинної редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України неможливо дати однозначну відповідь на питання, який за конструкцією є цей склад злочину. Очевидно, що має рацію Г. М. Зеленов, який зауважує, що до внесення відповідних змін до ч. 3 ст. 197-1 КК України ця проблема може бути розв'язана в кримінально-процесуальному порядку. Йдеться про надане ВС право сформулювати висновок щодо застосування норми права в подібних правовідносинах [498].

Варто визнати, що, зважаючи на складність аналізованої проблеми, автор цих рядків також допускав зміну власної позиції щодо неї. Повертаючись до цього питання сьогодні, вважаю, що під час його вирішення неодмінно треба враховувати, по-перше, положення ч. 3 ст. 62 Конституції України, в якій вказується, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, по-друге, наявність такої складової принципу верховенства права, як «принцип правової визначеності».

Тут буде не зайвим нагадати і положення однієї з ухвал колегії суддів ВАСУ: «Принцип правової визначеності вимагає чіткості та однозначності правових норм. Відповідно до цього принципу правозастосовчий орган у разі недостатньої чіткості, суперечливості норм позитивного права має тлумачити норму на користь невідладного суб'єкта, адже якщо держава нездатна забезпечити видання зрозумілих правил, то саме вона і повинна розплачуватися за свої прорахунки» [1091]. Очевидно, що в цій ухвалі судді ВАСУ врахували практику ЄСПЛ, в якій одним із елементів верховенства права традиційно визнається принцип правової визначеності та передбачуваності законодавства: обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями, а обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі передбачати юридичні наслідки своєї поведінки. Як зазначає З. А. Загинеї-Заболотенко, під правовою визначеністю закону у рішеннях ЄСПЛ визнається передбачуваність закону. Кожен громадянин має орієнтуватися в тому, яка саме правова норма застосовується у конкретному випадку, та передбачати у

розумних межах, які наслідки може мати конкретний вчинок [488, с. 341] (про це також див. [823]).

З огляду на зазначене (за умов, коли ч. 3 ст. 197-1 КК України сформульована так, що, як на переконання науковців, так і представників правозастосовних органів, допускає, залежно від обраного способу тлумачення, фактично однакову можливість визнання тієї самої за змістом поведінки злочинною та незлочинною) хотілося б поставити питання: чи є підстави вважати, що відповідні приписи є чіткими, точними та несуперечливими, а головне – чи дають вони особі можливість точно передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках, яке не супроводжувалося завданням значної шкоди)? Чи виступають вони тим належним «правовим орієнтиром» при обранні особою того чи іншого варіанта поведінки? На мою думку, негативні відповіді на поставлені питання є більш ніж очевидними. Тому я роблю висновок про те, що караним за ч. 3 ст. 197-1 КК України може бути визнане лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду; інакше кажучи, відповідний склад злочину є матеріальним⁶¹.

Резонно визнаючи описану ситуацію неприпустимою, для усунення будь-яких розбіжностей у тлумаченні ч. 3 ст. 197-1 КК України та виправлення невдалого конструювання диспозиції цієї частини Г. М. Зеленов пропонує внести до неї зміни, які б чітко вказували на те, що відповідний склад злочину є формальним. На думку науковця, задля цього з диспозиції ч. 3 ст. 197-1 КК потрібно виключити слова «зазначеній у частині першій цієї статті» [498, с. 244]. Із подібною пропозицією виступала і Н. О. Антонюк, що, на її переконання, пояснюється необхідністю більш ефективного захисту від самозахоплень земель і будівництва на них [92, с. 86].

Не заперечуючи очевидний факт необхідності внесення змін до чинної редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України, вважаю, однак, що законодавець, навпаки, має рухатись у протилежному напрямі, тобто в напрямі чіткішого закріплення

⁶¹ Водночас, враховуючи логіку ВС, якою той керувався при вирішенні добре відомих фахівцям із кримінального права справ щодо тлумачення «дій, передбачених ч. 1 ст. 365 КК України» [867] і «того самого діяння у ч. 2 ст. 194 КК України» [1086], я цілком допускаю можливість прийняття ВС рішення, відмінного за змістом від тієї позиції, яку я наразі обстоюю.

аналізованого складу злочину як матеріального [740, с. 133]. Така позиція передусім пояснюється моїм переконанням у тому, що, незважаючи на наявність певного раціонального зерна, реалізація озвучених Н. О. Антонюк та Г. М. Зеленовим законодавчих ініціатив буде суперечити низці принципів криміналізації діянь:

1) найперше йдеться про визначальний принцип суспільної небезпеки. На мою думку, навіть з урахуванням того, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці створює додаткові перешкоди власнику щодо реалізації його законних прав, ступінь суспільної небезпеки цього діяння, за умови, що воно не спричиняє значну (у проєктованій редакції – істотну) шкоду, не є достатнім для визнання його злочинним. Переконаний, що головним критерієм віднесення будь-яких проявів самовільного зайняття земельної ділянки до кримінально караних має бути завдана цими діяннями майнова шкода. Хоч далеко не у всіх рішеннях тих судів, які визнають передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України склад злочину формальним, вказується на розмір завданої шкоди, аналіз тих правозастосовних матеріалів, де такий розмір зазначається, засвідчує, що зазвичай він не перевищує навіть 1 тис. грн, і, наприклад, складає 129 грн (!) [923], 858 грн [245] тощо. Отже, за умови закріплення передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України складу злочину як формального, ми отримаємо більш ніж парадоксальну та, буду відвертим, несправедливу ситуацію, коли, наприклад, фермер, який самовільно займає декілька гектар землі і спричиняє цим шкоду в розмірі 90 тис. грн, буде притягатися до адміністративної відповідальності (за ст. 53-1 КУпАП), а особа, яка, скажімо, здійснила будівництво невеличкої прибудови на чужій земельній ділянці (див. такі судові рішення [213; 259; 309; 1128; 1139]) і завдала цим самим шкоду на суму 129 грн – до кримінальної відповідальності (за ч. 3 ст. 197-1 КК України).

Водночас я поділяю думку про те, що будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці підвищує ступінь суспільної небезпеки аналізованого діяння. Однак цей факт мав би бути врахований лише *при диференціації* кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило значну шкоду, а не *при вирішенні питання про визнання діяння кримінально караним*;

2) вище вже зазначалось, що у практиці притягнення до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 197-1 КК України вагомий відсоток складають провадження щодо осіб, які здійснили будівництво гаражів на самовільно зайнятих земельних ділянках. Наприклад, одним тільки Конотопським міськрайонним судом Сумської області лише в 2019 р. було винесено 5 обвинувальних вироків особам, які вчиняли відповідні діяння [252–256]. Насправді прояви самовільного будівництва гаражів на земельних ділянках, які не належать на законних підставах відповідним особам, в Україні мають куди більші масштаби. Зокрема, за підрахунками фахівців лише у Вінниці нараховується кілька тисяч самовільних гаражів [1230]; у Чернігові та Луцьку – близько 800 [381]. А тепер уявімо, з якими складнощами зіштовхнеться вітчизняна система кримінальної юстиції у разі притягнення до кримінальної відповідальності всіх зазначених порушників. Або злочинними визнаватимуться лише дії тих осіб, яким «не пощастило» (вибіркове правосуддя)?

З огляду на наведені дані вважаю, що встановлення кримінальної відповідальності за будь-які прояви самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках призведе до порушення такого принципу криміналізації, як «принцип відносної поширеності діяння» (це стосується і принципу «здійсненності кримінального переслідування»);

3) розмірковуючи над можливістю конструювання передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України складу злочину як формального, треба пам'ятати, що в Україні поруч із практикою самовільного будівництва, паралельно загрозливих масштабів набула і практика їхнього узаконення. Зокрема, лише 22 березня 2018 р. ВРУ було вкотре продовжено термін прийняття в експлуатацію об'єктів будівництва, збудованих без дозволу на виконання будівельних робіт. За таких умов очевидно, що прийняття ініційованих Н. О. Антонюк та Г. М. Зеленовим змін суперечитиме принципу кримінально-політичної адекватності криміналізації.

Завершуючи аналіз об'єктивної сторони самовільного зайняття земельної ділянки, треба розглянути питання співвідношення цього кримінально караного діяння з деякими іншими злочинами.

У кримінально-правовій літературі справедливо зазначається, що з урахуванням фізичних та юридичних властивостей, притаманних нерухомому майну, його неправомірне придбання можливе в результаті обернення на користь винного або іншої особи тільки шляхом оформлення права на нерухомість [140, с. 157, 163; 544]. На відміну від фактичного заволодіння чужим нерухомим майном, при якому порушується саме і лише фактичний зв'язок власника з цим майном, але не порушується юридичний зв'язок, при шахрайстві та вимаганні порушується саме юридичний зв'язок власника і майна. «Особа, яка неправомірно заволодіває нерухомістю, залишається “прикутою” до місця правопорушення» [544, с. 12].

Отже, у випадках, коли особа заволодіває правом на земельну ділянку шляхом шахрайства чи вимагання, її дії мають кваліфікуватися лише за ст. 189 або ст. 190 КК України. Вони порушують юридичний зв'язок власника із земельною ділянкою, що не характерно для самовільного зайняття земельної ділянки, при якому порушується лише фактичний зв'язок. Дії особи, яка самовільно зайняла земельну ділянку, за наявності в неї мети надалі оформити необхідні документи, що підтверджуватимуть право на цю земельну ділянку, необхідно кваліфікувати як самовільне зайняття земельної ділянки, а не як замах на шахрайство чи вимагання.

Згадана вище штучна множинність злочинів має місце і у разі кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 і ст. 356 КК України.

Один із судів встановив, що Особі-1 було лише надано дозвіл на розробку проекту землеустрою щодо відведення земельної ділянки після чого він приступив до використання останньої. Дії Особи-1 були кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 197-1 і ст. 356 КК України [904].

Подібну практику навряд чи можна вважати законною. Ухвалюючи це рішення, суд не враховував принципову різницю між складами самоправства і злочинів проти власності, зокрема, самовільного зайняття земельної ділянки. В юридичній літературі щодо цього зазначається, що основною їхньою розмежувальною ознакою є предмет цих злочинів, а саме, цивільно-правовий статус майна, що вилучається. Спірна земельна ділянка не може бути предметом злочинів,

передбачених ст. 197-1 КК України, але може бути предметом самоправства у разі самовільного її заняття. Для кваліфікації таких дій за ст. 197-1 КК України земельна ділянка для винного має бути чужою [840, с. 152].

Аналіз наведеного вище судового прецеденту засвідчує, що самовільно зайняту земельну ділянку не було підстав вважати спірною, адже винний не мав ні дійсного, ні уявного права на неї. А тому відповідні дії мали бути кваліфіковані лише за ст. 197-1 КК України.

Однак куди більш прикро те, що деякі суди продовжують кваліфікувати лише за ст. 356 КК України дії, які, з огляду на доповнення у 2007 р. КК України окремою спеціальною нормою про самовільне зайняття земельної ділянки, мали б кваліфікуватися саме і лише за ст. 197-1 КК України.

Зокрема, за ст. 356 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який у 2015 р. на самовільно зайнятій земельній ділянці встановив тимчасову споруду [287].

Для того, щоб почати незаконне видобування тих чи інших корисних копалин загальнодержавного значення, винуватому спочатку доводиться вчинити самовільне зайняття земельної ділянки, а іноді – і самовільне будівництво будівель або споруд на ній. У цьому разі самовільне зайняття земельної ділянки є необхідною складовою для незаконного добування корисних копалин і є його початковим етапом. Тому незаконне видобування корисних копалин може утворювати сукупність із самовільним зайняттям земельної ділянки – звичайно, за умови, що в поведінці суб'єкта мають місце всі ознаки відповідних складів злочинів [608, с. 412].

Наприклад, за ч. 3 ст. 240 та ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який на самовільно зайнятій земельній ділянці організував видобування пілового стінового матеріалу [906].

Крім того, варто враховувати, що з набранням чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. самовільне зайняття земельної ділянки може утворювати сукупність і зі злочином, передбаченим новою ст. 240-1 КК України.

Далі зупинимося на об'єктивній стороні **самовільного будівництва**, яке є самотійним, хоч і пов'язаним із самовільним зайняттям земельної ділянки, складом злочину, виокремленим у ч. 3 і ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Досліджуючи термінологічний зворот «самовільне будівництво», вважаю за доцільне, як і при характеристиці законодавчої дефініції самовільного зайняття земельної ділянки, «розчленувати» відповідне поняття на дві умовних складові, які його утворюють: 1) будівництво; 2) умови визнання будівництва самовільним.

Аналіз ст. 1 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» дає підстави розуміти під будівництвом 1) нове будівництво, 2) реконструкцію, 3) реставрацію і 4) капітальний ремонт об'єктів будівництва. Однак вже у ч. 4 ст. 34 цього Закону уточнюється, що реконструкція, реставрація або капітальний ремонт об'єктів будівництва без зміни зовнішніх геометричних розмірів їхніх фундаментів можуть здійснюватися за відсутності документа, що засвідчує право власності (користування) земельною ділянкою. З огляду на ці нормативні приписи, В. М. Захарчук зробив резонний висновок про те, що при притягненні винної особи до кримінальної відповідальності за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України будівництво потрібно розглядати лише як спорудження нового об'єкта [497, с. 106]. Однак, хотілося б ще раз підкреслити, що вказане застереження стосується лише випадків, коли внаслідок реконструкції, реставрації або капітального ремонту об'єктів будівництва не змінюються зовнішні геометричні розміри їхніх фундаментів. В іншому разі дії особи треба кваліфікувати за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

Зокрема, Слов'янським міськрайонним судом Донецької області встановлено, що Особа-1 здійснив самовільне зайняття земельної ділянки особливо цінних земель площею 163 м², яка прилягала до наявного в його власності торговельного павільйону, та здійснив незаконну реконструкцію навісу, збільшивши його розміри. Дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України [331]⁶².

Зміст «самочинності» будівництва розкривається в ч. 1 ст. 376 ЦК України. Відповідно до статей 90, 95 ЗК України право на будівництво будівель та споруд на

⁶² Цікаво, що в 2018 р. Особа-1 був повторно притягнутий до кримінальної відповідальності за те, що він здійснив будівництво споруди навісу та реконструкцію все тієї ж нежитлової будівлі торговельного павільйону шляхом добудови другого поверху. Водночас дії Особи-1 вже були кваліфіковані не за сукупністю ч. 2 та ч. 4, а лише за ч. 4 ст. 197-1 КК України [332]. На мою думку, правильність такої кваліфікації, з якою, щоправда, погодився і Донецький апеляційний суд [1110], і ККС ВС [1087] є сумнівною, адже, навіть якщо припустити, що Особа-1 справді збільшив розмір земельної ділянки (відповідні судові рішення не дають чіткого уявлення про характер вчинюваних обвинуваченим дій), то його дії мали б бути знову кваліфіковані за сукупністю ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України. Більш детально необхідність саме такої кваліфікації буде обґрунтована далі.

земельній ділянці мають лише власники земельних ділянок та землекористувачі. Неможливість отримання дозволу на проведення будівництва іншими особами підтверджують і положення регулятивного законодавства у сфері будівельної діяльності. Отже, особи, які здійснили самовільне зайняття земельної ділянки, за жодних умов не можуть отримати законний дозвіл на виконання будівельних робіт на ній, оскільки в них немає підстав для отримання правовстановлюючих документів на земельну ділянку, за відсутності яких є неможливим і отримання дозволу на будівництво. Через це в ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України не було необхідності наголошувати на самовільності будівництва, позаяк будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці в будь-якому разі вважається самовільним.

Зважаючи на викладену авторську позицію щодо віднесення складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, до матеріальних, вважаю, що факт самовільного зайняття земельної ділянки, яке передувало самовільному будівництву, може бути встановлений: 1) вироком суду, яким особа одночасно визнається винною у вчиненні двох злочинів – самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди; 2) вироком суду, яким особу раніше було засуджено за ч. 1 ст. 197-1 КК України, ухвалою суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності за злочин, передбачений цією кримінально-правовою нормою. Водночас треба зазначити, що суди, які визнають можливість інкримінування ч. 3 ст. 197-1 КК України незалежно від розміру шкоди, до відповідних правозасвідчувальних фактів відносять і постанови посадових осіб органів земельних ресурсів про накладення адміністративного стягнення за ст. 53-1 КУпАП (див. такі судові рішення [272; 1062]).

За відсутності зазначених вище юридичних підтверджень факту самовільного зайняття земельної ділянки суд, своєю чергою, може констатувати відсутність підстав для притягнення особи до кримінальної відповідальності і за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України (див., наприклад [231]).

У практичній діяльності через особливості викладення диспозиції ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України виникають проблеми у частині кваліфікації самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці. Неабияка прикладна

значущість вирішуваного питання підтверджується і матеріалами практики, вивчивши які можна навести красномовну статистику, – 50 % таких випадків кваліфікуються лише за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, тим часом як інші 50 % – за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 (ч. 2) та ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України.

У радянські часи цю проблему кваліфікації була покликана вирішувати постанова Пленуму Верховного Суду РРФСР від 5 серпня 1963 р. № 17 «Про судову практику у справах про самовільне захоплення землі і самовільне будівництво індивідуальних жилих будинків». У п. 7 названої постанови вказувалося, що в тих випадках, коли самовільному будівництву передує самовільне захоплення землі, дії особи утворюють єдиний злочин, передбачений ч. 2 ст. 199 КК, і тому кваліфікувати вказані дії за сукупністю ч. 1 та ч. 2 ст. 199 КК немає потреби. Всупереч наведеному роз'ясненню, М. І. Бажанов писав таке: якщо самовільне будівництво має місце на земельній ділянці, отриманій з порушенням законів про націоналізацію землі (зокрема, на самовільно захопленій), відповідальність настає за сукупністю злочинів – за ч. 1 і ч. 2 ст. 199 КК [1050, с. 677]. Вважаю, що саме таке тлумачення закону відповідає загальновизнаним правилам кримінально-правової кваліфікації [735].

Отже, якщо користування самовільно зайнятою земельною ділянкою набуває вигляду самовільного будівництва на ній будівлі чи споруди, дії винного (за наявності до цього підстав) треба кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 і ч. 3 ст. 197-1 КК України (або ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України), оскільки в такій ситуації має місце сукупність злочинів, утворена діями, передбаченими різними частинами однієї статті Особливої частини КК України.

Далі зупинимося на аналізі об'єктивної сторони земельних злочинів екологічної спрямованості, який доцільно розпочати зі складу злочину, передбаченого *ст. 239 КК України*. Об'єктивна сторона розглядуваного злочину є складною і полягає у забрудненні або псуванні земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, внаслідок порушення спеціальних правил, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Зазначена «складність формулювання» була однією з першопричин того, що в літературі по-різному оцінюється місце і значення

«забруднення» та «псування» земель в системі ознак об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. Я підтримую думку про двоєдиний характер використаних у ст. 239 КК України термінів «забруднення» та «псування» земель, які мають розумітися і як діяння, і як первині суспільно небезпечні наслідки⁶³.

Легальні визначення понять «забруднення» та «псування» земель наведені у ст. 1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель». Відповідні законодавчі дефініції дають підстави погодитися з науковцями, які зазначають, що забруднення є наслідком антропогенного впливу, а псування – також і впливу природних факторів. Однак мають рацію Г. С. Крайник та О. О. Пенязькова, які зауважують, що для кримінально-правової характеристики мають значення лише ті діяння, які вчинені людиною [605, с. 73; 838, с. 131].

Землі вважаються забрудненими, якщо в їхньому складі виявлені несприятливі кількісні або якісні зміни, що сталися в результаті господарської діяльності або інших антропогенних навантажень, внаслідок проникнення у землі різних забруднюючих речовин. Водночас негативні зміни можуть бути зумовлені не лише появою у ґрунті нових речовин, а і збільшенням вмісту речовин, що характерні для складу незабрудненого ґрунту, понад гранично допустиму концентрацію (далі – ГДК) забруднюючих речовин [513, с. 149]. Щодо псування земель, то треба зазначити, що у правовій доктрині основні ознаки досліджуваного поняття були сформовані ще за радянських часів, коли воно визначалося як вчинення протиправного діяння, внаслідок якого настала зміна якостей земної поверхні на певній ділянці, що виявилася постійно чи тимчасово, повністю або частково непридатною для використання за цільовим призначенням [143, с. 10; 572, с. 12]. Зниження природно-господарської цінності земель може проявлятися, наприклад, у знищенні родючого шару ґрунту, засміченні ґрунту, його деградації тощо.

Тривале зниження або втрата родючості земель, виведення їх із с/г обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, яке стало наслідком безгосподарського використання земель, має кваліфікуватися за ч. 1 ст. 254 КК України, а умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених

⁶³ Детальніше про аргументи автора дисертації див. [722, с. 520–521].

внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами, що заподіяло істотну шкоду – за ч. 2 ст. 254 КК України (за наявності підстав за ч. 3 або ч. 4). Водночас чинна редакція ст. 239 КК України ставить актуальне питання, як кваліфікувати дії особи, яка не може визнаватися спеціальним суб'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України, але яка спричинила псування або забруднення земель не внаслідок порушення спеціальних правил поводження із шкідливими речовинами, відходами, матеріалами, а, наприклад, внаслідок гірничодобувної, будівельної, пошукової чи іншої діяльності, що спричиняла зміну рельєфу поверхні.

П. Ф. Кулинич відносить перелічені дії до кримінально караного за ст. 239 КК України псування земель [628, с. 501]. Однак у диспозиції цієї норми чітко вказується на те, що нею охоплюється лише те псування земель, яке спричинене речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля. Як бачимо, псування земель особою, яка не спроможна нести відповідальність за ст. 254 КК України, внаслідок вчинення нею діянь, відмінних від порушення спеціальних правил поводження із зазначеними речовинами, відходами чи матеріалами не може кваліфікуватися ні за ст. 239, ні за ст. 254 КК України. Питанням, як кваліфікувати дії загального суб'єкта, який вчинив забруднення земель, задається і Г. С. Крайник [605, с. 128].

На мою думку, шукаючи шляхи розв'язання цієї проблеми, треба звернутися до іноземного досвіду. Вивчення останнього засвідчило, що, крім країн групи СНД, у відповідних нормах кримінального законодавства більшості інших держав спеціальні правила не згадуються, а просто вказується на діяння («забруднення», «псування») та його наслідки. Відсилання ж ст. 239 КК України до «спеціальних правил» необхідно пояснювати виключно механічним калькуванням недосконалих, як виявилось, положень ст. 225 Модельного КК СНД. Отже, вказівка на «порушення спеціальних правил» має бути вилучена з оновленої редакції ст. 239 КК України.

Згадування у диспозиції ч. 1 ст. 239 КК України про *порушення спеціальних правил* як підставу притягнення суб'єкта до кримінальної відповідальності вказує на чітко виражений бланкетний характер цієї кримінально-правової заборони. Воно

може бути вчинене шляхом дії або бездіяльності. Наприклад, зберігання та видалення відходів повинно здійснюватись у місцях, визначених ОМС, за наявності спеціальних дозволів, у яких визначено обсяги відходів відповідно до встановлених лімітів та умови їх зберігання. З цієї причини самовільне захоронення промислових, побутових та інших відходів на землях утворює складу цього злочину [205]. Забруднення земель може стати наслідком скидів шкідливих речовин і матеріалів у різних аварійних ситуаціях (наприклад, прорив очисних споруд) [777, с. 800].

В юридичній літературі доведено, що змішана протиправність, яка має місце у разі порушення спеціальних правил, повинна знаходити своє відображення у всіх процесуальних документах; у них має бути доведено, що особа не лише забруднила або зіпсувала землі, а й порушила спеціальні правила [838, с. 104]. На жаль, не всі суди враховують ці положення, вказуючи у своїх рішеннях лише на те, що винний:

- *«будучи посадовою особою, відповідальною за ...»* [218];
- *«в порушення спеціальних правил та з метою економії часу ...»* [214];
- *«засмітив земельну ділянку будівельними відходами»* [1132], без вказівки на

приписи порушуваних НПА.

Така неконкретизованість видається неприпустимою з погляду усталених правил кваліфікації злочинів, передбачених нормами КК із бланкетними диспозиціями. Треба підтримати О. О. Пенязькову, яка наголошує на необхідності вказівки у рішенні суду не лише на відповідні положення природоохоронного законодавства, а й на конкретні пункти посадових інструкцій, відповідно до яких на винуватого покладался обов'язок вживати належних заходів щодо недопущення забруднення об'єктів НПС, зокрема, земельних ділянок [837, с. 122].

У вироку одного з судів зазначається, що «згідно з наказом Особу-1 призначено на посаду водія та ознайомлено з посадовою інструкцією, в якій вказано, що відповідно до пунктів 6.1, 6.2, 6.4 він несе відповідальність за ...» [360].

Подібні посилання виправдано містяться і в деяких інших актах правозастосування, хоч інколи суди обмежуються банальними вказівками на «несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків, передбачених його посадовою інструкцією» (див., наприклад [861]).

Проаналізувавши майже 60 судових рішень, ухвалених за ст. 239 КК України, констатую, що найчастіше обвинуваченим інкримінуються такі діяння: злив або закопування відходів життєдіяльності тварин [224; 271; 334]; неправомірне розміщення будівельних, побутових [257; 285; 355] або біологічних відходів [356]; злив забруднених виробничих стічних вод [226; 1152]; незаконний скид масла кам'яного вугілля [232] тощо. Інколи забруднення або псування земель супроводжується незаконним зняттям ґрунтового покриву земель (див., наприклад [222]), яке має отримувати додаткову правову оцінку з посиланням на ст. 53-3 (53-4) КУПАП або ст. 239-1 КК України.

Однією з указаних у ст. 239 КК України ознак «спеціальних правил» є те, що вони мають стосуватися виключно поводження з речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, які в розглядуваному складі злочину виступають знаряддям вчинення посягання. Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що в абсолютній більшості випадків таким знаряддям виступають відходи (детальніше про це див. наступну роботу [859]).

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, визнається закінченим з моменту, коли забруднення або псування земель **створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля**. Не вдаючись до детального висвітлення кожного з наведених у доктрині поглядів щодо вказаної ознаки⁶⁴, лише зазначу, що, на мою думку, найбільш обґрунтованою є позиція тих вчених, які саму собою передбачену деякими нормами чинного КК України можливість настання тяжких наслідків вважають своєрідним суспільно небезпечним наслідком. Йдеться про так звані делікти поставлення в небезпеку («делікти створення небезпеки»), які спричиняють об'єкту кримінально-правової охорони принаймні організаційну шкоду. Представники цього підходу наголошують, що внаслідок вчинення суспільно небезпечного діяння створюються такі умови, які за свого закономірного розвитку могли б заподіяти істотну шкоду для правоохоронюваного інтересу [111, с. 473–475; 624, с. 23–24; 962, с. 88; 1051, с. 71–72; 1209, с. 68–69]. Як справедливо зауважує

⁶⁴ Відповідне питання стало основним предметом дослідження та було ретельно розглянуто Ю. Бурачинською [158], а також В. П. Тихим [1017, с. 7]. Про це також див. наступні роботи автора дисертації [452; 455].

М. І. Панов, делікти створення небезпеки порушують стан захищеності, безпеки суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону [613, с. 124].

Аналізуючи відповідну ознаку складу злочину, першочергово необхідно звернутися до положень ППВСУ від 10 грудня 2004 р., в якій міститься перелік правових орієнтирів, що використовуються у процесі встановлення наслідків злочинних посягань на довкілля. Зокрема, у п. 7 зазначеної постанови «створення небезпеки для життя і здоров'я людей» тлумачиться як забруднення НПС чи вчинення інших протиправних дій, яке могло призвести до загибелі хоча б однієї людини, масових захворювань людей, зараження хоча б однієї людини епідемічним або інфекційним захворюванням, зниження тривалості життя чи імунного захисту людей, відхилень у розвитку дітей тощо.

Небезпека для довкілля – це загроза настання таких наслідків, як-от: загибель тварин (диких, домашніх), рослин; деградація земель; настання інших негативних змін біологічного, хімічного і фізичного складу земель; забруднення водних об'єктів і загибель водних біоресурсів тощо [522, с. 104].

У вітчизняних дослідників не викликає сумнівів той факт, що для встановлення наслідків у виді «створення небезпеки» насамперед необхідно з'ясовувати *реальність* можливості спричинення шкоди відповідному порядку суспільних відносин у майбутньому.

Якщо доказування факту вчинення суспільно небезпечного діяння, пов'язаного з порушенням відповідних правил, що спричинило забруднення або псування земель, загалом не викликає особливих складнощів у правозастосовних органів, то створення зазначеної небезпеки як різновид суспільно небезпечних наслідків довести інколи буває досить непросто. Аналізуючи критерії визначення реальності небезпеки спричинення шкоди, В. В. Локтіонова безспідставно зазначає, що в цьому разі необхідно брати до уваги такі фактори: 1) існування джерела ризику; 2) присутність цього джерела ризику в шкідливій для людини чи довкілля дозі; 3) схильність населення, тваринного або рослинного світу до впливу згаданої токсичної речовини [660, с. 152–153]. Отже, варто погодитися з О. О. Пенязьковою, котра звертає увагу на те, що, здійснюючи кваліфікацію за

ст. 239 (як і ст. 239-1 КК України), потрібно збирати докази, які підтверджують той факт, що внаслідок вчинення особою суспільно небезпечного діяння було створено небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля [838, с. 140].

Виявляється, однак, що під час застосування ч. 1 ст. 239 КК України така вимога виконується далеко не завжди. Наприклад, за результатами вивчення матеріалів судової практики можна виділити щонайменше чотири варіанти описання і встановлення ознаки створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Варіант 1. Найбільш обґрунтованим вважаю підхід тих судів, які при доведенні факту створення небезпеки посилаються на висновки експертів або звіти інших фахівців (переконливішим є перший варіант), в яких прямо вказується на те, що забруднення або псування земель призвело до створення таких суспільно небезпечних наслідків (у загальному масиві кількість таких рішень сягає 15 %).

Зокрема, один із судів послався на висновок ННЦ «Інституту ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського», яким підтверджено забруднення діями Особи-1 ґрунтів, яке створило небезпеку забрудненню ґрунтових вод [358] (див. також наступні судові рішення [214; 265; 271; 283]).

Варіант 2. Деякі суди, вказуючи на перевищення рівня небезпечних речовин, доводять, що саме воно призвело до створення небезпеки, наявність якого обґрунтовується лише власним переконанням суду (37 % рішень).

Скажімо, в одному з рішень зазначається, що Особа-1 забруднив земельну ділянку відходами, створивши небезпеку для життя, здоров'я людей та довкілля, яка проявилась у накопиченні в ґрунті токсичних сполук, хвороботворних бактерій та паразитів [223] (див. також наступні судові рішення [307; 1115]).

Основною вадою такого підходу є те, що, констатуючи зазначені перевищення, суди фактично жодним чином не обґрунтовують ту обставину, що в їх результаті було створено відповідну небезпеку. Тому заслуговує на увагу позиція тих судів, які задля додаткового обґрунтування створення небезпеки для довкілля вказують на те, у скільки разів рівень шкідливих речовин перевищує належний.

Зокрема, визнаючи Особу-1 винною у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, один із судів зафіксував як елементний склад відходів, які

забруднили землі, так і те, що їхній вміст перевищував норми: кадмію – в 53 рази, міді – в 169 разів, хрому – в 9 разів, цинку – в 4,6 раза тощо [340].

Варіант 3. Куди серйозніші нарікання викликає поширена судова практика банальної констатації не підтвердженого жодними доказами «створення небезпеки» (35 % випадків).

З'ясувавши, що Особа-1 при здійсненні діяльності з вирощування свиней, не отримавши дозвіл на розміщення відходів, утилізував відходи життєдіяльності свиней з 3 наявних свинарників на прилеглий до них території площею 0,2504 га, яка є пасовищами, один із судів обмежився констатацією того, що внаслідок цього були забруднені землі і створена небезпека для життя, здоров'я людей і НПС [324].

Аналогічні помилки допускали і деякі інші суди [935; 1130].

Варіант 4. Найбільш неприйнятними є випадки, коли у рішеннях судів створення відповідної небезпеки взагалі не згадується (7 % рішень).

Визнаючи Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, Жидачівський районний суд Львівської області обмежився вказівкою на те, що Особа-1 розмістив відходи шляхом зсипання їх на поверхневий шар ґрунту, що призвело до заподіяння збитків у розмірі 46 370 грн [218].

Лише на матеріальні збитки забруднення або псування земель вказували і деякі інші суди [235; 303; 341]

За відсутності реальної загрози заподіяння шкоди для життя, здоров'я людей чи довкілля внаслідок порушення спеціальних правил вчинене має тягнути відповідальність за ст. 52 КУпАП. Вибірковий аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що до відповідальності за останньою притягаються особи, яким інкримінують вчинення таких діянь з відповідними наслідками:

- несанкціонований скид каналізаційних стоків, який призвів до забруднення земельної ділянки площею 1 215 м² [955];
- несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилося 3 млн 789 тис. т побутових відходів [913];
- забруднення ґрунтів, що призвело до перевищення встановлених норм ГДК за неполярними вуглеводнями (нафтопродукти) [939];

- забруднення земельної ділянки неочищеними стічними водами, які потрапляли до р. Сугоклея [903];
- забруднення земельної ділянки загальною площею 256,04 м² залишками нафтопродуктів [895] тощо.

З огляду на те, що при притягненні до кримінальної відповідальності за ст. 239 КК України у 7 % випадків суди взагалі не згадували про створення небезпеки, в 35 % без будь-яких обґрунтувань констатували її як логічний наслідок факту забруднення або псування земель, вимушений зазначити, що в одних випадках як злочин, а в інших – як адміністративне правопорушення кваліфікувалися, наприклад, такі дії:

Злочин, передбачений ст. 239 КК України	Адміністративне правопорушення, передбачене ст. 52 КУпАП
1. Розміщення будівельних відходів на ґрунті площею 40 м²	1. Забруднення земельної ділянки площею 256,04 м² залишками нафтопродуктів
2. Забруднення земельних ресурсів у результаті перевищення норм ГДК та фонових значень за нітратами, сульфатами	2. Забруднення ґрунтів, що призвело до перевищення встановлених норм ГДК за неполярними вуглеводнями
3. Розміщення відходів на території площею 0,2504 га	3. Несанкціоноване розміщення сміттєзвалища, на якому знаходилося 3 млн 789 тис. т (!) побутових відходів
4. Забруднення земельної ділянки гнієвмісткими стічними водами	4. Забруднення земельної ділянки неочищеними стічними водами
5. Забруднення, в результаті якого відбулося просочування забруднених речовин до ґрунту	5. Несанкціонований скид каналізаційних стоків, який призвів до забруднення земельної ділянки площею 1 215 м ²

Цілком очевидно, що першопричиною такої неприпустимої ситуації є оцінний характер передбаченої ч. 1 ст. 239 КК України ознаки «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля», а також відсутність чітких критеріїв визначення реальності настання фізичної або екологічної шкоди⁶⁵. Тому закономірно постає питання про відмову від аналізованої криміноутворювальної ознаки щодо складу злочину «забруднення або псування земель».

Зокрема, Г. С. Крайник переконаний у тому, що суспільно небезпечний наслідок у виді створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля у ч. 1 ст. 239 КК України не досягає ступеня суспільної небезпечності, а тому в уточненій

⁶⁵ Тут пригадуються слова В. В. Локтіонової про те, що досить важко визначити, наприклад, яку загибель тварин спричинить забруднення – масову (рівень смертності перевищує середньостатистичний у 3 або більше разів) або загибель, при якій певний рівень перевищено в 1,5–2 рази або в меншу чи більшу кількість разів [658, с. 222].

нормі варто закріпити мінімальним наслідком реальну шкоду у виді середньої тяжкості тілесних ушкоджень [603, с. 148]. Інші ж науковці, навпаки, наполягають на доцільності збереження у межах ч. 1 ст. 239 КК України кримінальної відповідальності за створення небезпеки для потерпілого. Зокрема, визнаючи наявність численних помилок у процесі застосування ст. 239 КК України на кшталт тих, які зазначалося вище, М. В. Іщенко вважає, що вони свідчать не про необхідність декриміналізації зазначеного наслідку, а вдосконалення правозастосування [522, с. 104]. Зайвим підтвердженням складності розглядуваного питання може бути той факт, що в іноземному законодавстві також відсутній уніфікований підхід, зокрема щодо законодавчого опису наслідків кримінально караних діянь, подібних за змістом до передбачених ст. 239 КК України.

Аналізуючи відповідну проблематику, треба зазначити, що і вітчизняні, і зарубіжні науковці тривалий час не можуть визначитися з відповіддю на більш глобальне питання – про доцільність описання наслідків екологічних злочинів за допомогою понять, які здебільшого ґрунтуються на судженнях правозастосовних органів. С. Б. Гавриш щодо цього пише, що без розробки критеріїв формалізації оціночних понять в екологічних злочинах, визначення параметрів (масштабу, розмірів тощо) прояву і встановлення їхніх наслідків названі норми або майже не будуть застосовуватись, або будуть підставою для виправданої законом сваволі [377, с. 282]. Подібно висловлюється і В. В. Локтіонова [660, с. 11].

Натомість О. Л. Дубовик вбачає у використанні оціночних понять, за допомогою яких нерідко позначаються суспільно небезпечні наслідки екологічних злочинів, певний позитивний прогностичний ефект [1031, с. 681]. Однак я переконаний у тому, що вітчизняне кримінальне право все ж має рухатись у напрямі максимально можливої формалізації суспільно небезпечних наслідків таких злочинів. Розмірковуючи над варіантами удосконалення, зокрема, ст. 239 КК України, треба виходити з необхідності одночасного врахування:

1) тенденцій сформованої судової практики, аналіз якої засвідчує, що: в 66 % рішень, в яких робилося посилення на створення небезпеки, йшлося про «створення небезпеки для довкілля»; в інших 34 % випадків суди вказали на одночасне

створення небезпеки і для життя, і для здоров'я людей, і для довкілля; про створення небезпеки лише для життя і здоров'я людей не згадується в жодному рішенні;

2) позитивного іноземного досвіду кримінально-правової протидії проявам забруднення або псування земель. Зокрема, на увагу заслуговує досвід:

2.1) Австрії та Латвії, в яких злочинним визнається таке забруднення земель, яке призвело до: а) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей, або б) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу, або в) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря, або г) витрат на ліквідацію забруднення понад 50 тис. євро (статті 180–181 КК Австрії) та значної шкоди НПС, майну чи економічним інтересам (ч. 2 ст. 102 КК Латвії). Як бачимо, незважаючи на віднесення відповідних діянь до злочинів проти НПС, крім шкоди довкіллю, парламентарії цих країн визнали злочинним і те забруднення, яке призвело до майнової шкоди;

2.2) країн «групи СНД», парламентарії яких узагалі відмовилися від вказівки на «створення загрози для життя, здоров'я людей» на користь формулювання «що спричинило шкоду здоров'ю людини». Водночас вважаю за потрібне вказати у ст. 239 КК України на конкретний прояв шкоди здоров'ю людини у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи кільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому»;

3) досвіду більш вдалого законодавчого оформлення інших норм, розміщених у розд. VIII Особливої частини КК. Зокрема, загалом на схвальну оцінку заслуговує концептуальний підхід, використаний законодавцем для позначення суспільно небезпечних наслідків як ознаки складу злочину, передбаченого ст. 246 КК України. Нагадаю, що після нещодавнього вдосконалення у цій статті (на кшталт розглянутих вище норм кримінальних кодексів Австрії та Латвії) злочинним визнається діяння, що заподіяло істотну шкоду, яка, поруч з істотною шкодою НПС, була формалізована і в конкретному розмірі матеріальних збитків – 20 і більше НМДГ⁶⁶. Водночас згадувана вище вказівка (поряд із завданням істотної шкоди) і на

⁶⁶ О. О. Дудоров та Є. О. Письменський також підтримують подібний варіант удосконалення законодавства, за якого зберігатиметься можливість визнання заподіяної екологічної шкоди істотною і в тому разі, коли вона в майновому еквіваленті є меншою за 20 НМДГ [461, с. 7].

конкретну шкоду здоров'ю людини дасть змогу врахувати дещо відмінну юридичну природу злочинів, передбачених статтями 239 та 246 (як і статтями 239-1, 248 та 249 КК України), зокрема те, що характер забруднення або псування земель припускає значно більшу ймовірність завдання саме шкоди здоров'ю людини.

Але у контексті обґрунтування пропонованих змін ще важливішим є те, що і при нещодавньому та вже згаданому оновленні редакції ст. 254 КК України вітчизняний законодавець замість традиційних оцінних ознак, вживаних, зокрема, у статтях 239 та 239-1 КК України, також віддав перевагу використанню формалізованих у грошовому вимірі показників «істотної» (ч. 2) та «тяжкої шкоди» (ч. 4). Загалом, якщо не брати до уваги інші аспекти згаданого «удосконалення», такий крок заслуговує на підтримку, адже засвідчує прагнення парламентаріїв уніфікувати та підвищити ефективність практики кримінально-правової протидії відповідним суспільно небезпечним проявам. Водночас, навіть підтримуючи рух у напрямі максимальної формалізації відповідних криміноутворюючих та кваліфікуючих ознак, я не можу погодитися з рішенням ВРУ щодо пов'язування передбачених у ч. 2 та ч. 4 ст. 254 КК України «істотної» та «тяжкої шкоди» **виключно** з настанням наслідків майнового характеру (250 та 1 000 і більше НМДГ відповідно). Видається, що з урахуванням місцерозташування аналізованої заборони у системі Особливої частини КК України у примітці статті неодмінно мало б бути вказано і на іншу шкоду, завдану НПС, як це і було зроблено у ст. 246 КК України.

Визнаючи необхідність збереження в ч. 1 ст. 239 КК України і наслідків у виді так званої екологічної шкоди, вважаю, що вони мають бути сформульовані за допомогою вказівки на «істотну шкоду довкіллю» – як це і передбачено у статтях 246, 248 та 249 КК України, а не на «загрозу довкіллю», про яку йдеться в чинній редакції ст. 239 та деяких інших нормах, зосереджених у розд. VIII Особливої частини КК. Необхідність відмови від украї невдалого словосполучення «що спричинило загрозу довкіллю» пояснюється такими обставинами:

- по-перше, розміщенням аналізованої заборони серед злочинів проти довкілля, звідки випливає те, що довкілля виступає родовим об'єктом цієї групи злочинів, а отже, завжди зазнає шкоди при їхньому вчиненні;

– по-друге, за умови збереження формулювання «створило небезпеку для довкілля» неминуче поставатиме (точніше – вже постало) питання про розмежування розглядуваного злочину та правопорушення, передбаченого ст. 52 КУпАП; водночас чимало таких адміністративних правопорушень, як було показано вище, не просто створюють загрозу, а спричиняють цілком реальну шкоду довкіллю. Виходить, що до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, діяння яких лише призвели до створення небезпеки довкіллю, тоді як до адміністративної – навіть якщо відповідними діями була заподіяна така шкода.

Зважаючи на викладені аргументи, пропоную у ч. 1 ст. 239 КК України вказати на «істотну шкоду довкіллю», водночас розкривши параметри такої шкоди в примітці згаданої статті; заподіяння ж забрудненням або псуванням земель «неістотної» шкоди довкіллю кваліфікуватиметься за ст. 52 КУпАП.

Щодо порядку визначення зазначеної матеріальної шкоди, то очевидно, що це має здійснюватися відповідно до згаданої вище спеціальної Методики від 27 жовтня 1997 р., вивчення положень якої дає змогу стверджувати, що вирахована згідно з нею матеріальна шкода цілком може вважатися об'єктивним відображенням завданої шкоди довкіллю, адже вона враховує, наприклад, такі суто «екологічні» показники, як-от: коефіцієнт забруднення земельної ділянки, що характеризує кількість забруднюючої речовини в об'ємі забрудненої землі залежно від глибини просочування; коефіцієнт небезпечності забруднюючої речовини; коефіцієнт еколого-господарського значення земель тощо.

На користь викладеної пропозиції *de lege ferenda* свідчить і та обставина, що за відсутності наразі чітких нормативних критеріїв встановлення «створення небезпеки для довкілля», передбаченого ч. 1 ст. 239 КК України, деякі суди вже зараз, не чекаючи реакції законодавця на цю проблему, у своїх рішеннях прямо вказують на те, що загроза довкіллю полягала у заподіянні матеріальних збитків [306].

Стосовно ж конкретного розміру матеріальних збитків, які повинні визнаватися «істотною шкодою», то він, вочевидь, мав би бути визначений вузькопрофільними спеціалістами на підставі проведення відповідних досліджень. Однак поки що на проведення згаданих досліджень розраховувати не доводиться.

Проаналізувавши практику застосування ст. 239 КК України, мною було встановлено, що середній розмір матеріальних збитків кримінально караного забруднення або псування земель складає близько 125 тис. грн. Утім, до цього показника потрібно ставитися досить обережно, оскільки:

1) хоч він був визначений без урахування тих проявів забруднення або псування земель, які призвели до багатомільйонних збитків (в одному з випадків такий розмір сягнув 279 млн (!) 305 тис. грн) і були кваліфіковані за ч. 2 ст. 239 КК України, його «середність» значною мірою була викривлена за рахунок 5–6 випадків, в яких розмір збитків склав від 281 тис. до 981 тис. грн. Без урахування цих нетипово високих показників середній розмір збитків вже становить «лише» близько 78 тис. грн (найменший показник – 6 126 грн, найбільший – 133 тис. грн);

2) як відомо, на відміну від ст. 246 КК України, у ч. 1 ст. 239 КК України і досі відсутня вказівка на істотну шкоду. Вочевидь, саме і лише цієї обставиною можна пояснити той факт, що у понад 50 % проаналізованих матеріалів, в яких, припускаю, розмір збитків був значно меншим, суди просто не згадують про них, що, знову ж, ставить під сумнів об'єктивність з'ясованого показника (очевидно, з необхідністю подальшого уточнення в сторону зменшення);

3) відповідний показник був обчислений у гривнях, а не в НМДГ, що не дає змогу повною мірою врахувати факт щорічного збільшення останнього.

Зважаючи на вказані обставини, вважаю, що при обґрунтуванні відповідного показника повинні враховуватися не лише згадані реалії правозастосування, а й останні тенденції законотворчості. Зокрема на особливу увагу заслуговує те, що:

– по-перше, усвідомлюючи очевидну завищеність встановлених у 2018 р. показників істотної шкоди та тяжких наслідків незаконної порубки лісу (2 тис. та 5 тис. НМДГ відповідно), а також визнаючи, з одного боку, критичний стан вітчизняного лісового фонду, а з іншого – неефективність кримінально-правової протидії відповідним суспільно небезпечним проявам, парламентарі при вдосконаленні ст. 246 КК України зупинилися на значно нижчих, порівняно з передбаченими, наприклад, ст. 248 КК України (250 і більше НМДГ) показниках істотної шкоди та тяжких наслідків (20 і 60 НМДГ).

Визнаючи злободенність проблеми незаконної порубки лісу, дозволю собі припустити, що проблема охорони земель в Україні є не менш актуальною, а відсутність значної уваги до неї пояснюється лише тим, що ґрунтова маса не відправляється за кордон. З огляду на сказане, вважаю, що при удосконаленні ст. 239 КК України за основу мають бути взяті саме ті орієнтири, що й при удосконаленні ст. 246 КК України, а не очевидно завищені показники «істотної» та «тяжкої шкоди», що передбачені чинною редакцією ст. 254 КК України;

– по-друге, треба враховувати і положення ст. 239-1 КК України, в якій формалізований показник *кваліфікуючої* ознаки у виді «матеріальної шкоди у великому розмірі» визначений на рівні 100 і більше НМДГ. За таких умов стає очевидним, що відповідний показник «істотної шкоди» як *криміноутворювальної* ознаки, який, на мою думку, у статтях 239 та 239-1 КК України варто уніфікувати, має бути значно нижчим за вказаний показник, з яким пов'язується диференціація кримінальної відповідальності;

– по-третє, зважаючи на, з одного боку, закріплення конституційного імперативу щодо визнання саме землі (навіть не лісу, повітря, надр тощо) *основним* національним багатством нашої держави, а з іншого – на фактично «непоновлюваність» земельних ресурсів (знову ж, на відміну, скажімо, від лісів, тваринного чи рослинного світу тощо), пропоную зменшити цей показник до 10 НМДГ. Ті ж прояви забруднення або псування земель, які спричинили шкоду у більшому розмірі, мають визнаватися такими, що заподіяли «значну» та «тяжку» шкоду, про що докладніше йтиметься в підрозділі 2.4 дисертації.

Отже, проаналізувавши відповідні правозастосовні матеріали, доктринальні підходи, національний та іноземний досвід кримінальної правотворчості у цій частині, роблю висновки про необхідність заміни вживаного у ч. 1 ст. 239 КК України формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» на зворот «яким завдано істотну шкоду, або спричинило через необережність легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому» та доповнення

відповідної кримінально-правової заборони приміткою такого змісту: «У цій статті⁶⁷ істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує НМДГ, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу».

Пристаючи до аналізу об'єктивної сторони злочину, передбаченого *ст. 239-1 КК України*, треба нагадати, що деякі аспекти відповідної проблематики вже були висвітлені в попередньому підрозділі роботи. Тому далі, аби уникнути зайвого дублювання тексту, я здебільшого зупинюся лише на тих питаннях, які не були охарактеризовані раніше.

Отже, об'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, полягає у 1) незаконному заволодінні ґрунтовим покривом земель, 2) якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля.

Як зазначалося вище, в юридичній літературі *заволодіння* ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель найчастіше асоціюється зі зняттям та перенесенням такого шару [81, с. 485; 123, с. 38; 699, с. 51; 800, с. 125]. На думку П. С. Берзіна, оскільки незаконне зняття саме собою не здатне утворити викрадення майна при крадіжці або вчиненні грабежу, дії, пов'язані з незаконним зняттям ґрунтового покриву земельної ділянки з метою подальшого його обернення на свою користь або користь інших осіб (зокрема, перенесення такого покриву на простір іншої ділянки), за інших необхідних умов треба кваліфікувати як закінчений злочин, передбачений ч. 1 або ч. 2 ст. 239-1 КК України, та готування чи замах на крадіжку чи грабіж [130, с. 48]. Викладену думку поділяє й О. О. Пенязькова [838, с. 114].

Однак існує й інший підхід, у межах якого зазначається, що для кваліфікації дій особи як «заволодіння» не має значення спосіб (таємно, відкрито тощо) та мета (наприклад, полегшення доступу до корисних копалин) зняття та перенесення ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель [953, с. 213]. Видається, що саме таке трактування є більш обґрунтованим, адже те, в який спосіб знятий із поверхні земельної ділянки шар, який набуває ознак рухомого майна, буде використаний надалі, перебуває поза межами складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України.

⁶⁷ Далі буде доведено необхідність закріплення у відповідній примітці єдиних уніфікованих показників шкоди, про які йдеться у статтях 239, 239-1, 239-2 та новій 239-3 КК України.

«У зв'язку з цим, – зазначає О. О. Дудоров, – якщо особа вчиняє дії, які полягають у користуванні або розпорядженні незаконно знятим нею покривом земельної ділянки, то вчинене охоплюється ст. 239-1 і додаткової кваліфікації за нормами КК про корисливі злочини проти власності не потребує» [777, с. 803].

Правильність саме такого (умовно другого) підходу підтверджується і матеріалами судової практики, аналіз якої засвідчує, що в жодному випадку притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 239-1 КК України дії винних осіб, навіть незважаючи на подальше розпорядження знятою ґрунтовою масою, не кваліфікувалися за сукупністю, зокрема, зі ст. 185 КК України.

Зняття ґрунтового покриву земельних ділянок без спеціального дозволу означає самовільне відокремлення його від поверхні землі [943, с. 92]. Перенесення ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель полягає у переміщенні за відсутності спеціального дозволу або з порушенням умов його видачі раніше знятої ґрунтової маси (ґрунту) з території однієї земельної ділянки на іншу будь-яким способом (зокрема, шляхом використання різних транспортних засобів; інструментів різного господарсько-побутового призначення тощо) [127, с. 11].

З урахуванням того, що зняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель нерідко здійснюється «для полегшення доступу до запасів корисних копалин», не виключена можливість кваліфікації таких дій за сукупністю злочинів, передбачених статтями 239-1 та 240 КК України (див., наприклад [1129]). Якщо зняття ґрунту здійснюється для незаконного видобування бурштину, то відповідні дії можуть кваліфікуватися за сукупністю ст. 239-1 та новою ст. 240-1 КК України.

Заволодіння ґрунтовим покривом земель тягне кримінальну відповідальність лише за умови його **незаконності**, наявність якої значна частина дослідників, керуючись логічним тлумаченням кримінального закону (місце заборони в системі Особливої частини КК України), пов'язує з порушенням приписів ст. 168 ЗК України та Порядку від 4 січня 2005 р. З них випливає, що дозвіл на зняття та перенесення ґрунтового покриву може отримати лише власник земельної ділянки або землекористувач. Однак ще раз нагадаю, що завдяки системному тлумаченню норм адміністративного та кримінального законодавства, буквальному та

історичному тлумаченню положень КК України, з огляду на притаманну посяганням на власність етимологію терміна «заволодіння», а також на правило «усі сумніви – на користь особи, діяння якої кваліфікується» треба зробити висновок про те, що за незаконне заволодіння поверхневим шаром земель за чинною редакцією ст. 239-1 КК України можуть відповідати лише ті особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на праві власності (землекористування). Якщо ж тлумачити незаконне заволодіння ґрунтовим покривом землі як зняття та перенесення ґрунтового покриву земельної ділянки без спеціального дозволу (або з порушенням порядку), то, як це не парадоксально виглядає, поза сферою застосування ст. 239-1 КК України можуть опинитися дії осіб, які незаконно знімають та переносять ґрунтовий покрив із земельних ділянок, які є для них чужими. Звернемося до матеріалів практики.

Одним із судів постановою про порушення кримінальної справи була скасована через те, що «Особа-1 вимог Порядку не порушував, оскільки не є власником цих ділянок» [99]; в іншому ж випадку суд звернув увагу на те, що «ч. 2 ст. 168 ЗК України стосується лише власників земельних ділянок (землекористувачів)» [1126].

Загалом за результатом наскрізного аналізу правозастосовних матеріалів за ст. 239-1 КК України не було виявлено жодного випадку притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які знімали поверхневий шар належних їм на відповідному правовому титулі земель.

Злочин, передбачений ч. 1 ст. 239-1 КК України, визнається закінченим із моменту **створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля**, зміст якої вже був розкритий вище. Якщо такої небезпеки створено не було, то вчинене має розцінюватися як відповідний адміністративний проступок (ст. 53-4 КУпАП).

Одним із судів встановлено, що Особа-1 самовільно зняв верхній шар ґрунту площею 0,7 га. Такі дії ОДР були кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-1 КК України. Однак, розглянувши матеріали провадження, суд, незважаючи на те, що дії Особи-1 призвели до пошкодження зелених насаджень дерев до ступеня припинення росту, зокрема 2 осик, сосни, 2 беріз, верби, кущів крушини (14 штук), зробив висновок про те, що даних, які б вказували, що такими діями створено небезпеку для життя, здоров'я чи для довкілля, не встановлено, а тому Особу-1 треба виправдати [337].

Виявлені у процесі аналізу ознак об'єктивної сторони розглядуваного злочину особливості спонукали мене висловити певні міркування щодо вад та, відповідно, напрямів удосконалення ч. 1 ст. 239-1 КК України, зокрема, в частині вказівки на наслідки у виді «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи для довкілля».

По-перше, у практиці застосування ст. 239-1 КК України відсутні прецеденти інкримінування особам такої ознаки, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей». І цьому факту є просте та доволі логічне пояснення, адже досить складно уявити собі незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земельної ділянки, яке створило небезпеку для життя чи здоров'я людей. Тому правильність такого варіанту описання суспільно небезпечних наслідків як криміноутворювальної ознаки вказаного злочину виглядає сумнівною [742, с. 418–422].

По-друге, коментуючи ст. 239-1 КК України, як приклад створення згаданої небезпеки для життя чи здоров'я людей О. О. Дудоров наводить ситуацію, коли у випадку зняття ґрунтового покриву на схилі інша частина ґрунту може прийти в рух і призвести до зсуву ґрунту, що своєю чергою може викликати руйнування будівлі [777, с. 805]. Утім, очевидно, що навіть за відсутності згадування про створення небезпеки саме для життя або здоров'я людей, такі дії мали б бути визнані злочинними за ознакою створення небезпеки для довкілля.

Однак чи не головна проблема об'єктивної сторони аналізованого складу злочину полягає саме у тому, що, як зауважує О. О. Дудоров, «вказана небезпека для довкілля фактично притаманна будь-якому незаконному заволодінню ґрунтовим покривом землі, адже земельна ділянка, з поверхні якої знімається вказаний покрив, втрачає свою властивість слугувати середовищем росту рослин» [777, с. 805].

Отже, маємо констатувати, що, як і в аналогічній ситуації зі ст. 239 КК України, у ч. 1 ст. 239-1 КК України відсутні чіткі критерії відмежування аналізованого злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 (як і 53-3) КУпАП, що призводить до вибіркового застосування кримінального закону та інших негативних наслідків. Зокрема, аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше (62,5 % випадків) свідченням передбаченого ч. 1 ст. 239-1 КК України «створення небезпеки для довкілля» суди

визнають «порушення ландшафтної цілісності територій», яке або супроводжується такими наслідками, як «знищення рослинного покриву, що потребує відновлення і унеможливорює використання земельної ділянки за цільовим призначенням» [186; 204; 228], або саме собою, на думку суду, «визнається небезпечним для довкілля через пошкодження об'єктів ПЗФ місцевого значення» [175].

А один із судів взагалі обмежився вказівкою на те, що *«Особою-1 було знято та перенесено ґрунтовий покрив без спеціального дозволу»* [311] – тобто, як і в деяких інших випадках застосування ст. 239 КК України, суд «забув» про наявність у ч. 1 ст. 239-1 КК України такої обов'язкової ознаки складу злочину, як «створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля».

Водночас у вже згаданому випадку суд не визнав небезпечним для довкілля незаконне заволодіння ґрунтовим покривом земель, яке призвело до пошкодження до ступеня припинення росту 2 осик, сосни, 2 беріз тощо [337], хоча очевидно, що такі наслідки не можна вважати менш небезпечними для довкілля.

Намагаючись навести хоча б якісь більш-менш чіткі та об'єктивні орієнтири для відмежування деліктів, передбачених ст. 239-1 КК України та ст. 53-4 КУпАП, О. С. Олійник зазначає, що наявність загрози настання відповідних наслідків вирішується зокрема на підставі площі, з якої знято відповідний шар [800, с. 127; 1249, с. 123]. Однак чи не найбільший її (площі) розмір (0,7 га) був зафіксований саме в тому випадку, коли суд констатував відсутність небезпеки, тимчасом як у наведених вище прикладах притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 239-1 КК України її розмір складав 0,07 га, 0,45 га, 0,25 га, 0,48 га, 0,1 га. Якщо порівняти, то у деяких випадках притягнення до адміністративної відповідальності за ст. 53-4 КУпАП площа земельної ділянки, з якої знімається поверхневий шар, сягала 0,32 га [934] та 0,06 га [908], тобто це розмір, цілком зіставний, а подекуди і більший, ніж у відповідних кримінальних провадженнях.

Зважаючи на представлені аргументи та наведені приклади, очевидною виглядає необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України. І переконаний у тому, що, незважаючи на дещо відмінну юридичну природу, концептуально відповідні зміни мають бути аналогічні тим, які вже пропонувалися під час аналізу ст. 239

КК України, тобто це заміна вжитого у ч. 1 ст. 239-1 КК України формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» на зворот «які призвели до істотної шкоди». Щодо розміру такої істотної шкоди, то він, по-перше, мав би бути ідентичним до аналогічного показника, пропонованого у ст. 239 КК України, а, по-друге, повинен визначатися на підставі Методики від 25 липня 2007 р.

Вважаю, що ухвалення зазначених, а також інших змін до ст. 239-1 КК України (про них йтиметься далі), які, зокрема, розширять коло суб'єктів злочину власниками і землекористувачами, дасть змогу створити більш дієвий кримінально-правовий механізм протидії проявам незаконного зняття поверхневого шару земель та змінить на краще наявну ситуацію, коли понад за 10 років існування досліджуваної норми до відповідальності за нею було притягнуто... **вісім (!)** осіб. Водночас маю зауважити, що така «переконаність» ґрунтується не лише на теоретичних аргументах, а й на конкретних матеріалах практики застосування ст. 53-3 КУпАП, які свідчать, що сьогодні до адміністративної відповідальності притягаються особи, які, наприклад, допустили незаконне зняття та перенесення ґрунтового покриву земельних ділянок: площею 6,23 га, яке завдало шкоду на суму 109 741 грн [914]; площею 1,5 га, шкода – 52 657 грн [896]; площею 1,84 га, шкода – 57 826 грн [905]; площею 1,11 га, шкода – 28 655 грн [958]; площею 0,35 га, шкода – 10 609 грн [954]; а також площею 1,13 га [899]; 9,05 га [954]; 9,65 га [957].

Як бачимо, незважаючи на те, що як площа земель, з яких незаконно знімається ґрунтовий покрив, так і розмір завданої цими діями шкоди, є не те що співставними, а зазвичай у 10 і більше разів перевищують аналогічні показники, про які йшлося в аналізованих вище кримінальних провадженнях, через недосконалість законодавства (насамперед кримінального) ці прояви суспільно небезпечної поведінки кваліфікуються за ст. 53-3 КУпАП.

Прикметно, що і в матеріалах багатьох проваджень, відкритих за статтями 197-1 та 240 КК України, також фігурує інформація про незаконне зняття поверхневого шару на, без перебільшення, величезних площах земель, яке здійснюється для подальшого видобування корисних копалин і супроводжується завданням насправді великої матеріальної шкоди (5,5 га та 100 254 грн [174];

213,05 га 162 168 грн [328]; 0,8 га та 9 604 грн [316]). В одному з рішень прямо вказується на те, що Особа-1 здійснив виїмку ґрунту на земельній ділянці площею 0,07 га, внаслідок чого вона стала непридатною для використання, а також спричинив шкоду в розмірі 18 166 грн [927]. Незважаючи на зазначені обставини, які достатньою мірою вказують навіть не на створення небезпеки, а на реальну шкоду для довкілля, у всіх цих випадках суди проігнорували необхідність кваліфікації дій винних осіб ще й за відповідними частинами ст. 239-1 КК України.

По-третє, у попередніх підрозділах цього дослідження вже зазначалося, що поліпшенню кримінально-правової охорони ґрунтів може сприяти ухвалення змін до ст. 239-1 КК України, які б забезпечили уніфіковане трактування ознак об'єктивної сторони складу аналізованого злочину. Для цього пропоную описати у ст. 239-1 КК України злочинне порушення земельного законодавства у сфері охорони ґрунтів, відмовившись від невдалого термінологічного звороту «незаконне заволодіння» на користь словосполучення «незаконне зняття поверхневого шару земель», як це свого часу рекомендувала зробити О. С. Олійник. На думку цієї авторки, суспільно небезпечне діяння у складі аналізованого злочину має бути позначене як «здійснення дій, спрямованих на зняття ґрунтового покриву» [798, с. 421]. Крім іншого, у разі реалізації такого підходу за вчинення злочину зможуть нести відповідальність і власники земельних ділянок (землекористувачі), й особи, які знімають поверхневий шар із неналежних їм земельних ділянок [777, с. 804].

Як бачимо, на відміну від деяких інших науковців, які об'єктивну сторону складу досліджуваного злочину пропонують описати за допомогою формулювання «незаконне зняття та перенесення» [124, с. 192; 687, с. 136], О. С. Олійник вказує лише на «зняття» ґрунтового покриву земельних ділянок і не згадує про «перенесення» такого покриву. Сама юристка пояснює це тим, що реальна шкода чи створення загрози спричинення реальної шкоди довкіллю спричиняється діями, направленими саме на незаконне зняття ґрунтового покриву землі [799, с. 251].

Викладена позиція заслуговує на підтримку. Справді, згадану вище шкоду довкіллю завдає незаконне «зняття» ґрунтового покриву земельних ділянок, а тому саме за вчинення цієї дії і має бути встановлено кримінальну відповідальність у

відповідних статтях (239-1, 239-2), розміщених у розд. VIII Особливої частини КК. Висловлену позицію підтримують і інші вчені [162, с. 254; 629, с. 109; 838, с. 194].

Якщо незаконне заволодіння ґрунтовим покривом за умов, вказаних у ст. 239-1, поєднується із самовільним зайняттям земельної ділянки, передбаченим ст. 197-1 КК України, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю цих злочинів. Водночас незаконне заволодіння родючим шаром ґрунту, знятим, наприклад, власником земельної ділянки і не використаним одразу під час проведення відповідних робіт, має кваліфікуватися як відповідний злочин проти власності [777, с. 806].

Об'єктивна сторона складу злочину, караного за *ст. 239-2 КК України*, полягає у незаконному заволодінні поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах. Незважаючи на наявність двох окремих норм, вживане у ст. 239-2 КК України поняття «заволодіння» потрібно вважати ідентичним за змістом до аналогічного поняття, яке розглядалося при характеристиці злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. Водночас, з огляду на історичне і системне тлумачення закону, під заволодінням поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду інколи розуміють штучне створення земельної ділянки, зокрема, шляхом наміву ґрунту за допомогою земснарядів та іншої техніки (так звані гідронаміви), вчинення інших дій зі зміни рельєфу земель водного фонду, викопування штучних водоймищ, влаштування гребель, дамб тощо [513, с. 233].

Проте вимушений ще раз звернути увагу на те, що викладена позиція є результатом тлумачення кримінального закону, причому явно не буквального. Перелічені вище протиправні дії, так би мовити, в ідеалі *de lege ferenda* мали б охоплюватися окремою кримінально-правовою заборonoю під назвою, наприклад, «Штучне утворення земельної ділянки» (див. також [433, с. 167]), а не ст. 239-2 КК України, в якій йдеться про незаконне заволодіння поверхневим (ґрунтовим) шаром земель водного фонду. У судовій практиці до заволодіння поверхневим шаром земель водного фонду найчастіше відносять: дії, які полягають у добуванні з дна водойм і прилеглих до них земель піску [198]; незаконне заволодіння піщано-гравійною сумішшю [240], важким суглинком [339] або просто «поверхневим шаром земель водного фонду» [357; 1167; 1097] чи «родючим шаром земель» [305].

З аналізу чинної редакції ст. 239-2 КК України, включно з її приміткою, випливає, що розмір матеріальних збитків, завданих незаконним заволодінням поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, не має значення для кваліфікації дій особи за ст. 239-2 КК України. Ця обставина (якщо вчинене немає підстав кваліфікувати за ч. 3 ст. 239-2 КК України за ознакою тяжких наслідків) може впливати лише на індивідуалізацію покарання. З огляду на сказане, навряд чи можна погодитися з А. М. Шульгою, який названий склад злочину вважає матеріальним [1238, с. 128]. Видається, що, висловлюючи таку думку, А. М. Шульга не враховує доведену у доктрині необхідність розрізняти наслідки злочину і суспільно небезпечні наслідки [692, с. 51–85].

З'ясовуючи, чи було заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду *незаконним*, потрібно звертатися до відповідних положень чинного регулятивного законодавства. Зокрема, є правомірним, а отже, не утворює складу розглядуваного злочину дозволене уповноваженими органами проведення на землях водного фонду робіт, пов'язаних із будівництвом гідротехнічних, лінійних та гідрометричних споруд, поглибленням дна для судноплавства, видобуванням корисних копалин (крім піску, гальки і гравію в руслах малих та гірських річок), розчисткою русел річок, каналів і дна водойм, прокладанням кабелів, трубопроводів, інших комунікацій, а також бурові та геологорозвідувальні роботи (ч. 1 ст. 86 ВК України). Прикладом порушення положень ст. 86 ВК України, яке за наявності підстав може кваліфікуватися за ст. 239-2 КК України, є так звана розчистка несудноплавних річок, під виглядом якої здійснюється незаконне видобування піску, гальки тощо або відбувається намівання нових територій [710, с. 335].

Тут ще раз хотілося б наголосити на недоцільності існування ст. 239-2 КК України в її чинній редакції. Натомість, і про це писалося вище, пропоную встановити у ній відповідальність за незаконне штучне утворення земельної ділянки. На користь цієї пропозиції свідчить і те, що, на відміну від багатьох інших прикладів кримінальної правотворчості, під час надходження до стін парламенту законопроекту від 27 листопада 2008 р. щодо встановлення кримінальної відповідальності за штучне утворення земельної ділянки його авторами, по-перше,

наведені конкретні статистичні дані щодо відповідного порушення, по-друге, проведено доволі ґрунтовний аналіз суспільної небезпечності вказаного діяння. Крім того, в юридичній літературі зазначається, що фактичне створення нових земельних ділянок суходолу не дозволяє забезпечувати охорону земель, шкодить екології, природним ресурсам, може призвести до руйнування русла річок, стихійних лих тощо [578, с. 237]. Водночас підкреслю, що, незважаючи на те, що у проєкті Закону від 27 листопада 2008 р. йшлося про більш широкий перелік діянь – порушення правил користування землями водного фонду, мною пропонується встановити відповідальність саме і лише за незаконне штучне утворення земельної ділянки, що пояснюється двома обставинами:

- по-перше, інші прояви порушень правил користування землями водного фонду цілком можуть кваліфікуватися за чинною редакцією ст. 254 КК України або новою редакцією ст. 239 КК України;

- по-друге, пам'ятаючи про відповідні зауваження парламентських експертів щодо невинноватості казуїстичності проєктованої заборони (див. підрозділ 1.5), вважаю недоцільним згадування у новій ст. 239-2 КК України про штучне утворення земельної ділянки **лише** у межах прибережної захисної смуги, позаяк було доведено, що не меншої шкоди довкіллю можуть завдати й аналогічні діяння, вчинені на інших територіях. З аналогічними ініціативами щодо криміналізації «незаконного штучного утворення земельної ділянки на землях водного фонду» виступає М. В. Кумановський. Водночас зазначу, що правник пропонує передбачити у новій ст. 239-2 КК України і відповідальність за «незаконне виведення земельної ділянки зі складу земель водного фонду» [629, с. 189], що я підтримати не можу (про низку аргументів автора дисертації, які, на мою думку, вказують на недоцільність цього кроку, див. [722, с. 588–589]).

Має рацію О. О. Дудоров, який зауважує, що з огляду на те, що в ст. 239-2 використовується термінологічний зворот «незаконне заволодіння», який (треба так розуміти) охоплює, зокрема, обернення поверхневого покриву шару земель водного фонду на користь винного або інших осіб, дії особи за нормами розд. VI Особливої частини КК додаткової кваліфікації не потребують [777, с. 809].

Крім інших, вказівка у ст. 239-2 КК України на «незаконне заволодіння» спричинила жваві дискусії і щодо того, з якого моменту аналізований злочин треба вважати закінченим: моменту отримання можливості використати знятий поверхневий (грунтовий) шар земель за своїм власним розсудом (перша позиція) [688, с. 255] або моменту його вилучення зі складу земної кори» (друга позиція) [629, с. 113]. Виходячи із обстоюваного в цій роботі розуміння поняття «незаконне заволодіння», більш переконливою видається позиція першої групи авторів.

За умови невизначеності на законодавчому рівні в юридичній літературі вживаний у *ч. 1 ст. 254 КК України* термінологічний зворот *безгосподарське використання земель* переважно тлумачиться як невиконання або неналежне виконання винною особою покладеного на неї правового обов'язку захищати землі від шкідливого антропогенного та природного впливу [698, с. 179; 1207, с. 9].

Зміст охорони земель вміщує в себе те, що власники землі і землекористувачі зобов'язані здійснювати такі заходи: захист земель від водної та вітрової ерозії; підвищення їхньої родючості; зняття і перенесення родючого шару ґрунту під час проведення робіт, пов'язаних із порушенням земель; тимчасову консервацію деградованих с/г угідь тощо. Крім невиконання або неналежного виконання природоохоронних заходів щодо земель, їхнє безгосподарське використання може полягати у: нецільовому використанні угідь; порушенні правил обробки с/г земель; пошкодженні або переміщенні гумусу без його збереження тощо.

Одним із обов'язків власників землі та землекористувачів є проведення рекультивації порушених земель. Водночас треба пам'ятати, що з набранням чинності положеннями Закону від 19 грудня 2019 р. умісне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу, карається за ч. 2, а за наявності підстав – і за ч. 3 або ч. 4 нової редакції ст. 254 КК України.

Безгосподарське використання земель вважається злочинним за умови настання одного з таких суспільно небезпечних наслідків: 1) тривале зниження або

втрата родючості земель; 2) виведення земель із с/г обороту; 3) змивання гумусного шару; 4) порушення структури ґрунту.

Під *тривалим зниженням родючості ґрунтів* треба розуміти тривале зменшення корисних властивостей ґрунтового покриву земельної ділянки, що призводить до зниження продуктивності земельних угідь, як базису для задоволення потреб рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку.

Втрата родючості ґрунту – це такий стан ґрунтового покриву, який характеризується його нездатністю задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі і теплі в достатніх кількостях для їхнього нормального розвитку. У фаховій літературі розроблені чіткі показники (біологічні, агрохімічні й агрофізичні), які характеризують родючість ґрунту та можуть бути використані під час застосування ч. 1 ст. 254 КК України.

Виведення земель із с/г обороту означає припинення їхнього використання за цільовим призначенням на певний час або назавжди.

Ще одним видом наслідків, про які йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, є *змивання гумусного шару ґрунту*. Фактично, це водна ерозія, яка проявляється у змиванні верхнього шару ґрунту або розмиванні його в глибину під впливом талих, дощових і поливних (іригаційних) вод⁶⁸. Кваліфікуючи діяння особи за ч. 1 ст. 254 КК України, важливо чітко окреслити негативні наслідки змивання гумусного шару, яке рекомендується характеризувати за допомогою таких кількісних показників: площа змитих земель; товщина шару родючого шару ґрунту, яка змита з поверхні; об'єм і маса втраченого ґрунту; маса гумусу та основних поживних елементів (азоту, фосфору і калію), які містяться у втраченому ґрунті [820, с. 287].

Під *порушенням структури ґрунту* з погляду кваліфікації за ч. 1 ст. 254 КК України необхідно розуміти зміну твердої, рідкої, газової або живої фаз ґрунту

⁶⁸ Подібні за змістом визначення пропонуються іншими науковцями [838, с. 155; 1208, с. 82; 1238, с. 192–193].

внаслідок механічного руйнування, фізико-хімічних або біологічних причин, що призводить до втрати корисних властивостей ґрунтів⁶⁹.

Безгосподарське використання земель, яке не потягло наслідків, зазначених у ч. 1 ст. 254 КК України, має кваліфікуватися за статтями 53, 53-3 або 54 КУпАП. Водночас, аналізуючи об'єктивну сторону складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України, варто звернути увагу на декілька важливих аспектів.

По-перше, незважаючи на продемонстроване багатоманіття можливих форм такого діяння, як «безгосподарського використання земель», аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що у 87 % випадках притягнення до кримінальної відповідальності за розглядуваною статтею винним інкримінувалося незаконне зняття родючого шару ґрунту – тобто діяння, аналогічне караному за ст. 239-1 КК України, але вчинене законним власником або землекористувачем. Зазвичай таке зняття здійснюється для подальшого штучного створення водойми [296] (інколи – з метою подальшого «видобування піску або піщаної суміші» [239; 312; 327]; «виращування та розведення прісноводної риби для власних потреб» [247; 345; 1092]; «з метою його подальшого переміщення» [192]).

На мою думку, відповідні дані ще раз засвідчують:

– з одного боку, правильність висловленої раніше позиції, згідно з якою за ст. 239-1 КК України можуть бути кваліфіковані лише дії осіб, які не є законними власниками чи землекористувачами;

– а з іншого, необхідність внесення змін до ст. 239-1 КК України, спрямованих на розширення кола суб'єктів злочину згаданими вище особами. Адже довіллю «байдуже», хто йому завдає шкоди незаконним зняттям поверхневого шару земель – власник (землекористувач) або особа, яка не має прав на відповідну земельну ділянку. Тому відповідальність за ці дії має бути уніфікована. Крім того, сукупно з іншими пропонованими змінами до ст. 239-1 КК України реалізація цих ініціатив дасть змогу подолати наявну на сьогодні неприйнятну ситуацію, коли за ст. 53-3 КУпАП (ці дані вже наводилися вище) кваліфікуються дії власника земельної

⁶⁹ Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони більшості злочинів розглядуваної групи є причинний (причинний) зв'язок між відповідними діяннями та наслідками. Детальніше про відповідну проблематику, а також про всі зазначені наслідки злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України, див. [722, с. 595–602].

ділянки, який, наприклад, зняв ґрунтовий шар із поверхні землі площею 6,23 га та завдав шкоди в розмірі 109 741 грн [914] (або площею 1,5 га та яке заподіяло шкоду в розмірі 52 657,5 грн [88]), а за ст. 254 КК України дії такого ж власника, який зняв ґрунтовий покрив із поверхні землі площею 0,0008 га (!) [185; 297], або дії якого спричинили шкоду в розмірі 471,13 грн (!) [1156].

По-друге, ні адміністративному, ні земельному законодавству невідомий такий вид правопорушення, як безгосподарське використання земель. Більш вдалим для характеристики юридичної природи діянь, які визнаються кримінально караними ч. 1 ст. 254 КК України, вважаю використання терміна, вжитого в адміністративному законодавстві, – «порушення правил використання земель».

По-третьє, вживані у ч. 1 ст. 254 КК України поняття «тривале зниження або втрата родючості ґрунтів», «виведення земель із с/г обороту», «змив гумусного шару», «порушення структури ґрунту» – певною мірою оціночні. Визнання їх ознакою об'єктивної сторони розглядуваного злочину здійснюється, зважаючи на ступінь зниження родючості землі, площі ділянки, на якій втрачена родючість, регіон, тип ґрунту, структура якого порушена, тощо [612].

Невдалість обраного законодавцем способу опису наслідків розглядуваного злочину підкреслюється і тією обставиною, що, незважаючи на те, що у більшості судових рішень за ст. 254 КК України йдеться про створення на земельній ділянці штучної водойми, яке супроводжується незаконним зняттям ґрунтового покриву земель, суди по-різному оцінюють те, до якого саме наслідків призводять такі дії. Отож, було з'ясовано, що:

– найчастіше наслідком караного за ст. 254 КК України безгосподарського використання земель визнається виведення земель із с/г обороту;

– проте в шести судових рішеннях одночасно вказувалося і на такий вид суспільно небезпечних наслідків, як тривале зниження родючості земель, а у двох – на порушення структури ґрунту;

– ще по одному разу суди вказували на спричинення втрати родючості земель та порушення структури ґрунту [238] та погіршення родючості ґрунту [1120].

Видається, що однією з причин наявності такої тенденції є, з одного боку, відверто оціночний характер та незрозумілість, а з іншого – взаємопов'язаність усіх згаданих наслідків та відсутність чіткої межі між ними.

На мою думку, будь-які спроби сформувавши прозорий та зрозумілий для всіх понятійний апарат за умови збереження згаданих у ч. 1 ст. 254 КК України формулювань приречені на невдачу. Натомість перспективним шляхом видається уніфікація цих наслідків злочину з аналогічними наслідками, про які йшлося під час аналізу ст. 239 КК України, зокрема, за допомогою вказівки на «істотну шкоду для довкілля».

По-четверте, у підрозділі 1.5 цього дослідження було доведено соціальну обумовленість криміналізації діянь, передбачених ст. 254 КК України. Однак зроблений висновок, зокрема, щодо відповідності принципу ненадмірності заборони, враховував чинні на сьогодні редакції статей 239, 239-1 та 254 КК України. За умови внесення пропонованих змін до вказаних заборон:

1) з'явиться можливість притягати до відповідальності за ст. 239 КК України не лише за порушення спеціальних правил, а й за будь-яке інше псування земель;

2) коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, буде розширене законними власниками та землекористувачами, після чого саме за цією нормою буде кваліфікуватися вчинене останніми незаконне зняття поверхневого шару земель, яке, нагадаю, на сьогодні складає понад 90 % у структурі розглянутих судами проваджень за ст. 254 КК України;

3) передбачатимуться однакові умови (наслідки) для визнання злочинними таких діянь, як «забруднення або псування земель» та «порушення правил використання земель».

За таких обставин виникає питання щодо доцільності існування окремої норми про «безгосподарське використання земель» або (як у пропонованій редакції) «порушення правил використання земель». Адже як сьогодні, так і за умови вказівки у ст. 239 та ч. 1 ст. 254 КК України на однакові суспільно небезпечні наслідки вважати, що, наприклад, псування земель відходами та використання земель не за цільовим призначенням потребують диференційованої кримінально-правової

оцінки, підстав немає. На користь уніфікації кримінальної відповідальності за ці діяння в межах єдиної ст. 239 КК України свідчать також:

– передусім законодавча дефініція поняття «псування земель», яка, серед іншого, вміщує в себе і такі складові, як-от «порушення природного стану земель», «порушення родючого шару ґрунту», та, власне, «невиконання вимог встановленого режиму використання земель», тобто всі ті дії, які складають зміст «порушення правил використання земель». Окремо треба підкреслити, що, з огляду на передбачені чинним законодавством складові поняття «псування земель», ним будуть охоплюватися не лише діяння, передбачені ч. 1 ст. 254 КК України, а й передбачене новими ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України ухилення від обов’язкової рекультивації відповідних земель;

– проаналізований іноземний досвід, який засвідчує, що крім нечисельної групи держав, у більшості країн не існує двох норм, в яких було б окремо передбачено відповідальність за дії, подібні за змістом до передбачених статтями 239 та 254 чинного КК України;

– реалізація запропонованих пропозицій також дасть змогу впорядкувати передбачену розд. VIII Особливої частини КК систему норм про злочини проти довкілля, зокрема, за рахунок того, що відповідальність за всі злочини у сфері земельних відносин, які є складовою групи злочинів, що посягають на встановлений порядок використання та охорони землі і надр, буде передбачена у послідовно розміщених одна за одною кримінально-правових заборонах (статті 239, 239-1, 239-2 та 239-3)⁷⁰, замість наявного сьогодні нелогічного «перестрибування» з цих статей аж до ст. 254 КК України.

2.3 Кримінально-правові проблеми встановлення змісту суб’єктивних ознак складів злочинів у сфері земельних відносин

Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України злочином є передбачене ним суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб’єктом злочину.

⁷⁰ Про нову ст. 239-3 КК України йтиметься у підрозділі 2.3 дисертації.

Згадування у цій законодавчій дефініції про «суб'єкта» злочину та «винність» діяння засвідчує, що для констатації наявності складу злочину мають бути встановлені не лише його об'єктивні, а й суб'єктивні ознаки, до яких кримінально-правова доктрина традиційно відносить суб'єкт та суб'єктивну сторону злочину. Не менш традиційним є те, що вивчення суб'єктивних ознак будь-якого складу злочину розпочинається з аналізу його суб'єкта.

Вказівка у ч. 1 ст. 18 КК України на те, що суб'єктом злочину може бути лише *фізична особа*, унеможливорює визнання ним організацій. Водночас варто зробити застереження стосовно того, що у вітчизняній (і не лише) кримінально-правовій науці вже тривалий час активно дебатується можливість розширення кола потенційних суб'єктів злочину юридичними особами. З огляду на складність та багатогранність розглядуваного питання його вирішення не видається можливим у межах написання цього дослідження, яке має свій специфічний предмет. Не входить до завдань цієї кваліфікаційної роботи й опис усіх аргументів прибічників [141, с. 95; 402, с. 20; 407, с. 135–168; 786] і противників [139; 145; 415, с. 275–279; 606; 614, с. 131; 810, с. 12; 815, с. 256] запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, особливо з урахуванням того, що вони були ґрунтовно проаналізовані в численних спеціальних дослідженнях, зокрема, у низці кандидатських дисертацій та монографій [373; 640; 703; 828; 944; 997; 1189].

Тут лише зазначу, що врешті-решт, «дослухавшись» до аргументів сторін, а також враховуючи наполегливі заклики європейської спільноти, вітчизняні парламентарії були «змушені» змінити свою категоричну позицію з цього питання, викладену в первинній редакції КК України, на більш компромісну. Йдеться про те, що, не торкаючись приписів, які обмежують коло суб'єктів (фізичні особи), які можуть бути притягнуті до *кримінальної відповідальності*, ВРУ ухвалила Закон України від 23 травня 2013 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України щодо відповідальності юридичних осіб)», наслідком набрання чинності яким стало внесення змін до КК України, які дозволяють застосовувати до юридичних осіб заходи кримінально-правового характеру: штраф,

конфіскацію майна та ліквідацію. Утім, поспішивши ухвалити відповідний Закон, парламентарії, на жаль, не подбали про його належну якість. Не перераховуючи численних вад останнього, лише зазначу, що, як це не дивно, до переліку тих діянь, за вчинення яких до юридичних осіб можуть бути застосовані названі заходи, не потрапили не лише передбачені чинним КК України злочини у сфері земельних відносин, а й жоден з інших екологічних злочинів. І це притому, що ідея запровадження кримінальної відповідальності організацій тривалий час обговорюється значною мірою саме стосовно злочинних посягань на довкілля [91, с. 361; 477, с. 248; 536, с. 51; 680, с. 68; 780; 1250, с. 185]. Перспективною ідею запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб (або ж заходів кримінально-правового характеру) за вчинення екологічних злочинів вважають і деякі автори спеціальних досліджень, присвячених окремим злочинам у сфері земельних відносин [800, с. 154–155; 1243]⁷¹.

Полеміка з досліджуваного питання ще більше активізувалася після укладання в 2014 р. Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС. Наявність цього факту треба пов'язувати з тим, що, по-перше, багатьом країнам ЄС відома кримінальна (квазікримінальна)⁷² відповідальність юридичних осіб, по-друге, положення згаданої у підрозділі 1.5 Директиви ЄС 2008/99/ЕС продовжують ідею необхідності введення інституту кримінальної відповідальності юридичних осіб (ст. 6).

Як і деякі інші науковці, я не маю принципових заперечень щодо ідеї запровадження кримінальної відповідальності юридичних осіб, однак не бачу сенсу в такому кроці, оскільки вважаю, що наявні правові механізми є достатніми для боротьби з їхньою незаконною поведінкою. Більшість із тих видів санкцій, які передбачені для юридичних осіб кримінальними кодексами зарубіжних країн, законодавством України накладаються у цивільному чи адміністративному порядку, що робить сумнівною доцільність їх дублювання у КК України. З подібних мотивів

⁷¹ В. М. Захарчук переконаний у доцільності передбачення можливості притягнення юридичної особи до кримінальної відповідальності і в разі вчинення нею самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва [497, с. 118].

⁷² Детальніше про квазікримінальну відповідальність юридичних осіб за чинним кримінальним законодавством України див. [484, с. 2–3; 485, с. 50–52; 653].

не підтримують ідею розширення кола суб'єкта екологічних (зокрема, земельних) злочинів і інші науковці [605, с. 123; 629, с. 141; 785, с. 206; 838, с. 165].

Поруч із загальним КК України відоме і поняття спеціального суб'єкта злочину, яким визнається особа, котра, крім обов'язкових, має також і додаткові (спеціальні) ознаки, передбачені нормою Особливої частини для суб'єкта складу конкретного злочину (ч. 2 ст. 18 КК України).

У *ч. 1 ст. 197-1 КК України* відсутні будь-які вказівки на спеціальні ознаки суб'єкта, що, на думку більшості дослідників, свідчить про те, що суб'єкт розглядуваних злочинів є загальний [81, с. 355; 497, с. 123]. Чи не єдиною, хто не погодився з цією усталеною позицією, є О. О. Пенязькова. На її думку, та обставина, що самовільно зайняти земельну ділянку може лише особа, яка не є законним власником або користувачем земельної ділянки, вказує на те, що суб'єкт розглядуваного злочину є спеціальним [838, с. 166]. На перший погляд, позиція О. О. Пенязькової виглядає досить парадоксальною і «незвичною», адже, керуючись подібною логікою, ми мали б констатувати, що суб'єкт і більшості інших «класичних» злочинів проти власності (крадіжка, грабіж, розбій тощо) є спеціальним, хоча у кримінально-правовій доктрині тривалий час фактично аксіоматичним вважалось (здебільшого і продовжує вважатися) положення про те, що суб'єкт цих злочинів є загальним. Водночас треба зазначити, що в літературі зустрічається цікава думка про існування різновиду спеціальних суб'єктів злочину із нормативно невизначеними ознаками. Зокрема, С. В. Анощенкова та О. М. Крапівіна звертають увагу на те, що ознаки цього суб'єкта не передбачені в кримінальному законі, а їхнє визначення неможливе без його тлумачення [89, с. 5]. «Аксіоматичність» відповідних положень піддає сумніву й О. І. Бойцов. Характеризуючи суб'єкта злочинів проти власності, цей фахівець звертає увагу на те, що ним є невласник майна. Щоправда, така ознака суб'єкта має не позитивний, а негативний характер⁷³, оскільки вказує на ті властивості, які в нього відсутні. «Однак від цього, – констатує О. І. Бойцов, – ця спеціальна риса не перестає бути ознакою, яка додатково характеризує суб'єкта» [140, с. 278].

⁷³ Детальніше про зміст негативних ознак див. наступну роботу Н. О. Антонюк [97, с. 177–180].

З огляду на представлені аргументи, постає логічне питання: чому ж тоді абсолютна більшість криміналістів одностайна в оцінці суб'єкта відповідних злочинів як загального? Обґрунтовуючи «загальність» суб'єкта злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, на це питання фактично відповідає В. М. Захарчук. Зокрема, визнаючи спеціальну ознаку згаданого О. І. Бойцовим «невласника», автор зазначає, що ця ознака характеризує невизначене коло осіб, які не володіють жодними правомочностями щодо майна, тобто є абсолютною і через це вона не може виступати як спеціальна ознака суб'єкта [497, с. 123].

Аналізуючи аргументи сторін відповідної дискусії, вважаю за доцільне висловити деякі власні міркування щодо цього.

По-перше, вирішуючи це питання, треба чітко усвідомлювати, що воно не має жодного практичного значення, адже той факт, що суб'єктом злочинів проти власності може бути лише «невласник», визнається всіма науковцями.

По-друге, наявна в юридичній літературі відмінність в оцінці цієї ситуації від багато в чому подібної за змістом ситуації із суб'єктом злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, передусім полягає в тому, що юридична ознака предмета будь-якого викрадення (або самовільного зайняття земельної ділянки) (*чуже* майно) вже сама собою логічно припускає, що суб'єктом цих злочинів не може бути визнаний власник або законний володільць майна. Саме через «презюмованість» цього факту суб'єкт таких злочинів визнається загальним, адже його часткова «спеціальність» пов'язана лише з позитивними ознаками предмета. Тобто те, що цей злочин не може бути вчинений власником (законним володільцем) майна, визнається ознакою предмета, а не суб'єкта злочину.

Злочинам, які передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України, подібна «очевидність» не притаманна, позаяк (і про це вже писалось) деякі правознавці допускають можливість визнання їхнім суб'єктом і законного власника (землекористувача) земельної ділянки. Крім того, треба визнати, що у практиці кримінально-правових досліджень під час характеристики предмета злочинів проти довкілля акцент традиційно робиться на висвітленні їхніх не «юридичних», а «екологічних» властивостей. Саме тому інша частина дослідників, позиція яких із

розглядуваного питання є протилежною, «вимушена» акцентувати увагу на тому, що суб'єкт цих злочинів є спеціальним, адже інші ознаки аналізованих складів злочинів однозначної відповіді на це питання не дають. Хоч тут варто визнати, що, як і в ситуації зі злочинами проти власності, коло таких осіб, які не володіють жодними правомочностями щодо земельної ділянки, з якої знімається поверхневий шар землі, є невизначеним, а отже, така ознака також є фактично абсолютною.

Однак, з урахуванням того, що відсутність у винного прав щодо земельної ділянки вже була врахована при характеристиці (юридична ознака – чужа земельна ділянка) як предмета злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, так і деліктів, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України, відповідну ознаку треба вважати такою, що притаманна саме предметам, а не суб'єктам аналізованих злочинів, які через це, вочевидь, мають визнаватися загальними.

Аналіз 822 рішень судів за усіма частинами ст. 197-1 КК України, в яких містились хоча б якісь відомості про особу злочинця, засвідчив, що найчастіше ними виступають: голови ФГ та керівники інших СП (26,6 % = 12,7 % + 13,9 %, відповідно); безробітні (19,3 %); приватні підприємці (18,5 %); керівники юридичних осіб публічного та приватного права, статутні напрями діяльності яких не пов'язані з с/г (16,3 %), а також працівники ФГ та інших СП (бригадири, механізатори, трактористи, агрономи тощо) (7,3 %) (див. Додаток Г-1).

Цікаво, що відсоткове співвідношення зазначених категорій осіб за різними частинами розглядуваної статті КК України має доволі істотні відмінності: якщо злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, найчастіше вчиняється головами ФГ і керівниками СП (43,8 %) та інших юридичних осіб (22,7 %) (див. Додаток Г-2), то передбачене ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковане самовільне зайняття земельної ділянки переважно скоюють безробітні (30,3 %), приватні підприємці (22,7 %), голови ФГ і керівники СП (15,6 %) та працівники СП (10,5 %) (див. Додаток Г-3). Щодо самовільного будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках (ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України), то виявляється, що в структурі суб'єктів цих злочинів превалюють приватні підприємці (29,6 %), безробітні (21,2 %), керівники юридичних осіб, статутні напрями діяльності яких не пов'язані з

с/г (16,6 %), а також група представників «інших професій» (19,4 %) та пенсіонери (11,1 %) (див. Додаток Г-4). Щодо голів ФГ та очільників інших СП, то випадки їхнього притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне будівництво майже відсутні (їх було виявлено лише 2 (1,8 %)).

Вважаю, що, крім різної мети, ці статистичні дані красномовно демонструють певною мірою «випадковий» характер багатьох злочинів, передбачених всіма іншими, крім першої, частинами ст. 197-1 КК України. На мою думку, це також пояснюється формальністю відповідних складів (у випадку зі складом злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, хоч і заперечувану мною, але визнану багатьма правозастосувачами), через що до кримінальної відповідальності притягуються особи, які не мають відверто вираженої антисуспільної спрямованості, а вчиняють, наприклад, самовільне зайняття невеликої за площею земельної ділянки, яка, проте, знаходиться в охоронній зоні ліній електропередачі. Видається, що ці відомості зайвий раз підтверджують актуальність розгляду питання про встановлення кримінальної відповідальності лише за ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які призвели до завдання хоча б істотної шкоди.

Проведений аналіз також засвідчив, що при застосуванні ст. 197-1 КК України у правозастосовних органів виникає декілька основних проблем, пов'язаних зі встановленням ознак суб'єкта розглядуваних злочинів. Одним із таких питань є кримінально-правова оцінка доволі поширених ситуацій, коли до самовільного зайняття земельної ділянки або самовільного будівництва причетні службові особи.

Для правильного вирішення цієї проблеми необхідним є застосування правил кваліфікації злочинів взагалі та службових злочинів зокрема. У п. 3 ППВСУ від 26 грудня 2003 р. № 15 «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» зазначається, що відповідальність за ст. 365 КК України (її старою редакцією) настає лише за умови, якщо дії службової особи були зумовлені її службовим становищем і пов'язані з її владними чи службовими повноваженнями. Якщо такого зв'язку не встановлено, то дії винного за наявності підстав можуть кваліфікуватися за статтями КК України, які передбачають відповідальність за злочини проти особи, власності, громадського порядку тощо.

Отже, у випадках, коли службова особа вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки без використання своїх службових повноважень, її дії треба кваліфікувати лише за відповідною частиною ст. 197-1 КК України.

Інша ситуація, вочевидь, виникає, коли службова особа вчинила самовільне зайняття земельної ділянки з використанням своїх службових повноважень. На думку М. І. Панова, у разі, коли злочин, передбачений ст. 197-1 КК України, вчинила службова особа шляхом використання службового становища, скоєне охоплюється ст. 364 КК України [617, с. 232]. О. О. Пенязькова, навпаки, переконана в тому, що подібні прояви мають кваліфікуватися лише за ст. 197-1 КК України [838, с. 169–171]. Натомість чимало інших науковців висловилися за кваліфікацію розглядуваних дій за сукупністю злочинів [529, с. 9–10; 994, с. 234; 113, с. 63; 1036, с. 289; 775, с. 736; 1252, с. 14; 1211, с. 114]; ця позиція ґрунтується на таких аргументах: якщо самовільне зайняття земельної ділянки посягає на правовідносини власності на землю, то службові злочини, – на встановлений законом порядок використання влади, повноважень, становища та пов'язаних з ними можливостей [777, с. 1123]. А якщо вчинене є посяганням на різні безпосередні об'єкти кримінально-правової охорони, то його необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів [586, с. 55]. Як зазначає В. В. Устименко, у випадках, коли дії не виступають як елемент об'єктивної сторони такого злочину, як зловживання службовим становищем, а охоплюються самостійною нормою, дії службової особи мають кваліфікуватися за ознаками сукупності [1057, с. 63]. Заслугує на підтримку думка М. І. Мельника, який пише, що у разі, коли службова особа чи особа, яка надає публічні послуги, посягнула одночасно на суспільні відносини, які визначають правильну діяльність державних органів, ОМС тощо, і, наприклад, власність, її дії треба кваліфікувати за наявності відповідних ознак як службовий злочин і злочин проти власності [777, с. 1123–1124].

Загалом під час наскрізного аналізу матеріалів судової практики було виявлено 165 випадків кваліфікації за сукупністю злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, з одного боку, та статтями 364, 364-1, 365, 365-1 КК України – з іншого.

Отже, дії службової особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки і самовільному будівництві, за наявності підстав потребують додаткової кваліфікації за нормами розд. XVII Особливої частини КК України, оскільки в аналізованій ситуації вбачається так звана різнооб'єктна ідеальна сукупність злочинів. Застереження «за наявності підстав» треба вважати виправданим, зокрема, через:

1) необхідність врахування положень Закону України від 21 лютого 2014 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо імплементації до національного законодавства положень статті 19 Конвенції ООН проти корупції», на підставі якого в диспозиції ч. 1 ст. 364 КК України слова «з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб» замінено словами «з метою одержання будь-якої неправомірної вигоди для себе чи іншої фізичної або юридичної особи». Пояснюється це доведеним в доктрині фактом того, що використання службовою особою влади чи службового становища в інтересах, відмінних від мети одержання неправомірної вигоди, не утворює складу злочину, передбаченого чинною редакцією ст. 364 КК України, навіть за умови настання істотної шкоди [608, с. 229];

2) розповсюдженість помилкової практики, коли шкода, заподіяна самовільним зайняттям земельної ділянки, враховується і при кваліфікації за ст. 197-1 КК України, і при кваліфікації за нормою про відповідальність за той чи інший злочин у сфері службової діяльності. При такій кваліфікації особі двічі інкримінується одна й та сама ознака (наслідок), тобто порушується один із ключових принципів кримінально-правової кваліфікації, – принцип недопустимості подвійного інкримінування [771, с. 109]. Цей принцип базується на конституційному положенні (ч. 1 ст. 61 Конституції України), згідно з яким ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (*non bis in idem*)⁷⁴. На необхідність дотримання згаданого принципу кримінально-правової кваліфікації у своїх рішеннях вказує і ВС [915].

⁷⁴ Закріплюючи принцип «*non bis in idem*» як конституційно-правову норму, законодавець надає йому особливий статус, поширюючи його дію на всі галузі права [389, с. 45, 50].

До речі, згадавши про вказаний принцип кваліфікації, необхідно зауважити, що в 2014 р. змін зазнала не лише диспозиція, а й примітка ст. 364 КК України. За результатами добре відомого «удосконалення» останньої з неї було вилучено формулювання «якщо вона полягала у завданні матеріальних збитків», за допомогою тлумачення якого у правозастосовних органів раніше зберігалася можливість кваліфікувати за сукупністю зі ст. 364 КК України і ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які призвели і до іншої, ніж матеріальної, яка вже була оцінена при інкримінуванні ст. 197-1 КК України, шкоди. Вочевидь, саме із фактом внесення згаданих змін до ст. 364 КК України (як її диспозиції, так і примітки) треба пов'язувати ту обставину, що з 2014 р., незважаючи на збереження динаміки показників вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовими особами, у судовій практиці фактично перестали зустрічатися прояви кваліфікації злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, за сукупністю зі службовими злочинами. Так, зі 165 згаданих вище випадків лише 3 мали місце після ухвалення відповідних змін; причому два провадження за ст. 365 КК України згодом були закриті через уточнення кола суб'єктів цього злочину [230; 938].

Встановивши, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило шкоду в розмірі 78 400 грн, Краснолиманський міський суд Донецької області кваліфікував ці дії і за ч. 1 ст. 197-1, і за ч. 1 ст. 364-1 КК України [261]⁷⁵.

Як бачимо, ухвалюючи відповідне рішення, суд зовсім не обґрунтував наявність передбаченої ст. 364-1 КК України істотної шкоди, а згадав лише про шкоду, завдану самовільним зайняттям земельної ділянки. З огляду на це треба констатувати, що відповідні суспільно небезпечні наслідки були враховані двічі, а отже – відбулося порушення згаданого вище принципу *non bis in idem*.

Завершуючи розгляд питання кримінально-правової оцінки дій службової особи, яка вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки, необхідно звернути увагу на те, що в абсолютній більшості випадків таке зайняття здійснювала не сама особа, а підлеглі працівники, які виконували відповідну вказівку. Кваліфікуючи такі дії, потрібно звертати особливу увагу на необхідність підтвердження належними

⁷⁵ Законність рішення суду першої інстанції була підтверджена й апеляційним судом [1066].

доказами факту наявності відповідних вказівок. В іншому разі суд може констатувати недоведеність вини та закрити провадження (див. [241; 342; 361]).

Щодо дій осіб, які безпосередньо здійснювали фактичне використання земельної ділянки, то вони, за умови неусвідомлення ними факту протиправності зайняття земельної ділянки, не повинні визнаватися злочинними.

З огляду на вивчення відповідної проблематики треба зазначити і те, що у доктрині вже тривалий час відкритим залишається питання про доцільність вказівки у диспозиції однієї із частин норми про самовільне зайняття земельної ділянки саме на службову особу як спеціального суб'єкта цього злочину. З такою пропозицією свого часу виступав І. К. Тупіко [1024, с. 161]; подібну ініціативу підтримують і деякі сучасні дослідники [497, с. 123]. Зокрема, аргументуючи необхідність такого кроку, О. О. Пенязькова слушно зазначає, що чинні редакції статей 364 та 364-1 КК України створюють «лазівку» для криміналітету, що дає змогу уникати того реагування держави на вчинений злочин, яке відповідає суспільній небезпеці вчиненого [838, с. 170–171].

Оцінюючи необхідність ухвалення відповідних змін у 2012 р., автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав, що «кримінально-правові заходи, які існували на той час, були достатніми для боротьби із самовільним зайняттям земельної ділянки, вчиненим службовою особою» [453, с. 276–278]. Однак треба визнати, що ситуація в цій царині докорінно змінилася, адже згадані зміни до ст. 364 КК України, внаслідок яких сфера застосування останньої була суттєво звужена, фактично позбавили правозастосовні органи можливості враховувати спеціальний статус службової особи, яка вчинила самовільне зайняття земельної ділянки. Крім іншого, про це свідчать і останні тенденції практики застосування ст. 197-1 КК України. На користь такої пропозиції може свідчити і кожен із низки переконливих аргументів Н. В. Нетеси, якими ця авторка пояснювала необхідність ухвалення подібних змін до ст. 240 КК України та які однаковою мірою придатні і для обґрунтування аналогічних уточнень ст. 197-1 КК України [784; 785, с. 227–229].

Водночас треба зважати на слушні зауваження В. Я. Громка, який акцентує увагу на використанні законодавцем подібних, проте відмінних конструкцій –

«зловживання службовим становищем» і «зловживання повноваженнями»: перша позначає протиправні діяння «публічних» службових осіб, поняття яких закріплено в примітці ст. 364 КК України, а інша – діяння, зокрема, службових осіб юридичних осіб приватного права. Це унеможливило посилену кримінальну відповідальність службових осіб юридичних осіб приватного права, якщо у тій чи іншій нормі КК України відповідальність пов'язується з використанням (зловживанням) службового становища [408, с. 8, 195].

З огляду на сказане, я підтримую ідею доповнення ст. 197-1 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення відповідного злочину службовою особою не лише з використанням службового становища, а й службових повноважень.

Із буквального тлумачення ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України випливає, що самовільне будівництво об'єктів на самовільно зайнятій земельній ділянці має визнаватися злочином і у випадку, коли воно здійснюється особою, яка не займала відповідну земельну ділянку. Проте в підрозділі 2.1 дисертації вже наводилися аргументи на користь того, що норма, передбачена ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, насамперед покликана охороняти право на землю, а не встановлений порядок будівництва будівель і споруд. Враховуючи таке розуміння основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину, відповідальність за нього має нести лише та особа, яка здійснила самовільне зайняття земельної ділянки, оскільки саме вона порушує правовідносини, які покликані охороняти ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Якщо самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці проводиться особою, яка не здійснювала самовільне зайняття земельної ділянки, то дії цієї особи порушують інший об'єкт правової охорони – встановлений порядок будівництва будівель і споруд на земельній ділянці. У такому разі особа має нести лише адміністративну відповідальність, яка передбачена ст. 97 КУпАП, або (за наявності підстав) – кримінальну відповідальність за самоправство.

Як бачимо, між буквальним тлумаченням кримінально-правової заборони і розумінням передбаченого нею безпосереднього об'єкта злочину існує неузгодженість. З метою її усунення диспозицію ч. 3 ст. 197-1 КК України (у запропонованій ст. 197-1 КК України це буде ч. 2) треба викласти у такій редакції:

«Ті ж дії, поєднані з будівництвом на самовільно зайнятій земельній ділянці об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації».

Суб'єкт злочину, передбаченого *ст. 239 КК України*, спеціальний – це особа, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил щодо запобігання забрудненню і псуванню земель.

Натомість у російській юридичній літературі висловлюється думка про те, що суб'єкт передбаченого ст. 254 КК РФ псування землі є загальним [546]. Серед вітчизняних криміналістів аналогічну позицію висловлює Г. С. Крайник [605, с. 128–129]. Однак, з урахуванням того, що як у ст. 239 КК України, так і ст. 254 КК РФ, яку є підстави вважати аналогом останньої, говориться про псування землі внаслідок «порушення спеціальних правил», наведена думка з погляду *de lege lata* є, як на мене, проявом поширювального тлумачення кримінального закону і водночас вельми конструктивною *de lege ferenda*, чим і були викликані авторські пропозиції, направлені на розширення кола потенційних суб'єктів аналізованого злочину.

Повертаючись до наявної ситуації, треба зазначати, що аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше винними у вчиненні розглядуваного злочину визнаються директори юридичних осіб приватного права (38,2 %), керівники вищої ланки державних чи комунальних підприємств (27,6 %), водії (10,6 %), приватні підприємці (8,5 %). Суб'єктами аналізованого злочину повинні визнаватись і службові особи ОМС, які виносять неправомірні рішення про розміщення сміттєзвалищ у межах територіальних одиниць (див., наприклад [315]).

Як і у випадку із самовільним зайняттям земельної ділянки, аналізований злочин також може кваліфікуватися за сукупністю зі службовими злочинами. Водночас, враховуючи особливості суб'єктивної сторони, дії особи, винної у забрудненні або псуванні земель, найчастіше утворюють сукупність саме із службовою недбалістю (ст. 367) (10 випадків), а не із зловживанням службовим становищем (повноваженнями) (статті 364 та 364-1 КК України) (3 випадки).

Однак помилковою треба вважати практику кваліфікації за ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 367 КК України діянь осіб, внаслідок яких була спричинена лише матеріальна шкода, яка в таких випадках двічі інкримінується порушнику.

Наприклад, одним із судів встановлено, що Особа-1, будучи особою, на яку покладено обов'язок виконання спеціальних правил, допускав експлуатацію мийки для промивки вагонів, яка не була обладнана в установленому законом порядку, та злив забруднених виробничих стічних вод після промивки вагонів на земельну ділянку. Внаслідок цього на території ст. Баси було виявлено перевищення вмісту фосфору, сульфатів порівняно з ГДК. Згідно з Методикою від 27 жовтня 1997 р. розмір збитків, заподіяних НПС внаслідок таких дій, склав 333 436 грн [226].

Враховуючи розмір завданих збитків, суд кваліфікував вчинене за ч. 2 ст. 239 та ч. 2 ст. 367 КК України, у такий спосіб порушивши відповідний принцип кримінально-правової кваліфікації, адже двічі інкримінував завдання наслідків. Виправданою подібну кваліфікацію можна було б вважати лише тоді, якби передбачена ч. 2 ст. 239 КК України ознака «тяжких наслідків» була встановлена на підставі іншої, а не матеріальної, шкоди (наприклад, значної шкоди довкіллю).

Як зазначалося вище, хоч за незаконне заволодінням ґрунтовим покривом земельної ділянки на підставі чинних редакцій **статей 239-1 та 239-2 КК України** можуть відповідати лише особи, яким відповідна земельна ділянка не належить на правовому титулі⁷⁶, суб'єкта цих злочинів варто визнавати загальним.

Задля усунення підґрунтя для дискусії щодо суб'єкта аналізованого злочину, а також певної «несправедливості», О. С. Олійник виступила з ініціативою диференціації відповідальності за порушення порядку зняття гумусного горизонту ґрунту, вчинене власником земельної ділянки чи землекористувачем (проектована ч. 1), та особою, що не володіє відповідним правовим статусом (проектована ч. 2 ст. 239-1 КК України) [800, с. 182–183]. Як на мене, рекомендації О. С. Олійник є недостатньо обґрунтованими, адже довкіллю «байдуже», хто йому спричиняє шкоду – власник (землекористувач) або невластник. Водночас беззаперечним є той факт, що дії невластника є більш суспільно небезпечними, адже останніми одночасно порушуються два різні об'єкти кримінально-правової охорони – відносини довкілля та власності. Утім, переконаний, що, зокрема, на подібні ситуації і розрахована дія ст. 197-1 КК України (за відсутності значної шкоди – ст. 53-1 КУпАП), застосування

⁷⁶ Висловлену думку підтримали і багато інших науковців [691, с. 67; 777, с. 805; 838, с. 114; 1238, с. 389–390].

якої в сукупності зі ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України буде цілком адекватною кримінально-правовою реакцією на відповідні дії.

Переходячи до характеристики суб'єкта безгосподарського використання земель (*ч. 1 ст. 254 КК України*), треба зазначити, що у вітчизняній доктрині фактично не викликає заперечень теза про те, що ним виступає особа, на яку покладено обов'язок дотримуватися правил щодо раціонального використання земель (агрономи, фермери, власники земельних ділянок тощо) [838, с. 176].

Суб'єктом злочинів, передбачених *ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України*, може бути лише особа, яка була зобов'язана провести рекультивацію земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

З огляду на окреслене коло можливих суб'єктів злочину, передбаченого ст. 254 КК України, ними не можуть вважатися особи, які самовільно зайняли земельну ділянку, оскільки на них не може бути покладено обов'язок дотримуватися правил щодо дбайливого та раціонального використання землі. Зважаючи на це, навряд чи можна погодитися з А. М. Шульгою, який припускає, що у випадку самовільного зайняття земельної ділянки, а потім її безгосподарського використання відповідальність настає за відповідною частиною ст. 197-1 та ст. 254 КК України [1238, с. 212]. Однак більш прикрим є те, що обстоюваний А. М. Шульгою хибний підхід інколи відтворюється у практиці застосування ст. 254 КК України [937].

Натомість правомірним треба вважати рішення одного із судів, який прямо вказав, що *«суб'єктом злочину, передбаченого ст. 254 КК України, є особа, на яку покладено обов'язок дбайливого ставлення до використання земель. З огляду ж на те, що Особа-1 не набув права власності або користування відповідною земельною ділянкою, він не може бути суб'єктом цього злочину»* [1150].

Кваліфікація за сукупністю злочинів, передбачених статтями 197-1 та 254 КК України, можлива лише за умови реальної сукупності, коли винна особа не лише самовільно займає чужу земельну ділянку, а й поряд із цим допускає безгосподарське використання земель належної йому на відповідному правовому титулі земельної ділянки (див., наприклад [298]).

Подібно до інших злочинів у сфері земельних відносин, безгосподарське використання земель може вчинятися службовою особою, що (за наявності підстав) може стати підставою для кваліфікації таких дій за сукупністю ст. 254 КК України та злочину у сфері службової діяльності (див., наприклад [1120]).

Під час вчинення суспільно небезпечного діяння у свідомості суб'єкта злочину відбуваються певні психічні процеси, які у той чи інший спосіб безпосередньо впливають на його злочинну діяльність, а тому також потребують дослідження під час кримінально-правової кваліфікації. У кримінальному праві всі ці процеси пояснюються при розкритті такого елементу складу злочину, як **суб'єктивна сторона**.

Єдиним обов'язковим елементом суб'єктивної сторони злочину є вина. На відміну від більшості інших ознак складу злочину, розкриваючи зміст яких, науковці вимушені звертатися до положень доктрини, поняття вини було закріплено у нормах кримінального законодавства, що лише зайвий раз доводить її особливе місце в загальній конструкції складу злочину.

Відповідно до ст. 23 КК України виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. Як бачимо, з-поміж багатьох інших (зміст, сутність, ступінь та обсяг), безпосередньо в нормах кримінального закону знайшла відображення лише одна із сутнісних характеристик вини, а саме її форма, тобто описане у КК поєднання певних ознак (елементів) свідомості і волі особи, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння. І, як впливає з наведеного вище легального визначення поняття «вина», її формами виступають умисел (прямий та непрямий) і необережність (злочинна самовпевненість чи недбалість).

Г. А. Злобін та Б. С. Нікіфоров припускають, що про умисний характер злочинів можуть свідчити терміни, вжиті у законодавстві (проведення абортів, позбавлення волі тощо), або терміни, які описують об'єктивну сторону (заволодіння, напад). Серед інших, терміном, який свідчить про умисний характер діяння, було названо «самовільність» [512, с. 52], про яку і йдеться у *ст. 197-1 КК України*.

Справді, уважно проаналізувавши етимологію терміна «самовільність», можна стверджувати, що діяння, передбачені ст. 197-1 КК України, можуть бути вчинені лише з умисною формою вини. Цей висновок впливає з тлумачного словника, згідно з яким: «самовільний» – той, який діє на власний розсуд, незважаючи на волю й думку інших [167, с. 1287]. Отже, суб'єктивна сторона самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва на ній будівель або споруд характеризується умислом: винна особа усвідомлює відсутність у неї права на конкретну земельну ділянку, однак бажає її захопити (збудувати на ній будівлю або споруду). Проте самою лише констатацією умисної форми вини проблематика суб'єктивної сторони розглядуваного злочину не вичерпується, адже добре відомо, що під час кваліфікації кожного умисного діяння необхідним є і вирішення питання, який саме вид умислу мав місце – прямий чи непрямий.

У радянські часи питання про вид умислу, з яким вчиняються самовільне захоплення землі та самовільне будівництво, фактично не поставало. Це пояснювалося тим, що відповідні склади злочинів були сконструйовані як формальні, через що достатнім було констатації суспільно небезпечного діяння незалежно від настання наслідків. Враховуючи, що на той час більшістю криміналістів як аксіоматичне сприймалося положення про те, що для формального складу злочину можливим є лише прямий умисел, фахівці визнавали можливість вчинення аналізованого злочину лише з прямим умислом [963, с. 44; 1179, с. 101].

Як відомо, на відміну від злочину, караного за ст. 199 КК УРСР 1960 р., склади злочинів, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, за своєю конструкцією є матеріальними. Обов'язковим елементом їхньої об'єктивної сторони є суспільно небезпечні наслідки. Тому вирішити питання про вид умислу в цьому випадку значно важче, ніж у злочинах з формальним складом (ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України). Для цього необхідно провести аналіз ознак прямого та непрямого умислу та виявити розбіжності між ними.

Розглянувши відповідні формулювання (ч. 2 та ч. 3 ст. 24 КК України), В. А. Ломако констатував, що вони мають багато спільного, а їхній аналіз дає можливість виділити основні ознаки, які характеризують психічне ставлення особи

до вчинюваного нею діяння та його наслідків. Свідомість і передбачення становлять інтелектуальні ознаки умислу, а бажання або свідоме припущення наслідків – його вольову ознаку [613, с. 156].

Інтелектуальний момент як прямого, так і непрямого умислу характеризується усвідомленням суспільної небезпеки своїх дій, яка полягає в усвідомленні хоча б загальної характеристики об'єкта посягання, а також фактичного змісту і соціальних якостей усіх складових елементів дії чи бездіяльності [949, с. 29]. Особа, яка самовільно займає земельну ділянку, усвідомлюючи відсутність у неї законних підстав для таких дій, однаково їх вчиняє, розуміючи, що цим самим порушуються правовідносини власності на землю.

Б. В. Єрофєєв у своїх працях послідовно обстоював позицію, згідно з якою самовільне захоплення землі має місце й у випадках, коли особа користується земельною ділянкою, яка була їй відведена рішенням некомпетентних органів [469, с. 300; 470, с. 192]. Інакше розмірковували Є. В. Каплунов та І. К. Тупіко, які, серед іншого, зазначали, що у випадках, коли громадянин займає земельну ділянку з дозволу державного органу або землекористувача, але без належного оформлення, а з обставин справи впливає, що він не знав і не міг знати про незаконність зайняття землі, цих громадян не можна притягувати до кримінальної відповідальності [526, с. 130; 1024, с. 5]. Ідентично висловлюється і В. В. Сидоренко [986, с. 69]. Видається, що задля отримання науково обґрунтованої відповіді на питання, як мають вирішуватися розглядувані ситуації, треба більш глибоко проаналізувати проблематику помилки в кримінальному праві та її вплив на кваліфікацію.

Як відомо, серед багатьох інших класифікацій у теорії кримінального права найбільшого поширення набув поділ помилок на два різновиди: юридичну та фактичну. Юридичну помилку переважно визначають як неправильне уявлення особи про юридичні властивості і правові наслідки вчиненого діяння [163, с. 112]. Щодо поняття фактичної помилки, то імпонує її розуміння як омани особи в об'єктивних ознаках злочину, що визначають характер і ступінь його суспільної небезпечності, в наявності обставин, що унеможливають злочинність діяння, та в об'єктивних і суб'єктивних ознаках злочину, вчиненого у співучасті [575, с. 13].

Незважаючи на тривалу історію розгляду, криміналісти і дотепер не можуть дійти до єдиної думки у питанні щодо деяких аспектів співвідношення зазначених різновидів помилок, зокрема, щодо віднесення тих чи інших помилок до фактичних чи юридичних. І чи не найбільш дискусійним у цьому контексті є проблема так званої *помилки в суспільній небезпечності діяння (помилки в характері чи змісті діяння)*, коли особа не усвідомлює суспільної небезпечності свого діяння – тобто саме та ситуація, різні погляди щодо вирішення якої наводилися вище.

Визначаючи негативну юридичну помилку, М. Б. Фаткулліна підкреслює, що за такої помилки особа вважає, що вчинюване нею діяння не характеризується ознаками суспільної небезпеки і кримінальної протиправності. Відповідно таку помилку треба вважати юридичною [1178, с. 45–46]. А ось на переконання О. Д. Комарова, суспільна небезпечність – це матеріальна ознака злочину, яка полягає у спричиненні діянням істотної шкоди (загрози її заподіяння) та існує об'єктивно, незалежно від того, чи передбачена в законі поведінка, яка її містить, як протиправна, злочинна. Автор переконаний у тому, що суспільна небезпечність діяння не є його юридичною характеристикою, а натомість – соціально-фактичною ознакою вчиненого. Звідси обґрунтовується висновок, що помилку особи в суспільній небезпечності треба розглядати як різновид фактичної помилки [574, с. 64]. Як на мене, найбільш обґрунтовані рекомендації стосовно вирішення аналізованого питання були висловлені А. В. Айдинян, яка зазначає, що розв'язання проблеми віднесення помилки в характері діяння до фактичної чи юридичної треба шукати в предметі помилки. Предметом фактичної помилки є фактичні обставини об'єктивного характеру, причому не виключено, що такі обставини можуть кореспондувати з характером діяння. Відсутність усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння може обумовлюватися як неправильною оцінкою окремої фактичної, так і юридичної обставини. Останнє традиційно вважається визначальним у розмежуванні фактичної помилки щодо характеру діяння та юридичної помилки щодо злочинності діяння. На підставі сказаного висновується, що помилка в характері діяння може визнаватися одним із різновидів фактичних помилок, але її предмет повинен обмежуватися фактичними обставинами [79, с. 38].

Отже, спираючись на підтримуваний підхід, можна констатувати, що в аналізованій нами ситуації має місце помилка в характері діяння (суспільній небезпечності) як різновид фактичної помилки. Щодо кримінально-правового значення такої помилки, то в юридичній літературі доводиться, що помилка в суспільній небезпечності вчиненого унеможливорює інкримінування умисного злочину й особа підлягає кримінальній відповідальності лише за умов, якщо: а) її діяння вчинене з необережності і б) закон передбачає відповідальність за вчинення такого діяння через необережність [575, с. 14]. Через це особу, яка займає земельну ділянку з дозволу некомпетентного органу, а з обставин справи впливає, що вона не знала і не могла знати про незаконність зайняття землі, не можна притягувати до кримінальної відповідальності за умисний злочин, передбачений ст. 197-1 КК України. Такий підхід сприймається і судовою практикою.

Розглядаючи провадження за ч. 1 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1, суд з'ясував, що між Особою-1 та міською радою був укладений попередній договір оренди земельної ділянки, розроблений юристами виконавчого комітету та згодом затверджений сесією міської ради. За умовами договору Особа-1 мав право користуватися земельною ділянкою, сплачував орендну плату, а також усі необхідні податки. Лише через недбалість посадових осіб міської ради в порушення умов попереднього договору не був укладений основний договір оренди земельної ділянки. Виявлені обставини стали підставою для виправдання Особи-1 через відсутність у його діях суб'єктивної сторони інкримінованого злочину [229].

Висловлений підхід до кваліфікації випадків користування земельною ділянкою за «дозволом» неуповноваженого суб'єкта підтримує й О. О. Пенязькова. Водночас, у контексті розгляду відповідної проблематики, дослідницею аналізується і згаданий у підрозділі 2.2 дисертації випадок, коли особа обробляла земельну ділянку за усною згодою представника законного володільця земельної ділянки – головного лікаря КУ «Обласна туберкульозна лікарня» Запорізької обласної ради [838, с. 180]. Нагадаю, що в підсумку ця справа дійшла до ВС, який, скасовуючи рішення судів першої та апеляційної інстанції, серед іншого, послався на недоведеність факту отримання підсудним попередження про необхідність

припинення протиправних дій⁷⁷, що, на думку ВС, який врахував і факт отримання усного дозволу на користування земельною ділянкою, є свідченням відсутності суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України [893].

Загалом підтримуючи О. О. Пенязькову в оцінці подібних проявів як злочинних, водночас погодитися з доречністю посилання на це судове рішення саме в контексті оцінки дій особи, яка користується земельною ділянкою, що відведена їй рішенням некомпетентних органів, я не можу. У цій ситуації жодних угод не укладалось, а була лише *усна згода* директорки (яка, до того ж, не була визнана останньою), а отже, не було жодного *рішення* некомпетентних органів про *відведення* земельної ділянки. Отже, тут мала місце не фактична, а один із різновидів юридичної помилки (щодо незлочинності діяння), адже, як зазначалося вище, помилка в характері діяння може визнаватися різновидом фактичної помилки лише у випадку, коли її предметом є фактичні обставини. В аналізованому ж випадку має місце помилка не щодо фактичних, а щодо юридичних обставин (правомірності використання земельної ділянки за наявності відповідного усного дозволу).

Ще один приклад наявності в діях особи юридичної помилки зустрічається у справі (за ч. 2 ст. 197-1 КК України) стосовно директора ТОВ «Наталка» Особи-1. Останній вину не визнав, пояснивши, що він був запрошений до Ямпільської РДА на засідання комісії, головою якої був перший заступник голови РДА, були присутні представники податкової та фінансової служб, прокуратури та СБУ. Члени комісії наполягали на наповненні бюджету та раціональному використанні земель. Як наслідок, було прийнято рішення про укладення добровільних угод про відшкодування збитків та визначення розміру плати за використання земельних

⁷⁷ На мою думку, слідування правовій позиції ККС ВС здатне призвести інших правозастосувачів до хибного висновку про те, що відсутність відповідних актів і попереджень унеможливорює констатацію наявності інтелектуального моменту умислу особи, винної у самовільному зайнятті земельної ділянки, а отже, складу цього злочину. Насправді такого роду попередження не мають жодного значення для інкримінування ст. 197-1 КК України, у зв'язку з чим неотримання Особою-1 попереджень, на чому наполягав обвинувачений і до чого апелював ККС ВС, не може свідчити про неусвідомлення обвинуваченим суспільної небезпеки вчиненого ним діяння.

Складно зрозуміти логіку ККС ВС і тоді, коли він закидає суду першої інстанції нез'ясування того, «коли саме після встановлення самовільного захоплення земельної ділянки керівництво комунальної установи звернулося із заявою до правоохоронних органів». Невже ця обставина має значення для вирішення питання про наявність (відсутність) складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України? Аргументація ККС ВС видається суперечливою і через наступне: з одного боку, констатується недоведеність отримання Особою-1 згаданих актів, а, з іншого, ККС ВС дорікає суду першої інстанції тим, що той не з'ясував, чому, незважаючи на неодноразові попередження про неправомірність його дій, Особа-1 продовжував самовільно працювати на земельній ділянці.

ділянок. Члени комісії запевняли, що укладення таких угод є законним. Тому Особа-1 вважав, що він використовував земельні ділянки на законних підставах. Оцінивши докази, суд дійшов висновку про недоведеність суб'єктивної сторони інкримінованого злочину, а саме те, що Особа-1 усвідомлював суспільно небезпечний характер свого діяння. Підставою для такого рішення стали докази, які засвідчують, що Особа-1 діяв із дозволу органів влади, яким він довіряв, а їхні пропозиції щодо використання земельних ділянок розцінював як правомірні [368].

На відміну від попереднього, під час кваліфікації цих двох випадків діє принцип-презумпція – незнання закону не звільняє від відповідальності. Як зазначає Р. В. Вереша, презумпція знання закону може не повною мірою відповідати дійсності, але без неї у правовій державі застосування закону було б ускладненим: «Ця презумпція, – констатує фахівець, – є необхідною і впливає з основних засад взаємовідносин громадянина і держави» [168, с. 292].

Чому ж тоді у наведених випадках суди ухвалювали виправдовувальні вироки? І чи були ці рішення правомірними?

Фахову відповідь на поставлені складні питання кваліфікації злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, можна отримати лише після розгляду дискусійного у кримінально-правовій доктрині питання можливості включення до інтелектуального моменту умислу усвідомлення протиправності діяння (див. [446]).

Як і згаданий вище Р. В. Вереша, більшість криміналістів стоять на позиції *ignorantia legis neminem excusat* – незнання закону не звільняє від відповідальності (ч. 2 ст. 68 Конституції України) і тому вважають, що для встановлення вини необхідно і достатньо довести, що особа усвідомлювала ті чи інші ознаки діяння незалежно від усвідомлення протиправності [419, с. 47; 949, с. 29]. Оцінюючи такий підхід, треба зазначити, що він є, по-перше, прагматичним і, по-друге, традиційним.

Вважаю, що без з'ясування усвідомлення особою протиправності її діяння неможливо врахувати специфіку психічного ставлення особи до вчиненого та його наслідків у складах злочинів, передбачених кримінально-правовими нормами з бланкетними диспозиціями. Тут доречно нагадати, що ще М. С. Таганцев виходив із можливості спростувати припущення знання заборон, за винятком заборон на

вчинення тяжких злочинів на кшталт вбивства, зґвалтування, крадіжки, уявлення про забороненість яких кожна людина отримує ще з юнацької пори [1007, с. 238]. З такою позицією перегукуються слова Г. О. Єсакова про те, що сфера презумпції знання кримінального закону як формально-юридичного обґрунтування максими *ignorantia juris* має обмежуватися злочинами, які апіорно заслуговують на моральний осуд [471, с. 260]. Розвиваючи цю думку в процесі дослідження питань кримінальної відповідальності за податкові злочини, О. О. Дудоров підкреслює, що, враховуючи загальновідомий факт об'ємності, нестабільності, нечіткості і суперечливості податкового законодавства, які зумовлюють помилки в його застосуванні, можна дійти висновку, що інтелектуальним елементом умислу податкового злочинця має охоплюватись усвідомлення конкретної податкової протиправності, а без цього немає підстав говорити про те, що суб'єкт усвідомлював і суспільну небезпеку свого діяння [444, с. 100; 449].

Про необхідність включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу при самовільному захопленні землі писали і деякі радянські криміналісти. Крім іншого, В. М. Федорова вказував на те, що у 75 % вивчених ним справ притягненню до відповідальності передувало попередження винних про допущені порушення земельного законодавства [1179, с. 11].

Розмірковуючи над необхідністю включення усвідомлення протиправності до інтелектуального моменту умислу аналізованого злочину, треба пам'ятати, що на сьогодні попередження правопорушників не є умовою притягнення винних до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки. Крім того, незважаючи на те, що земельне законодавство хоч і може скласти «гідну конкуренцію» податковому за відміченими О. О. Дудоровим об'ємністю, нестабільністю, нечіткістю та суперечливістю, саме згадані в попередніх підрозділах зміни до останнього (Закон України від 15 квітня 2008 р.), згідно з якими «самовільність» пов'язується з відсутністю рішення уповноважених органів або правочину, які засвідчують право особи на земельну ділянку, а не з відсутністю правовстановлюючих документів, вочевидь, знімають проблему усвідомлення протиправності своєї поведінки особою, яка самовільно займає земельну ділянку.

Справді, коли «самовільність» зайняття земельної ділянки пов'язувалася з самою лише відсутністю правовстановлюючих документів, можна було дискутувати щодо необхідності доведення факту усвідомлення винною особою протиправності свого діяння як чинника, який свідчить про усвідомлення особою суспільної небезпеки цього діяння. Проте за ситуації, що має місце наразі, будь-яка особа, яка згідно з КК України може бути визнана суб'єктом злочину, хоч і може не розуміти забороненість самовільного зайняття земельної ділянки конкретними правовими нормами, водночас обов'язково повинна усвідомлювати суспільну небезпеку заволодіння земельною ділянкою за відсутності підстав, які дають їй таке право. Тому навіть нерозуміння винною особою протиправності заволодіння земельною ділянкою не дає змогу говорити про неусвідомлення особою суспільної небезпеки такого діяння, а тому усвідомлення протиправності діяння не треба включати в інтелектуальний момент умислу при самовільному зайнятті земельної ділянки.

З огляду на сказане, рішення суддів у двох зазначених вище справах, в яких мала місце саме юридична помилка, здавалося б, мали бути визнані незаконними. Однак тут хотілося б пригадати варіант вирішення проблеми юридичної помилки, який пропонується в першому робочому варіанті проєкту нового КК. Розробниками останнього у проєктованій ст. 2.3.11 «Юридична помилка» не заперечується положення про те, що юридична помилка, яка полягає у тому, що особа вважає свою поведінку правомірною, а насправді за неї встановлена кримінальна відповідність, не увільняє від такої відповідальності. Водночас членами робочої групи з реформування кримінального права пропонується передбачити один виняток із цього правила: спростування презумпції знання спеціальних НПА, які встановлюють заборону вчинення діянь, вказаних у статтях Особливої частини. На думку фахівців, зазначене спростування можливе лише за наявності однієї із трьох умов: а) порушення встановленого порядку оприлюднення таких актів; б) об'єктивної неможливості ознайомлення особи з таким актом; в) наявності суперечливих роз'яснень змісту такого акту з боку уповноважених на те органів.

У світлі сказаного, пригадуючи фабули розглядуваних реальних ситуацій, є підстави констатувати, що, незважаючи на деяку їхню зовнішню подібність, підхід

до оцінки правомірності цих рішень, на мою думку, має бути диференційованим, адже: 1) у випадку, коли особа обробляла земельну ділянку за усною згодою головного лікаря, не було жодної з трьох названих умов, наявність яких дозволяла б говорити про спростування презумпції знання спеціальних НПА; 2) тимчасом як директор ТОВ «Наталка» був навіть не просто запрошений до РДА з подальшим усним проханням про користування «пустуючими» земельними ділянками, а ним була укладена письмова угода на використання земельних ділянок та визначався розмір плати за це, що, за словами відповідних посадовців, було достатньою підставою для початку користування земельними ділянками.

Зважаючи на викладені аргументи, я дійшов висновку про те, що у справі щодо директора ТОВ «Наталка» суд обґрунтовано ухвалив виправдувальний вирок, оскільки у цій ситуації і мала місце наявність суперечливих роз'яснень змісту НПА з боку уповноважених на те органів. Щодо умовно першої із розглядуваних ситуацій, в якій жодних угод не укладалося, за роз'ясненнями особа не зверталася, то, як на мене, підстав для виправдання обвинуваченого не було.

Крім усвідомлення суспільної небезпеки своїх дій, до інтелектуального моменту умислу також включають передбачення суспільно небезпечних наслідків останніх. За прямого умислу передбачення включає уявлення про фактичний зміст змін в об'єкті, які мають відбутися, а також усвідомлення причинно-наслідкової залежності між власним діянням та його суспільно небезпечними наслідками. Подібне передбачення також має місце і за непрямого умислу. Проте якщо прямий умисел характеризується передбаченням, зазвичай неминучості, а інколи – реальної можливості настання наслідків, то для непрямого умислу характерне передбачення тільки реальної можливості їхнього настання [949, с. 30, 38].

Аналізуючи суб'єктивну сторону складу розглядуваного злочину, А. М. Шульга пише, що особа, яка вчиняє самовільне зайняття земельної ділянки, може і не усвідомлювати та не передбачати суму збитку власнику. А це, на думку автора, вказує на необережну форму вини у виді злочинної недбалості [1238, с. 300]. Водночас, як зазначає О. І. Рарог, «випереджаюча свідомість» суб'єкта може відображувати не всі деталі, а лише загальний характер причинного зв'язку [949,

с. 30]. Це означає, що знання винною особою критеріїв визначення шкоди від самовільного зайняття земельної ділянки, конкретних потерпілих тощо не є обов'язковим. За таких умов особа передбачає наслідки своїх дій як у тому разі, коли вона усвідомлює неминучість їхнього настання, так і в тому разі, коли вона передбачає лише можливість їхнього настання [497, с. 129]. Головним же є усвідомлення особою того, що саме її діяння потягне за собою відповідні наслідки. Також не обов'язково і те, щоб особа розуміла неминучість настання значної шкоди. Достатнім є встановлення факту передбачення реальної можливості настання цієї шкоди. З огляду на це, тезу А. М. Шульги про можливість вчинення аналізованого злочину з необережною формою вини вважаю недостатньо обґрунтованою.

Незважаючи на відмінність в інтелектуальному моменті, головна різниця між прямим та непрямим умислом – момент вольовий.

Ставлення винного до наслідків злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, характеризується бажанням їхнього настання, свідомим допущенням або навіть байдужим ставленням до спричинення значної шкоди власникові земельної ділянки або землекористувачеві. Водночас варто погодитися з В. М. Захарчуком, який зауважує, що було б не неправильним стверджувати, що у разі самовільного зайняття земельної ділянки особа, діючи з непрямим умислом, ставиться до суспільно небезпечних наслідків негативно, прагне їхнього уникнення. Адже в такому разі особа реально передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, тобто вважає їх закономірним результатом розвитку причинно-наслідкового зв'язку, хоч і може байдуже ставитися до можливості їх настання [497, с. 131]. Це дає підстави стверджувати, що для злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, характерна вина як у формі прямого, так і у формі непрямого умислу.

На відміну від аналізованих вище, склади злочинів, передбачені ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, за своєю конструкцією є формальними. Умислом особи, винної у вчиненні цих злочинів, має охоплюватися належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом, перерахованих у цих кримінально-правових нормах.

Водночас треба зазначити, що інколи усвідомити належність тієї чи іншої земельної ділянки до земель з особливим правовим режимом доволі складно. Передусім це стосується особливо цінних земель. Варто погодитися з Н. І. Пелівановою, яка, зокрема, зазначає, що з'ясування питання щодо усвідомлення винною особою належності захопленої земельної ділянки до земель археологічної спадщини переважно залежить від виконання пам'яткоохоронними органами своїх обов'язків, адже відсутність зовнішніх позначень з інформацією про історико-культурну цінність земельної ділянки фактично позбавляє можливості притягнути особу до відповідальності за ст. 197-1 КК України [834, с. 163]. Показовим у цьому аспекті може бути такий приклад із судової практики.

До одного із судів надійшли матеріали провадження за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1, якому інкримінувалося самовільне зайняття земель заказника, який входив до ПЗФ України. Однак суд вказав на те, що землі заказника не виділені на місцевості, його межі візуально не позначені; не доведено обізнаність Особи-1 про наявність меж заказника. З огляду на це суд констатував недоведеність наявності умислу Особи-1 на заняття земель заказнику [215].

Водночас треба зробити застереження (зокрема, і в контексті оцінки правомірності наведеного судового рішення): якщо буде з'ясовано відсутність у винної особи умислу на самовільне зайняття земельних ділянок з особливим правовим режимом, то інкримінування ч. 2 (ч. 4) ст. 197-1 КК України має виключатися, а вчинене має кваліфікуватися за ст. 53-1 КУпАП або (за наявності значної шкоди) – за ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України.

У практиці застосування ст. 197-1 КК України трапляються і випадки кваліфікації цих деліктів за сукупністю зі службовою недбалістю.

Наприклад, Межівським районним судом Дніпропетровської області за ч. 1 ст. 197-1 та ч. 2 ст. 367 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який, не пересвідчившись у тому, чи земельні ділянки розпайовані між членами господарства, обробив і засіяв ці земельні ділянки [277] (див. також [907]).

Подібні рішення треба оцінювати критично. Стосовно цього чітко висловлюється В. О. Навроцький, на думку якого ідеальна сукупність необережного

та умисного злочину виключається: якщо особа не усвідомлює суспільної небезпеки свого діяння (у разі необережного посягання), то вона не може умисно діяти і щодо іншого злочину [771, с. 344]⁷⁸. Однак у контексті кримінально-правової оцінки необережних дій службових осіб, які призвели до неправомірного користування земельними ділянками, найбільш резонансним є таке рішення.

Одним із судів були розглянуті матеріали провадження стосовно Особи-1. Останній інкримінувалося те, що вона, перебуваючи на посаді головного агронома ТОВ АК «Маяк», недбало ставлячись до виконання своїх службових обов'язків, не довела до відома керівництва СП те, що частина земель, які повинні оброблятися ТОВ, не перебувають в оренді їхнього СП. На думку ОДР, у такий спосіб Особа-1 допустила самовільне зайняття вказаної земельної ділянки [932].

Як це не парадоксально, такі дії, які (як було зазначено безпосередньо в судовому рішенні) виявились у недбалості, суд (у слід за слідчим) помилково кваліфікував не лише за ч. 1 ст. 197-1, а й за ч. 1 ст. 364 КК України. Тобто, незважаючи на необережний характер її поведінки, Особі-1 було інкриміновано вчинення двох злочинів, яким притаманна умисна форма вини.

Далі розглянемо суб'єктивну сторону злочину, передбаченого **ст. 239 КК України**. У вітчизняній кримінально-правовій доктрині загалом не викликає заперечень теза про те, що остання може характеризуватися як умисною, так і необережною формою вини [392, с. 43]. Однак аналіз правозастосовних матеріалів доводить, що аналізований злочин частіше вчиняється умисно (63 % випадків).

Щодо необережних проявів забруднення або псування земель (37 % випадків), то, констатуємо їх, представники Феміди використовують такі формулювання: «у результаті недбалого ставлення до своїх обов'язків ...» [260]; «внаслідок відсутності контролю ...» [306]; «через несумлінне ставлення до виконання своїх службових обов'язків ...» [181]; «не маючи умислу на забруднення землі ...» [232] тощо.

⁷⁸ За результатами повторного розгляду описаної справи до такого висновку дійшов і інший суддя згаданого Межівського районного суду Дніпропетровської області [278].

Психічне ставлення винного до тяжких наслідків (ч. 2 ст. 239 КК України) може характеризуватися тільки необережністю, що свідчить про те, що в цьому разі може мати місце «подвійна форма вини».

Вище зазначалося, що, серед іншого, про умисний характер злочину може свідчити описання його об'єктивної сторони за допомогою такого терміну, як «заволодіння» [512, с. 52]. Тому, переходячи до характеристики суб'єктивної сторони складу злочину, передбаченого *ст. 239-1 КК України*, насамперед треба виходити з того, що особа, яка незаконно заволодіває поверхневим шаром земель, усвідомлює, що вона без правових підстав знімає із земельної ділянки, належної іншій особі, поверхневий шар, переміщує його і бажає вчинити такі дії [777, с. 805]. Необхідність саме такого тлумачення засвідчують і положення ст. 96-1 КК України, якою передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України діяння були віднесені до кола тих *умисних* злочинів (або суспільно небезпечних діянь), за умови вчинення яких може бути застосована спеціальна конфіскація.

Ставлення до тяжких наслідків, на перший погляд, може бути тільки необережним. Як зазначає С. Б. Гавриш, якщо загибель людей чи заподіяння шкоди їх здоров'ю охоплювалися умислом винного (прямим або непрямим), то дії повинні кваліфікуватися за сукупністю злочинів: як за ст. 239-1 КК України, так і за іншими статтями, зокрема, про злочини проти життя та здоров'я особи» [615, с. 271]. Подібно розмірковують і деякі інші вчені [800, с. 140; 952, с. 131; 1234, с. 483]⁷⁹.

Водночас треба зазначити, що О. С. Олійник та С. М. Ребенко до передбачених ч. 3 ст. 239-1 КК України «інших тяжких наслідків» відносять, зокрема, заподіяння матеріальної шкоди в особливо великому розмірі [800, с. 177; 952, с. 159]. За таких умов вже не виглядає безспірним і потребує уточнення теза про те, що ставлення до таких наслідків є виключно необережним, адже ставлення до можливості настання матеріальної шкоди в особливо великому розмірі може бути як умисним, так і необережним.

Однак очевидно, що саме лише віднесення аналізованих злочинів до категорії умисних чи необережних не повною мірою відображає особливості їхньої

⁷⁹ Детальніше про особливості суб'єктивної сторони аналізованого злочину див. [722, с. 667–668].

суб'єктивної сторони, яка ускладнена різним ставленням суб'єкта до вчиненого суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Для позначення цієї форми вини в доктрині паралельно вживають такі назви, як «змішана» [417, с. 141; 540; 604; 946; 947], «складна» [149; 168, с. 570], «подвійна» [565, с. 42; 611, с. 209; 614, с. 180–182; 1229] форма вини. Утім, незважаючи на деяку внутрішню подібність, ці поняття не можна вважати повністю синонімічними. Як на мене, найбільш наглядно співвідношення вказаних категорій продемонстрував Є. В. Шевченко, який розділив відповідні злочини на кілька груп.

До **першої групи** цей науковець відніс делікти, що мають ознаки одиничних ускладнених злочинів, які йменуються складені. Формула суб'єктивного змісту в них може бути записана як «умисел + необережність». Такі злочини завжди характеризується двома різними формами вини – умислом до проміжного наслідку й необережністю до похідних наслідків. Оскільки вони становлять враховану законодавцем ідеальну сукупність двох (або більше) злочинів, то для визначення таких випадків найбільш прийнятним є застосування категорії *«злочини з подвійною формою вини»*. **Другу групу** складають діяння, в яких психічне ставлення винного до наслідку може характеризуватися і умисною, і необережною формою вини. Суб'єктивна сторона цієї групи злочинів може бути визначена як «прямий умисел + непрямий умисел», або як «умисел + необережність». На думку Є. В. Шевченка, для визначення суб'єктивної сторони таких злочинів найбільш вдалим буде використання поняття *«злочини зі складною формою вини»*. До цієї ж групи діянь правознавець відносить і ті, в яких у межах одного складу законодавець об'єднує адміністративний делікт і злочин. До **третьої групи** належать злочини з альтернативно викладеними похідними наслідками, які можуть наставати одночасно. Це випадки, коли суспільно небезпечне діяння здатне породжувати відразу два, три або більше видів похідної шкоди. Водночас окремі наслідки можуть утворювати самостійні злочини, інші ж – ні. До того ж, як на цьому акцентує увагу Є. В. Шевченко, щодо одних наслідків психічне ставлення винного може характеризуватися умисною формою вини, щодо інших – необережною (прямий умисел + непрямий умисел + один із видів необережності). Посилаючись на працю

В. І. Касинюка, Є. В. Шевченко пропонує для подібних випадків запровадити окрему категорію – *«злочини з комбінованою формою вини»* [530, с. 52; 1228, с. 113].

На підставі викладених суджень Є. В. Шевченко резюмує, що така класична категорія, як *«змішана форма вини»*, повинна використовуватися як родове поняття, яке показує ускладненість суб'єктивної сторони деліктів певного виду. За такого розуміння правові категорії *«змішана вина»* і *«подвійна»*, *«складна»* і *«комбінована форма вини»* співвідносяться, відповідно, як родове й видові поняття [1228, с. 112].

Проектуючи запропоновану Є. В. Шевченком класифікацію на досліджувану статтю, можна резюмувати, що злочини, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 239-1 КК України (у частині заподіяння матеріальної шкоди у великому розмірі), треба відносити до другої із вказаних груп злочинів зі змішаною формою вини – злочинів зі *складною* формою вини, в якому ставлення винного до наслідків може характеризуватись і умислом, і необережністю. Щодо заборони, передбаченої ч. 3 ст. 239-1 КК України, то вважаю, що передбачений нею злочин є злочином з комбінованою формою вини, оскільки ставлення винного до *«спричинення майнової шкоди в особливо великому розмірі»* може бути як умисним, так і необережним, тимчасом як ставлення до загибелі людей, масової загибелі об'єктів тваринного чи рослинного світу або інших тяжких наслідків, не пов'язаних із матеріальною шкодою, – лише необережним.

У підрозділі 1.4 дисертації зазначалося, що, на відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у більшості країн СНД безпосередньо в диспозиціях відповідних норм вказується на необережне ставлення винної особи до настання такого наслідку псування землі, як *«смерть людини»*. Вважаю, що в новій редакції ст. 239-1 КК України (як і статей 239 та 239-2 КК України) має бути врахований відповідний позитивний досвід країн СНД, зокрема, за допомогою прямої вказівки на винятково необережне ставлення особи до настання будь-якої фізичної шкоди людині.

Стосовно мотиву злочину, то він найчастіше є корисливим, на що прямо вказується у значній частині судових рішень (точніше – у 38 %) [227]. У деяких інших актах правозастосування хоч і не згадується про корисливий мотив, останній прямо впливає з обставин справи, зокрема, вказівки на те, що ґрунтовий покрив

(поверхневий шар) земель знімався для подальшого продажу невстановленим особам [178; 204].

На відміну від попереднього, злочин, передбачений *ст. 239-2 КК України* (ч. 1 та ч. 2), за своєю конструкцією є формальним. Через наявність численних спеціальних досліджень, в яких на високому теоретичному рівні було проаналізовано питання змісту вини у злочинах із формальним складом, жодної необхідності у дублюванні відповідних положень у межах цієї роботи немає [98; 524; 635]. Тут лише зауважу, що з-поміж інших найбільш обґрунтованою, як на мене, є концепція, зміст якої полягає в тому, що злочини з формальним складом можуть бути вчиненими тільки з прямим умислом. А це, у свою чергу, означає, що і суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 239-2 КК України, характеризується виключно прямим умислом: особа усвідомлює, що вона незаконно (без правових підстав) заволодіває поверхневим шаром земель водного фонду і бажає вчинити такі дії. З таким твердженням погоджується і М. В. Кумановський. Заслуговують на підтримку судження правознавця про те, що інтелектуальний момент прямого умислу досліджуваного складу злочину – це насамперед усвідомлення об'єкта та предмета злочину [629, с. 123–125]. Враховуючи ж позицію автора цих рядків щодо суб'єкта аналізованого злочину, маю додати, що винна особа усвідомлює також і те, що вчиняє незаконне зняття поверхневого шару із поверхні земельної ділянки, яка не належить їй на певному правовому титулі.

Приступаючи до характеристики суб'єктивної сторони злочину, передбаченого *ч. 1 ст. 254 КК України*, треба зазначити, що дослідниками відповідної проблематики озвучуються дві основні точки зору щодо цього питання. Прихильники першої позиції вказують на те, що, хоч суспільно небезпечне діяння може бути вчинено як умисно, так і необережно, ставлення до його наслідків є винятково необережним [681, с. 232; 838, с. 190; 1238, с. 309]. Чимала ж частина інших науковців визнає можливість як умисного, так і необережного ставлення суб'єкта не лише до діяння, а й до суспільно небезпечних наслідків [386, с. 73; 617, с. 460; 777, с. 860; 1207, с. 11]. Вважаю, що саме ця (умовно друга) позиція є більш аргументованою – тобто при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254

КК України, ставлення винного до наслідків може характеризуватися й умисною, і необережною формою вини.

Правильність такого трактування підтверджується і матеріалами практики застосування ст. 254 КК України. Зокрема, проаналізувавши останню, можна констатувати, що, незважаючи на впевненість деяких науковців у тому, що відповідний злочин насамперед може бути вчинений через невиконання або неналежне виконання винуватим своїх обов'язків [838, с. 185–186], насправді у 87 % випадків судових рішень прямо вказується на **умисний** характер безгосподарського використання земель, яке виявляється у незаконному знятті родючого шару ґрунту з метою подальшого штучного створення водойми. Щодо необережності, то на неї було вказано лише у двох з усього масиву судових рішень [1075; 1120]. Отже, можна дійти висновку про те, що суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України, може характеризуватися як умислом, так і необережністю.

Утім, аналізуючи виправданість подібного конструювання, характерного також і для ст. 239 КК України, коли уніфіковано відповідальність і за умисні, і за необережні діяння, необхідно пам'ятати про такий принцип криміналізації, як співмірність санкції та економії репресії. Нагадаю, що однією зі складових останнього є те, що за умисний злочин має бути передбачено більш суворе покарання порівняно з необережним. Навряд чи можуть вважатися однаково суспільно небезпечними, наприклад, з одного боку, дії водія самоскиду, який, чітко усвідомлюючи суспільну небезпеку своїх дій, складає відходи на земельній ділянці задля економії часу та коштів, а з іншого – діяння особи, яка через недбале ставлення до своїх обов'язків допустила забруднення або псування земель. Це стосується і злочину, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК України. Адже очевидно, що, скажімо, діяння особи, яка не здійснила необхідного контролю за діяльністю підлеглих працівників, внаслідок чого було знято поверхневий шар ґрунту, є куди менш небезпечними за випадки, коли особа умисно знімає той-таки поверхневий шар ґрунту. У контексті розгляду відповідної проблематики пригадується і досвід багатьох європейських країн, в яких диференційовано відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення НПС. Аналізуючи КК Іспанії в частині

регламентації відповідальності за екологічні злочини, Ю. А. Турлова також привертає увагу до того, що, наприклад, ст. 331 КК Іспанії вказує на те, що за діяння, передбачені в цій главі, покарання призначається на один щабель нижче, якщо вони були вчинені з грубої необережності [1027, с. 337, 340–341].

На мою думку, викладені аргументи засвідчують необхідність доповнення чинного КК України окремою нормою (ст. 239-3), в якій би передбачалась відповідальність за необережне забруднення або псування земель. Водночас у новій редакції ст. 239 КК України мають згадуватися саме і тільки умисні прояви відповідних діянь.

Якщо градація відповідальності залежно від умисного чи необережного ставлення до більшості проявів безгосподарського використання земель, про які йдеться у ч. 1 ст. 254 КК України, наразі є лише рекомендацією автора, то ідея диференціації відповідальності за передбачене ч. 2 (ч. 3, ч. 4) ст. 254 КК України ухилення від обов'язкової рекультивації відповідних земель вже була реалізована у законотворчій діяльності, адже відповідне діяння визнається кримінально караним лише за умови умисного ставлення до нього з боку суб'єкта злочину.

2.4 Кваліфікуючі ознаки складів злочинів у сфері земельних відносин: проблеми конструювання та застосування кримінального закону

Під кваліфікуючими варто розуміти такі ознаки складу злочину, які свідчать про різко підвищену (порівняно з ознаками основного складу) суспільну небезпеку діяння та особи, яка вчинила це діяння [165, с. 174]. У теорії кримінального права розроблені спеціальні вимоги до змісту кваліфікуючих ознак як засобу диференціації кримінальної відповідальності: 1) фактична або вірогідна поширеність на практиці відповідного більш небезпечного варіанту злочинної поведінки; 2) його нехарактерність; 3) безумовність перепаду суспільної небезпеки діяння; 4) суворо визначена направленість впливу тих кваліфікуючих ознак, на базі яких планується створення кваліфікованого складу злочину [565, с. 19–21].

Відповідно до **ч. 2 ст. 197-1 КК України** кваліфікуючими ознаками самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення цього злочину: 1) особою, раніше судимою за злочин, передбачений ст. 197-1 КК України; 2) групою осіб; щодо земельних ділянок 3) особливо цінних земель; 4) земель в охоронних зонах; 5) зонах санітарної охорони; 6) санітарно-захисних зонах; чи 7) зонах особливого режиму використання земель.

Пристаючи до характеристики такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як **«вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею»**, насамперед зауважу, що загальні питання, пов'язані з інститутом судимості, регулюються статтями 88–91 КК України та ґрунтовно проаналізовані в літературі на рівні монографічних досліджень [390; 844; 950].

Розкриваючи зміст відповідної кваліфікуючої ознаки, В. М. Захарчук пише, що з урахуванням того, що в розглядуваній статті об'єднані два склади злочину, виникає питання, про який саме злочин йдеться у ч. 2 ст. 197-1 КК України («за злочин, передбачений цією статтею»): про самовільне зайняття земельної ділянки чи самовільне будівництво на ній будівель або споруд? З огляду на те, що в ч. 4 ст. 197-1 КК України знову йдеться про рецидив злочину, який буде мати місце у разі вчинення самовільного будівництва будівель або споруд особою, раніше судимою за такий саме злочин, або за злочин, передбачений ч. 3 цієї статті, дослідник констатує, що рецидиву злочину не буде, якщо раніше особа була засуджена за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 або 2 ст. 197-1 КК України), а потім вчинила самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3 або 4 ст. 197-1 КК України), або навпаки [497, с. 146].

Погодитися з таким твердженням складно. На мою думку, вказівка у ч. 2 ст. 197-1 КК України на особу, «раніше судиму за злочин, передбачений цією статтею», дає змогу стверджувати, що в цьому разі варто говорити про повторність як тотожних, так і однорідних злочинів, під якими зазвичай розуміють злочини, суспільна небезпека яких є приблизно однаковою, які посягають на однакові або подібні об'єкти кримінально-правової охорони і вчиняються з однією і тією ж формою вини [701, с. 39–45]. Саме такими властивостями і наділені злочини,

передбачені ч. 1 (ч. 2) та ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, що дає підстави вважати їх однорідними. Тому, якщо особа, маючи судимість за раніше вчинене самовільне будівництво (ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України), вчинила самовільне зайняття земельної ділянки, її дії потрібно кваліфікувати за ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Наступною кваліфікуючою ознакою самовільного зайняття земельної ділянки є вчинення цього злочину *групою осіб*, яка є однією із форм співучасті (ч. 1 ст. 28 КК України). Необхідно зазначити, що в науці кримінального права проблема співучасті є однією з центральних і водночас однією із найбільш дискусійних протягом вже не одного десятиліття років. Незважаючи на численні фундаментальні дослідження інституту співучасті [161; 380; 413; 534; 553; 567; 789; 809; 1175], полеміка щодо проблемних питань триває і сьогодні. У межах цієї роботи вважаю за доцільне зупинитися лише на тих питаннях співучасті, вирішення яких може стати у нагоді під час кваліфікації дій особи за ст. 197-1 КК України.

Зважаючи на загальнотеоретичні положення про опосередковане вчинення злочину (або «посереднє» виконання), варто підтримати В. М. Захарчука, який пише, що співучасть як кваліфікуюча ознака самовільного зайняття земельної ділянки відсутня в тому разі, коли працівники СП, виконуючи незаконну вказівку керівника, здійснюють самовільне зайняття земельної ділянки, наприклад, шляхом її оранки [497, с. 148]. Як вже зазначалося у підрозділі 2.3, за умови неусвідомлення цими особами факту протиправності зайняття земельної ділянки їхні дії не повинні визнаватися злочинними; виконавцем же злочину має визнаватися керівник, який віддав відповідну вказівку. За ч. 2 ст. 197-1 КК України такі дії можуть бути кваліфіковані лише в тому разі, коли відповідні особи усвідомлювали те, що їхня праця використовується саме для самовільного зайняття земельної ділянки. Показовим у цьому контексті може бути таке судове рішення.

Приморським районним судом м. Одеси встановлено, що Особа-1, будучи керівником СК «Леваневський», діючи за попередньою змовою з Особою-2 та Особою-3, організовував самовільне зайняття земельної ділянки площею 0,2 га. Дії всіх трьох суб'єктів були кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України [1158] (див. також таке судове рішення [881]).

Варто зазначити, що, хоч у ч. 2 ст. 197-1 КК України йдеться про таку кваліфікуючу ознаку, як «вчинене групою осіб» (ч. 1 ст. 28 КК України), на практиці за цією кримінально-правовою нормою в абсолютній більшості випадків кваліфікуються ті прояви самовільного зайняття земельної ділянки, які були вчинені «за попередньою змовою групою осіб», яка є більш високою формою співучасті, про яку йдеться у ч. 2 ст. 28 КК України. Незважаючи на взаємовиключність формулювань ч. 1 і ч. 2 ст. 28 КК України, вважаю за доцільне приєднатися до позиції авторів, які наполягають на тому, що самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене за попередньою змовою групою співвиконавців, має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 197-1 КК України як скоєне групою осіб [441, с. 107–108]. Як писалося вище, така думка знаходить підтримку і в судовій практиці (див., наприклад [336]).

Як зазначає В. О. Навроцький, діяння учасників групи осіб, які діють погоджено та виконують об'єктивну сторону злочину, кваліфікуються лише за статтею Особливої частини, що передбачає вчинення злочину групою осіб [771, с. 266]. Зважаючи на це, при кваліфікації самовільного зайняття земельної ділянки, вчиненого групою осіб, потрібно посилатися на ч. 2 ст. 197-1 КК України, не згадуючи у формулі кваліфікації про статті Загальної частини.

Водночас треба констатувати, що серед представників вітчизняного суддівського корпусу (як і кримінально-правової доктрини) відсутній уніфікований підхід стосовно необхідності посилання на відповідні частини ст. 28 КК України у випадках, коли статтею Особливої частини КК України передбачено вчинення злочину у більш низькій формі співучасті. У рішеннях деяких судів подібні прояви самовільного зайняття земельної ділянки кваліфікуються за відповідною частиною ст. 197-1 з посиланням, зокрема, на ч. 2 ст. 28 КК України [208; 210]. Як на мене, переконливішою видається аргументація іншої частини суддів, на думку яких факт вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб або організованою групою може бути тільки обставиною, що обтяжує покарання. Різна роль співучасників має бути відображена через посилання на відповідну частину ст. 27 КК України.

До одного із судів надійшли матеріали провадження стосовно Особи-1 та Особи-2, які спільно здійснили самовільне зайняття земельної ділянки. Дії обох осіб

слідчим кваліфіковані за ч. 2 ст. 28 і ч. 2 ст. 197-1 КК України. Констатувавши доведеність вини підсудних у вчиненні злочинів за попередньою змовою групою осіб, суд зазначив, що ця обставина є такою, що обтяжує покарання підсудних, а тому додаткова кваліфікація їхніх дій ще й за ч. 2 ст. 28 КК України є зайвою [355]⁸⁰.

З огляду на наявність принципу «відносної поширеності кваліфікуючої обставини», О. О. Пенязькова висуває пропозицію про виключення з ч. 2 ст. 197-1 КК України такої кваліфікуючої ознаки самовільного зайняття земельної ділянки, як «вчинене групою осіб». Свою позицію дослідниця пояснює тим, що «у жодному з проаналізованих нею вироків ця ознака не ставилась особі у вину» [838, с. 172].

Однак насправді таких вироків (ухвал) (принаймні тих, в яких йдеться про вчинення злочину «за попередньою змовою групою осіб») є щонайменше 15 (крім аналізованих вище, див., наприклад [258; 282; 295; 924; 927]). Відповідні статистичні дані (в середньому 1,5 випадки на рік) переконують у тому, що згадана кваліфікуюча ознака відповідає як вимогам «типовості», так і умові «нехарактерності», оскільки, з одного боку, самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб, є доволі характерним для аналізованого злочину, а з іншого – не є нормою для більшості проявів останнього.

Вичерпний перелік *особливо цінних земель*» наведений у ч. 1 ст. 150 ЗК України. Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що найчастіше за вказаною ознакою кваліфікується самовільне зайняття земельних ділянок, які знаходилися на території ПЗФ (див., наприклад [276]).

Варто зазначити, що в судовій практиці зустрічаються і приклади того, коли самовільне зайняття особливо цінних земель, яке спричинило значну шкоду, помилково кваліфікується лише за ч. 1, без посилання на ч. 2 ст. 197-1 КК України.

⁸⁰ Так само подібну за змістом справу вирішив Апеляційний суд Київської області, який, серед іншого, вказав таке: «Вчинення злочину організованою групою, коли це не є його кваліфікуючою ознакою, може розглядатися відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України тільки як обставина, що обтяжує покарання. Якщо злочин скоєний у складі організованої групи або групи осіб (ч. 2, ч. 3 ст. 28 КК України), що має таку кваліфікуючу ознаку, як організована група або група осіб, то індивідуалізація ролі співучасників відбувається з посиланням на ст. 27 КК України, без врахування цієї обставини, як обставини, що обтяжує покарання (ч. 4 ст. 67 КК України). Якщо ж злочин скоєний організованою групою чи групою осіб (ч. 2, ч. 3 ст. 28 КК України), що не має такої кваліфікуючої ознаки, то скоєння злочину у складі такої групи буде обставиною, що обтяжує покарання (п. 2 ч. 1 ст. 67 КК України), а кваліфікація має відбуватися також із посиланням на відповідну частину ст. 27 КК України» [1069].

Одним із судів було встановлено, що Особа-1 допустив використання земель історико-культурного призначення площею 9 га. Враховуючи ту обставину, що самовільним зайняттям земельної ділянки було завдано шкоду на суму 54 591 грн, суд кваліфікував дії винного за ч. 1 ст. 197-1 КК України [911] (див. також [1127]).

Як бачимо, у наведеному рішенні чітко зазначено, що самовільно зайняті земельні ділянки належать до земель історико-культурного призначення, які, у свою чергу, відповідно до ч. 1 ст. 150 ЗК України є особливо цінним землями. Тому дії Особи-1 мали б кваліфікуватися і за ч. 2 ст. 197-1 КК України⁸¹.

Наступним видом земель із особливим правовим режимом, самовільне зайняття яких утворює склад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, є землі в **охоронних зонах**, тобто на територіях з режимом обмеженого використання, що встановлюються навколо особливо цінних та / або вразливих об'єктів з метою їх охорони [710, с. 214].

За ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який здійснив самовільне захоплення земельної ділянки в охоронній зоні уздовж ліній зв'язку [281].

Так само нерідко кваліфікують і випадки незаконного заволодіння прибережними захисними смугами [250; 290; 1099; 1137; 1143]. Водночас, проаналізувавши норми чинного законодавства, вважаю, що така кваліфікація навряд чи може бути визнана правильною. Поясню свою позицію.

КМУ був затверджений вичерпний перелік обмежень щодо використання земельних ділянок, зокрема, прибережних захисних смуг вздовж річок, навколо водойм та на островах; вздовж морів, морських заток і лиманів та на островах у внутрішніх морських водах (коди 05.02 та 05.03). Та річ у тім, що у відповідній постанові КМУ чітко зазначено, що ці прибережні захисні смуги є окремим, відмінним від згаданих у ч. 2 ст. 197-1 КК України «охоронних зон» (код 01), видом обмежень, що належать до водоохоронних. Цей факт підтверджують і положення ВК України, у ст. 1 якого вказується на те, що прибережна захисна смуга є частиною не охоронної, а водоохоронної зони. Зважаючи на ці нормативні приписи, на підтримку заслуговують рішення тих судів, які у разі самовільного зайняття

⁸¹ Правильність саме такої кваліфікації (за сукупністю ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України) буде обґрунтована далі.

прибережних захисних смуг констатують відсутність підстав для кваліфікації за ч. 2 ст. 197-1 КК України саме за ознакою «земель в охоронних зонах».

Наприклад, до одного із судів надійшли матеріали провадження за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1, якому інкримінувалося незаконне заволодіння земельною ділянкою водного фонду в охоронній зоні. Оцінюючи докази, суд послався, з одного боку, на положення ч. 1 ст. 112 ЗК України, які не відносять прибережні захисні смуги до об'єктів, навколо яких створюються охоронні зони, а з іншого – на Класифікатор обмежень та обтяжень у використанні земельних ділянок від 29 грудня 2008 р., відповідно до якого код типу обмежень охоронних зон визначений 01.01 та до переліку охоронних зон не входять земельні ділянки у прибережній захисній смузі. Через це суд констатував, що землі прибережної захисної смуги не входять до складу охоронної зони, а відтак їхнє самовільне використання не охоплюється складом інкримінованого Особі-1 злочину [274].

Ідентична аргументація була наведена Дарницьким районним судом м. Києва. Водночас на схвальний відгук заслуговує той факт, що, не знайшовши підстав для кваліфікації дій підсудного за ч. 2 ст. 197-1 КК України, суд не залишив поза своєю увагою можливість інкримінування останньому ч. 1 ст. 197-1 КК України [207].

Однак виникає питання, чи є самовільне зайняття земельної ділянки прибережних захисних смуг менш небезпечним, порівняно з такими ж діями стосовно земель в охоронних та інших зонах, про які йдеться у відповідній постанові КМУ? На мою думку, ні, а той факт, що відповідна ознака не віднесена до кваліфікуючих у ч. 2 ст. 197-1 КК України, пояснюється лише тим, що, наводячи перелік останніх, законодавець спирався виключно на положення статей 112–115 ЗК України, не враховуючи положення інших НПА. Зважаючи на це, ч. 2 ст. 197-1 КК України пропоную доповнити вказівкою на таку кваліфікуючу ознаку, як самовільне зайняття земель у межах зон водоохоронного обмеження.

Завершуючи характеристику розглядуваної кваліфікуючої ознаки, хотілося б звернути увагу на те, що у практиці застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України доволі поширеними є випадки інкримінування цієї норми особам, які починають обробку

земель в охоронних зонах навколо об'єктів (найчастіше курганів), які знаходяться на належних їм на законних підставах земельних ділянках.

Одним із судів було встановлено, що Особа-1 розорав охоронну зону навколо кургану. Такі дії суд кваліфікував вчинене Особою-1 за ч. 2 ст. 197-1 КК України [1161].

Мотивуючи своє рішення, представники Феміди передусім беруть до уваги приписи Закону України «Про охорону культурної спадщини». Зокрема, йдеться про ст. 2 цього Закону, в якій зазначається, що кургани належать до археологічних об'єктів культурної спадщини, та ст. 17 вказаного Закону, яка закріплює положення про те, що землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності або вилучаються у державну власність. Саме зважаючи на наявність цих норм, згадані вище випадки, коли обробляються охоронні зони навколо курганів, кваліфікуються як самовільне зайняття земель, які знаходяться в державній власності, тобто є чужими для особи.

Вивчивши положення регулятивного законодавства, я дійшов висновку про те, що подібні рішення варто вважати неправомірними. Річ у тім, що, кваліфікуючи описані вище прояви як самовільне зайняття земельної ділянки державної власності, суди не враховують того важливого моменту, що у виключно державній власності перебувають лише самі кургани (пам'ятки археології), а не охоронні зони навколо них. Останні ж перебувають у власності (користуванні) особи, котрій на відповідному правовому титулі належить земельна ділянка, на якій розташовані кургани. Водночас той факт, що в межах охоронних зон власнику заборонено здійснювати певні види діяльності (обмеження прав на землю), у жодному разі не може вплинути на оцінку правового статусу цих охоронних зон як належних власнику земельної ділянки. Саме визначення обмежень прав на землю як звуження меж, а не позбавлення суб'єктивного права [710, с. 213], наштовхує на думку про те, що відповідні обмеження не змінюють власника земельної ділянки.

Справедливість зроблених висновків опосередковано підтверджує і ч. 2 ст. 34 Закону України «Про охорону культурної спадщини», в якій чітко вказується на те, що встановлення зон охорони пам'яток та затвердження меж історичних ареалів

населених місць не може бути підставою для примусового вилучення з володіння (користування) земельних ділянок у юридичних та фізичних осіб за умов дотримання землевласниками та землекористувачами правил використання земель історико-культурного призначення.

Отже, керуючись представленими аргументами, можна припустити, що випадки, коли власник (землекористувач) земельної ділянки приступає до обробки земель в охоронних зонах, які знаходяться в межах належної йому земельної ділянки, не можна оцінювати як самовільне зайняття земельної ділянки та кваліфікувати за ч. 2 ст. 197-1 КК України, оскільки в такому разі відсутня «самовільність» як ознака об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. Тому заслуговує на підтримку рішення одного із судів, який, *«розглядаючи справу за ч. 2 ст. 197-1 КК України стосовно Особи-1, котрий засіяв належну йому земельну ділянку, в межах якої знаходились охоронні зони, створені навколо курганів, констатував, що підсудний у законному порядку володіє земельною ділянкою, на якій знаходяться кургани. Зважаючи на це, Особа-1 був виправданий у вчиненні інкримінованого злочину»* [330].

Водночас хотілося б акцентувати увагу на тому, що викладена авторська позиція жодною мірою не направлена на виправдання осіб, які допустили порушення встановлених законом обмежень щодо використання відповідних категорій земель зі спеціальним правовим режимом. Перекоаний у тому, що дії цих суб'єктів обов'язково мають тягнути юридичну відповідальність згідно з чинним законодавством. Однак, зважаючи на те, що основним (точніше єдиним) об'єктом цього правопорушення виступають не правовідносини власності на землю, а встановлений порядок охорони культурної спадщини, відповідальність має наставати не за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 2 ст. 197-1 КК України), а за самотійне правопорушення, не пов'язане з порушенням прав власника земельної ділянки, – передбачене ст. 92 КУпАП «Порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини». Зокрема, йдеться про такий різновид вказаного делікту, як порушення режиму використання пам'ятки культурної спадщини, прикладом якого і є вирощування с/г культур у межах охоронних зон. Якщо ж

власник (землекористувач), знаючи про розміщений на його земельній ділянці курган, керуючись метою отримання прибутку, вчиняє, наприклад, умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження такого об'єкта культурної спадщини чи його частини, кримінально-правова оцінка скоєного повинна відбуватися з посиланням на ч. 2 ст. 298 КК України.

Під **зонами санітарної охорони** треба розуміти територію та акваторію, де запроваджується особливий санітарно-епідеміологічний режим для запобігання погіршення якості води джерел централізованого господарсько-питного водопостачання, а також з метою забезпечення охорони водопровідних споруд (ст. 1 ВК України).

За ч. 2 ст. 197-1 КК України кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку, що належить до зони санітарної охорони р. Псел [1125].

Розглядаючи можливість інкримінування аналізованої кваліфікуючої ознаки, варто пам'ятати, що в ч. 2 ст. 93 ВК України закріплено положення про те, що межі зон санітарної охорони водних об'єктів встановлюються місцевими радами на їхній території за погодженням із відповідними ОВВ. З огляду на сказане законними треба вважати рішення судів, які не вбачають ознак досліджуваного складу злочину в діях осіб, які самовільно займають землі, що не віднесені у встановленому законом порядку до зон санітарної охорони.

Зокрема, розглядаючи матеріали провадження за ч. 4 ст. 197-1 КК України, один із судів, посилаючись на ч. 2 ст. 93 ВК України, зазначив, що для визнання території зоною санітарної охорони необхідне рішення місцевої ради, узгоджене з кількома центральними ОВВ та із відповідною ОДА. «Водночас стороною обвинувачення суду не надано жодного документа, який би відповідав хоча б частині із зазначених вимог». Зважаючи на це, суд констатував, що земельна ділянка не знаходиться в зоні санітарної охорони, а тому в нього відсутні підстави для визнання обвинуваченого винним в інкримінованому йому злочині [231].

Від зон санітарної охорони треба відрізняти **санітарно-захисні зони** (ст. 114 ЗК України) – території навколо шкідливих об'єктів з обмеженим режимом

землекористування, де забороняється розміщення об'єктів, пов'язаних із постійним перебуванням людей [710, с. 217].

Зокрема, одним із судів за ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,0790 га, яка знаходиться в санітарно-захисній зоні питних водопроводів [1118].

Відповідно до ч. 1 ст. 115 ЗК України **зони особливого режиму використання земель** створюються навколо військових об'єктів ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, для забезпечення функціонування цих об'єктів, збереження озброєння, військової техніки та іншого військового майна, охорони державного кордону України, а також захисту населення, господарських об'єктів і довкілля від впливу аварійних ситуацій, стихійних лих і пожеж, що можуть виникнути на цих об'єктах⁸².

За ч. 2 ст. 197-1 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, який самовільно зайняв земельну ділянку підприємства МОУ «Аеропорт Львів-2» у вигляді земель оборони із особливим режим їхнього використання [1164].

Кваліфікуючими ознаками самовільного будівництва (ч. 4 ст. 197-1 КК України) є: **1) ведення такого будівництва на одній із земельних ділянок, які зазначені в ч. 2 ст. 197-1 КК України; 2) вчинення його особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України.**

Із ч. 4 ст. 197-1 КК України випливає, що, незважаючи на однорідний характер самовільного зайняття земельної ділянки (ч. 1) та самовільного будівництва на самовільно зайнятій земельній ділянці (ч. 3), їхні кваліфікуючі ознаки мають дві суттєві відмінності.

По-перше, як вже зазначалося раніше, залишається незрозумілим, чому, встановивши у ч. 3 ст. 197-1 КК України відповідальність лише за самовільне будівництво, вчинене на самовільно зайнятій земельній ділянці, законодавець як кваліфікуючу ознаку цього злочину визнав його вчинення особою, раніше судимою не за будь-який зі злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України (як це зроблено у ч. 2 цієї статті), а лише за злочини, передбачені ч. 3 або ч. 4 ст. 197-1 КК України.

⁸² Детальніше про правовий режим усіх зазначених у ч. 2 ст. 197-1 КК України земель див. [722, с. 691–704].

Отже, на сьогодні маємо таку ситуацію: якщо особа, судима за самовільне будівництво, вчинила самовільне зайняття земельної ділянки, то її дії вважаються повторними; у разі зворотної ситуації, коли самовільне будівництво вчиняє особа, раніше судима за самовільне зайняття земельної ділянки, – ні.

По-друге, знову-таки на відміну від ч. 2, серед передбачених у ч. 4 ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва відсутнє згадування про вчинення цього злочину групою осіб. Як наслідок, незважаючи на те, що самовільне будівництво в абсолютній більшості випадків вчиняють особи, які попередньо вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, на якій проводиться будівництво, скоєння обох цих злочинів групою осіб потребує кваліфікації за ч. 2 ст. 197-1 КК України як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене групою осіб, та ч. 3 ст. 197-1 КК України як «звичайне» (некваліфіковане) будівництво [211; 1169].

На мою думку, очевидно, що в разі збереження у ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, задля усунення цієї нелогічної ситуації законодавець повинен, по-перше, доповнити їхній перелік вказівкою на «вчинене групою осіб», а по-друге, замість формулювання «особою, раніше судимою за такий саме злочин або злочин, передбачений частиною третьою цієї статті», використати вживане у ч. 2 ст. 197-1 КК України словосполучення «особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею».

Водночас варто зазначити, що вказівка у попередньому абзаці на те, що відповідні зміни мають сенс лише «в разі збереження... кваліфікуючих ознак самовільного будівництва», є зовсім не випадковою. Вважаю зайвим виділення в окремій частині ст. 197-1 КК України кваліфікуючих ознак самовільного будівництва, як і вказівку в назві статті на самовільне будівництво. Тому в ч. 2 вдосконаленої ст. 197-1 КК України треба обмежитися вказівкою на будівництво об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації, як на один із найбільш характерних способів самовільного зайняття земельної ділянки, що серйозно ускладнює повернення самовільно зайнятих земельних ділянок.

На користь такої пропозиції свідчить і зарубіжний досвід боротьби з порушеннями прав на землю. Нагадаю, що лише в ст. 338 КК Таджикистану, як і в

ст. 197-1 КК України, самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці визнається самостійним складом злочину. Парламентарії інших країн визнають будівництво або лише кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки (держави «югославської» групи), або звичайною (поруч з іншими) формою злочинного порушення прав на землю (скандинавські країни). Зазначені обставини ставлять під сумнів доцільність (а точніше – доводять недоцільність) використання подібного законодавчого конструювання у ст. 197-1 КК України.

Як зауважує Т. О. Лєснієвські-Костарева, навіть правильно відображені кваліфікуючі ознаки того чи іншого складу злочину повинні ще й отримати оптимальне законодавче оформлення. Враховуючи те, що кваліфікуючі ознаки – це ознаки, які є додатковими до ознак основного складу злочину, першою логічною вимогою до конструювання кваліфікуючих ознак вчена називає те, що зміст кваліфікуючої ознаки повинен узгоджуватися зі специфікою ознак та конструкцією основного складу злочину [648, с. 192–194].

Що ж ми маємо у випадку зі ст. 197-1 КК України? Тоді як основні склади злочину, передбачені цією статтею (ч. 1 і ч. 3), є матеріальними, кваліфіковані склади (ч. 2 та ч. 4) за своєю конструкцією є формальними. Як наслідок, за самовільне зайняття великих за площею земельних ділянок, яке спричинило значні збитки, встановлено більш м'яке покарання, ніж, наприклад, за аналогічні дії під будь-якою лінією електропередачі. Засвідчують нелогічність такого кроку законодавця і приклади із судової практики, коли: за ч. 1 ст. 197-1 КК України кваліфікуються самовільне зайняття земельної ділянки, яким спричинено шкоду на суму 859 тис. грн (площа – 634,5 га) [1080] або навіть 20 млн 521 тис. грн [1105]; водночас як злочин, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України, кваліфікується самовільне зайняття розташованих в охоронних зонах земельних ділянок, які спричинили майнову шкоду на суму 91,53 грн (площею 0,0345 га) [1137], 86,21 грн (0,0018 га) [359], 50,83 грн (0,0048 га) [336] або ж навіть... 28,11 грн (площа 0,0022 га) [275].

Отже, викладення ст. 197-1 КК України в її чинній редакції призвело до того, що дії, які завдали матеріальної шкоди в розмірі 28,11 грн, кваліфікуються за ч. 2

ст. 197-1 КК України, тимчасом як самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило шкоду, в 733 тис. разів більшу (!!!), ніж попередня, – за ч. 1 цієї статті.

Варто зазначити, що наведені приклади не були вирвані з контексту винятково для підтвердження думки автора, а є цілком об'єктивним відображенням, так би мовити, загальної картини у розглядуваній сфері. Так, наскрізний аналіз матеріалів 687 кримінальних проваджень засвідчив: якщо внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, у середньому завдається шкода в розмірі **137 тис. грн**, а середній розмір самовільно зайнятої земельної ділянки складає **71 га**, то аналогічні показники делікту, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, складають лише **14,8 тис. грн** та **8,4 га**, відповідно. Не можна не вказати і на ту обставину, що ці показники виглядають більш-менш співмірними з попередніми фактично лише завдяки декільком провадженням щодо самовільного зайняття земельних ділянок особливо цінних земель, в яких площа земельної ділянки складала 389,62 га (розмір шкоди – 253 тис. грн) [273], 12,5 га (1 млн 226 тис. грн) [203], 96,82 га (934 тис. грн) [215], 305,9276 га [1093] тощо. Щодо проваджень про самовільне зайняття земель в охоронних зонах, частка яких в загальному масиві рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України сягає 49 % (див. Додаток Е), то в них у середньому фіксується показник шкоди на рівні 4 736 грн, а площа самовільно зайнятої земельної ділянки в середньому складає лише 0,3437 га. Зокрема, для практики застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України звичним є притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які самовільно зайняли земельні ділянки в охоронних зонах площею 0,0025 га [184], 0,0006 га [348], 0,0009 га [1160], 0,0008 га [1098], 0,0029 га [200], 0,0062 га [1157], 0,0099 га [199], 0,0886 га [1153] тощо.

Отже, середній розмір шкоди, яка завдається внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, є приблизно в 10 разів вищим, ніж аналогічний показник, який фіксується при вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України (у випадку з охоронними зонами – в 30). На мою думку, з огляду на зміст основного безпосереднього об'єкта аналізованого злочину (відносини власності), ступінь «порушуваності» якого (суспільна небезпека

злочину) насамперед визначається показником заподіяної матеріальної шкоди, таку ситуацію не можна визнати ні логічною, ні справедливою.

Навіть більше: наведена вище інформація щодо середнього розміру шкоди, яка завдається внаслідок вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, спонукає до розгляду відповідної проблематики не лише під кутом приведення кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки відповідно до правил, розроблених наукою, а й через призму відповідності встановлення кримінальної відповідальності за описувані діяння основному принципу криміналізації – принципу суспільної безпеки. Зокрема, виникає питання, яке цілком відповідає ознакам риторичного: чи є підстави вважати, що внаслідок вчинення, скажімо, самовільного зайняття земель в охоронних зонах площею 0,0022 га, яке спричинило шкоду на суму 28 грн (або ж 50, 85 чи 91 грн), правовідносінам власності була завдана шкода, достатня для визнання цих діянь злочинними? Видається, що навіть з огляду на наявність додаткового обов'язкового об'єкта, негативна відповідь на поставлене питання є очевидною (те саме, на мою думку, стосується й інших ознак, передбачених у ч. 2 ст. 197-1 КК України).

На недоцільність криміналізації відповідних проявів самовільного зайняття земельних ділянок вказує і практика застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України. Зокрема, аналіз останньої засвідчує, що особам, які були визнані винними у вчиненні розглядуваного злочину, лише одного разу було призначене «реальне» покарання. В інших же випадках суб'єкти або звільняються від відбування призначеного покарання, або звільняються від кримінальної відповідальності⁸³. Як бачимо, не маючи можливості – згідно з принципом розподілу влади – прямо впливати на процес правотворчості, представники суддівського корпусу вдалися до опосередкованого «виправлення» відповідних законодавчих вад. З огляду на зазначені аргументи, пропоную сконструювати всі кваліфіковані склади злочинів, передбачені ст. 197-1 КК України, як матеріальні.

Також треба зазначити і те, що, крім теоретичних, обраний законодавцем спосіб викладення ознак, які за його задумом мали б бути кваліфікуючими (ч. 2 та

⁸³ Докладніше про це йтиметься в наступному розділі роботи.

ч. 4 ст. 197-1), зумовлює виникнення і низки проблем, які носять суто прикладний характер. Зокрема йдеться про кваліфікацію тих проявів самовільного зайняття земель зі спеціальним правовим режимом, які спричинили передбачену приміткою ст. 197-1 КК України значну шкоду. На перший погляд може виникнути відчуття, що в цьому разі є конкуренція кримінально-правових норм, що передбачають основний та кваліфікований склади злочину, яка, як відомо, долається шляхом застосування статті (частини статті) Особливої частини КК, що передбачає склад злочину з кваліфікуючою ознакою (ч. 2 ст. 197-1 КК України) [1056, с. 142]. Однак насправді – і це було доведено вище – склад злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, не може повною мірою вважатися кваліфікованим відносно передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, адже не містить такої криміноутворювальної ознаки останнього, як спричинення значної шкоди. Щодо цього пригадуються слова В. О. Навроцького про те, що склади злочинів, які передбачають більш небезпечні посягання – кваліфіковані чи особливо кваліфіковані – містять у собі ознаки основного складу цього ж злочину. Відповідні склади злочинів конструюються законодавцем шляхом вказівки на додаткові (до тих, які є в основному складі злочину) ознаки. Відсутність хоча б однієї ознаки основного складу злочину означає, що ми маємо справу не з іншим видом складу певного злочину, а зі складом зовсім іншого злочину, який має кваліфікуватися за іншою статтею кримінального закону [771, с. 451].

Отже, склади злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, можуть вважатися хіба що однорідними, але не основним та кваліфікованим⁸⁴. Саме тому самовільне зайняття земельної ділянки, яке одночасно, з одного боку, спричинило значну шкоду, а з іншого – було вчинено щодо однієї з категорій земель зі спеціальним правовим режимом (це стосується й інших ознак, викладених у ч. 2 ст. 197-1 КК України), має, як це не парадоксально звучить, отримувати кримінально-правову оцінку з посиланням як на ч. 1, так і ч. 2 ст. 197-1 КК України. Із такою кваліфікацією погоджується і В. М. Захарчук [497, с. 162].

⁸⁴ Характеристика згаданих ознак у межах підрозділу з назвою «Кваліфікуючі ознаки...» продиктована мотивами зручності.

Одним із судів встановлено, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку, засіявши її частини розміром 36,2 га та 1,11 га, яка знаходиться в охоронній зоні, чим спричинив значну шкоду. Такі дії кваліфіковані за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України [202] (див. також [286; 900; 1103]).

Кваліфікація подібних проявів лише за ч. 2 ст. 197-1 КК України не повною мірою відображатиме всі ознаки фактично скоєного діяння, зокрема, факт завдання значної шкоди.

Хотілося б зауважити, що викликає подив і та обставина, що, на відміну від багатьох інших злочинів проти власності, чинна редакція ст. 197-1 КК України не передбачає диференціації відповідальності залежно від розміру шкоди. Зокрема, у практиці її застосування зустрічаються випадки, коли внаслідок самовільного зайняття земельної ділянки завдається шкода в розмірі, наприклад: 1 млн 226 тис. грн [203]; 1 млн 607 тис. грн [237]; 1 млн 807 тис. грн [1119]; 1 млн 924 тис. грн [251]; 2 млн 278 тис. грн [1103]; 3 млн 188 тис. грн [365]; 4 млн 161 тис. грн [244]; 20 млн 521 тис. грн [1105].

На мою думку, очевидно, що, зважаючи на «антивласницький» характер самовільного зайняття земельної ділянки, спричинення збитків у подібних розмірах треба визнавати обставиною, яка істотно підвищує ступінь його суспільної небезпеки, тобто відповідає основній вимозі, які кримінально-правова доктрина висуває до обставин, що претендують на визнання їх кваліфікуючими ознаками. Крім того, наведені вище приклади демонструють, що розглядувана ознака не суперечить й іншому засадничому критерію: вона є відносно поширеною (не носить одиничний характер), однак не супроводжує більшість аналізованих злочинів.

З огляду на викладені положення, я дійшов висновку про необхідність доповнення особливо кваліфікуючих ознак розглядуваного складу злочину, використовуючи вказівку на самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано не лише значну⁸⁵ (нова ч. 3), а й тяжку шкоду (ч. 4). Водночас вважаю, що орієнтиром на шляху вдосконалення нової редакції ст. 197-1 КК України має

⁸⁵ Нагадаю, що в проєктованій редакції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується передбачити кримінальну відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яким було завдано **істотну** шкоду.

виступати показник «особливо великого розміру», який вказаний у п. 4 примітки ст. 185 КК України (600 НМДГ)⁸⁶. У подальшому, зважаючи на можливе ухвалення нового КК України, цей показник, вочевидь, потребуватиме перегляду, але гривневий еквівалент, на мою думку, має зберігатися приблизно саме на такому рівні. Така думка знайшла підтримку і серед інших авторів [497, с. 161; 1225, с. 5].

Завершуючи розгляд кваліфікуючих ознак самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва (у проєктованій редакції лише самовільного зайняття земельної ділянки), хотілося б окремо розглянути питання їхнього текстуального оформлення у нормах закону. Зокрема, у спеціальних дослідженнях зазначається, що кваліфікуючі ознаки – додаткові до ознак основного складу, через що відтворювати у другій частині всі ознаки об'єктивної сторони, які описані в ч. 1 статті, немає необхідності. Зважаючи на це, фахівцями перевага надається формулюванням «те ж діяння», а під час описання особливо кваліфікованих складів – «діяння, передбачені частиною першою або другою (третьою)» [165, с. 190–191].

Тривалий час зазначеному прийому віддавав перевагу і вітчизняний законодавець; його використання не викликало заперечень і серед представників кримінально-правової доктрини. Однак останнім часом оцінка подібного способу викладення законодавчого матеріалу як універсального та найбільш вдалого все частіше піддається сумніву. Зокрема це пов'язано і з винесенням ВС рішень у добре відомих і згаданих у підрозділі 2.2 цієї роботи справах щодо тлумачення змісту «дій, передбачених ч. 1 ст. 365 КК» та «того самого діяння у ч. 2 ст. 194 КК». Нагадаю, що ВС висновував, що вживання таких формулювань не є свідченням того, що обов'язковою умовою кваліфікації відповідних «кваліфікованих» складів (частини другі) є, зокрема, настання передбачених у частинах перших наслідків. На думку ВС, тут йдеться лише про тотожність саме і лише *дій (діянь)*.

Незалежно від оцінки обґрунтованості цих рішень, які змінюють традиційне уявлення про кваліфікуючі ознаки, треба визнати, що їхнє прийняття поставило під сумнів однозначність (наявну до цього) трактування змісту кваліфікуючих ознак

⁸⁶ За інформацією В. М. Захарчука, у 14 % проаналізованих випадків самовільного зайняття земельних ділянок була заподіяна шкода у розмірі від 250 до 600 НМДГ, а у 8 % випадків – від 600 і більше НМДГ [497, с. 161].

багатьох передбачених чинним КК України складів злочинів. Головним же наслідком стало, як на мене, те, що за результатом розгляду цих справ була наочно продемонстрована вся вразливість уніфікованого способу викладення кваліфікуючих ознак матеріальних та формальних складів злочинів.

Ту обставину, що законодавчі формулювання кваліфікованих складів злочинів повинні відрізнятися залежно від того, є основний склад злочину формальним (усіченим) чи матеріальним, підкреслювала і З. А. Загинеї-Заболотенко. Вчена щодо цього писала, що якщо основний склад злочину матеріальний, то законодавчі конструкції кваліфікованих складів злочинів повинні містити повну вказівку на злочин, яка міститься у частині першій відповідної статті або його узагальнене найменування. Водночас З. А. Загинеї-Заболотенко резонно акцентувала на тому, що лише у тому разі, коли кваліфікуючі ознаки виражають суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину, законодавчі конструкції відповідних кваліфікованих складів можуть мати такий вигляд: «дії, передбачені частиною першою, якщо вони спричинили...» (або подібні формулювання) [488, с. 116].

Екстраполюючи сказане на проблематику цього дослідження, пригадаю, що передбачені ч. 2 проєктованої редакції ст. 197-1 КК України кваліфікуючі ознаки якраз і не виражають суспільно небезпечні наслідки самовільного зайняття земельної ділянки, а пов'язані з особливим правовим режимом земель, кількісними або якісними ознаками суб'єкта злочину (або особи злочинця) тощо. Отже, стає очевидним, що задля уникнення проблем кваліфікації на кшталт тих, про які йшлося під час розгляду складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України («самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці, *зазначеній у частині першій цієї статті*»), у новій редакції ч. 2 ст. 197-1 КК України (це стосується і не пов'язаних виключно з наслідками кваліфікуючих ознак інших злочинів у сфері земельних відносин) законодавча конструкція кваліфікованого складу самовільного зайняття земельної ділянки повинна містити або повну вказівку на злочин, який міститься у ч. 1 статті, або його узагальнене найменування. Враховуючи те, що формулювання «самовільне зайняття земельної ділянки, поєднане...» не є надто громіздким, я дійшов висновку, що ч. 2 ст. 197-1

КК України повинна розпочинатися саме ним. Незважаючи на те, що в ч. 3 та ч. 4 пропонується диференціювати відповідальність саме і лише з урахуванням заподіяної шкоди (наслідків), задля забезпечення уніфікованості конструювання вони, на мою думку, теж мають розпочинатися словами «самовільне зайняття земельної ділянки, яке...», а не «дії, передбачені...».

Далі перейдемо до аналізу кваліфікуючих ознак земельних злочинів «екологічної» спрямованості, у багатьох з яких вони є спільними, що буде враховано мною при їхній характеристиці.

Загалом говорячи про суспільно небезпечні наслідки злочинів проти довкілля, хотілося б зауважити, що В. В. Локтіонова пропонує як такі наслідки передбачати лише шкоду основному об'єкту кримінально-правової охорони – довкіллю. Стверджується, що шкоду життю та здоров'ю особи необхідно встановлювати лише за допомогою норм розд. II Особливої частини КК України. Якщо внаслідок вчинення злочину проти довкілля буде заподіюватися шкода життю та здоров'ю особи, то вчинене має кваліфікуватися за сукупністю злочинів [660, с. 10]. Вважаю, що ініціативи В. В. Локтіонової є актуальними лише для злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України⁸⁷. Передусім моя позиція пояснюється наявністю такої вже згаданої вимоги до кваліфікуючих ознак, як фактична або вірогідна поширеність на практиці відповідного більш небезпечного варіанту злочинної поведінки. На мою думку, характер відповідних злочинів є таким, який майже не пов'язаний з можливістю завдання шкоди життю або здоров'ю людини. Врешті-решт як фактичну, так і вірогідну поширеність досліджуваних посягань красномовно демонструють дані тієї поодинокі практики застосування статей 239-1 та 239-2 КК України, аналіз яких засвідчив, що за понад 10 років їхнього існування до кримінальної відповідальності не було притягнуто жодної особи, поведінка якої спричинила чи створила загрозу заподіяння шкоди життю або здоров'ю людини.

Якщо ж внаслідок дій, передбачених ст. 239-1 (ст. 239-2) КК України, і настануть відповідні негативні наслідки для людини, можливість чого автор цих рядків оцінює як суто теоретичну, то кваліфікація має відбуватися за сукупністю

⁸⁷ Детальніше про аргументацію такої авторської позиції див. [722, с. 716–718].

вказаних статей та однією з норм, передбачених розд. II Особливої частини КК України, про що й говорила В. В. Локтіонова. Виклавши ці положення, які будуть враховані у процесі подальшого вдосконалення досліджуваних норм, далі перейду до аналізу кваліфікуючих ознак, передбачених у чинних редакціях статей КК України, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин.

У ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України передбачено таку кваліфікуючу ознаку розглядуваних складів злочинів, як спричинення *«загибелі людей»*. У п. 6 ППВСУ від 10 грудня 2004 р. під останніми пропонується розуміти смерть хоча б однієї людини, що сталася внаслідок вчинення злочинів, відповідальність за які передбачена відповідними статтями КК України. Незважаючи на підтримку викладеного підходу значною частиною вітчизняних дослідників [81, с. 483; 588, с. 103; 605, с. 102; 617, с. 411; 677, с. 100; 699, с. 18; 800, с. 133–136; 94, с. 155; 1235], переконливішою, як на мене, є позиція іншої групи криміналістів, які наполягають на тому, що під загибеллю людей варто розуміти лише заподіяння смерті двом чи більше особам [125, с. 111; 151, с. 179; 159; 488, с. 317–318; 769; 777, с. 817; 774, с. 533; 838, с. 140–141]. Саме ця (умовно друга) позиція ґрунтується на буквальному, а не на поширювальному тлумаченні кримінального закону.

Порівняно з попереднім, у кримінально-правовій доктрині ще більші суперечки точаться навколо тлумачення наступного виду наслідків, про який йдеться у ч. 2 ст. 239 КК України, – *«масове захворювання людей»*. Як на мене, найбільш обґрунтованою є позиція, згідно з якою критерію масовості відповідає захворювання трьох і більше людей [617, с. 411; 768, с. 65; 785, с. 236; 1234, с. 311]. Вважаю, що, даючи відповідь на питання деяких науковців, «чому захворювання двох осіб не є масовим захворюванням людей, а захворювання трьох осіб одразу стає таким?» [608, с. 343], передусім варто спиратися на приписи вказаної норми (ч. 2 ст. 239 КК України) та їхнє співставлення з іншими положеннями кримінального закону. Зокрема, йдеться про частини другі статей 242 та 243 КК України, в яких кваліфікуючою ознакою порушення правил охорони вод та забруднення моря відповідно визнано спричинення «захворювання людей». Отже,

застосовуючи системне тлумачення, можна констатувати, що якби законодавець у ч. 2 ст. 239 КК України справді мав намір встановити посилену відповідальність за забруднення або псування земель, яке спричинило захворювання принаймні двох осіб, то він би обмежився вказівкою на ідентичне до вживаного у названих вище заборонах формулювання «захворювання людей». Використання термінологічного звороту «масове захворювання людей» засвідчує, що в цьому разі йдеться про більш суспільно небезпечний наслідок, який, зокрема, має вищі кількісні характеристики.

Якщо в ч. 2 ст. 239 КК України йшлося про «масове захворювання людей», то в ч. 3 ст. 239-1 КК України вказується на таку кваліфікуючу ознаку, як *«масова загибель об'єктів тваринного чи рослинного світу»*. Імпонує думка, відповідно до якої під загибеллю об'єктів тваринного і рослинного світу треба розуміти знищення диких звірів і птахів, бджолосімей, представників водної фауни, місць їхнього розмноження і проживання, кормових угідь, приведення у непридатний стан посівів або врожаю с/г культур, знищення або пошкодження до ступеня припинення росту лісу тощо [777, с. 806]. Водночас варто враховувати слушні зауваження науковців, які звертають увагу на те, що, зважаючи на сутність родового та основного безпосереднього об'єктів злочину, відносини екологічної рівноваги у разі загибелі свійських тварин та с/г рослин не страждають [800, с. 173–174].

Щодо питання про масовість загибелі або захворювання об'єктів тваринного світу, то воно має вирішуватися за допомогою звернення до відомостей про чисельність тварин, риби, інших організмів, що загинули чи захворіли, їхню поширеність тощо (абз. 3 п. 5 ППВСУ від 10 грудня 2004 р.).

Далі зупинимосся на характеристиці використаного у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України термінологічного звороту *«інші тяжкі наслідки»*, а також вживаного у ч. 3 ст. 239-2 суміжного поняття *«тяжкі наслідки»*. С. В. Хилюк слушно звернула увагу на відсутність серед науковців однакового підходу до розуміння, зокрема, поняття «інші тяжкі наслідки» [1204, с. 135], яке є одним із найбільш часто вживаних у КК кількісних оціночних понять. Щодо неоднозначності останнього пригадується висловлювання М. І. Ковальова про те, що формулювання «інші тяжкі

наслідки» несе в собі зародок майбутніх помилок, адже неясно виражена воля законодавця поступово підмінюється тлумаченням закону [552, с. 40]⁸⁸.

Вказані проблеми, що не дивно, знайшли своє відображення і у тлумаченні згаданих наслідків злочинів у сфері земельних відносин. Зокрема, залежно від розуміння змісту поняття «інші тяжкі наслідки» як ознаки об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239 КК України, усіх вчених умовно можна розділити на дві групи: 1) тих, хто вважає, що в ч. 2 ст. 239 КК України поняття «інші тяжкі наслідки» має охоплювати лише випадки заподіяння фізичної шкоди людині [488, с. 318; 777, с. 796, 801; 838, с. 143]; 2) тих, хто включає до змісту поняття «інші тяжкі наслідки» й інші наслідки, не пов'язані зі спричиненням фізичної шкоди потерпілим [81, с. 483; 392, с. 44; 588, с. 103; 1234, с. 312].

На мою думку, аби дати об'єктивну науково обґрунтовану відповідь на питання про зміст вказаних у досліджуваних статтях оціночних понять, потрібно глибше зрозуміти їхню юридичну природу.

Л. П. Брич зазначає, що проблема розуміння змісту поняття «інші тяжкі наслідки» має три аспекти: по-перше, чи охоплюється вказаними наслідками заподіяння лише фізичної шкоди людині чи також і шкоди іншого характеру; по-друге, чи охоплюється ними такий прояв фізичної шкоди людині, як смерть; по-третє, які конкретні прояви фізичної шкоди людині становлять зміст цього поняття [152, с. 231; 153, с. 22]. Вважаю за доцільне зосередити свою увагу на розкритті першого (як на мене, найбільш дискусійного) аспекту розглядуваної проблеми.

Насамперед зазначу, що правильне розуміння досліджуваних оціночних понять можливе лише за умови усвідомлення відмінності між термінологічним зворотом «інші тяжкі наслідки», який згадується у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України, та поняттям «тяжкі наслідки», яке, як ми пам'ятаємо, вживається у ч. 3 ст. 239-2 КК України [749, с. 265–271; 753, с. 35–40].

Розмежовуючи зазначені вище лексеми, Л. П. Брич пише, що поняттям «тяжкі наслідки» законодавцем позначаються суспільно небезпечні наслідки, які є безальтернативною ознакою складу злочину. Обсяг цього поняття сам собою є дуже

⁸⁸ Співзвучно висловлюються і інші вчені [622, с. 44; 1196, с. 38–40].

широким; він не обмежений обсягами інших понять; його зміст залежить від змісту суспільно небезпечного діяння у відповідному складі злочину [153, с. 23–24] (співзвучно висловлюється і Р. І. Лемеха [647, с. 5]).

Вочевидь, не в останню чергу саме такою логікою керувалися й укладачі ППВСУ від 10 грудня 2004 р., які під важкими наслідками пропонують розуміти загибель чи масове захворювання людей; істотне погіршення екологічної обстановки в регіоні; зникнення, масові загибель чи тяжкі захворювання об'єктів тваринного і рослинного світу; заподіяння матеріальної шкоди в особливо великих розмірах тощо. Зважаючи на те, що у ч. 3 ст. 239-2 КК України тяжкі наслідки не «пов'язані» з жодними іншими поняттями, пропонований широкий підхід до їхнього розуміння загалом можна визнати вдалим.

Тут варто зазначити, що, незважаючи на широке коло тих наслідків, які можуть визнаватися тяжкими, на практиці у всіх трьох виявлених випадках кваліфікації дій особи за ч. 3 ст. 239-2 КК України відповідна ознака інкримінувалася за фактом спричинення однієї лише особливо великої матеріальної шкоди (див., наприклад [344]). Водночас у процесі вдосконалення кваліфікуючих ознак складів земельних злочинів «екологічної» спрямованості варто враховувати ті рекомендації, які були висловлені в підрозділі 2.2, зокрема щодо формалізації показника відповідної матеріальної шкоди. Йдеться про передбачення у диспозиції розглядуваних заборон таких кваліфікуючих ознак, як-от «значна шкода» та «тяжка шкода», показники яких будуть обґрунтовані далі.

У свою чергу, аналізуючи поняття «інші тяжкі наслідки», Л. П. Брич зазначає, що це завжди наслідки альтернативні. Відповідно, обсяг цього поняття залежить від тих понять, які позначають суспільно небезпечні наслідки, в поєднанні з якими воно назване в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК [152, с. 232].

Аналіз чинного КК України свідчить про те, що в абсолютній більшості (57 із 72 випадків) поняття «інші тяжкі наслідки» вживається поряд з іншим словосполученням, що відображає суспільно небезпечні наслідки діяння, – це «загибель людей». На мій погляд, у подібних випадках зміст «інших тяжких наслідків» має тлумачитись із застосуванням таких принципів, як: 1) *Ejusdem generis*

(«того ж роду або класу»): якщо в тексті закону загальні слова йдуть за переліком конкретних предметів, осіб чи категорій, то загальні слова можуть означати лише предмети чи осіб тієї ж природи чи характеру, що і перераховані; 2) *Noscitur a sociis* («той, що пізнається за супутнім»): якщо слово має кілька значень, його значення в законі з'ясовується за тими словами, які оточують його в контексті.

Проектуючи зазначені принципи на проблематику цього дослідження, можна сформулювати таке правило тлумачення: у тих випадках, коли в статті кримінального закону «загибель людей» виступає єдиною альтернативою «іншим тяжким наслідкам», до змісту останніх можна відносити лише ті наслідки, які полягають у певній фізичній шкоді здоров'ю людини. Таку позицію розділяють і інші науковці [488, с. 69–70; 668, с. 295; 771, с. 641–642].

Видається, що запропонований підхід до тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» варто застосовувати і в тому разі, коли, крім загибелі людей, у диспозиції статті вказується і на інший вид фізичної шкоди здоров'ю людини на кшталт того, як це зроблено у ч. 2 ст. 239 КК України, де використано формулювання «що спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки».

Водночас Л. П. Брич зробила слушне уточнення щодо висловленої позиції, звертаючи увагу на те, що таке тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» поширюється тільки на випадки, коли «загибель людей» названа в диспозиції статті (частини статті) Особливої частини КК як єдина альтернатива іншим тяжким наслідкам, оскільки різне змістовне наповнення аналізованого поняття безпосередньо визначається змістом того поняття чи тих понять, у поєднанні з якими воно назване. Адже в деяких складах злочинів альтернативою іншим тяжким наслідкам, крім загибелі людей, є суспільно небезпечні наслідки, що полягають у шкоді, за характером відмінній від фізичної шкоди людині [153, с. 24–25].

У таких випадках питання про зміст «інших тяжких наслідків» має вирішуватися з урахуванням багатьох чинників, серед яких визначальним, на мою думку, має бути логіко-граматичне (включаючи логіко-синтаксичне) тлумачення тексту кримінального закону. Приступаючи до трактування поняття «інші тяжкі наслідки», правозастосувач має уважно вивчити синтаксичну структуру диспозиції

кримінально-правової норми з тією метою, щоб повною мірою зрозуміти наміри законодавця, які той мав, вживаючи зворот «інші тяжкі наслідки». Аналіз чинного КК України свідчить про використання парламентаріями двох основних варіантів синтаксичної побудови норм, в яких одними з кількох альтернативних ознак складу злочину виступають «загибель людей» та «інші тяжкі наслідки»⁸⁹.

Варіант I. Законодавець альтернативно (через кому) перелічує суспільно небезпечні наслідки діяння (водночас перед описанням таких наслідків можуть вказуватися й інші ознаки складу злочину, зокрема, спосіб), одним з яких виступає «загибель людей», завершуючи перелік, після вказівки на останній із видів наслідків, словосполученням «або (чи) інші тяжкі наслідки» (ст. 236, ч. 3 ст. 239-1, ч. 2 ст. 242, ч. 2 ст. 243 КК України тощо).

Видається, що за такої побудови статей КК поняття «інші тяжкі наслідки» може означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими, вказаними у диспозиції відповідної кримінально-правової норми.

Варіант II. Законодавець за допомогою розділового сполучника «або» розділяє, з одного боку, усі види суспільно небезпечних наслідків, зазначені в статті (частині статті) КК, а з іншого – наслідки у виді «загибелі людей чи інших тяжких наслідків», які вказуються в кінці переліку (ч. 2 ст. 194, ч. 2 ст. 238, ч. 4 ст. 267-1, ч. 3 ст. 270-1, ч. 3 ст. 278 КК України тощо).

Таке конструювання, виходячи з його логіко-граматичного тлумачення, дає змогу припустити, що законодавець відніс всі інші наслідки, які йдуть після розділового сполучника «або», до умовної «сфери впливу» наслідків у виді «загибелі людей». Якби законодавець мав намір охопити поняттям «інші тяжкі наслідки» не лише спричинення шкоди здоров'ю людини, а і настання наслідків відмінного характеру (майнова шкода, шкода довкіллю тощо), між усіма іншими наслідками, вказаними у статті КК, і логіко-граматичною конструкцією «загибель людей чи інші тяжкі наслідки» було б вжито не розділовий сполучник «або», а кому,

⁸⁹ Цікаво, що О. О. Пащенко загалом виділив аж 18 варіантів вживання термінологічного звороту «інші тяжкі наслідки» [831, с. 234–239].

а вже між наслідками у виді «загибелі людей» та «іншими тяжкими наслідками» був би використаний сполучник «або» («чи»).

За такого підходу можна було б стверджувати, що поняття «інші тяжкі наслідки» є: або взагалі відносно самостійним і, відповідно, може охоплювати собою будь-які наслідки залежно від оцінки правозастосувача, яка спирається на зміст та місцезнаходження відповідної кримінально-правової заборони; або пов'язане щонайменше не лише із «загибеллю людини», а і з іншими наслідками, зазначеними в диспозиції кримінально-правової норми. За умови застосування другого варіанту переконуюсь у зворотному, тобто в необхідності пов'язувати «інші тяжкі наслідки» виключно із «загибеллю людей».

З огляду на викладені аргументи констатую, що, незважаючи на вживання у ч. 3 ст. 239-1 та ч. 2 ст. 239 КК України ідентичного формулювання «інші тяжкі наслідки», його зміст у цих заборонах є різним. У першому випадку законодавець дає чітко зрозуміти, що при кримінально-правовій кваліфікації поняття «інші тяжкі наслідки» має розцінюватися як таке, що має відносно самостійний характер та однаковою мірою «прив'язане» до двох попередніх видів наслідків; у другому ж випадку «інші тяжкі наслідки» «прив'язані» до «загибелі та масового захворювання людей», що зобов'язує тлумачити його зміст через призму останніх.

Отже, зважаючи на те, що у ч. 2 ст. 239 КК України альтернативою «іншим тяжким наслідкам» виступає винятково фізична шкода людині, а також пам'ятаючи про конституційне положення стосовно того, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, під вказаними наслідками необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому, яка буде однопорядковою із паралельно згаданими наслідками. Тому, наприклад, якщо наслідком забруднення земель стало істотне погіршення екологічної обстановки в тому чи іншому регіоні, про яке говорять деякі науковці, вчинене має кваліфікуватися за ч. 2 ст. 239 КК України як таке, що спричинило інші тяжкі наслідки, лише в тому разі, коли особі будуть завдані тілесні ушкодження певної тяжкості.

Водночас варто зауважити, що попри сказане та продемонстровану вище принципову відмінність між поняттями «тяжкі наслідки» та «інші тяжкі наслідки»,

як і в ситуації з ч. 3 ст. 239-2 КК України, в усіх трьох виявлених мною випадках застосування ч. 2 ст. 239 КК України підставою для такої кваліфікації знову ставало спричинення великих матеріальних збитків.

За ч. 2 ст. 239 КК України були кваліфіковані дії Особи-1, засмічення земельної ділянки якого спричинило шкоду в розмірі 120 780 грн [917].

Загалом із таким варіантом кваліфікації варто погодитися. Тобто за умови попереднього внесення змін до ч. 2 ст. 239 КК України, які б «відкріпили» «інші тяжкі наслідки» від «загибелі людей», згадана матеріальна шкода цілком могла б розцінюватися як інші тяжкі наслідки забруднення або псування земель. Однак, проаналізувавши наведене судове рішення не відособлено, а системно, в контексті аналізу всієї практики застосування ст. 239 КК України, зауважу, що попереднє позитивне враження від нього є передчасним. Йдеться про те, що в інших випадках вже не за ч. 2, а за ч. 1 ст. 239 КК України були кваліфіковані прояви забруднення або псування земель, які спричинили шкоду на суму: 301 065 грн [235]; 844 592 грн [1130]; 4 млн 771 тис. грн [358]; 272 млн 599 тис. грн [283].

Як бачимо, судовій практиці у відповідній царині явно бракує уніфікованості, що призводить до неприпустимих ситуацій, коли, наприклад, забруднення або псування земель, яким було завдано матеріальну шкоду на суму 120 тис. грн, кваліфікується за ч. 2 ст. 239 КК України як таке, що спричинило інші тяжкі наслідки, а аналогічні діяння, наслідком яких стало завдання шкоди на суму в 3, 8, 45 та навіть у 2700 (!!!) разів більшу за попередню, – за ч. 1 ст. 239 КК України як некваліфіковане забруднення або псування земель. На мою думку, наведені положення зайвий раз демонструють те, що у ст. 239 КК України (все сказане далі буде стосуватися і статей 239-1 та 239-2) формалізованим має бути не лише передбачений ч. 1 показник шкоди, яка виступатиме криміноутворювальною ознакою злочину (істотна шкода), а й показники шкоди, з якими має пов'язуватися диференціація кримінальної відповідальності за аналізовані діяння. Видається, що, як і у ст. 197-1 КК України, відповідна шкода має позначатися як значна та тяжка (ч. 2 та ч. 3 проєктованих редакцій досліджуваних заборон). Врешті-решт необхідність руху у напрямі максимальної формалізації ознак не лише основних, а й

кваліфікованих складів злочинів проти довкілля поступово усвідомив і вітчизняний законодавець. Про це, зокрема, свідчать приклади конструювання нових редакцій ст. 246 КК України (через Закон від 25 квітня 2019 р.) та, звісно, ст. 254 (як і ст. 240-1) КК України (через Закон від 19 грудня 2019 р.).

За умови притаманної Особливій частині КК України довільності кількісних показників шкоди, вважаю, що формулюючи передбачені новою редакцією ст. 239 КК України показники «значної шкоди» та «тяжкої шкоди» до уваги мають братися, з одного боку, ті, так би мовити, середні «коефіцієнти», які використовуються у чинному кримінальному законодавстві під час формулювання інших подібних кваліфікованих складів злочинів, а з іншого – наведені у підрозділі 2.2 дисертації дані щодо середнього розміру шкоди, яка завдається при вчиненні злочину, передбаченого ст. 239 КК України. Водночас ще раз підкреслю, що через свою очевидну завищеність та довільність (необґрунтованість), яка також була доведена у підрозділі 2.2, мною не бралися до уваги показники «істотної шкоди» і «тяжких наслідків», передбачені новою редакцією ст. 254 КК України, в якій, нагадаю, вони були закріплені на рівні 250 і більше НМДГ та 1 тис. і більше НМДГ відповідно.

Отже, пам'ятаючи про те, що «істотною» рекомендувалося вважати шкоду, яка в 10 разів перевищує НМДГ, пропоную встановити показник «значної шкоди» на рівні 50 і більше НМДГ, а «тяжкої шкоди» – 250 і більше НМДГ⁹⁰.

На відміну від ч. 2 ст. 239 КК України, у ч. 3 ст. 239-1 КК України має місце саме перший із згаданих вище варіантів, коли законодавець альтернативно перераховує суспільно небезпечні наслідки діяння (водночас перед описанням таких наслідків вказуються й інші ознаки складу злочину, зокрема, загальнонебезпечний спосіб), одним із яких виступає «загибель людей», завершуючи перелік, після вказівки на останній із видів наслідків, словосполученням «або інші тяжкі наслідки». Тому варто погодитися з науковцями, які визнають, що в цьому разі поняття «інші тяжкі наслідки» може означати будь-який вид наслідків, які лежать у

⁹⁰ Зрозуміло, що в подальшому законодавець має рухатися шляхом уніфікації цих показників у межах всього кримінального законодавства. Та, на мою думку, про відповідну уніфікацію (зокрема, з аналогічними показниками, про які йдеться у ст. 197-1 КК України) можна буде говорити лише тоді, коли будуть розроблені адекватні і такі, що узгоджені з реаліями, методики визначення розміру шкоди, зокрема, від незаконного зняття поверхневого шару земель, які будуть враховувати реальну (надзвичайно високу) суспільну небезпеку аналізованих екологічних деліктів.

площині охоронюваного об'єкта [777, с. 806; 838, с. 143; 952, с. 159–160]. Зокрема, чи не найбільш повний перелік таких наслідків був запропонований О. С. Олійник, яка відносить до них: заподіяння тяжких тілесних ушкоджень одній чи декільком особам; середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше особам; тяжкі захворювання об'єктів тваринного чи рослинного світу; втрата їх рідкісних представників; виснаження природних ресурсів; тривалий простій підприємств; втрата рекреаційного призначення значних територій; заподіяння шкоди в особливо великому розмірі тощо [800, с. 175].

Варто також зазначити, що, крім об'єктивних труднощів, притаманних тлумаченню будь-якого оціночного поняття, уніфіковане трактування звороту «інші тяжкі наслідки» значно ускладнюється через відсутність будь-якої послідовності та системності у разі його використання законодавцем у різних кримінально-правових нормах, зокрема і передбачених одним розділом Особливої частини КК України⁹¹.

У такій ситуації, коли законодавець надає поняттю «інші тяжкі наслідки» різного значення навіть у межах одного розділу Особливої частини КК України, говорити про уніфікованість тлумачення аналізованого оціночного поняття в кримінальному законі загалом не доводиться.

За цих обставин логічно, що науковцями пропонуються різні шляхи оптимізації використання оціночних понять взагалі і поняття «інші тяжкі наслідки» зокрема. Наприклад, О. В. Кобзева виділила два основних стратегічних напрями удосконалення використання оціночних понять: перший пов'язаний із мінімальним використанням і подальшим скороченням використання оціночних ознак; другий полягає в тактичному вирішенні проблем законодавчого оформлення оціночних понять [551, с. 197–198]. Повністю підтримуючи слова С. Д. Шапченка (вони мали б стати аксіомою для законодавця) про те, що під час розроблення складів злочинів оціночні ознаки необхідно використовувати лише тоді, коли без них неможливо обійтися [1222, с. 101–103], водночас вважаю за потрібне нагадати, що, звертаючись до оціночних понять, законодавець надає кримінально-правовим нормам гнучкість, яка розширює можливості їхнього застосування до максимальної кількості життєвих

⁹¹ Про приклади цього див. наступні роботи автора дисертації [454] та В. В. Локтіонової [659, с. 165] .

ситуацій [550, с. 107]. Тому більш перспективним видається другий із названих напрямів подальшого використання оціночних понять у кримінальному праві, заснований на оптимальному поєднанні оціночних і формально-визначених понять.

На мою думку, ефективність норм, в яких використовується логіко-граматична конструкція «інші тяжкі наслідки», могла б бути значно вищою за умови дотримання пов'язаних між собою вимог щодо їхнього законодавчого закріплення.

Насамперед парламентарії мають уникати розповсюджених у чинному КК України випадків, коли альтернативою «іншим тяжким наслідкам» виступає лише один із видів суспільно небезпечних наслідків. Замість цього законодавець має рухатися шляхом максимальної конкретизації «інших тяжких наслідків», яка повинна досягатися передусім шляхом більш детального переліку явищ, що підпадають під поняття тяжких наслідків, і які можна виявити шляхом врахування практики застосування відповідних кримінально-правових норм [551, с. 229; 594; 595, с. 43]. Зокрема, пригадуються слушні зауваження Ю. О. Тимошенко, яка зазначає, що конкретизація ознак екологічних злочинів, викладених за допомогою відкритого переліку, може бути здійснена лише за умови наявності в диспозиції статті альтернативних ознак, які виступають орієнтиром при тлумаченні кримінально-правової заборони [1015, с. 444].

Особливо актуальним є дотримання цього правила для тих ситуацій, коли, наприклад, як у ч. 2 ст. 239 КК України, «інші тяжкі наслідки» виступають альтернативою наслідкам у виді «загибелі людей» та іншій фізичній шкоді людині. Як було доведено вище, за таких умов поняття «інші тяжкі наслідки» може трактуватися виключно як певний різновид фізичної шкоди здоров'ю людини. Це, у свою чергу, переконує в недоцільності використання у таких випадках конструкції «інші тяжкі наслідки», замість вживання якої законодавець як альтернативу «загибелі людей» має вказувати на ту шкоду здоров'ю людини, яку можна визначити за допомогою чітких формалізованих критеріїв.

Моя друга рекомендація полягає в тому, що, враховуючи неможливість однакового тлумачення поняття «інші тяжкі наслідки» при використанні його в різних розділах Особливої частини КК, законодавець, конструюючи конкретну

статтю кримінального закону, має в кожному випадку індивідуально підходити до визначення тих наслідків, які виступають альтернативою «іншим тяжким наслідкам». Адже саме ці наслідки, на які мають вказувати парламентарії з урахуванням місцезнаходження в системі Особливої частини КК України і мети прийняття конкретної кримінально-правової заборони, повинні бути для правозастосувача орієнтиром, що визначатиме зміст вживаного поряд із ними термінологічного звороту «інші тяжкі наслідки». Вважаю, що з урахуванням місцезнаходження у системі Особливої частини КК України, а також характеру антисуспільної спрямованості злочинів, передбачених статтями 239, 239-1 та 239-2 (як і нової ст. 239-3), в їхніх третіх частинах має йтися не лише про фізичну шкоду людині та матеріальну шкоду, а й про тяжку шкоду довкіллю, зміст якої має розкриватися у п. 3 примітки ст. 239 КК України. Причому, на відміну від інших видів шкоди, вказаних у попередніх пунктах (істотна та значна), у цьому пункті примітки доцільно закріпити і деякі конкретні прояви «тяжкої шкоди довкіллю», що може бути досягнуто за рахунок вказівки у ній:

– по-перше, на такий вид наслідків, як настання «надзвичайної екологічної ситуації»⁹². Як ми пам'ятаємо, у більшості країн «групи СНД» кваліфікуючою ознакою відповідних складів злочинів виступає «псування землі, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха». На мій погляд, як ознака, що свідчить про настання тяжкої шкоди, має виступати саме «спричинило надзвичайну екологічну ситуацію», а не вчинене у такій зоні;

– по-друге, на характерний для розд. VIII Особливої частини КК наслідок у виді масової загибелі об'єктів тваринного або рослинного світу. Інша потенційна шкода однопорядкового характеру може бути визнана «іншими тяжкими наслідками», вказівка на які має бути збережена і в нових редакціях цих заборон.

Законодавець також повинен уникати ситуацій, коли при конструюванні однорідних складів злочинів (ст. 236 та ч. 2 ст. 238, ч. 3 ст. 265 та ч. 2 ст. 267 КК України тощо) поняття «інші тяжкі наслідки» закріплюється в тексті

⁹² Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» надзвичайна екологічна ситуація – це надзвичайна ситуація, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави.

кримінального закону за допомогою використання різних за змістом логіко-граматичних конструкцій. З огляду на сказане пропонується максимально уніфікувати конструювання кваліфікованих складів злочинів, передбачених новими редакціями статей 239, 239-1, 239-2 та 239-3 КК України.

У теорії кримінального права не знаходить єдиного вирішення і питання, спричинення тілесних ушкоджень якої тяжкості, поруч із загибеллю людини, має визнаватися іншими тяжкими наслідками: або лише тяжкого тілесного ушкодження одному чи кільком потерпілим, або ще й тілесних ушкоджень середньої тяжкості двом чи більше особам. Уважно проаналізувавши погляди криміналістів, я дійшов висновку про те, що поняття «інші тяжкі наслідки» як ознака складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 239 КК України, має охоплювати не лише тяжкі тілесні ушкодження одній або декільком особам, а й випадки заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень двом або більше потерпілим. Моя позиція ґрунтується на:

1) суб'єктивній оцінці як приблизно рівних за ступенем суспільної небезпечності випадків забруднення або псування земель, які спричинили тяжкі тілесні ушкодження одній особі, та аналогічних діянь, що спричинили тілесні ушкодження середньої тяжкості, наприклад, 3–5 особам;

2) тому факті, що в чинному кримінальному законодавстві відповідальність за необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження передбачається однією заборонаю (ст. 128 КК України).

Аналізуючи кваліфікуючі ознаки складів злочинів, передбачених статтями 239 та 239-1 КК України, А. М. Шульга звертає увагу на те, що їхнє вчинення може супроводжуватися не тільки, а може – і не стільки настанням тілесних ушкоджень в їхньому класичному розумінні, а й захворюванням людей [1234, с. 325]. Видається, що твердження юриста не позбавлені раціонального зерна. Зважаючи на це, пропоную в ч. 3 ст. 239 та ч. 3 нової ст. 239-3 КК України поруч із згаданими видами тілесних ушкоджень вказати і на наслідок у виді масового захворювання людей.

Беручи до уваги озвучену раніше позицію щодо необхідності позначати суспільно небезпечні наслідки у виді шкоди здоров'ю вказівкою на конкретний вид, розмір шкоди, кількість потерпілих та, зокрема, форму вини, з якою вони

вчиняються, вважаю, що у відповідній частині нової редакції ст. 239 має бути закріплене таке формулювання: «якщо воно спричинило через необережність одному чи декільком потерпілим тяжке тілесне ушкодження або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або масове захворювання людей, або інші тяжкі наслідки». Відповідно, такі види шкоди здоров'ю людини, як «легке тілесні ушкодження одному чи кільком потерпілим або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому» мають виступати криміноутворювальною ознакою основних складів відповідних злочинів (частини перші статей 239 та 239-3 КК України).

З. А. Загиней-Заболотенко резонно звертає увагу на те, що кваліфікуючі ознаки, які позначають обставини, різні за ступенем суспільної небезпеки, не можуть поміщатися в одній статті Особливої частини КК [488, с. 119]. Однак, визначивши зміст поняття «інші тяжкі наслідки», я не можу погодитись з оцінкою як приблизно рівних за ступенем суспільної небезпечності наслідків у виді, з одного боку, «загибелі людини», а тим більше «загибелі людей», як це передбачено у чинній редакції ч. 2 ст. 239 КК України, а з другого – жодних інших наслідків, незалежно від їхнього характеру – чи то майнова шкода в особливо великому розмірі, чи то тяжка шкода довкіллю, чи навіть зазначений вище різновид шкоди здоров'ю людини. Вважаю, що ступінь суспільної небезпеки загибелі людини є настільки вищим, що жоден інший вид наслідків не може вважатися однопорядковим із ним. Аналогічну думку висловлює і М. І. Хавронюк [1196, с. 40].

Видається, що представлені аргументи доволі переконливо засвідчують необхідність диференціації кримінальної відповідальності за забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), яке спричинило смерть людини, та аналогічні діяння, що призвели до настання будь-яких інших наслідків.

З урахуванням цього, а також положень, які були викладені вище, я дійшов висновку, що задекларована мета може бути досягнута завдяки поділу ч. 2 ст. 239 (як і нової ст. 239-3) на три частини: ч. 2, яка передбачала б відповідальність за забруднення або псування земель, яке заподіяло значну шкоду; ч. 3, в якій мало б йтися про діяння, передбачені ч. 1 або ч. 2 цієї статті, якщо вони призвели до тяжких

наслідків (ця пропозиція стосується і нових редакцій статей 239-1 та 239-2 КК України) або спричинили через необережність масове захворювання людей, заподіяння одному чи кільком потерпілим тяжкого тілесного ушкодження або тілесного ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або інші тяжкі наслідки; ч. 4, якою б мала бути регламентована відповідальність за діяння, передбачені ч. 1, ч. 2 або ч. 3 цієї статті, які спричинили необережне заподіяння смерті людини (ці пропозиції стосуються виключно ст. 239 та нової ст. 239-3 КК України).

Щодо таких кваліфікуючих ознак, як «повторність» та «за попередньою змовою групою осіб», то очевидно, що з урахуванням продемонстрованої вище юридичної природи відповідних злочинів, вказівка на них у статтях 239-1 та 239-2 КК України виглядає цілком виправданою і тому має бути збережена і в нових редакціях відповідних заборон.

Однак варто пригадати, що внаслідок ухвалення Закону від 19 грудня 2019 р. аналогічні кваліфікуючі ознаки з'явилися і в новій ч. 3 ст. 254 КК України, що ставить питання про доцільність їхнього збереження в проєктованих статтях 239 та 239-3 КК України. Щодо цього хотілося б зазначити таке:

– по-перше, у процесі аналізу правозастосовних матеріалів як за ст. 239, так і за ст. 254 КК України мною не було виявлено жодного випадку вчинення цих злочинів за попередньою змовою групою осіб. Крім того, сама природа забруднення або псування земель є такою, що зумовлює переважно одноособове вчинення цих деліктів. З урахуванням цього мною було зроблено висновок про те, що в проєктованій ст. 239 КК України не варто вказувати на таку кваліфікуючу ознаку;

– по-друге, повторність умисного забруднення або псування земель, з одного боку, значно підвищує суспільну небезпеку цього діяння, засвідчуючи стійку антисуспільну спрямованість особи, а з іншого – виглядає цілком ймовірною на практиці. Тому, на відміну від попередньої ситуації, посилення відповідальності за повторні прояви аналізованого діяння виглядатиме цілком логічною. Правильність такого кроку підтверджується і конструюванням деяких інших однорідних норм, передбачених розд. VIII Особливої частини КК (статті 240, 240-1, 246 КК України);

– по-третє, щодо нової ст. 239-3 КК України, то схильний вважати, що з урахуванням необережного ставлення до діяння відповідальність за його вчинення не повинна посилюватися навіть у разі його повторності; єдиними обставинами, з якими треба пов'язувати диференціацію відповідальності за необережне забруднення або псування земель, на мою думку, варто визнавати заподіяні наслідки (екологічного, фізичного, майнового характеру).

Якщо в ч. 2 ст. 239 лише пропонується вказати на «значну шкоду», то в чинній редакції ч. 2 ст. 239-1 КК України вже передбачено відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, якщо воно **«заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі»** (100 і більше НМДГ). Порядок обчислення цієї шкоди регламентується Методикою від 25 липня 2007 р., відповідно до п. 6 якої на розмір шкоди, заподіяної внаслідок зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, передусім впливають такі фактори, як площа, на якій виявлено зняття ґрунтового покриву без спеціального дозволу, та нормативні втрати від знищення ґрунтового покриву.

Фахово проаналізувавши відповідні положення Методики від 25 липня 2007 р., О. С. Олійник резонно звернула увагу на те, що ч. 2 ст. 239-1 КК України за розглядуваною обтяжуючою обставиною буде застосована, наприклад, до злочинних дій, вчинених у Київській області на земельній ділянці площею 4,63 га і більше, а у Харківській – 3,04 га і більше [800, с. 166]. Як на мене, враховуючи надзвичайно високий ступінь суспільної небезпеки описаних у диспозиції аналізованої заборони дій, відповідні показники варто визнавати невинуватими завищеними. Цей факт зайвий раз доводить необхідність зменшення показника «великого розміру», про який йдеться у примітці ст. 239-1 КК України, що дасть змогу кваліфікувати за ч. 2 ст. 239-1 КК України прояви незаконного заволодіння поверхневим шаром земель, вчинені на земельних ділянках значно меншої площі.

Крім незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, яке заподіяло матеріальну шкоду у великому розмірі, у ч. 2 ст. 239-1, як і в ч. 2 ст. 239-2 КК України, передбачено і такі кваліфікуючі ознаки розглядуваного діяння, як вчинені **«повторно»** або **«за попередньою змовою групою осіб»**.

Як зазначає С. М. Ребенко, якщо винний здійснює заволодіння поверхневим шаром земель у кілька етапів тотожними діями, що охоплюються єдиним умислом, повторність виключається і вчинене має кваліфікуватися як один самостійний злочин [952, с. 147]⁹³. Тут доречно навести і позицію ВС, який вказав на те, що об'єднання тотожних діянь єдиним злочинним наміром означає, що до вчинення першого з низки тотожних діянь особа усвідомлює, що для реалізації її злочинного наміру необхідно вчинити декілька таких діянь, кожне з яких спрямовано на реалізацію цього наміру. Такі діяння не утворюють повторності, оскільки кожне з них стає елементом одиничного злочину і окремим злочином щодо будь-якого іншого з цих діянь бути не може. При повторності ж тотожних злочинів кожен із них має власну суб'єктивну сторону, зокрема самостійний умисел, який виникає щоразу перед вчиненням окремого злочину [883].

Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК України злочин визнається вчиненим «за попередньою змовою групою осіб», якщо його спільно вчинили кілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку злочину, домовилися про спільне його вчинення (див., наприклад [1076]). Проаналізувавши наведену законодавчу конструкцію, О. О. Дудоров був вимушений констатувати, що ухвалення чинного КК України не дало змоги покласти край триваючій ще за часів дії КК 1960 р. дискусії з питання про якісний склад групи осіб за попередньою змовою. Адже застосування розроблених наукою і практикою способів і методів тлумачення кримінального закону (ч. 2 ст. 28 КК України) дозволяє дійти протилежних результатів щодо можливості (неможливості) утворення складу групи осіб за попередньою змовою не співвиконавців, а співучасників різних видів [441, с. 110]. Не вдаючись до детального аналізу думок науковців щодо цього питання, зазначу, що, як на мене, має рацію згаданий О. О. Дудоров, який підтримує так звану «традиційну» позицію, згідно з якою при вчиненні злочину за попередньою змовою

⁹³ В юридичній літературі зазначається, що умисел визнається єдиним: якщо вчинення декількох тотожних протиправних діянь планувалося з самого початку (заздалегідь обдуманий умисел); якщо рішення вчинити тотожне посягання на той самий об'єкт прийнято в процесі вчинення протиправного діяння, але до його фактичного завершення (раптово виниклий умисел) [625, с. 90].

Водночас про відсутність єдиного злочинного наміру можуть свідчити такі об'єктивні обставини, як значний (півроку, рік чи більше) проміжок часу між різними фактами незаконного заволодіння поверхневим шаром, зміна місця проживання винуватого тощо [608, с. 276]. Про це також див. наступну постанову ВС [876].

групою осіб щонайменше два співучасники повинні діяти як співвиконавці [1223, с. 88; 1257].

На думку М. В. Кумановського, наявний перелік кваліфікуючих ознак, пов'язаних із заволодінням поверхневим (грунтовым) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах, може бути доповнений за рахунок внесення до нього таких ознак, як вчинення злочину на територіях чи об'єктах ПЗФ, службовою особою з використанням службового становища або вчинення злочину з корисливих мотивів [629, с. 166]. Проаналізуємо ці пропозиції⁹⁴.

Як і М. В. Кумановський, автор цих рядків підтримує доцільність посилення відповідальності за вчинення розглядуваного діяння *на територіях чи об'єктах ПЗФ*, що передусім пояснюється змістом охоронюваних статтями 239-1 та 239-2 КК України правовідносин. На мою думку, врахування останніх не дає підстави сумніватися в тому, що вчинене у межах територій або об'єктів ПЗФ незаконне заволодіння поверхневим шаром земель (будь-якої категорії) значно підвищує ступінь суспільної небезпеки відповідних діянь. Ще більший подив відсутність відповідної кваліфікуючої ознаки у чинних редакціях статей 239-1 та 239-2 КК України викликає з урахуванням того, що:

– по-перше, у багатьох інших подібних за змістом (умисний характер, переважно корисливий мотив, схожі безпосередні об'єкти) нормах розд. VIII Особливої частини КК вже передбачено посилену відповідальність за вчинення відповідних діянь на територіях чи об'єктах ПЗФ (статті 240, 240-1, 246);

– по-друге, навіть у ст. 197-1 КК України, яка розміщена серед норм про делікти проти власності, було передбачено таку кваліфікуючу ознаку, як самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене щодо земельних ділянок особливо цінних земель, до яких, як пам'ятаємо, належать, зокрема, землі ПЗФ. Отже, навіть незважаючи на те, що самовільне зайняття земельної ділянки у більшості випадків не супроводжується порушенням правовідносин щодо охорони земель,

⁹⁴ Якщо інше не буде зазначено, зроблені висновки будуть стосуватися і кваліфікуючих ознак злочинів, передбачених новими редакціями як ст. 239-1, так і ст. 239-2, а в деяких випадках – і ст. 239 КК України.

законодавець як превентивний захід визнав останні додатковим обов'язковим об'єктом злочину.

Отже, маємо нелогічну ситуацію: під час кваліфікації злочину проти власності належність самовільно зайнятої земельної ділянки до земель ПЗФ впливає на диференціацію кримінальної відповідальності (через вказівку у ч. 2 на самовільне зайняття земельної ділянки особливо цінних земель), як, до речі, і на оцінку такого діяння як злочинного (через вказівку на коефіцієнт функціонального використання земель у п. 4 Методики від 27 липня 2007 р.), тимчасом у процесі кваліфікації правопорушення екологічного характеру (незаконного заволодіння поверхневим шаром земель) згадана особливість правового режиму земель фактично жодного значення не матиме.

Водночас, враховуючи специфіку розглядуваних складів злочинів, більш правильною вважаю вказівку у нових редакціях досліджуваних заборон не на «території чи об'єкти ПЗФ», а (як і у ст. 197-1 КК України) на «особливо цінні землі». Це дасть змогу посилити кримінальну відповідальність не лише у випадках незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель ПЗФ, а й, зокрема, вказаних у ст. 150 ЗК України особливо цінних чорноземів, порід ґрунтів, торфовищ, земель дослідних полів тощо. З ідентичними пропозиціями виступає О. С. Олійник [800, с. 172].

В юридичній літературі висувається пропозиція щодо доповнення відповідною кваліфікуючою ознакою і складу злочину, передбаченого ст. 239 КК України [685, с. 13]. Загалом погоджуючись з аргументованістю таких ініціатив, зауважу, що з урахуванням обґрунтованої раніше необхідності диференціації кримінальної відповідальності за умисні та необережні прояви відповідного діяння, вважаю за доцільне передбачити можливість посилення відповідальності лише за умисне забруднення або псування земель відповідної категорії.

З мотивів, фактично ідентичних до тих, які були наведені під час характеристики суб'єкта злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, вважаю, що на підтримку заслуговує і ідея М. В. Кумановського стосовно доповнення переліку кваліфікуючих ознак досліджуваних злочинів вказівкою на «вчинення злочину

службовою особою з використанням службового становища». На користь цієї пропозиції свідчить і той факт, що в 30 % проаналізованих судових рішень за ст. 239-2 КК України суб'єктом злочину виступали саме особи, які наділені передбаченими у ч. 3 ст. 18 КК України ознаками «службових». Ця ініціатива має бути реалізована і стосовно інших злочинів у сфері земельних відносин, окрім ст. 239-3 КК України⁹⁵.

А от пропозицію М. В. Кумановського щодо доповнення ч. 2 ст. 239-2 КК України такою кваліфікуючою ознакою, як «вчинене з корисливих мотивів», я, на відміну від двох попередніх, підтримати не можу. Основним аргументом згаданого автора щодо необхідності такого кроку виступає інформація про те, що саме корисливий мотив досить часто має місце під час вчинення досліджуваного злочину [629, с. 171]. Оцінюючи наведене обґрунтування, варто зазначити, що, по-перше, в підрозділі 2.3 дисертації вже наводилися дані про те, що корисливий мотив має місце «не досить часто», а насправді є характерним для абсолютної більшості проявів незаконного заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду, а, по-друге, однією з основних вимог до кваліфікуючих ознак є саме те, що вони не мають бути нормою для більшості проявів останнього. Отже, вказівка у нових редакціях статей 239-1 та 239-2 КК України на таку кваліфікуючу ознаку, як «вчинене з корисливих мотивів», не буде відповідати розробленим доктриною вимогам до побудови кваліфікуючих ознак.

У процесі написання цього підрозділу вже неодноразово зазначалося, що іншою, фактично зворотною до попередньої, визначальною змістовною вимогою до змісту кваліфікуючих ознак є фактична чи вірогідна розповсюдженість на практиці цього більш небезпечного варіанту злочинної поведінки. Саме необхідністю дотримання цієї науково обґрунтованої вимоги пояснюється моє твердження про доцільність вилучення вказівки на такі абсолютно нехарактерні (нетипові) для аналізованого злочину способи, як *«підпал, вибух чи інший загальнонебезпечний*

⁹⁵ Підтримуючи ідею М. В. Кумановського змістовно, я не можу підтримати варіант її законодавчого оформлення. Йдеться про вживання юристом формулювання «вчинення злочину службовою особою з використанням службового становища», хоча вище вже була доведена необхідність вказівки не лише на «службове становище», а й на «повноваження» службової особи. Зважаючи на це, позиція автора у цій частині потребує часткового уточнення.

спосіб» (ч. 3 ст. 239-1 КК України), з числа кваліфікуючих (особливо кваліфікуючих) ознак складу злочину, передбаченого новою редакцією розглядуваної заборони. З таким твердженням повністю погоджуються й інші дослідники [608, с. 327–328].

Завершуючи розгляд кваліфікуючих ознак проєктованих складів земельних злочинів «екологічного» характеру, знову, як і в ситуації зі ст. 197-1 КК України, розгляну питання про законодавче оформлення відповідних ознак у тексті кримінального закону. Оскільки всі основні склади досліджуваної групи злочинів пропонується сконструювати як матеріальні, то, пригадуючи сформульоване З. А. Загинею-Заболотенко правило, законодавчі конструкції кваліфікованих складів цих злочинів повинні містити повну вказівку на злочин, яка міститься у ч. 1 відповідної статті або його узагальнене найменування.

Враховуючи доволі великий обсяг диспозиції ч. 1 ст. 239 КК України, стає очевидною недоцільність повного дублювання всіх ознак цього злочину в кваліфікованих складах. Водночас раніше вже була обґрунтована неправильність використання у таких випадках, коли кваліфікуючі ознаки виражають не лише суспільно небезпечні наслідки вчиненого злочину, традиційних формулювань на кшталт «діяння, передбачені...» або «ті самі діяння». На мою думку, за таких умов чи не єдино правильним шляхом залишається вживання у ч. 2, хоч і не традиційного для вітчизняної правотворчості, але найбільш лаконічного та змістовного формулювання «злочин, передбачений частиною першою, якщо він...». Щодо ч. 3 та ч. 4 ст. 239 КК України, в яких посилення відповідальності пов'язане лише з настанням суспільно небезпечних наслідків вчиненого злочину, то в них можна використати згадане традиційне формулювання «діяння, передбачені частиною першою або другою (у ч. 4 ще й третьою) цієї статті, якщо вони...». Аналогічні правила треба застосовувати і до інших статей.

Як відомо, первинною редакцією ст. 254 КК України не передбачалося виділення кваліфікуючих ознак безгосподарського використання земель. Таке конструювання обґрунтовано критикувалося вітчизняними дослідниками [1207, с. 15]. Врешті-решт ВРУ було ухвалено Закон від 19 грудня 2019 р., одним із

наслідків набрання чинності яким стало доповнення ст. 254 КК України одразу трьома новими частинами (2, 3 та 4). Однак підстав говорити про те, що з прийняттям цього Закону згадана проблема була вирішена, на жаль, не доводиться, адже у нових частинах аналізованої статті були передбачені не, як того вимагала ситуація, кваліфікуючі ознаки безгосподарського використання земель, а:

1) посилена відповідальність за окремих різновид цього діяння – умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами (ч. 2);

2) встановлено кваліфікуючі ознаки лише цієї форми безгосподарського використання земель (ч. 3 та ч. 4).

Отже, маємо констатувати, що замість очікуваної появи у ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак безгосподарського використання земель фактично відбулося її доповнення спеціальною нормою з відповідними та притаманними виключно їй кваліфікуючими ознаками. Очевидно, що, крім тих змістовних вад, на які вже вказувалося вище, цей крок суперечить і ледь не усім розробленим доктриною правилам конструювання кримінально-правових норм. Ще раз акцентую увагу на тому, про що вже говорилося у підрозділі 1.5 дисертації: діяння, передбачене ч. 2 чинної редакції ст. 254 КК України, є звичайною і лише однією з багатьох інших форм безгосподарського використання земель, жодної потреби у диференціації відповідальності за яке (за умови настання однакових наслідків) немає. Зважаючи на це, переконаний у тому, що в проєктованій ст. 239 КК України, у межах якої пропонується уніфікувати відповідальність за всі різновиди псування земель, має йтися лише (звичайно, поруч із забрудненням) про одне злочинне діяння – псування земель, посилення відповідальності за будь-які прояви якого має пов'язуватись із наявністю одних і тих же кваліфікуючих ознак.

Як зазначалося вище, з набранням чинності Законом від 19 грудня 2019 р. було посилено відповідальність за такий різновид безгосподарського використання земель, як *умисне ухилення від обов'язкової рекультивації земель, порушених*

внаслідок дослідно-промислової розробки родовищ бурштину чи видобування бурштину на підставі спеціального дозволу на користування надрами.

Згідно з тлумачним словником «ухилитися» означає: намагатися не робити чого-небудь, не брати участі в чомусь, відсторонятися від чогось; уникати [167, с. 1522]. Саме це розуміння і має братися за основу під час кваліфікації злочину, передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України. Водночас варто враховувати і зауваження дослідників, які зазначають, що у контексті передбачених нормами КК України форм ухилення особи як злочинної або негативної посткримінальної поведінки треба виходити з того, що його (ухилення) шкідливість визначає не стан фізичного спокою, в якому перебуває особа, а насамперед факт свідомого самоусунення певного суб'єкта із системи правовідносин, у яких від нього вимагаються певна активність [978, с. 78].

Аналізуючи відповідну кримінально-правову категорію, І. В. Семиногов зауважує, що оцінка поведінки як «ухилення» вимагає належного обґрунтування умов, за яких вона набуває кримінально-правового значення. Для з'ясування змісту таких умов доцільно звертатися до розробок кримінально-правової доктрини в частині обґрунтування критеріїв визнання бездіяльності (зокрема у формі ухилення) кримінально протиправною [978, с. 79].

Генеральною умовою визнання ухилення кримінально значущим є юридичний обов'язок діяти. Однак зазначена умова кримінальної протиправності бездіяльності враховується лише в сукупності з іншою: у конкретних умовах, що склалися, особа має реальну можливість діяти й виконати свій обов'язок [613, с. 119–120]. Перша умова утворює суб'єктивний критерій злочинної бездіяльності, інша – об'єктивний її критерій [609, с. 120]. Тому вважається, що при оцінці бездіяльності особи як злочину встановлення відповідності поведінки особи сукупності зазначених критеріїв є обов'язковим у кримінальному провадженні [978, с. 79].

У попередніх рядках, присвячених характеристиці терміна «ухилення», останній аналізувався як певний прояв ***бездіяльності***, під якою у кримінальному праві розуміється суспільно небезпечна вольова поведінка особи, що полягає у невиконанні належного обов'язку, який особа повинна була і могла виконати.

Іманентною властивістю злочинної бездіяльності визнається наявність не морального, а саме правового обов'язку особи діяти певним чином у конкретній ситуації [1052, с. 191]. Незважаючи на згадування в ч. 2 ст. 254 КК України на характерний для бездіяльності термін «ухилення», вже у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України вказується саме на «дії», передбачені ч. 2 та ч. 2 і ч. 3 цієї статті, відповідно. Отже, за умови тлумачення терміна «ухилення» виключно як певної бездіяльності застосування ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України, здавалося б, буде просто неможливим.

Водночас варто пам'ятати, що в літературі висувається гіпотеза про існування «змішаної бездіяльності»⁹⁶. Зокрема, у цьому контексті пригадуються слова О. О. Дудорова щодо того, що, наприклад, ст. 212 КК України не конкретизує спосіб ухилення від сплати податків і зборів, однак у порядку судового і доктринального тлумачення кримінального закону виокремлюють певні способи вчинення цього господарського злочину, серед яких зустрічаються й дії [1052, с. 171].

Утім, навіть визнаючи можливість вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України, шляхом дії, погодитися із вказівкою у ч. 3 та ч. 4 розглядуваної кримінально-правової заборони лише на «дії» я не можу, адже внаслідок такого кроку поза межами сфери їхнього застосування опинилася решта відповідних проявів, які вчинені шляхом так званої «чистої» бездіяльності. До речі, в абсолютно усіх інших статтях Особливої частини КК України, в яких передбачені кваліфікуючі ознаки певних «ухилень», у відповідних кваліфікуючих складах вказується не на «дії», а на більш широке поняття «діяння» (статті 157, 164, 165, 212, 212-1, 409). На мою думку, очевидно, що за умови збереження у КК України ст. 254 в її ч. 3 та ч. 4 також має йтися саме про «діяння», а не «дії», що дасть змогу кваліфікувати за ними будь-які прояви передбаченого ч. 2 ст. 254 КК України ухилення.

Як вже зазначалося у ч. 2 ст. 254 КК України законодавець відніс до числа кримінально караних лише ті прояви аналізованого вище діяння, які призвели до наслідків майнового характеру – істотної шкоди, показник якої (250 і більше НМДГ) був розкритий у п. 1 примітки аналізованої статті. Для з'ясування завданої

⁹⁶ Детальніше про підходи до її трактування див. [112; 669, с. 65; 826, с. 18; 1052, с. 191].

ухиленням від проведення рекультивації шкоди треба звертатися до положень Постанови КМУ від 17 грудня 2008 р. № 1098 «Про визначення розміру збитків, завданих унаслідок непроведення робіт з рекультивації порушених земель».

Посилення відповідальності за діяння, передбачені ч. 2 ст. 254 КК України, пов'язується з наявністю таких кваліфікуючих ознак, як вчинення їх *повторно* або *за попередньою змовою групою осіб* (ч. 3), зміст яких є ідентичним до аналогічних ознак інших земельних злочинів «екологічного» характеру, та спричиненням *тяжких наслідків* (ч. 4) (1 тис. і більше НМДГ), які визначаються у тому ж порядку, що й передбачена ч. 2 істотна шкода.

Висновки до розділу 2

1. Доведено, що у кримінально-правовому аспекті власність треба розглядати комплексно – з урахуванням як економічного, так і юридичного розуміння власності.

Обґрунтовано, що норму про самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на них виправдано розміщено серед заборон, присвячених кримінально караним деліктам проти власності.

Аргументується положення про те, що у новій редакції ст. 239-1 КК України замість термінологічного звороту «незаконне заволодіння» має бути використане формулювання «незаконне зняття», що засвідчуватиме «екологічний», а не «деформований» внаслідок законодавчих вад «власницький» характер складу відповідного злочину.

Визначено, що при удосконаленні законодавчого опису предмету злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, існуюче наразі формулювання «земельна ділянка» має бути замінене терміном «земля», а згадування про володільця чи власника земельної ділянки підлягає виключенню з диспозиції ч. 1 цієї статті.

Передбачені ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України «будівлі» та «споруди» треба визнавати знаряддями вчинення відповідного злочину. У вдосконаленій редакції цієї кримінально-правової норми доцільно використовувати формулювання

«будівництво об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації».

Вказівка на розмір вилученого поверхневого (грунтового) шару земель водного фонду має бути виключена з диспозиції ст. 239-2 КК України. Натомість для відмежування складу відповідного злочину від адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 53-4 КУпАП, у новій редакції ч. 1 ст. 239-2 КК України слід вказати на наслідки діяння, лише за умови настання яких воно має визнаватися кримінально караним.

Доведено, що в разі, коли ґрунтовий покрив земель незаконно знімає особа, якій відповідна земельна ділянка належить на правовому титулі власності або землекористування, інкримінування їй ст. 239-1 КК України виключається, а вчинене оцінюється за ст. 53-3 КУпАП.

2. Наведено аргументи на користь того, що: а) за ст. 197-1 КК України не повинні кваліфікуватися дії, які не супроводжуються чіткою індивідуалізацією земельної ділянки, а також різноманітні прояви бездіяльності; б) кримінально-правова оцінка дій особи, яка користується земельною ділянкою на підставі усної домовленості залежить від того, чи має суб'єкт, який надає такий дозвіл, право одноособового розпорядження нею.

Для поліпшення кримінально-правового механізму захисту прав на землю запропоновано: а) удосконалити законодавчу дефініцію поняття «самовільне зайняття земельної ділянки»; б) внести зміни до ЗК України зміни, які б чітко визначили юридичну долю земельної ділянки, яка використовується після смерті громадянина, якому була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р.; в) встановити адміністративну відповідальність за зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї.

З'ясовано, що склад злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, є матеріальним; *de lege ferenda* цей факт має бути чіткіше відображений у новій редакції згаданої норми.

Визначено, що потреба в існуванні окремої кримінально-правової норми, присвяченої безгосподарському використанню земель (ст. 254 КК України),

пояснюється винятково недосконалістю чинних редакцій статей 239 та 239-1 КК України. У випадку усунення відповідних вад такої потреби не буде.

Доведено, що: а) керуючись буквальною тлумачення ст. 239-2 КК України, за цією кримінально-правовою нормою слід кваліфікувати дії, які полягають у добуванні з дна водойм і прилеглих до них земельних ділянок піску, піщано-гравійної суміші тощо; б) у новій редакції вказаної заборони має йтися про такі дії, як незаконне штучне утворення земельної ділянки.

3. Аргументовано, що передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України кількісний показник значної шкоди як криміноутворювальної ознаки потребує істотного зменшення, а надалі самовільне зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, має визнаватися кримінальним проступком.

Вказано на те, що під час обчислення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди правозастосовним органам треба спиратися на положення Методики від 25 липня 2007 р., а не на показник нормативної грошової оцінки чи ринкової вартості земельної ділянки або підзаконних НПА, якими регламентується порядок визначення збитків від інших правопорушень.

Обстоюється позиція, відповідно до якої суд, з'ясувавши, що особа, яка обвинувачується в самовільному зайнятті земельної ділянки, весь час сплачувала орендну плату, має враховувати суму сплаченої орендної плати під час остаточного визначення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди.

4. Зроблено висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і про зумовлену цим необхідність: по-перше, викладення ч. 1 ст. 239 КК України у новій редакції, в якій замість вживаного нині формулювання «створення загрози для життя, здоров'я людей чи довкілля» має фігурувати вказівка на наслідки у виді «легкого тілесного ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесного ушкодження одному потерпілому, або істотної шкоди»; по-друге, доповнення ст. 239 КК України приміткою такого змісту: «У цій статті істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому

природному середовищу» (викладені пропозиції *de lege ferenda* стосуються й інших норм про кримінальну відповідальність за земельні злочини екологічної спрямованості).

5. З урахуванням того, що відсутність у винного прав щодо земельної ділянки вже була врахована при характеристиці (юридична ознака – чужа земельна ділянка) як предмета злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, так і деліктів, про які йдеться у статтях 239-1 та 239-2 КК України, констатовано, що відповідну ознаку треба вважати такою, що притаманна саме предметам, а не суб'єктам аналізованих злочинів, які через це, вочевидь, мають визнаватися загальними. Водночас наводяться аргументи на користь того, що ч. 2 ст. 197-1 КК України (її нової редакції) має бути доповнена такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовою особою з використанням службового становища або повноважень.

Доведено, що псування земель особою, яка не спроможна нести відповідальність за ст. 254 КК України, внаслідок вчинення нею діянь, відмінних від порушення спеціальних правил поводження із речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, не може кваліфікуватися ні за ст. 239, ні за ст. 254 КК України. З урахуванням цього висновується, що вказівка на «порушення спеціальних правил» має бути вилучена з оновленої редакції ст. 239 КК України.

6. Визначено, що кримінально-правова оцінка дій особи, яка займає земельну ділянку з дозволу державного органу чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення, залежить від виду помилки, що мав місце у відповідній ситуації.

Зважаючи на позитивний досвід багатьох європейських країн, а також необхідність реалізації принципу справедливості у кримінальному праві, пропонується диференціювати кримінальну відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

7. Усі склади злочинів, передбачені ст. 197-1 КК України, запропоновано викласти як матеріальні. Крім того, для більш повної диференціації кримінальної

відповідальності систему кваліфікуючих ознак цих складів злочинів рекомендовано доповнити вказівкою на самовільне зайняття земельної ділянки, яким завдано значної або тяжкої шкоди (нові ч. 3 та ч. 4).

Обґрунтовано положення про те, що, враховуючи положення регулятивного законодавства, неправомірною треба вважати практику інкримінування ч. 2 ст. 197-1 КК України особам, які починають обробку земель в охоронних зонах навколо об'єктів, які знаходяться на належних їм на законних підставах земельних ділянках.

Доводиться, що, зважаючи на «сателітний» (щодо самовільного зайняття земельної ділянки) характер самовільного будівництва, а також відповідний іноземний досвід, у назві вдосконаленої ст. 197-1 КК України має йтися виключно про самовільне зайняття земельної ділянки.

З'ясовано, що, незважаючи на вживання у ч. 3 ст. 239-1 та ч. 2 ст. 239 КК України ідентичного формулювання «інші тяжкі наслідки», його зміст у них є різним: у ч. 2 ст. 239 КК України воно має охоплювати лише фізичну шкоду здоров'ю людини; водночас у ч. 3 ст. 239-1 КК України вказане поняття може означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими, вказаними у диспозиції відповідної кримінально-правової норми.

З урахуванням того, що жоден з інших наслідків за ступенем суспільної небезпечності не може вважатися співмірним із «загибеллю людини», останню пропонується визнати особливо кваліфікуючою ознакою як умисного, так і необережного забруднення або псування земель (ч. 4 ст. 239, ч. 4 нової ст. 239-3 КК України).

РОЗДІЛ 3

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН

На сьогодні у межах вітчизняного кримінального законодавства була сформована розгалужена система кримінально-правових наслідків вчинення особою забороненого КК діяння, яка передбачає можливість застосування не лише покарання, а й інших заходів. Отже, згідно з чинним КК України заходи кримінально-правового впливу можуть застосовуватися як у межах реалізації кримінальної відповідальності, так і поза нею.

Незважаючи на загальне визнання цього беззаперечного факту, у вітчизняній кримінально-правовій доктрині і досі не сформовано уніфікований підхід стосовно того, яку ж саме назву повинна отримати відповідна система заходів: «заходи кримінально-правового впливу» [170; 394; 432; 833; 965; 1006; 1021; 1055]; «заходи кримінально-правового характеру» [85; 411]; «кримінально-правові наслідки вчинення злочину» [524, с. 197; 856, с. 151; 982, с. 296–303]; «кримінально-правовий захід» [566, с. 16]; «засоби кримінального права» [849, с. 59–60].

Під час аналізу зазначених понять з'ясувалося, що, незважаючи на різну зовнішню форму, за їхньою допомогою вчені позначають майже ідентичні за змістом явища. Саме тому я дійшов висновку про те, що потреби в жорсткому протиставлянні вказаних термінів немає, через що далі (особливо посилаючись на праці інших авторів), інколи буде допускатися їхнє паралельне вживання. Утім, навіть не надаючи принципового значення цьому термінологічному питанню, маю зазначити, що вказівка у назві цього розділу саме на «кримінально-правові наслідки» передусім пояснюється тим, що використання такого звороту, на відміну, наприклад, від «заходів кримінально-правового впливу» та «кримінально-правових заходів», має чітке нормативне підґрунтя, оскільки у ч. 3 ст. 3 та ч. 2 ст. 4 КК України йдеться саме про інші кримінально-правові наслідки.

Щодо співвідношення цього поняття з «іншими заходами кримінально-правового характеру» – терміном, який також вживається у чинному кримінальному законодавстві (розд. XIV Загальної частини КК), – то найбільш вдало його розкриває Ю. А. Пономаренко. Вчений зазначає, що заходами кримінально-правового характеру є визначені законом види та обсяги примусової зміни правового статусу особи у зв'язку із вчиненням злочину (суспільно небезпечного діяння), тоді як кримінально-правовими наслідками вчинення злочину треба вважати реальне застосування або незастосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із учиненням злочину (суспільно небезпечного діяння) [850, с. 193].

Зважаючи на відсутність у КК України дефініції поняття «кримінально-правові наслідки», а також продемонстрований вище плюралізм поглядів навіть з питання назви відповідних заходів, без подиву сприймається і факт наявності різних підходів щодо визначення останніх. З-поміж інших мені найбільше імponує думка Ю. А. Пономаренка, який визначає кримінально-правові наслідки вчинення злочину як передбачені кримінальним законом підстави застосування до особи, яка його вчинила, кримінальної відповідальності або інших заходів кримінально-правового характеру, або звільнення такої особи від застосування таких заходів [849, с. 58].

До системи заходів кримінально-правового характеру в юридичній літературі традиційно відносять: кримінальну відповідальність, яка реалізується в різних формах; звільнення від кримінальної відповідальності; судимість; примусові заходи виховного та медичного характеру; примусове лікування; спеціальну конфіскацію; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб [818, с. 143; 854; 1253]. Водночас дослідниками звертається увага на те, що якоїсь класифікації зазначених заходів у законі не робиться [611, с. 290]. Це питання повністю віддано на «відкуп» науковців, погляди яких, що природно, інколи істотно відрізняються⁹⁷.

Визнаючи беззаперечну наукову значущість кожної із наведених у доктрині класифікацій, водночас вважаю за потрібне виходити передусім із міркувань про те, що звернення до них на сторінках цієї роботи насамперед було продиктовано суто прагматичним та прикладним інтересом автора – використанням відповідних

⁹⁷ Детальніше про загальні аспекти цього питання див. [722, с. 765–779].

теоретичних надбань для характеристики кримінально-правових наслідків вчинення злочинів у сфері земельних відносин. Зважаючи на це, варто констатувати, що зручності подальшого аналізу навряд чи сприятимуть розгорнуті та загалом обґрунтовані класифікації, автори яких до різних груп заходів відносять, наприклад: окремі види звільнення від кримінальної відповідальності; покарання та звільнення від покарання тощо [611, с. 290; 808, с. 12; 1261, с. 127]. Натомість кориснішими тут можуть виявитися «простіші» класифікації, у межах яких виділяються дві (або три) великі групи, що об'єднують у собі всі кримінально-правові наслідки без подальшого поділу останніх на додаткові підгрупи.

На мою думку, для досягнення цілей цього дослідження найбільш придатною є класифікація всіх заходів кримінально-правового характеру за критерієм їхнього зв'язку із кримінальною відповідальністю, на підставі якого вони можуть бути поділені на дві групи: 1) заходи, пов'язані з кримінальною відповідальністю; 2) заходи, не пов'язані з кримінальною відповідальністю [611, с. 293–294]⁹⁸. Саме наведена класифікація і була взята за основу під час визначення структури цього розділу дисертації, зручності та логічності викладення матеріалу в межах якого сприятиме його поділ на три наступних підрозділи:

1) у наступному підрозділі увага буде зосереджена на вивченні особливостей застосування тих заходів, які варто відносити до пов'язаних із кримінальною відповідальністю. На змісті останньої варто зупинитися більш детально.

Кримінальна відповідальність, безсумнівно, є одним із центральних понять вітчизняного кримінального права. Утім, незважаючи на це, визначення розглядуваної фундаментальної кримінально-правової категорії у чинному кримінальному законодавстві відсутнє. Науковці ж, попри наявність численних та ґрунтовних досліджень відповідної проблематики, дійти до спільного знаменника у питанні про суть та межі кримінальної відповідальності й досі не можуть⁹⁹.

З огляду на складність відповідної проблематики є очевидним, що вона не може бути вирішена у рамках написання цього дослідження, присвяченого іншій

⁹⁸ Детальніше про ознаки та змістовну наповнюваність вказаних груп див. [816, с. 140; 817; 818, с. 143].

⁹⁹ Більш докладно про це див. такі праці [117; 138; 148; 406; 480; 599; 638; 690; 852; 983; 995; 1018].

кримінально-правовій тематиці. Тому лише зазначу, що, як на мене, найбільш обґрунтоване визначення кримінальної відповідальності було запропоновано О. О. Дудоровим. Фахово проаналізувавши доктринальні концепції кримінальної відповідальності, вчений резюмував, що під нею треба розуміти особливий кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає у здійснюваному судом в обвинувальному вирoku осуді порушника кримінально-правової заборони та, як правило, у застосуванні щодо нього заходів кримінально-правового впливу [443, с. 91].

Заходи, пов'язані з кримінальною відповідальністю, іноді називають *формами реалізації кримінальної відповідальності*, тобто передбаченими кримінальним законом можливими варіантами поєднання елементів змісту кримінальної відповідальності [599, с. 152]. Щодо конкретних варіантів такого поєднання, то у вітчизняній юридичній літературі найбільшого поширення набув підхід, прибічники якого виділяють три окремі форми реалізації кримінальної відповідальності [397, с. 52; 1059, с. 51], зміст яких був детально проаналізований Ю. А. Пономаренком.

Перша форма полягає в осуді особи, яка вчинила злочин, без призначення їй покарання. В цьому разі до змісту реальної кримінальної відповідальності особи не включається головний її правообмежувальний захід – покарання. Друга форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання і його реальним відбуванням. Тут до змісту конкретизованої та реальної кримінальної відповідальності належать два її заходи: покарання та судимість. Нарешті третя форма реалізації кримінальної відповідальності полягає в засудженні особи з призначенням їй покарання, від реального відбування якого вона звільняється і яке замінюється їй іншими заходами [854, с. 70–71].

Враховуючи тенденції практики застосування норм, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин (див. Додаток Б-1), у підрозділі 3.1 основна увага буде зосереджена на висвітленні саме другої та третьої форм реалізації кримінальної відповідальності. Очевидною виглядає і доцільність дослідження саме у межах цього підрозділу роботи і проблематики конструювання санкцій відповідних кримінально-правових норм.

Здавалося б, що за таких умов у назві цього підрозділу мало б згадуватися поняття «пеналізація злочинів», під якою в юридичній літературі нерідко розуміють саме діяльність законодавця зі встановлення кримінального покарання та судів з його призначення за вчинення окремих злочинів [122, с. 23; 590, с. 137; 669, с. 309; 705, с. 94; 1191, с. 58], що повністю корелюється із задекларованими вище положеннями. Однак, ґрунтовно проаналізувавши методологічні аспекти формування та розвитку поняття «пеналізація», Н. О. Гуторова та Ю. А. Пономаренко констатували, що за кримінально-правовою характеристикою діяльність з установаження покарання законодавцем має суттєві відмінності від діяльності з призначення покарання судом. Такі відмінності були виявлені в кожній зі складових частин зазначених видів діяльності – суб'єктах, об'єкті та змісті впливу суб'єкта на об'єкт. Наукове осмислення цих відмінностей привело вчених до обґрунтованого висновку про необхідність звуження кримінально-правової категорії «пеналізація злочинів», яка має визначатися лише як діяльність з установаження покарання законодавцем, з одночасним підняттям у понятійно-категоріальному ряді категорії «індивідуалізація покарання» [166, с. 667; 416, с. 36; 853; 857].

З огляду на сказане, я вирішив, що, формулюючи назву відповідного підрозділу дисертації, у ній варто використати лаконічне, «просте» та традиційне формулювання «Покарання за ...», вживання якого дасть змогу (не порушуючи методологічні вимоги) одночасно аналізувати як проблематику пеналізації злочинів у сфері земельних відносин (покарання «у статиці»), так і безпосередньо пов'язану з нею діяльність судів щодо застосування кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин (покарання «у динаміці»);

2) у назві підрозділу 3.2 буде використане не менш традиційне та лаконічне формулювання «Звільнення від кримінальної відповідальності за ...», а сам він буде присвячений проблемам застосування саме цього заходу кримінально-правового характеру, не пов'язаного з кримінальною відповідальністю;

3) щодо проблем застосування спеціальної конфіскації, то їхнє висвітлення в рамках окремого підрозділу 3.3 пояснюється передусім тим, що цей особливий

додатковий (акцесорний) захід кримінально-правового характеру може бути як пов'язаним, так і не пов'язаним з кримінальною відповідальністю¹⁰⁰.

3.1 Покарання як основна форма реалізації кримінальної відповідальності за вчинення злочинів у сфері земельних відносин: теоретичні, правотворчі та правозастосовні проблеми

Одне з основних місць у боротьбі зі злочинністю посідає *покарання* – захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винуватою у вчиненні злочину, та який полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого; покарання має на меті не тільки кару, а і виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ст. 50 КК України) (детальніше про це див. [515; 549, с. 193–256]).

У санкції¹⁰¹ *ч. 1 ст. 197-1 КК України* альтернативно передбачено два види покарання: штраф від 200 до 300 НМДГ або арешт на строк до 6 місяців.

Стосовно штрафу як виду покарання хотілося б зазначити, що у кримінально-правовій літературі неодноразово вказувалося на занадто малі розміри штрафів, передбачені санкціями норм Особливої частини КК України, й особливо порівняно з розміром матеріальної шкоди, яка є необхідною умовою для настання кримінальної відповідальності за те чи інше діяння [1187, с. 101]. Як шлях вирішення цієї проблеми окремі науковці пропонували відмовитися від наявного на сьогодні нелогічного підходу, який полягає в неоднаковому вимірюванні НМДГ як криміноутворювального чинника та як одиниці покарання у виді штрафу [93, с. 72].

Законодавець, однак, пішов іншим шляхом. Відповідно до Закону України від 15 листопада 2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» за вчинення злочину, за який передбачене основне покарання у виді

¹⁰⁰ Детальніше про це див. [172, с. 21; 450, с. 186; 611, с. 294; 854, с. 67; 1058, с. 316].

¹⁰¹ У кримінально-правовій доктрині під санкцією статті (частини статті) пропонується розуміти складову статті (частини статті) Особливої частини кримінального закону, яка містить у собі модель виду та обсягу покарання, адекватного суспільній небезпеці злочинного діяння, описаного в її диспозиції [841, с. 23; 427, с. 42].

штрафу понад 3 тис. НМДГ, розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, або отриманого внаслідок вчинення злочину доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК України. Крім того, значно збільшено і максимальний розмір штрафу, який відтоді (відповідно до ч. 2 ст. 53 КК України) складає 50 тис. НМДГ, а в окремих випадках, передбачених все тією ж ч. 2 ст. 53 КК України, – і більше. Прагнення встановити законодавчі перепони випадкам невідшкодування майнової шкоди, завданої злочином, заслуговує на принципову підтримку, але з деякими застереженнями.

По-перше, залишається незрозумілим, чому згаданий підхід до призначення покарання у виді штрафу обмежується випадками, коли санкцією норми Особливої частини КК України передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 тис. НМДГ. Виходячи з логіки законодавця, яка навряд чи може бути сприйнята, в інших випадках відшкодування майнової шкоди, завданої злочином, не є обов'язковим.

По-друге, безсумнівним є той факт, що майнова шкода, завдана злочином, повинна відшкодовуватись у повному обсязі. Через це мені імпонує принципова позиція деяких представників прокуратури та суду, які зазначають, що у разі вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, угода про примирення має не просто передбачити відшкодування винним усіх завданих злочином збитків, а повинна містити чіткі умови погашення відповідної шкоди [1063]. Водночас варто пам'ятати про слушні зауваження Н. О. Гуторової, яка закликає неотожнювати призначення покарання з пеналізацією як діяльністю законодавця із встановлення покарання [412, с. 99]. Аналогічно висловлюється й Ю. А. Пономаренко, який зауважує, що штраф не є ні відкупом за вчинення злочину, ні податком на незаконно придбане майно, а з урахуванням положень ЦК України і КПК України немає істотної проблеми в тому, що в санкції може бути встановлено розмір штрафу менший, ніж розмір заподіяної певним злочином шкоди [855, с. 19–20].

Не заперечуючи істинності висловлених суджень, водночас вважаю неправильним стверджувати про цілковиту «автономність» штрафу та розміру

завданої злочином майнової шкоди. Зокрема, йдеться про випадки, коли саме майнова шкода виступає криміноутворювальною ознакою, а тому неодмінно має бути врахована як на законодавчому (під час пеналізації), так і на правозастосовному (конкретний розмір майнової шкоди повинен впливати на індивідуалізацію кримінальної відповідальності) рівнях. У нашому випадку ми маємо таку ситуацію: тоді як необхідною умовою притягнення до кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки (ч. 1 ст. 197-1 КК України) є завдання цими діями шкоди власнику або законному володільцю земельної ділянки на суму 105 600 грн, покаранням за такі дії виступає штраф на суму від 3 400 до 5 100 грн.

Отже, навіть визнаючи різну юридичну природу штрафу та заходів, спрямованих на відшкодування завданої злочином майнової шкоди, очевидно, що передбачені санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розміри штрафу навряд чи можуть вважатися дієвим інструментом, який «здатний сформувати страх зазнати покарання та утримати решту осіб від аналогічної за спрямованістю поведінки» (загальна превенція) або забезпечити «невчинення злочину особою через небажання повторно зазнати певних обмежень прав і свобод» (спеціальна превенція) [777, с. 151].

Враховуючи очевидну невідповідність наявних розмірів штрафів за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, рівню суспільної небезпеки останніх, вважаю, що для досягнення цілей покарання, визначених у ст. 50 КК України, доцільним є їхнє істотне підвищення в санкціях усіх частин ст. 197-1 КК України.

Спираючись на чітко визначені критерії, запропонувати оптимальний розмір штрафу у конкретному випадку доволі складно. Ще в 2001 р. М. І. Хавронюком було констатовано, що однією з основних проблем тодішньої теорії кримінального права є проблема наукової обґрунтованості санкцій кримінального закону, хоч цій проблемі і в літературі, й особливо в законодавчій практиці не приділяється належної уваги [1201, с. 102] (див. також [851]). Як наслідок, вони нерідко дають спотворене уявлення про суспільну небезпеку злочину [808, с. 17–18].

Варто зазначити, що в абсолютній більшості випадків до осіб, засуджених як за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України загалом, так і її ч. 1

зокрема, застосовується саме покарання у виді штрафу (98,6 % та 98 %, відповідно). Загалом таку практику треба вважати правильною. Водночас позитивне враження від такої тенденції дещо нівелюється тією обставиною, що суди переважно (64 %) зупиняються на мінімально можливому з передбачених санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України розмірі штрафу – 200 НМДГ (3 400 грн) (див. Додаток Б-3). Навіть більше: в 11 випадках суди на підставі ст. 69 КК України призначали штраф у меншому розмірі, ніж це передбачено відповідною санкцією ст. 197-1 КК України [107].

Аналізуючи відповідну проблематику, Р. Ш. Бабанли констатує, що під час застосування виняткового правила призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено в законі, інколи допускається призначення таких видів і розмірів покарань, які є удвічі меншими, ніж передбачена в санкції найнижча межа. Незважаючи на відсутність заборони в законі, фахівець припускає, що такий підхід є недопустимим, оскільки завдяки його використанню нівелюється засада запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [109, с. 263].

На жаль, такі рішення й надалі перманентно продовжують зустрічатись у практиці застосування ст. 197-1 КК України. Наприклад, за вчинення злочинів, передбачених ч. 1 ст. 365 та ч. 1 ст. 197-1 КК України, деякі суди призначали покарання у виді штрафу на суму 1 тис. грн [196] та навіть 850 грн (!) [362] – тобто рівно в чотири рази менші від мінімального розміру штрафу, передбаченого за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Така ситуація є неприйнятною, оскільки фактично призводить до перегляду судовими органами законодавчої оцінки суспільної небезпеки злочинів [704, с. 38].

Симптоматично, що виявлена тенденція однаковою мірою стосується і практики призначення покарання за злочин, передбачений ч. 3 ст. 197-1 КК України.

Зокрема, визнаючи Особу-1 та Особу-2 винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 КК України, суди призначали їм покарання у виді штрафу в розмірі 1 700 грн та 850 грн, відповідно, тобто штраф у три та шість (!) разів менший, ніж мінімальний розмір штрафу, передбачений санкцією ч. 3 ст. 197-1 КК України [100; 201].

На мою думку, найвагомішою обставиною, яка хоча б частково могла давати привід для призначення такого м'якого покарання, могло стати повне відшкодування заподіяних збитків. Як влучно зазначає Ю. В. Філей, у злочинах проти власності для досягнення цілей загальної і спеціальної превенції важливе значення має не тільки невідворотність кримінальної відповідальності, а й невідворотність відшкодування заподіяної злочином майнової шкоди [1187, с. 159]. Однак аналіз практики застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України засвідчив, що лише 26 % рішень судів передбачали відшкодування винним збитків, завданих самовільним зайняттям земельної ділянки (див., наприклад, [333]).

На жаль, не вирішують розглядуваної проблеми згадані зміни до ст. 53 КК України, оскільки, як зазначалось вище, з незрозумілих міркувань законодавець обмежив коло випадків, в яких розмір штрафу, що призначається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином, лише злочинами, за які передбачене основне покарання у виді штрафу понад 3 тис. НМДГ.

Принагідно зазначу, що відшкодування матеріальних збитків, завданих аналізованим злочином, має носити тільки грошовий характер. Сам факт повернення самовільно зайнятої земельної ділянки не свідчить про відшкодування завданих збитків, хоч деякі суди вказують на те, *«що завдані матеріальні збитки відшкодовані шляхом повернення самовільно зайнятої земельної ділянки»* [106].

Як зазначав Г. Л. Крігер, важливою для диференціації відповідальності та індивідуалізації покарання є побудова санкцій у плані співвідношення вищої межі менш небезпечного виду злочину і нижчої межі більш небезпечного виду того ж злочину [607, с. 147]. На думку І. І. Карпеця, вища межа санкції за простий злочин повинна бути одночасно нижчою межею санкції за кваліфікований злочин [528, с. 241]. Звичайно, це правило не може слугувати аксіомою для законодавця. Водночас, як слушно зауважував інший відомий дослідник відповідної проблематики П. П. Осіпов, завдання юридичної науки полягає не в тому, щоб доводити неможливість порівняння злочину і покарання та орієнтувати законодавця на прийняття утилітарних рішень, а в ретельній розробці ціннісних і соціологічних

критеріїв для переходу від переважно інтуїтивного до наукового підходу у процесі вибору виду та визначенні розміру покарання [812, с. 120].

Однак, ні наукового підходу, ні виваженості у ст. 197-1 КК України, на жаль, не спостерігається. Зокрема, хотілося б зазначити, що законодавець максимально ускладнив правильну побудову санкцій ст. 197-1 КК України неправильним конструюванням ознак, які, за його задумом, мали б виступати кваліфікуючими у складі самовільного зайняття земельної ділянки, про що йшлося у попередньому підрозділі. Заслуговує на підтримку думка Т. А. Денисової про те, що основним підходом у конструюванні кримінально-правової норми має стати такий порядок: розташування у ч. 1 простого складу злочину, у ч. 2 – кваліфікованого, у ч. 3 і ч. 4 – особливо кваліфікованих. Таке розташування має підкріплюватись і відповідними санкціями, які в кожній наступній частині мають бути суворіші, ніж у попередній [426, с. 49]. З огляду на це, необхідно передусім привести викладення диспозицій ст. 197-1 КК України у відповідність до розроблених наукою правил побудови кваліфікуючих ознак, а далі – вдосконалювати санкції. В авторській редакції ст. 197-1 КК України пропонується санкції, передбачені сьогодні в ч. 3 цієї статті, передбачити в її ч. 2; санкції ж, передбачені наразі в ч. 2 ст. 197-1 КК України, мають бути передбачені в її ч. 3.

Варто пригадати, що діяння, передбачене ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України, крім посягання на об'єкт злочину, який порушується і під час вчинення злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 2) ст. 197-1 КК України, завдає шкоди ще й іншому об'єкту – встановленому порядку будівництва. Тобто це діяння є двооб'єктним, що підвищує його суспільну небезпеку. А злочини, які відрізняються один від одного за ступенем своєї тяжкості, повинні відрізнятися і за видами та розмірами покарання, встановленого в законі за їхнє вчинення [1202, с. 67].

Постає питання: чим керувався законодавець, передбачаючи в ч. 1 ст. 197-1 КК України як один з альтернативних видів покарання арешт строком до 6 місяців – таке саме покарання, що і передбачене ч. 3 ст. 197-1 КК України? «Завдяки» цьому суд може призначити однакове покарання за злочини, кримінальну відповідальність за які сам законодавець диференціював через різний ступінь суспільної небезпеки.

Ще більше переконує в недоцільності передбачення арешту як одного з видів покарань, що можуть призначатися за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України (як, до речі, і ч. 3 цієї статті КК України), виявлена в процесі вивчення судової практики цікава тенденція. Йдеться про те, що з проаналізованих 219 випадків призначення покарання за злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України, суди зупинялися на покаранні у виді арешту 27 разів. Однак оцінка цих, на перший погляд, доволі переконливих показників, радикально змінюється, якщо враховувати такі обставини:

- по-перше, у 25 із цих 27 випадків дії винного кваліфікувалися за сукупністю злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 3 ст. 197-1 КК України, та більш небезпечного іншого злочину, яким переважно виступав відповідний службовий злочин;

- по-друге, у всіх цих 25 випадках суди, застосовуючи ст. 70 КК України, призначали остаточне покарання за сукупністю злочинів шляхом поглинання менш суворого покарання, яке призначалося на підставі ст. 197-1 КК України, – арешту, більш суворим, яке призначалося за вчинення злочину у сфері службової діяльності,
- у переважній більшості випадків це було позбавлення волі. І лише одного разу суд призначив остаточне покарання у виді арешту, але тільки через те, що більш суворим покаранням, яке було призначено за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК України, був знову ж арешт строком на 5 місяців, тоді як за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, було призначено покарання у виді 3 місяців арешту [108];

- по-третє, «гуманність» судів не обмежується поглинанням менш суворого покарання більш суворим, адже у всіх згаданих випадках наступним (після застосування ст. 70 КК України) кроком ставало застосування ст. 75 КК України, тобто звільнення особи від відбування призначеного покарання з випробуванням.

Як наслідок, за понад дванадцять років дії ст. 197-1 КК України лише одного разу особі, визнаній винною у вчиненні тільки (за відсутності сукупності) розглядуваного злочину, було призначене «реальне» покарання у виді арешту.

Це Жовтневий районний суд Миколаївської області, з'ясувавши, що Особа-1 здійснив самовільне зайняття земель, спричинивши збитки на суму 677 тис. грн,

визнав Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України, та призначив покарання у виді арешту строком на 5 місяців [220].

Отже, підсумовуючи тенденції призначення судами покарання у виді арешту за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 (ч. 3) ст. 197-1 КК України, констатую, що суди, формально не порушуючи вимог закону про кримінальну відповідальність, своїми діями сприяють тому, що ефективність покарання за вчинення кримінально караного самовільного зайняття земельної ділянки є мінімальною.

На перший погляд, конструювання санкції **ч. 3 ст. 197-1 КК України** як альтернативної є вдалим кроком, адже це дає змогу судам ефективно реалізовувати індивідуалізацію покарання. Проте уважно проаналізувавши тенденції застосування покарання за вчинення цього злочину, які є аналогічними попереднім, знову вимушений робити висновок про неефективність призначення таких видів покарання, як арешт та обмеження волі, які були призначені лише в 3 випадках, у кожному з яких винні надалі звільнялися від реального відбування покарання.

Після аналізу санкцій та практики застосування ч. 1 ст. 197-1 КК України я перейшов до дослідження ч. 3 ст. 197-1 КК України. Така інверсія пояснюється тим, що, незважаючи на більш тісний юридичний зв'язок складів злочинів, передбачених ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України, з одного боку, та ч. 3 і ч. 4 ст. 197-1 КК України – з іншого, більш подібними є санкції саме ч. 1 та ч. 3 (з одного боку) і ч. 2 та ч. 4 (з іншого) ст. 197-1 КК України, відповідно. Очевидно, що саме цей факт вплинув і на те, що практика застосування ч. 2 ст. 197-1 КК України характеризується наявністю фактично тих самих тенденцій, що є притаманними для ч. 4 ст. 197-1 КК України, що й детермінувало обрану послідовність викладення матеріалу.

З огляду на те, що в **ч. 2 ст. 197-1 КК України** передбачено склад злочину, який, за задумом парламентарів, мав стати кваліфікованим щодо передбаченого ч. 1, санкція розглядуваної норми встановлює більш суворе покарання (обмеження волі на строк від 2 до 4 років або позбавлення волі на строк до 2 років).

Проаналізовані матеріали судової практики засвідчують, що такий вид покарання, як обмеження волі, призначався особам, які були визнані винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, 48 разів, а позбавлення

волі – 35 разів. Однак лише в одному з цих випадків призначене покарання було приведено до реального виконання.

Це Марківський районний суд Луганської області, кваліфікувавши дії Особи-1 за ч. 2 ст. 197-1 КК України, призначив засудженому покарання у виді 2 років обмеження волі [275]¹⁰².

Очевидно, що має рацію М. І. Хавронюк, який зауважує, що подібна судова практика призводить до забуття принципу невідворотності кримінальної відповідальності та принципу рівності громадян перед законом, поступово стирає межу між принципом справедливості (адекватності) та принципом гуманізму (милосердя) і зводить в абсолют принцип індивідуалізації покарання. Як наслідок, деякі положення кримінального закону, які мали б розглядатися як виняток, перетворюються на правило [1195, с. 247]. Цю думку підтримують й інші вчені [397, с. 65; 843, с. 88]. Зокрема, на думку Є. О. Письменського, тільки у поєднанні обставин, що характеризують вчинений злочин та особу винного, суд може зробити висновок про можливість виправлення засудженого без застосування до нього покарання. Водночас вчений висуває гіпотезу про те, що найбільш об'єктивним підтвердженням такого висновку має бути встановлення не менше трьох обставин, що можуть пом'якшувати покарання, та не більше однієї обставини, що обтяжує покарання [845, с. 282–283].

На жаль, зазначені науково обґрунтовані вимоги на практиці зазвичай ігноруються, а доцільність звільнення засудженого від відбування покарання суди зазвичай пояснюють такими обставинами: відсутність у винного судимості та відшкодуванням шкоди [279]; відсутність судимості та позитивна характеристика за місцем проживання [178]; визнання вини та каяття у вчиненні злочину [176]; саме лише щире каяття [177]; або взагалі не обґрунтовують [182; 293]¹⁰³.

¹⁰² Водночас варто враховувати, що у згаданій ситуації призначене покарання було приєднане за сукупністю вироків до іншого покарання (ст. 71 КК України), призначеного Особі-1. Тому можна припустити, що в протилежному разі це покарання «спіткала б доля» інших 82 випадків (99 %), у жодному (!) з яких засуджені реально не відбували покарання, оскільки звільнялися від останнього (див. Додаток Б-4).

¹⁰³ В одному із випадків суд, знову враховуючи лише «щире» каяття підсудного, звільнив його від призначеного покарання, навіть незважаючи на факт попередньої судимості за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України [288], який хоч і не повинен був розцінюватися як обтяжуюча обставина, однак мав враховуватися під час оцінки можливості звільнення особи від відбування призначеного покарання.

Намагаючись знайти причини відповідних тенденцій, О. П. Горох припускає, що широке застосування норм про звільнення від покарання загалом і з випробуванням зокрема пояснюється як занадто суворими санкціями окремих статей Особливої частини КК України, так і незапровадженням у санкціях за відповідні злочини видів покарань, альтернативних позбавленню волі [396, с. 33]. Ці слова вченого набувають особливого забарвлення, якщо пригадати, що у провадженнях про самовільне зайняття земель, наприклад, в охоронних зонах, частка яких у загальному масиві рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України сягає 49 %, у середньому фіксується показник шкоди на рівні 4 736 грн (середня площа 0,3437 га). На мою думку, враховуючи наведену інформацію, можна зрозуміти тих представників Феміди, які вважають недоречним реальне відбування особами, які вчинили відповідні посягання, такого суворого покарання, як обмеження волі (принаймні, якщо за оцінку «суворості» брати градацію, наведену у ст. 51 КК України). Поділяючи позицію О. П. Гороха, додам, що причинами аномально високих показників застосування звільнення від покарання з випробуванням є незапровадження у санкціях норм КК, які передбачають відповідальність за певні злочини, видів покарань, альтернативних не лише позбавленню волі, а й іншим видам покарань, зазначених у ч. 1 ст. 75 КК України, призначення яких з подальшим застосуванням ст. 75 КК України дає змогу судам законно звільняти осіб від відбування покарання, нівелюючи водночас превентивне значення покарання.

Порівняно з передбаченим ч. 2 ст. 197-1 КК України ще більш невдалим видається варіант конструювання санкції **ч. 4 ст. 197-1 КК України**, яка передбачає лише один вид покарання – позбавлення волі на строк від 1 до 3 років.

Не викликає сумнівів та обставина, що в Особливій частині КК України існують такі кримінально-правові норми, санкції яких мають бути безальтернативними і передбачати позбавлення волі на певний строк (у деяких випадках поруч із довічним позбавленням волі) як єдиний можливий вид покарання. Це, наприклад, статті 115, 348, 442, ч. 2 ст. 258 КК України тощо. Тобто йдеться про випадки вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, які посягають на найвищі соціальні цінності – життя людини або її здоров'я.

У розглядуваному випадку, незважаючи на те, що злочин, передбачений ч. 4 ст. 197-1 КК України, одночасно посягає два об'єкти кримінально-правової охорони, його суспільна небезпека виглядає недостатньою для передбачення позбавлення волі на певний строк як єдино можливого виду покарання. Про невиправданість такого законодавчого рішення свідчать і дані судової практики, які є доволі красномовними: до осіб, які визнавалися винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, позбавлення волі загалом застосовувалося 23 рази, але в 22 випадках засуджені звільнялися від реального відбування призначеного покарання, переважно на підставі все тієї ж ст. 75 КК України.

Зокрема, кваліфікувавши дії Особи-1 за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, за кожен з яких винному було призначено покарання у виді позбавлення волі строком на 1 рік, у подальшому Самбірський міськрайонний суд Львівської області на підставі ст. 75 КК України звільнив засудженого від відбування остаточного покарання [320].

Аналогічні рішення у подібних за змістом справах приймалися й іншими судами (загалом 39 %, див. Додаток Б-6). Лише в окремих випадках суди звільняли засуджених від відбування призначеного покарання на підставі амністії (3 випадки) або закінчення строків давності (2 випадки). Щодо реального відбування покарання, то суди застосували його лише двічі.

Зокрема, вироком Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області Особі-1, який визнаний винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, призначене «реальне» покарання у виді позбавлення волі на строк 2 роки [234]; а Томаківський районний суд Дніпропетровської області призначив Особі-2, дії якого кваліфіковані за ч. 2 ст. 197-1 КК України, «реальне» покарання у виді позбавлення волі на 1 рік [352].

Однак, оцінюючи ці винятки із загальних тенденцій, треба враховувати, що і Особа-1, і Особа-2 одночасно були визнані винними у вчиненні декількох інших злочинів, за які їм були призначені вищі строки позбавлення волі, які поглинули покарання, призначене за самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці та самовільне зайняття земельної ділянки. Тому, як і в наведеній вище

ситуації з єдиним випадком реального відбування покарання у виді обмеження волі за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, знову дозволю собі припустити: якби не зазначена обставина, то і в цих випадках підсудні також були б звільнені від реального відбування призначеного їм покарання.

Усвідомлюючи те, що передбачені санкціями чинних редакцій ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України покарання явно не відповідають ні суспільній небезпеці, ні юридичній природі описаних у них діянь, та водночас не бажаючи звільняти винних осіб від реального відбування покарання, значна частина представників суддівського корпусу у порядку застосування ст. 69 КК України переходить до інших, більш м'яких видів покарання. Причому, за винятком однієї справи, в якій обмеження волі було замінено на громадські роботи [267], в абсолютній більшості випадків таким «пом'якшеним» видом покарання виступав штраф. Загалом у справах, які закінчувалися визнанням осіб винними у вчиненні злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, частка таких рішень складає 18 % та 9 %, відповідно¹⁰⁴. Як бачимо, такі випадки носять далеко не поодинокий, а порівняно з практикою реального відбування передбачених санкціями розглядуваних кримінально-правових норм покарань – масовий характер. Отже, можна констатувати, що непродуманість у конструюванні відповідних санкцій призвела до того, що під час застосування ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України сформувалась особлива практика, в межах якої судді були змушені частково перебрати на себе повноваження законодавця щодо пеналізації злочинів, фактично ввівши штраф у систему передбачених за вчинення досліджуваних діянь покарань.

Цікаво, що в переважній більшості подібних випадків призначення більш м'якого покарання, яке не зазначене в санкціях ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, ставало наслідком затвердження судом укладеної між прокурором та обвинуваченим угоди про визнання винуватості (ст. 472 КПК України). Водночас

¹⁰⁴ В одному з випадків Новомосковський міськрайонний суд Дніпропетровської області без будь-яких обґрунтувань та посилань на ст. 69 КК України призначив обвинуваченому у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, покарання у виді обмеження волі строком на 1 рік [290]. Враховуючи мінімальну межу покарання, встановлену санкцією ч. 2 ст. 197-1 КК України, прокуратура оскаржила це рішення до Апеляційного суду Дніпропетровської області, який у підсумку призначив новий розгляд у суді першої інстанції [1107], який закінчився призначенням винному покарання у виді обмеження волі на строк 2 роки, від реального відбування якого засуджений знову ж був звільнений [291].

деякі суди відмовлялися затверджувати зазначені угоди, мотивуючи свої рішення тим, що правом призначити основне покарання, яке є іншим, більш м'яким видом основного покарання, не зазначеного в санкції статті, наділений лише суд [1148]. Уніфікований підхід щодо вирішення цього питання відсутній і серед представників кримінально-правової доктрини.

Зокрема, В. І. Тютюгін пише про те, що, формулюючи в п. 1 ч. 1 ст. 65 КК України загальне правило про призначення покарання в межах санкції, закон у ч. 3 цієї статті вказує, що виключенням з нього, яке виражається у призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено в санкції, є застосування ст. 69 КК України, а не угоди сторін. Водночас фахівець констатує, що за умови, коли закон наділяє сторони угоди по суті функціями суду і надає їм право призначати покарання у межах санкції, навряд чи доцільно виключати і можливість реалізації цього права шляхом угоди про призначення більш м'якого покарання [1029, с. 85]. На мою думку, за наявної наразі ситуації, коли норми кримінального законодавства не дають можливості дати однозначну відповідь на питання, чи може у відповідній угоді йтися про покарання, більш м'яке, ніж передбачене санкцією кримінально-правової норми, треба керуватися принципом «усі сумніви на користь обвинуваченого».

Врешті-решт необхідність саме такого тлумачення приписів кримінального законодавства свого часу була підтверджена і Пленумом ВССУ, який у своїй постанові від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» вказав на те, що за наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, з урахуванням особи винного сторони угоди з огляду на положення статей 65, 75 КК України мають право використовуючи положення ст. 69 КК України, зокрема, узгоджувати основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої у санкції статті (частини статті) Особливої частини КК України.

Можливість застосування ст. 69 КК України у разі укладення згаданих угод допускає і Р. Ш. Бабанли¹⁰⁵. Водночас науковець звертає увагу на два аспекти. По-перше, як відомо, обов'язковою юридичною підставою для застосування ст. 69 КК України є наявність кількох обставин, що пом'якшують покарання та які водночас істотно знижують ступінь тяжкості. Результати ж аналізу судової практики переконали дослідника в тому, що проблеми встановлення того, що певна з обставин є не просто пом'якшуючою, а водночас такою, яка істотно знижує ступінь тяжкості злочину, мають системний характер. По-друге, аналіз правозастосовних матеріалів дав підстави Р. Ш. Бабанли стверджувати, що у практиці призначення покарань із застосуванням ст. 69 КК України досить гостро та явно простежується законодавча прогалина, яка полягає в тому, що КК України не передбачає нижньої межі покарання, до якого може «спуститись» суд, обираючи міру покарання із застосуванням ст. 69 КК України [109, с. 330–331]¹⁰⁶.

Загалом, з урахуванням викладених вище (зокрема, у попередніх підрозділах дисертації) міркувань, до практики призначення в порядку ст. 69 КК України покарань, які є більш м'якими, ніж передбачені у ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, варто ставитися якщо не позитивно, то хоча б із розумінням.

Однак, «перебравши» на себе відповідні повноваження народних депутатів України, суди на цьому не зупинилися та пішли далі, фактично змінивши ще й визначену законодавцем оцінку ступеня суспільної небезпеки діянь, передбачених різними частинами ст. 197-1 КК України. Йдеться про те, що, замінюючи обмеження волі та позбавлення волі на певний строк на штраф, представники суддівського корпусу здебільшого призначають такий його розмір, який є меншим за мінімальний розмір штрафу, передбачений ч. 3 і навіть ч. 1 ст. 197-1 КК України.

Наприклад, Особі-1, визнаному винним у скоєнні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, суд, посилаючись на ч. 1 ст. 69 КК України, призначив покарання у виді штрафу на суму 935 грн [266]. В аналогічних за змістом справах

¹⁰⁵ Спроможність застосування ст. 69 КК України при укладенні угод про примирення не заперечується й А. М. Ященком [1262, с. 125].

¹⁰⁶ Також варто зазначити, що у кримінально-правовій доктрині не знаходить єдиного вирішення і питання про можливість застосування ст. 69 КК України за наявності обтяжуючих обставин. Більш докладно про це див. [473].

подібні рішення приймали й інші суди, які за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, призначали покарання у виді штрафу в розмірі: 1 020 грн [190], 1 190 грн [335], 1 700 грн [194; 263; 302], 2 550 грн [366] тощо.

Загалом, незважаючи на наявність декількох вироків, якими засудженим призначався штраф у розмірі 6 800 грн, 10 200 грн та 17 тис. грн [212; 280; 323], середній розмір штрафу для осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, склав лише 2 904 грн; і це за умови, що санкція ч. 1 ст. 197-1 КК України передбачає мінімальну межу штрафу на рівні 3 400 грн, а ч. 3 ст. 197-1 КК України – 5 100 грн. Виявлена тенденція однаковою мірою є характерною і для практики застосування ч. 4 ст. 197-1 КК України.

Зокрема, незважаючи на наявність у санкції останньої безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на певний строк, Краснопільський районний суд Сумської області призначив Особі-1, який здійснив самовільне будівництво будівлі на самовільно зайнятій земельній ділянці земель в охоронній зоні, покарання у виді штрафу на суму... 510 грн [262].

Однак ще більш показовими у цьому аспекті є випадки, коли суд кваліфікує дії особи за сукупністю злочинів, передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, і в підсумку внаслідок поглинання одного покарання іншим призначає остаточне покарання у виді штрафу, який є в декілька разів меншим за мінімально передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України (див., наприклад [199; 319]).

На відміну від переходу від обмеження або позбавлення волі до штрафу, подібну практику я підтримати не можу, навіть пам'ятаючи про згадану раніше невинуватдану суворість передбачених ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України покарань. Вважаю, що, призначаючи такі, без перебільшення, мізерні суми штрафів, суди явно перевищують свої повноваження, не враховуючи того, що: по-перше, виходячи з передбачених санкціями різних частин ст. 197-1 КК України, саме діяння, про які йдеться у ч. 2 та ч. 4, є, на думку законодавця, найбільш небезпечними, а тому призначення за їхнє вчинення штрафів, які є втричі або в окремих випадках і у сім разів (!) меншими, ніж передбачені ч. 1, є нелогічним та невинуватданим; по-друге, незважаючи на різне ставлення до відповідних положень, у разі призначення

покарання за вчинення злочину, передбаченого ч. 4 ст. 197-1 КК України, хоча б частково мав бути врахований і п. 2 ч. 5 ст. 53 КК України, де законодавець висловив своє ставлення до співвідношення штрафу та позбавлення волі: 1 день позбавлення волі = 8 НМДГ (136 грн). Призначаючи ж замість позбавлення волі (мінімальний строк 1 рік) штраф у розмірі 510 грн, суди фактично виходять із співвідношення 1 день позбавлення волі = 1,36 грн.

Утім, частково не погоджуючись з наявною практикою застосування ст. 197-1 КК України, не можемо не визнати очевидної недоцільності встановлення безальтернативного покарання у виді позбавлення волі на певний строк за злочини проти власності й особливо за вчинення тих із них, які не становлять великої суспільної небезпеки. Аналогічно висловлюється Ю. В. Філей, який, як і деякі інші автори (наприклад, В. П. Козирєва [571, с. 13]), безспідставно вказує на доцільність застосування у подібних випадках такого виду покарання, як штраф [1187, с. 116].

Проаналізувавши тенденції призначення покарання за вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, вимушений констатувати, що наявність у санкціях досліджуваної статті таких видів покарань, як арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк сприяє не індивідуалізації покарання, а фактичній безкарності винних осіб. Така ситуація для злочинців є своєрідною панацеєю, адже навіть призначення покарання у виді штрафу, тобто більш м'якого покарання, ніж попередні, не давало б змоги судам звільняти винних від покарання з випробуванням на підставі ст. 75 КК України.

Аналізуючи проблеми пеналізації злочинів, Н. О. Гуторова ще в 2012 р. також звернула увагу на критичну кількість вироків судів, в яких за певні види злочинів у понад половині випадків (як було продемонстровано під час застосування ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України ситуація ще гірша) покарання призначається із застосуванням ст. 69 КК України або особи звільняються від реального відбування покарання (ст. 75 КК України). Враховуючи ці обставини, Н. О. Гуторова дійшла резонного висновку про те, що санкції статей КК України, покарання в яких є явно завищеним, треба привести у відповідність із реальним рівнем суспільної небезпечності цих

злочинів. «У майбутньому, – вказує вчена, – плідним видається і вирішення питання щодо законодавчих обмежень застосування статей 69 і 75 КК» [414, с. 221].

Отже, зважаючи на:

- 1) зазначені вище методологічні настанови;
- 2) з'ясовану неефективність передбачених санкціями ст. 197-1 КК України покарань у виді арешту, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк;
- 3) майновий характер та відносно невисоку суспільну небезпеку злочинів, караних за ст. 197-1 КК України;
- 4) останні тенденції в кримінально-правовій політиці України (вони полягають у заміні в санкціях багатьох статей Особливої частини КК України й особливо тих, в яких передбачено відповідальність за злочини «майнової» спрямованості, покарань, пов'язаних з обмеженням права вільного пересування особи, на штрафи),

пропоную взагалі відмовитися від згадування у санкціях ст. 197-1 КК України про арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк. Водночас переконаний, що доповнення санкцій усіх частин ст. 197-1 України таким видом покарання, як штраф, та подальше його застосування сприяло б досягненню подвійного ефекту: з одного боку, виконувалася б превентивна функція покарання, оскільки винні не звільнялися б від його відбування; з іншого, державний бюджет України постійно поповнювався б відповідними грошовими надходженнями.

Зазначу, що необхідність оновлення санкцій ст. 197-1 КК України врешті-решт визнав і законодавець. Зокрема, Законом від 22 листопада 2018 р. (нагадаю, що набрання чинності останнім відтерміновано до 1 липня 2020 р.) передбачається збільшення наявних у чинній редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України розмірів штрафів з «від 300 до 500 НМДГ» до «від 1 тис. до 4 тис. НМДГ». Однак, підтримуючи прагнення до посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво, не можу не зазначити, що, ухвалюючи Закон від 22 листопада 2018 р., парламентаріям, на жаль, вкотре не вдалося уникнути вже звичної для них фрагментарності та безсистемності під час вирішення відповідної проблеми. Йдеться про таке:

– по-перше, визнаючи заниженість передбачених ч. 3 ст. 197-1 КК України розмірів штрафу, народні депутати України чомусь проігнорували аналогічну проблему, притаманну і санкції ч. 1 ст. 197-1 КК України. Отже, за умови набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р., злочин, передбачений ч. 1 ст. 197-1 КК України, буде каратися штрафом у розмірі від 200 до 300 НМДГ, тоді як злочин, передбачений ч. 3, склад якого, як ми пам’ятаємо, багато правозастосувачів вважають формальним, – штрафом у розмірі одразу від 1 тис. до 4 тис. НМДГ;

– по-друге, реалізація аналізованих ініціатив жодним чином не поліпшить наявну неприйнятну ситуацію, яка склалась у практиці застосування ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, в яких взагалі не передбачено такий вид покарання, як штраф;

– по-третє, варто пам’ятати про влучні зауваження деяких криміналістів, що межі покарання у деяких статтях чинного КК України настільки широкі, що з однієї межі не видно протилежної. Така ситуація призводить до того, що покарання за злочин встановлює не законодавець, а суд [374, с. 127]¹⁰⁷. Пропонуючи передбачити в ч. 3 ст. 197-1 КК України штраф у розмірі від 1 тис. до 4 тис. НМДГ, розробники Закону від 22 листопада 2018 р., вочевидь, не враховують ці резонні застереження, адже різниця в рекомендованих сумах штрафів виглядає занадто широкою.

У цьому контексті пригадуються і слушні міркування Н. А. Орловської. Визнаючи, що побудова санкцій кримінально-правових норм Особливої частини чинного КК вкрай суперечлива та непослідовна, вчена констатує, що принаймні всі кримінально карані діяння є злочинами. Тому широкі межі санкції, внаслідок чого ступінь тяжкості злочину «розповзається» на дві чи навіть три категорії, хоч і є значною вадю, не «перетворює» злочин у «не-злочин». Щодо положень Закону від 22 листопада 2018 р. (тоді ще законопроекту) Н. А. Орловська звертає увагу на те, що в ньому міститься низка пропозицій, якими межі штрафу пропонується встановити від «1 тис. до 4 тис. НМДГ». «Це означає, – резюмує дослідниця, – що діяння “розповзається” від “кримінального проступку” до “нетяжкого злочину”» [807, с. 307]. Подібні застереження лунають і з вуст О. П. Горпинюк та І. В. Красницького [600, с. 18–19]. Однак, незважаючи на

¹⁰⁷ Див. про це також [528, с. 239–240; 535, с. 69; 568, с. 17; 648, с. 240].

перестороги фахівців, саме зазначене «розповзання» спостерігається у пропонованій редакції ч. 3 ст. 197-1 КК України, санкція якої передбачатиме покарання у виді штрафу від 1 тис. до 4 тис. НМДГ, що є нелогічним і невиправданим¹⁰⁸.

Далі зупинимося на характеристиці покарань, встановлених за вчинення злочинів у сфері земельних відносин екологічного характеру. Причому, враховуючи як концептуальну подібність санкцій, передбачених більшістю відповідних кримінально-правових норм (на цьому фоні істотно виділяються лише розміри покарань, передбачені у санкціях нових ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України), так і значно меншу (порівняно зі ст. 197-1 КК України) кількість розглянутих судами справ цієї категорії, вважаю за доцільне здійснювати їхній комплексний (а не окремо щодо кожної статті) аналіз.

Отже, спільним для санкцій, передбачених статтями 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України, є те, що: 1) більшість із них (за винятком ч. 4 ст. 254 КК України) є альтернативними; 2) загалом у них згадуються чотири види покарань: штраф, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк¹⁰⁹.

Приступаючи до оцінки обґрунтованості тих покарань, які передбачені у санкціях досліджуваних кримінально-правових заборон, передусім варто зупинитися на наявних тенденціях правозастосування. Наприклад, зі 100 % розглянутих судами справ відповідної категорії 69 % завершувалися визнанням підсудних винними та застосуванням до них одного з трьох заходів, пов'язаних із кримінальною відповідальністю: «реальним» покаранням (57 випадків, або 79 %; якщо брати всі кримінально-правові наслідки – 54 %), призначенням покарання із подальшим звільненням від його відбування (14 випадків, 20 % та 14 %, відповідно) та звільненням від покарання (1 випадок). Але найбільше інформації для роздумів ми отримуємо під час детального аналізу цих даних, які засвідчують, що в усіх згаданих 57 випадках «реально» призначалися (без подальшого звільнення від його

¹⁰⁸ Конкретні розміри штрафів, які пропонується передбачити в оновленій редакції ст. 197-1 КК України, будуть обґрунтовані далі.

¹⁰⁹ Водночас варто зазначити, що відповідні санкції не позбавлені і деяких, на перший погляд, несуттєвих розбіжностей, які, проте, демонструють певну непослідовність законодавця. Детальніше про це див. [722, с. 807–808].

відбування) лише два види покарання: штраф (55 випадків) та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (лише 2 випадки). Щодо осіб, діяння яких містили кваліфіковані склади аналізованих злочинів, санкції за вчинення яких не передбачають двох зазначених видів покарань, то мною не було виявлено жодного (!) випадку призначення «реального» покарання – до всіх цих осіб було застосовано передбачене санкціями чинних редакцій досліджуваних норм обмеження чи позбавлення волі на певний строк, від відбування яких вони в подальшому звільнялися на підставі ст. 75 КК України або через амністію, яка, зокрема, активно застосовувалася до осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 254 КК України. Необхідність звільнення винної особи від призначеного покарання суд констатував і в поодиноких випадках кваліфікації за ч. 3 ст. 239-2 КК України.

Впевненість судів у недоцільності застосування «реального» покарання у виді обмеження чи позбавлення волі на певний строк залишалася непохитною і в тих випадках, коли дії винних осіб були кваліфіковані за сукупністю зі службовими злочинами [226; 315]. Щодо причин, якими мотивувалося застосування ст. 75 КК України, то вони є подібними до тих, які були наведені під час висвітлення застосування санкцій ст. 197-1 КК України: позитивна характеристика за місцем роботи та проживання, каяття у вчиненні злочину, відсутність судимості тощо.

На мою думку, наведені статистичні дані переконливо доводять, що попри екологічний, а не майновий характер досліджуваних злочинів суди вважають, що саме застосування штрафу є найбільш адекватною реакцією на вчинення розглядуваних деліктів¹¹⁰.

Тут пригадується і відповідний іноземний досвід, за результатом вивчення якого, зокрема, було виявлено, що в абсолютній більшості держав «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи за вчинення некваліфікованих земельних злочинів «екологічного» характеру встановлені лише два види покарання: або значні суми штрафів, або невеликі строки позбавлення волі

¹¹⁰ Згадані тенденції жодним чином не вибиваються з фарватеру тенденцій судового розгляду справ про злочини проти довкілля загалом. За даними Ю. А. Турлової, за 2004–2016 рр. за видами покарань структура судимості за вчинення злочинів проти довкілля має такий вигляд: позбавлення волі – 1,0 % від усіх засуджених, обмеження волі – 2,1 %, арешт – 0,7 %, громадські роботи – 0,6 %, штраф – у 58,7 %, звільнено від покарання 36,9 % засуджених осіб, переважна більшість із них (93,5 %) – із випробуванням [1027, с. 364].

(переважно до 3 або до 5 років). Щодо країн «групи СНД», то, проаналізувавши санкції відповідних кримінально-правових норм, мною було виділено чотири найбільш типові види покарань, які передбачаються за вчинення злочинів досліджуваної категорії:

- значні суми штрафів (найбільший відсоток), виправні роботи та позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю (основні склади);
- позбавлення волі (кваліфіковане (ч. 2) та особливо кваліфіковане псування земель (ч. 3), наслідком якого є спричинення через необережність смерті людини).

З огляду на наведені положення я дійшов таких висновків:

- по-перше, в санкціях основних складів досліджуваних злочинів (частини перші) має бути передбачений єдиний безальтернативний основний вид покарання – штраф. Щодо позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, то воно має бути згадане як додатковий факультативний вид покарання¹¹¹;

- по-друге, враховуючи підвищену суспільну небезпеку діянь, за які автором цих рядків пропонується передбачити відповідальність у кваліфікованих та особливо кваліфікованих складах злочинів (частини другі та треті), вважаю за доцільне збереження у відповідних санкціях вказівки на такий вид покарання, як позбавлення волі на певний строк. Водночас переконаний у тому, що прагнення посилити відповідальність за певні діяння за допомогою вказівки на позбавлення волі на певний строк як єдиний вид покарання може призвести до зворотного ефекту, який ми можемо спостерігати і сьогодні, коли замість «реального»

¹¹¹ Стосовно застосування цього виду покарання треба пам'ятати про слушні настанови ВС, який підкреслює, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене лише у тих випадках, коли вчинення злочину було пов'язане зі службовим становищем підсудного або із зайняттям ним певною діяльністю [872].

Водночас зауважу, що в юридичній літературі, зважаючи, з одного боку, на передбачену ст. 51 КК України «драбину» покарань, а з іншого – на правило, згідно з яким основне покарання завжди має бути більш суворим, ніж поєднане з ним додаткове покарання, інколи критикується подібне конструювання, коли позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю передбачається як додаткове покарання до штрафу (менш суворого покарання) [488, с. 127–128; 1026, с. 128]. Загалом визнаючи справедливості наведених міркувань, маю зазначити, що після ухвалення згаданих вище змін до ст. 53 КК України беззастережне визнання штрафу як найменш суворого виду покарання навряд чи буде відповідати фактично наявній ситуації.

Саме через цей факт Н. А. Орловською була висунута пропозиція розташувати у ст. 51 КК України штраф після «суспільних робіт» [808, с. 27]. Щоправда, вітчизняними вченими були висловлені певні зауваження стосовно такої ініціативи [460, с. 2–3; 1194, с. 4].

відбування покарання абсолютно всі винні особи звільняються від призначеного покарання у виді позбавлення волі (те саме стосується й обмеження волі).

Саме тому у цих санкціях варто вказати (поруч із позбавленням волі на певний строк) і на альтернативний основний вид покарання у виді штрафу. Це дасть змогу реалізовувати на практиці принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності, зокрема, враховуючи характер заподіяних наслідків;

– по-третє, єдиною нормою, в санкції якої має міститися безальтернативна вказівка на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, є проєктована ч. 4 ст. 239 КК України. Це пояснюється тим, що в ній, з одного боку, йдеться про умисне діяння (на відміну від нової ч. 4 ст. 239-3 КК України), а з іншого – вказується на такий найбільш тяжкий вид наслідків, як смерть людини.

Однак саме лише доповнення санкцій досліджуваних кримінально-правових заборон вказівкою на покарання у виді штрафу навряд чи зможе істотно покращити ситуацію у сфері кримінально-правової охорони земель в Україні. Для мене є очевидним, що досягнення цієї мети вимагає перегляду в бік істотного збільшення і передбачених чинними редакціями частин перших відповідних статей КК України розмірів штрафів, від яких надалі варто відштовхуватись і під час конструювання санкцій, передбачених за вчинення кваліфікованих складів. Зокрема, середній розмір штрафу, який призначався за вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України, складав 2 013 грн, ст. 239-1 КК України – 4 037 грн, ст. 239-2 КК України – 3 258 грн, ст. 254 КК України – 1 558 грн. Водночас особливу увагу хотілося б звернути на те, що за 2018–2019 рр. середній розмір штрафу, який призначався особам, визнаних винними у вчиненні, наприклад, злочину, передбаченого ст. 254 КК України, склав лише 1 190 грн.

Не менш цікаво і те, що з часу набрання чинності КПК України 2012 р. більшість справ розглядуваної категорії завершується затвердженням судом укладених між прокуратурою та обвинуваченим угод про визнання винуватості (73 %, а за статтями 239-1 та 239-2 КК України – у всіх 100 %). Проте, затверджуючи відповідні угоди, суди лише в поодиноких випадках звертають увагу

на те, чи передбачаються ними відшкодування завданих злочином збитків [1131]¹¹². В абсолютній же більшості проаналізованих справ, в яких діяннями винних були завдані збитки на суму, наприклад, 4 млн 771 тис. грн [358], 395 660 грн [271], 195 488 грн [218], суди затверджували угоди, не зважаючи на те, що про відшкодування цих значних сум у них не йшлося. За таких умов питання, чи можуть потенційних злочинців зупинити зазначені вище суми штрафів (510 грн, 850 грн тощо), які до того ж не супроводжуються навіть покладенням на винних обов'язку щодо відшкодування завданих матеріальних збитків, мабуть, варто вважати риторичним.

Не можу не звернути увагу і на те, що санкцією ст. 52 КУпАП передбачена можливість накладення штрафу в розмірі до 80 (на громадян) та 100 НМДГ (на посадових осіб та громадян-суб'єктів підприємницької діяльності). Така ситуація є неприпустимою, адже виходить, що за вчинення злочинного забруднення або псування земель винній особі може бути призначено менший штраф, ніж за аналогічні за змістом адміністративні правопорушення.

Про те, що передбачені у частинах перших чинних редакцій статей 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України розміри штрафів не відповідають суспільній небезпеці описаних ними діянь, красномовно свідчить і іноземний досвід: причому як країн «групи СНД», так і європейських країн, які входять до інших груп романо-германської кримінально-правової системи. Наприклад, у Вірменії за псування землі передбачено штраф, який у гривневому еквіваленті складає від 1 млн 800 тис. грн до 4 млн 596 тис. грн; у Болгарії – до 70 тис. грн; у Казахстані – до 470 тис. грн; у Молдові – від 38 тис. до 63 тис. грн; у РФ – до 75 тис. грн; у Таджикистані – від 66 тис. грн до 106 тис. грн; у Туркменістані – від 54 тис. грн до 164 тис. грн; в Узбекистані – від 523 тис. грн до 1 млн 46 тис. грн. (підрахунки приблизні та округлені). Ще вищими ці суми є у західноєвропейських країнах.

Наведені дані засвідчують, що безвідносно до рівня соціально-економічного розвитку у всіх перерахованих державах за вчинення земельних злочинів

¹¹² У контексті сказаного на схвальну оцінку заслуговують і ті поодинокі рішення судів, в яких вказується на відшкодування завданих винним збитків і без угоди про визнання винуватості (див., наприклад [188; 313]).

«екологічного» характеру передбачено набагато вищі суми штрафів (від 10 у Молдові і до 1 350 разів у Вірменії), ніж передбачені, наприклад, санкцією ч. 1 ст. 239 КК України, що може створити хибну ілюзію того, що або (на відміну від названих країн) українські земельні ресурси є безмежними і тому не потребують належної кримінально-правової охорони; або для України ця проблема не є настільки злободенною через низький рівень порушень у відповідній сфері.

Отже, з урахуванням критичного стану земельних ресурсів в Україні, а також наведених положень, вважаю, що передбачені чинними санкціями досліджуваних норм розміри штрафів потребують перегляду в бік їхнього істотного підвищення. Врешті-решт необхідність такого кроку опосередковано визнали і парламентарії, свідченням чого є положення двох НПА:

1) Закону від 22 листопада 2018 р. Цим Законом передбачається збільшення не лише розмірів штрафів, передбачених ч. 3 ст. 197-1 КК України, а й тих, про які йдеться в частинах перших чинних редакцій статей 239 (від 1 тис. до 4 тис. НМДГ), 239-1 (від 1 тис. до 3 тис. НМДГ), 239-2 (від 1 тис. до 3 тис. НМДГ), а також ст. 254 КК України¹¹³ (від 1 тис. до 3 тис. НМДГ).

Однак, як і в аналогічній ситуації зі ст. 197-1 КК України, наведений підхід до вирішення проблеми характеризується фрагментарністю, «довільністю» та певною алогічністю. Це твердження базується на таких обставинах:

- по-перше, реалізація пропонованих ініціатив жодним чином не поліпшить наявну ситуацію щодо практики застосування норм, які передбачають кваліфіковані склади досліджуваних злочинів, в яких не міститься такий вид покарання, як штраф;
- по-друге, пропозиція передбачити у ч. 1 ст. 239 КК України покарання у виді штрафу на суму від 1 тис. до 4 тис. НМДГ не може бути підтримана з огляду на низку аргументів:

а) такі межі покарання видаються занадто широкими;

б) за такого конструювання спостерігається згадане Н. А. Орловською «розповзання» від «кримінального проступку» до «нетяжкого злочину»;

¹¹³ Вкотре нагадаю, що на момент ухвалення Закону від 22 листопада 2018 р. у структурі ст. 254 КК України не передбачалося виділення наявних в її чинній редакції ч. 2, ч. 3 та ч. 4.

в) відсутнє логічне пояснення того, чому, наприклад, за некваліфіковане забруднення або псування земель законодавець передбачив штраф у розмірі від 1 тис. до 4 тис. НМДГ, віднісши це кримінальне правопорушення до числа нетяжких злочинів, а за некваліфіковане незаконне заволодіння поверхневим шаром земель (як «звичайних», так і водного фонду) – від 1 тис. до 3 тис. НМДГ, визнавши їх кримінальними проступками. Ще більш дивною така ситуація виглядає з огляду на те, що законодавець не змінював інші види покарань, які входять у систему санкцій (передбачених за вчинення як основних, так і кваліфікованих складів злочинів) досліджуваних кримінально-правових норм і свідчать про те, що більш небезпечними є все ж злочини, передбачені статтями 239-1 та 239-2 КК України (порівняно зі ст. 239 КК України);

2) Закону від 19 грудня 2019 р., із набранням чинності яким ст. 254 КК України було доповнено новою частиною (ч. 2), у санкції якої одним з альтернативних видів покарань є штраф у розмірі від 7 тис. до 10 тис. НМДГ. Однак такий розмір штрафу, як на мене, навпаки, виглядає завищеним і таким, який гостро дисонує з тими сумами, які передбачені як у ч. 1 ст. 254 КК України – причому не лише в її чинній, а й у проєктованій Законом від 22 листопада 2018 р. редакції, – так і в санкціях інших статей КК України, якими регламентована відповідальність за злочини проти довкілля.

Вважаю, що як і в ситуації з відповідними криміноутворювальними показниками і з тих же мотивів, які були озвучені в підрозділі 2.2 дисертації, найбільш вдалим орієнтиром на шляху вдосконалення санкцій досліджуваних заборон має виступати нещодавно оновлена редакція ст. 246 КК України, санкція ч. 1 якої передбачає як одне з можливих видів покарань штраф у розмірі від 1 000 до 1 500 НМДГ. Однак, знову враховуючи конституційне положення про те, що саме земля є основним національним багатством, доходжу висновку, що санкції за вчинення злочинів у сфері земельних відносин мають бути більш суворими.

До речі, за результатами проведеного дисертаційного дослідження А. М. Шульга некваліфіковане забруднення або псування земель, яке відповідно до ст. 239 КК України, викладеної в редакції Закону від 22 листопада 2018 р., має бути

віднесене до нетяжких злочинів, пропонує вважати кримінальним проступком [1230, с. 74]. Однак О. О. Дудоров резонно звертає увагу на те, що жодного обґрунтування на користь цього автором не пропонується. «Таким чином, – резюмує вчений, – дисертант (як і наш законодавець) демонструє довільність при визначенні кримінально-правового статусу земельних деліктів, що не дозволяє говорити про виважену диференціацію кримінальної відповідальності за їх вчинення». Водночас О. О. Дудоров припускає, що такої довільності вдалося б уникнути, якби А. М. Шульга спробував вчення про кримінальні проступки (а про його наявність свідчать серйозні монографічні дослідження і наукові статті вітчизняних науковців) екстраполювати на досліджувані ним земельні правопорушення [440, с. 7].

Справді, проаналізувавши юридичну літературу, можна констатувати, що відповідна проблематика ніколи не була обділена увагою вітчизняних криміналістів [75; 78; 133; 144; 146; 147; 403; 410; 445; 490; 548; 560; 619; 637; 666; 806; 966; 990; 1012; 1182; 1190; 1198; 1224]. А значну активізацію досліджень у цій царині треба пов'язувати з двома подіями (прийняттям двох НПА):

1) як зазначає В. А. Мисливий, повернення до ідеї кримінального проступку, оформлене в політико-правовому контексті, відбулося через сім років після прийняття чинного КК України, що у межах правового припису стало змістом затвердженої у 2008 р. Концепції реформування кримінальної юстиції України [695, с. 84], яка передбачала розроблення Кодексу України про кримінальні проступки;

2) ухваленням КПК України від 13 квітня 2012 р., процесуальні норми якого, «випереджаючи події» та не «чекаючи» внесення змін до джерела матеріального права (КК України)¹¹⁴, закріпили диференційовану процедуру кримінального переслідування осіб, які вчинили злочин, з одного боку, та кримінальний проступок, з іншого. Як резонно зазначає О. З. Гладун, з часу прийняття КПК України неминучість запровадження в систему права України інституту кримінальних проступків стала остаточно зрозумілою навіть найбільш реакційно налаштованим супротивникам цієї ідеї; відтепер на порядку денному гостро стоїть таке завдання –

¹¹⁴ Щодо цього метафорично висловлюється Д. С. Азаров, зазначаючи, що КПК, напевно, писався із запасом, ніби на виріст [77, с. 146].

змістовне (матеріально-правове) наповнення інституту кримінальних проступків, тобто визначення переліку діянь, що будуть до них належати [387, с. 91].

Загалом, якщо не брати до уваги вже фактично вирішене на законодавчому рівні питання про сам факт доцільності запровадження інституту кримінальних проступків, пов'язані з цим дискусійні питання зводяться до таких: якою є юридична природа кримінального проступку; запровадження кримінального проступку призведе до криміналізації значної кількості адміністративних деліктів та до декриміналізації за суттю чи до депеналізації значної кількості злочинів; який критерій поділу кримінальних правопорушень на види; який критерій має бути обраний для віднесення злочинів та адміністративних правопорушень до категорії кримінальних проступків; запроваджуючи кримінальний проступок необхідно створювати новий Кодекс про кримінальні проступки, чи можна вирішити цю проблему шляхом внесення змін у чинних КК України, КУпАП [646, с. 46]¹¹⁵.

Очевидно, що фахова відповідь на кожне з окреслених питань може бути отримана лише за результатами проведення окремих спеціальних досліджень, яких (і про це вже йшлося вище) у вітчизняній кримінально-правовій доктрині на сьогодні не бракує. У межах же цієї роботи, виходячи з її цілей, я спробую відповісти лише на ті питання, які в подальшому допоможуть сформувати авторську позицію стосовно кримінально-правового статусу земельних деліктів – тобто, які з них (або всі) мають визнаватися кримінальними проступками, а які – злочинами. Як на мене, досягнення цієї мети лежить у площині відповіді на два головних та взаємопов'язаних питання: 1) що таке кримінальний проступок і 2) який критерій має бути обраний для віднесення того чи іншого злочину (згідно з чинним КК України) до категорії кримінальному проступку або злочину (після набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р.).

За результатом написання докторської дисертації, присвяченої відповідній проблематиці, Г. В. Федотова дійшла висновку про те, що під кримінальним проступком варто розуміти вид кримінального правопорушення, який полягає у свідомо мотивованій, об'єктивно цілеспрямованій, суспільно небезпечній поведінці,

¹¹⁵ Див. про це також [651; 1185].

що посягає на об'єкти кримінально-правової охорони і в цілому становить суспільну небезпеку, яка заподіює або може заподіяти незначну шкоду, а наслідки такої шкоди не можуть бути незворотними [1183, с. 26]¹¹⁶.

Н. А. Мірошниченко визначає кримінальний проступок як діяння, що має понижений ступінь суспільної небезпеки, за яке може бути призначено покарання, не пов'язане з позбавленням і обмеженням волі (штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт), та яке не тягне за собою судимість [715, с. 49].

Як бачимо, у наведених визначеннях підкреслюється два визначальних положення: 1) проступок – це діяння, що має понижений ступінь суспільної небезпеки; 2) внаслідок цього його вчинення не має тягнути судимість, а до винних у його скоєнні можуть бути призначені лише певні види покарання, які є більш м'якими за ті, що передбачені за злочини (див. також [806, с. 174]).

Як відомо, ухвалюючи Закон від 22 листопада 2018 р., законодавець зупинився на моделі, яка передбачає віднесення до кримінальних проступків тих діянь, за вчинення яких передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше 3 тис. НМДГ або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Однак, пропонуючи поділ усіх кримінальних правопорушень залежно від передбачених за їхнє вчинення покарань, ні розробники Закону від 22 листопада 2018 р., ні згадані вище науковці не дають відповіді на головне, як на мене, питання: які ж критерії мають братися за основу під час оцінки суспільної небезпеки того чи іншого діяння, формальним вираженням якої є санкції відповідних кримінально-правових норм, які надалі і визначатимуть належність діянь до категорії злочину чи кримінального проступку? Перефразовуючи та дещо спрощуючи поставлене питання, його можна сформулювати так: які конкретно діяння мають бути віднесені до злочинів, а які – до кримінальних проступків?

Тут варто навести слова О. О. Дудорова про те, що питання про обсяг (перелік) тих діянь, які треба охопити поняттям «кримінальний проступок», стоїть на порядку денному вельми гостро, позаяк теоретична теза про меншу суспільну

¹¹⁶ Про критичні зауваження на адресу пропонованого Г. В. Федотовою визначення див. [811, с. 10; 967, с. 19; 1258, с. 9].

небезпеку кримінального проступку (порівняно зі злочином) носить абстрактний характер. Вчений пише (ці слова вже наводились у контексті обумовленості криміналізації), що для вироблення обґрунтованих вартісних критеріїв злочинності діянь необхідним є проведення серйозних наукових досліджень – кримінологічних (за участю, зокрема, економістів і соціологів), емпіричних, а так само досліджень матеріалів правозастосовної практики [448, с. 48].

Зважаючи на сказане, варто підтримати позицію все того ж О. О. Дудорова щодо того, що задля подолання критикованої «довільності» необхідно насамперед розробити критерій, який чітко і виважено розмежовуватиме злочини, кримінальні проступки та адміністративні делікти. Лише за такої послідовності розв’язання цієї фундаментальної проблеми вдасться уникнути довільності у віднесенні діянь до кримінально- або адміністративно-правової площини і загалом ситуації, коли спочатку будуть ухвалені келійно опрацьовані і не до кінця продумані законодавчі зміни, а згодом доктрина буде вимушена пояснювати і коментувати їх [448, с. 48].

Інакше кажучи, замість звичного для вітчизняного правотворення «простого» та швидкого підходу, коли, наприклад, Законом від 22 листопада 2018 р. усі діяння були одномоментно поділені на злочини та кримінальні проступки залежно від уже передбачених санкціями кримінально-правових норм покарань, більшість з яких є абсолютно довільними та про обґрунтованість яких наразі не йдеться, необхідно рухатися прямо протилежним, хоч і більш «складним» і рутинним, проте виваженим шляхом, який найбільше унеможлиблює суб’єктивізм та довільність. Останній, на моє переконання, має складатися з декількох умовних етапів.

1 етап. Закріплення в кримінальному законі визначень понять «злочин» та «кримінальний проступок», в яких будуть міститися максимально – настільки це можливо – чіткі та формалізовані критерії їхнього розмежування за ступенем суспільної небезпеки. Тут пригадуються слушні зауваження Н. А. Орловської, яка акцентувала увагу на необхідності концептуального переосмислення запропонованого в законопроекті № 7279-д від 20 квітня 2018 р. (згодом – Законі від 22 листопада 2018 р.) поняття кримінального правопорушення з погляду чіткого визначення ступеня суспільної небезпечності, який має бути притаманним

кожному виду таких правопорушень [807, с. 308]. Чітко щодо цього висловився й О. В. Сачко, який, вивчивши положення Закону від 22 листопада 2018 р., констатував, що законодавець не сформував суттєві ознаки відмінності злочинів від проступків, а лише формально їх розмежував [976, с. 129].

2 етап. Ретельне вивчення суспільної небезпеки кожного діяння, яка (з огляду на попереднє) дасть змогу ідентифікувати його як злочин або як кримінальний проступок за допомогою зіставлення з їхніми ознаками.

3 етап. З урахуванням раніше встановленої належності діяння до категорії кримінального правопорушення і має відбуватися змістовне наповнення санкцій кримінально-правових норм конкретними видами і розмірами покарань, які законодавець визначить як потенційно можливі за вчинення злочину або кримінального проступку.

Зважаючи на ці положення, найбільш привабливими для мене виглядають напрацювання тих науковців, які не обмежуються наведенням визначення кримінального проступку, а намагаються сформулювати чіткі критерії його відмежування від злочину. Зокрема, М. М. Дмитрук встановив амбівалентні особливості в об'єктивних та суб'єктивних ознаках двох підсистем діянь, які пропонується трансформувати у кримінальні проступки. Вказані особливості обумовлені тим, що в кримінальний проступок пропонується трансформувати неуправлінські проступки, подібні до злочинів злочини невеликої тяжкості, а також окремі злочини середньої тяжкості (див. [428]). Однак, навіть визнаючи високий теоретичний рівень позиції М. М. Дмитрука, маю констатувати, що сформулювати остаточну позицію щодо кримінально-правового статусу досліджуваних діянь лише на основі запропонованої системи ідентифікуючих ознак не видається за можливе, позаяк, незважаючи на свою розгалуженість, вона не містить чітких формалізованих критеріїв віднесення діяння до кримінальних проступків чи злочинів.

Натомість такі критерії були запропоновані М. І. Хавронюком, через що його підхід до вирішення розглядуваного питання мені імпонує. На думку вченого, критеріями сутнісної відмінності між злочином та кримінальним проступком повинна бути тяжкість і характер діяння, що можна продемонструвати так:

– **злочин** – це діяння, яке: а) спричиняє **значну** (наприклад, середньої тяжкості тілесні ушкодження) або **тяжку шкоду** (тяжкі тілесні ушкодження чи смерть) або б) створює небезпеку заподіяння тяжкої шкоди (наприклад, коли йдеться про створення банди або про державну зраду);

– **кримінальний проступок** – це діяння, яке: а) заподіює **істотну шкоду**, що не є значною (скажімо, легкі тілесні ушкодження) або б) створює небезпеку заподіяння значної шкоди (зокрема, небезпека значного зараження НПС)¹¹⁷.

Але найголовніше те, що паралельно з цим М. І. Хавронюк пропонує безпосередньо у кримінальному законі визначити, що саме є істотною, значною та тяжкою шкодою:

– **тяжка шкода** – такі наслідки у випадках, коли вони не зазначені як ознаки складу злочину, передбаченого КК: тяжкі тілесні ушкодження, заподіяні одній особі, а так само двом або більше особам, зокрема внаслідок масового захворювання (епідемії), зараження, опромінення або отруєння; зараження особи ВІЛ або іншою невиліковною інфекційною хворобою; тривале (понад 30 днів) незаконне позбавлення людини волі; техногенна катастрофа, екологічне лихо або надзвичайна екологічна ситуація; велика або особливо велика матеріальна шкода, зокрема внаслідок епізоотії або масової загибелі тварин чи рослин; підлив безпеки держави; зрив виконання бойового завдання. Різновидом тяжкої шкоди є особливо тяжка шкода;

– **значна шкода** – такі наслідки, якщо вони не зазначені в законі як тяжка або особливо тяжка шкода та у випадках, коли вони не зазначені як ознаки складу злочину, передбаченого КК: середньої тяжкості тілесні ушкодження двом або більше особам; порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина; значне забруднення, отруєння чи зараження НПС; значна матеріальна шкода; інші наслідки, що явно свідчать про значущість заподіяної шкоди. На відміну від тяжкої шкоди, перелік проявів значної шкоди може бути невичерпним [611, с. 121–122].

¹¹⁷ В одній із останніх праць М. І. Хавронюк дещо змінив свою концепцію, пропонуючи відносити до кримінальних проступків лише ті діяння, які спричинили шкоду, що не є істотною [1193, с. 126].

Очевидно, що показники відповідної шкоди мають бути ретельно продумані та засновані, зокрема, на результатах відповідних кримінологічних досліджень, що, вочевидь, має бути зроблено в межах підготовки проєкту нового КК України. Виходячи із положень, які були викладені у попередніх розділах, а також із сучасних реалій, зокрема, показника НМДГ, який застосовується під час кваліфікації злочинів, розміру мінімальної заробітної плати, середнього розміру заробітної плати в Україні, у земельних злочинах «екологічної» спрямованості «істотною» пропонуємо вважати таку майнову шкоду, яка в 10, «значною» – в 50, «тяжкою» – в 250 або більше разів перевищує НМДГ. Безумовно, можна дискутувати щодо обґрунтованості зазначених показників. Проте загалом вважаю, що ця модель (концепція) є оптимальною.

Тепер, екстраполюючи наведені положення на проблематику цього дослідження, можна перейти до формулювання пропозицій щодо змістовної наповнюваності санкцій кримінально-правових норм, якими передбачено відповідальність за злочини у сфері земельних відносин, причому як «власницької», так і «екологічної» спрямованості.

Нагадаю, що в проєктованій редакції ч. 1 ст. 197-1 КК України пропонується передбачити відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило істотну шкоду (10 і більше НМДГ). Зважаючи і на зазначений показник шкоди, і на вказівку саме на *істотну шкоду*, стає очевидним, що це діяння (як і передбачене ч. 2) має бути віднесене до категорії кримінальних проступків. Щодо діяння, про яке йдеться у новій редакції ч. 3, то і показник передбаченої цією нормою значної шкоди (100 і більше НМДГ), і сам термін «*значна шкода*» однозначно вказують на необхідність віднесення відповідних земельних правопорушень до злочинів (звісно, сказане стосується і самовільного зайняття земельної ділянки, яке спричинило *тяжку шкоду* (нова ч. 4)). Адже згідно з підтримуваною автором цих рядків концепцією делікти, які спричинили значну та тяжку шкоду, мають визнаватися злочинами. У тому, що пропонований підхід до визначення кримінально-правового статусу самовільного зайняття земельної ділянки не є, так би мовити, занадто суворим, переконує і відповідний іноземний

досвід, завдяки аналізу якого ми можемо пересвідчитися, що в більшості країн, в яких уже передбачена двочленна класифікація злочинних діянь, будь-які кримінально карані порушення прав на землю розцінюються саме як злочини. Причому це стосується не лише країн «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи, а й країн «групи СНД». Крім того, необхідно мати на увазі, що за умови втілення у життя рекомендацій автора дисертації щодо формулювання всіх складів досліджуваного злочину як матеріальних, значна частина діянь, які сьогодні визнаються злочинними і кваліфікуються за ч. 2 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, змінять свій на статус на адміністративні правопорушення.

Отже, зважаючи на зазначене, з урахуванням, зокрема, розроблених у кримінально-правовій доктрині принципів конструювання санкцій за вчинення кваліфікованих складів злочинів, а також розміру шкоди, необхідної для настання кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки, вважаю:

- що розмір штрафу, передбаченого санкцією ч. 1 ст. 197-1 КК України, має складати від 750 до 1 500 НМДГ;
- у ч. 2 нової редакції ст. 197-1 КК України – від 1 500 до 3 тис. НМДГ¹¹⁸;
- у ч. 3 ст. 197-1 КК України – від 3 тис. до 5 тис. НМДГ;

Щодо санкції ч. 4 ст. 197-1 КК України, то, враховуючи, з одного боку, ті покарання, які пропонується передбачити в попередніх частинах досліджуваної статті, а з іншого – озвучені в підрозділі 2.4 пропозиції щодо розміру шкоди, яка є необхідною для наявності розглядуваного складу злочину, вважаю, що розмір зазначеного у ній штрафу має складати від 5 тис. до 10 тис. НМДГ. На мою думку, такий розмір штрафу буде справедливим покаранням за вчинення самовільного зайняття земельної ділянки, яке призвело до майнової шкоди на суму 600 тис. грн і більше, за яке наразі призначається штраф у розмірі, наприклад, 4 250 грн [244], 5 100 грн [237] тощо, який, зважаючи на суспільну небезпеку відповідних проявів, за жодних умов не може вважатися адекватним.

¹¹⁸ За умови реалізації висловленої в юридичній літературі ідеї щодо того, що, наприклад, повторне вчинення кримінального проступку визнаватиметься лише обставиною, що обтяжує кримінальне покарання, виникатиме потреба у перегляді системи кваліфікуючих ознак досліджуваних складів злочинів.

З урахуванням рекомендованої структури статей 239, 239-1 та 239-2 КК України (ч. 1 – діяння, що заподіяли істотну шкоду, ч. 2 – значну (до неї прирівнюються відповідні прояви, вчинені за наявності інших кваліфікуючих ознак), ч. 3 – тяжку), пропоную передбачити в них покарання у виді штрафу розміром:

- 1) частини перші – від 1 500 до 3 тис. НМДГ (кримінальний проступок);
- 2) частини другі – від 3 тис. до 6 тис. НМДГ;
- 3) частини треті – від 6 тис. до 10 тис. НМДГ (злочини).

Щодо передбачених новими редакціями досліджуваних заборон строків позбавлення волі, то під час їхнього визначення також мають братися до уваги як іноземний, так і вітчизняний досвід кримінального правотворення при конструюванні подібних за змістом норм (принцип системності).

Нагадаю, що внаслідок вивчення іноземного досвіду було виявлено, що залежно від оцінки суспільної небезпеки проявів порушень земельного законодавства позиції іноземних парламентаріїв можна розділити на дві групи:

1) у більшості країн «групи СНД» за забруднення або псування земель, яке не призвело до смерті людини (переважно це частини другі), передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 2 або до 3 років, а за ті діяння, що призвели до смерті людини, – від 2 до 5 років позбавлення волі;

2) у країнах-представниках «західної» гілки романо-германської кримінально-правової системи, досвід яких, з урахуванням закріпленого в Основному Законі стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС, має бути врахований найперше, а також державах «югославської» групи санкції за аналогічні діяння є істотно суворішими: за вчинення некваліфікованих посягань переважно передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк до 5 років, а за земельні делікти, наслідком яких стала смерть людини, – ще на більші строки: 8 років (більшість країн «югославської» групи), 10 років (Македонія, Словаччина, ФРН), 15 років (Нідерланди, Норвегія).

Щодо досвіду вітчизняного правотворення («... конструкція санкції має бути узгодженою із санкціями за вчинення інших, близьких за видом і характером

злочинів» [763, с. 85–86], «... системність підходу передбачає слідування чітко визначеним єдиним принципам та правилам конструювання санкцій, що виявлені на основі системного підходу до дослідження всього масиву санкцій за кваліфіковані види злочинів» [648, с. 249]), то маю зазначити, що завдяки *системному* аналізу норм, розташованих лише в одному розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля», ми можемо переконатися у повній *безсистемності* законодавця при оцінці суспільної небезпеки розглядуваних злочинів.

Зокрема, як можна пояснити той факт, що, наприклад, у частинах других статей 239, 239-1 та 239-2 КК України, якими регламентовано відповідальність за діяння, що спричинили «загибель людей або інші тяжкі наслідки» («тяжкі наслідки»), як максимально суворе покарання передбачено позбавлення волі на строк до 5 років. Тоді як вже за порушення правил охорони або використання надр, що призвело до аналогічних наслідків (ч. 4 ст. 240 КК України), – 7 років, за знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ч. 2 ст. 245 КК України) – 10 років, а за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів ПЗФ (ч. 2 ст. 252 КК України) – 12 років. Варто звернути увагу і на те, що за некваліфіковане знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу (ч. 1 ст. 245 КК України) як одне з можливих альтернативних покарань передбачено позбавлення волі на строк від 2 до 5 років – покарання, аналогічне передбаченому ч. 2 ст. 239 КК України; за незаконну порубку або незаконне перевезення, зберігання, збут лісу, що спричинило тяжкі наслідки (ч. 4 ст. 246 КК України), – 7 років позбавлення волі. Зважаючи на це, у вітчизняного законодавця хотілося б дізнатися про таке:

– невже забруднення або псування земель (тут і далі це стосується і вчинення інших земельних деліктів), яке призвело до смерті людини, може вважатися хоча б приблизно співмірним за суспільною небезпекою зі, скажімо, підпалом стерні, яке не спричинило жодних наслідків (нагадаю, санкції обох норм як найбільш суворе передбачають покарання у виді позбавлення волі на строк від 2 до 5 років)?;

– невже забруднення або псування земель, яке призвело до смерті людини, є менш суспільно небезпечним порівняно із незаконною порубкою або незаконним

перевезенням, зберіганням, або збутом лісу, що призвело до матеріальної шкоди в розмірі, наприклад, 70 тис. грн, або незаконним придбанням бурштину у розмірі, скажімо, 150 тис. грн (санкції – від 5 до 7 років позбавлення волі та від 4 до 7 років позбавлення волі з конфіскацією майна, відповідно)? (!);

– невже ступінь суспільної небезпеки таких діянь, як знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу, що спричинило «інші тяжкі наслідки» (ч. 2 ст. 245 КК України), а тим більше порушення правил охорони або використання надр чи умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів ПЗФ шляхом підпалу (ч. 4 ст. 240 та ч. 2 ст. 252 КК України), або незаконне видобування бурштину, вчинене службовою особою шляхом використання свого службового становища (ч. 3 ст. 240-1 КК України), є настільки вищим за ступінь суспільної небезпеки все того ж забруднення або псування земель (як і вчинення інших земельних деліктів), яке призвело до смерті людини, що вимагає встановлення за перші діяння безальтернативних покарань у виді позбавлення волі на строк від 5 до 10 років, від 5 до 8 років, від 5 до 12 років та від 5 до 8 років з конфіскацією майна, відповідно, тоді як за друге (-і) – обмеження волі на строк від 2 (3) до 5 років або позбавлення волі на той самий строк?

Окремо варто зупинитися на ситуації, яка виникла після набрання чинності Законом від 19 грудня 2019 р. Нагадаю, що одним із наслідків ухвалення останнього стало доповнення ст. 254 КК України трьома новими частинами, у санкціях яких законодавець передбачив такі види покарань:

– штраф від 7 тис. до 10 тис. НМДГ або обмеження чи позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 2);

– обмеження або позбавлення волі на строк від 3 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 3);

– позбавлення волі на строк від 5 до 7 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років (ч. 4).

Загалом підтримуючи прагнення парламентаріїв до посилення відповідальності за вчинення злочинів проти довкілля, вкотре хотілося б дізнатися, чому народні депутати України не звернули увагу на наявність аналогічних проблем (невиправдана м'якість покарань), які притаманні не лише іншим земельним злочинам «екологічної» спрямованості, а й навіть передбаченому ч. 1 ст. 254 КК України безгосподарському використанню земель¹¹⁹. Подібна фрагментарність призвела до неприйнятної ситуації, коли, скажімо, за «звичайне» безгосподарське використання земель (ч. 1), яке, наприклад, спричинило тяжкі наслідки для довкілля або матеріальну шкоду в розмірі 5 млн грн, як максимально суворе покарання передбачено лише обмеження волі на строк до 2 років, тимчасом як спричинення аналогічної матеріальної шкоди діянням, передбаченим ч. 2 ст. 254 КК України, яке є одним із різновидів безгосподарського використання земель, карається позбавленням волі на строк від 5 до 7 років (ч. 4).

Що вже й говорити про співвідношення покарань, передбачених, наприклад, за вчинення забруднення або псування земель, що спричинило смерть людини (ч. 2 ст. 239 КК України, найбільш суворе покарання – 5 років позбавлення волі), та все того ж ухилення від обов'язкової рекультивациі земель, що спричинило передбачену п. 2 примітки ст. 254 КК України матеріальну шкоду (ч. 4 ст. 254 КК України, безальтернативне основне покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 7 років).

Аналізуючи обґрунтованість наведених санкцій та розмірковуючи над конструюванням нових редакцій досліджуваних норм, я дійшов висновку про те, що, як це буває зазвичай, «істина» знаходиться десь посередині: з одного боку, передбачені у статтях 239, 239-1 та 239-2 КК України (а надто в їхніх частинах, присвячених кваліфікованим складам) строки позбавлення волі треба вважати очевидно заниженими; але, з іншого, не менш очевидно виглядає і невиправдана суворість покарань, передбачених у частинах других статей 245 та 252 КК України, ч. 3 ст. 240-1 КК України, а також у ч. 4 ст. 254 КК України, які дають можливість

¹¹⁹ Ця проблема може бути лише частково вирішена у випадку набрання чинності положеннями Закону від 22 листопада 2018 р., яким передбачається збільшення розмірів штрафів, установлених у ч. 1 ст. 254 КК України.

суду призначити, наприклад, за знищення об'єкта ПЗФ шляхом підпалу, більш суворе покарання, ніж навіть за кваліфіковане умисне вбивство (ч. 2 ст. 115 КК України), не кажучи вже про «просте» умисне вбивство (ч. 1 ст. 115 КК України).

Отже, керуючись усіма зазначеними положеннями, зокрема, підтримуваною моделлю запровадження кримінальних проступків, пропоную передбачити у санкціях нових редакцій статей 239, 239-1 та 239-2 КК України покарання у виді позбавлення волі на такі строки:

- 1) частини другі статей 239, 239-1 та 239-2 КК України – до 3 років;
- 2) частини треті статей 239, 239-1 та 239-2 КК України – від 3 до 5 років;
- 3) а в ч. 4 ст. 239 КК України – від 5 до 8 років¹²⁰.

Рекомендуючи зазначені види покарань, до уваги бралось і науково обґрунтоване правило стосовно того, що у злочинах, які не є тяжкими, інтервал між мінімальною та максимальною межами санкції не повинен перевищувати трьох років, а в тяжких та особливо тяжких злочинах – не більше п'яти років [763, с. 101].

Щодо проєктованої ст. 239-3 КК України, в якій пропонується передбачити відповідальність за необережні прояви забруднення або псування земель, то під час визначення санкцій цієї норми, крім, звичайно, зазначених вище санкцій за умисні діяння, знову враховувався досвід іноземних держав, в яких вже диференційовано відповідальність за певні умисні та необережні посягання. Аналіз такого досвіду засвідчив, що санкції норм, які передбачають відповідальність за земельні делікти, вчинені з необережності, по-перше, містять покарання, які є приблизно у 2–2,5 рази м'якшими, ніж покарання, передбачені за вчинення аналогічних умисних посягань; по-друге, значно рідше (зазвичай лише у разі настання смерті потерпілого) передбачають покарання у виді позбавлення волі.

З урахуванням цього пропонується:

– у ч. 1 ст. 239-3 КК України передбачити покарання у виді штрафу від 750 до 1 500 НМДГ;

¹²⁰ Крім проаналізованих вище санкцій, які передбачені за вчинення деяких злочинів проти довкілля, мною були враховані і покарання, про які йдеться у статтях 119 та 128 КК України. Зокрема, до уваги було взято те, що ч. 2 ст. 119 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років; звідси випливає, що умисне діяння, передбачене новою ч. 4 ст. 239 КК України, наслідком якого теж може бути смерть двох чи більше осіб і яке одночасно посягає на два об'єкти кримінально-правової охорони, має каратися не менш суворо.

- у ч. 2 – штраф від 1 500 до 3 тис. НМДГ (проступки);
- у ч. 3 – штраф від 3 тис. до 6 тис. НМДГ або позбавлення волі на строк до 2 років;
- у ч. 4 – штраф від 6 тис. до 10 тис. НМДГ або позбавлення волі на строк від 2 до 5 років (злочини).

3.2 Проблемні питання звільнення від кримінальної відповідальності як альтернативного кримінально-правового наслідку вчинення злочинів у сфері земельних відносин

Як зазначає Ю. В. Баулін, розвиток сучасної кримінально-правової думки, практика законотворення та застосування кримінального закону переконують у наявності двоєдиної тенденції у справі протидії злочинності. Перша з них продовжує класичну залежність між злочином і покаранням. Це стосується насамперед вчинення особливо тяжких і тяжких злочинів та їхніх кримінально-правових наслідків. На переконання вченого, навряд чи людство здатне сьогодні запровадити іншу реакцію на вчинення таких злочинів, як застосування до винних покарання. Друга тенденція полягає у певному відході від позицій класичної школи щодо жорсткого зв'язку злочину та його правового наслідку – покарання. У випадках вчинення нетяжких злочинів та злочинів середньої тяжкості суспільство нерідко зацікавлене врегулювати конфлікт, що виник, іншим шляхом, ніж застосування покарання [115, с. 185].

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що за кримінально-правового реагування на злочини у сфері земельних відносин «іншим шляхом», про який говорить Ю. В. Баулін, найчастіше застосовується звільнення особи від кримінальної відповідальності за різними підставами, яке було зафіксовано у 40 % зі 100 % розглянутих судами справ досліджуваної категорії. Незважаючи на те, що, як і норми про звільнення від покарання та його відбування, норми про звільнення від кримінальної відповідальності також здебільшого мають заохочувальний характер, у дослідників не викликає сумнівів принципово різний характер кримінально-

правових інститутів, в яких згруповані зазначені види норм (див. про це [437]). Саме ці обставини і детермінували необхідність ретельного дослідження відповідної категорії справ у рамках окремого підрозділу дисертації.

Звільнення від кримінальної відповідальності може бути визначене як врегульована кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством відмова держави від засудження особи, яка вчинила злочин, і від застосування щодо останньої примусу у вигляді покарання та, за загальним правилом, інших заходів кримінально-правового впливу [610, с. 732].

На початку цього підрозділу вже наводилась інформація про ті доволі високі показники, які в загальному масиві розглянутих судами справ досліджуваної категорії займає звільнення від кримінальної відповідальності (40 %) (див. Додаток Б-1). Найбільшою мірою виявлена тенденція характерна для злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, провадження у справах про які закінчуються звільненням від кримінальної відповідальності у 50 % випадків¹²¹.

Проаналізувавши ці статистичні показники, можна зробити висновок про те, що у цьому разі про невідворотність кримінальної відповідальності не йдеться. Замість досягнення цілей спеціальної та загальної превенції своєю діяльністю суди досягають протилежного результату – заохочення потенційних злочинців, в яких бажання нажитися на самовільному зайнятті земельної ділянки та самовільному будівництві на них лише зростає через усвідомлення того, що їм, очевидно, вдасться уникнути кримінальної відповідальності. Перекоаний у тому, що за жодних умов не може бути визнана виправданою практика, коли за вчинення злочинів певного виду від кримінальної відповідальності звільняється 50 % винних.

Значна кількість осіб, дії яких кваліфікувалися за ст. 197-1 КК України, була звільнена від кримінальної відповідальності *у зв'язку зі зміною обстановки* на підставі ст. 48 КК України (32 %) (див. Додаток Б-2). Ця стаття передбачає дві самостійні підстави звільнення від кримінальної відповідальності: 1) втрата

¹²¹ І це при тому, що в юридичній літературі наголошується, що звільнення від кримінальної відповідальності кримінальний закон розглядає як **винятковий** (виділено мною – Р. М.) наслідок [975, с. 281].

внаслідок зміни обстановки суспільної небезпечності вчиненого злочину; 2) втрата внаслідок зміни обстановки суспільної небезпечності особи, яка вчинила злочин.

Стосовно втрати суспільної небезпечності вчиненого злочину зміна обстановки означає передусім істотну зміну соціально-економічних, політичних або духовних засад життєдіяльності суспільства, яка відбувається незалежно від волі винної особи і внаслідок чого втрачається суспільна небезпечність не лише конкретного злочину, а й подібних йому діянь (наприклад, скасування надзвичайного стану, перехід країни від воєнного часу до мирного або від однієї системи господарювання до принципово іншої). Зазначені масштабні зміни зазвичай передують рішенням законодавця декриміналізувати ті чи інші діяння. Такі зміни «знецінюють» шкоду, заподіювану конкретним посяганням, і тим самим усувають суспільну небезпечність злочину загалом [670, с. 24].

Загалом про перший вид зміни обстановки (масштабна зміна) у контексті самовільного зайняття земельної ділянки говорити наразі не доводиться. А ось локальна зміна обстановки як підстава звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення вказаного злочину неодноразово вказувалася у досліджених процесуальних документах. Водночас, мотивуючи свої рішення про втрату діянням суспільної небезпеки, суди переважно посилаються на три обставини:

- 1) отримання або намір отримати винною особою у встановленому законом порядку право на землю (інколи споруди) (див., наприклад [921]);
- 2) відшкодування відповідних збитків (див., наприклад [1123]);
- 3) чи не найбільше занепокоєння викликають прецеденти, коли відповідні рішення суди пояснюють самим лише фактом добровільного звільнення винною особою самовільно зайнятої земельної ділянки (див., наприклад [1108]).

Інколи застосування ст. 48 КК України мотивується обставинами, які можуть розглядатися винятково в контексті індивідуалізації кримінальної відповідальності (на кшталт відсутності судимості або визнання вини [1138]) або самим лише фактом вчинення злочину невеликої або середньої тяжкості вперше з подальшою вказівкою на втрату діянням суспільної небезпеки без будь-якого пояснення [1121]. Така практика застосування ст. 48 КК України явно не стимулює законослухняну

поведінку, оскільки у найгіршому разі тому, хто вчинив самовільне зайняття земельної ділянки, загрожує хіба що необхідність укласти відповідний договір і внести орендну плату за користування земельною ділянкою або звільнити земельну ділянку, не зазнаючи будь-якого покарання за вчинене. Натомість як приклад (на жаль, чи не єдиний) правильного розуміння юридичної природи приписів ст. 48 КК України можна навести рішення Апеляційного суду Донецької області.

Слов'янським міськрайонним судом Донецької області Особа-1 була звільнена від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України за вчинення злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України, через те, що нею було ліквідовано об'єкти, самовільно розташовані на земельній ділянці; остання звільнена та приведена в первісний стан [1162]. Вказане рішення було оскаржене прокурором, за результатом розгляду скарги якого Апеляційний суд Донецької області обґрунтовано вказав, що зазначені дії Особи-1 свідчать про те, що вона лише припинила злочинну діяльність та усунула наслідки кримінального правопорушення, що не може бути підставою для застосування ст. 48 КК України. Адже обставин, які б дійсно свідчили про зміну обстановки, а також про те, що Особа-1 перестала бути суспільно небезпечною, не встановлено [1065]¹²².

Проте ще більш неприйнятна ситуація склалася в частині звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, коли воно мотивується втратою особою суспільної безпеки [738, с. 50]. Як зазначається в п. 7 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» (далі – ППВСУ від 23 грудня 2005 р.), особу можна визнати такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнала таких змін, що унеможливляють вчинення нею нового злочину. Це зміни умов життєдіяльності конкретного суб'єкта, які позитивно і дієво впливають на нього, з великою долею ймовірності свідчать про те, що він не вчинятиме у майбутньому кримінально караних діянь, принаймні подібних до вже вчиненого,

¹²² За результатами повторного розгляду справи тим-таки Слов'янським міськрайонним судом Донецької області Особа-1 знову була звільнена від кримінальної відповідальності, однак на цей раз вже у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК України) [1155].

адже «неможливо вимагати від суду, щоб на підставі оцінки зміни обстановки він прогнозував взагалі неможливість вчинення даною особою будь-якого злочину, навіть необережного» [116, с. 156] (див. також правову позицію ВС [882]).

Не визнається зміною обстановки з погляду застосування ст. 48 КК України зміна місця проживання, зокрема і виїзд за кордон, що здійснено винним для уникнення притягнення до кримінальної відповідальності, перебування в установі виконання покарань, де особа відбуває покарання за інший злочин [777, с. 143].

Фактами зміни зовнішньої обстановки, яка оточує винного, можуть визнаватися: призов на строкову військову службу; звільнення з роботи, через виконання якої було вчинено злочин; працевлаштування раніше не працюючого; тяжка хвороба або нещасний випадок, внаслідок чого особа стала інвалідом; ув'язнення себе в монастирі; залучення особи до конфіденційної співпраці з правоохоронними органами тощо. У новому оточенні морально-юридична оцінка конкретної особи істотно змінюється; втрачається доцільність застосування щодо винного у злочині заходів кримінально-правової репресії [116, с. 154].

Жмеринським міськрайонним судом Вінницької області Особа-1, який вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України, був визнаний таким, що втратив свою суспільну небезпечність, зокрема, і через те, що був звільнений з посади керуючого ПП «Укр Терра Плюс», що позбавляє його можливості вчиняти нові злочини з використанням такої посади [1112].

В одній із інших справ за ч. 1 ст. 197-1 КК України Особа-2 була звільнена від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки, оскільки вона захворіла та особисто не могла взяти участь у судових засіданнях через погіршення стану здоров'я; пересування будь-яким транспортом для Особи-2 обмежено [1074].

Водночас змушений констатувати, що в практиці застосування ст. 48 КК України щодо випадків самовільного зайняття земельних ділянок та самовільного будівництва домінуючим є підхід, коли під втратою особою суспільної небезпеки суди розуміють зовсім інші обставини.

Наприклад, один із судів зазначив, що Особа-1 вперше вчинив злочин невеликої тяжкості, за місцем проживання характеризується позитивно, розкався, його не

можна вважати суспільно небезпечною особою, а тому суд вважає можливим звільнити Особу-І від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України [1084] (див. також [1172]).

Подібні за змістом рішення ухвалювали й інші суди, які втрату суб'єктом злочину суспільної небезпечності пояснювали тим, що він:

- «щиросердечно розкався та активно сприяв розкриттю злочину» [1146];
- «займається суспільно-корисною працею, повернув земельну ділянку, раніше не судимий, має на утриманні малолітню дитину, позитивно характеризується за місцем проживання» [936];
- «повністю визнав свою провину, відшкодував завдану шкоду» [1077; 1108];
- «характеризується позитивно, матеріальна шкода відшкодована» [113].

На окрему увагу заслуговує рішення Джанкойського міськрайонного суду АРК, який застосування ст. 48 КК України мотивував не лише «традиційними» повним визнанням своєї провини, щиросердним каяттям, наявністю сім'ї та позитивною характеристикою за місцем проживання, а й тим, що Особа-І скоїв злочини з метою функціонування керованого ним підприємства [1106].

Очевидно, що якщо керуватися такою неприйнятною для мене логікою, то лівова частина осіб, які вчиняють службові злочини, мають визнаватися такими, що не є суспільно небезпечними.

Отже, звільняючи винних у самовільному зайнятті земельних ділянок та самовільному будівництві від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК України, суди найчастіше враховують такі фактори, як позитивна характеристика за місцем проживання, відсутність судимості, зайняття суспільно корисною працею, відшкодування шкоди, приведення земельної ділянки в попередній стан, набуття прав на земельну ділянку, щире каяття, сприяння ОДР. Як бачимо, більшість із цих обставин за своєю природою є суб'єктивними, і це тоді, коли в кримінально-правовій науці зміна обстановки належить до об'єктивних підстав звільнення від кримінальної відповідальності [467, с. 18; 173, с. 20; 393, с. 37]. Посилання в контексті застосування ст. 48 КК України на такі різновиди позитивної посткримінальної поведінки особи, як відшкодування збитків, сприяння

розкриттю злочинів, щире каяття тощо загалом є недоречним. Зазначене посилення ігнорує той факт, що зміна обстановки як об'єктивний вид звільнення від кримінальної відповідальності не залежить від волевиявлення і посткримінальної поведінки суб'єкта злочину. Зроблений висновок, серед іншого, бере до уваги етимологію терміна «обстановка» (сукупність умов, за яких щось відбувається). У ст. 48 йдеться про зміну обстановки – про об'єктивні та суб'єктивні, але у будь-якому разі зовнішні чинники втрати особою суспільної небезпечності.

Вочевидь, саме через це М. І. Хавронюк розглядуваний вид звільнення від кримінальної відповідальності відносить не до заохочувальних, а до «квазізаходів» кримінально-правового впливу, які характеризуються тим, що не існує жодної «заслуги» особи у тому, що закон раптово став «прихильним» до неї, як немає і жодної заслуги держави – ні щодо виправлення особи, ні щодо запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень нею та іншими особами. «Квазізаходи застосовуються тому, що “просто так сталося”, або через політичну, економічну чи іншу доцільність» [611, с. 302]. Аналогічно висловлюється і З. А. Загине́й-Заболотенко, підкреслюючи, що у разі зміни обстановки винувата особа займає пасивну позицію стосовно впливу на певні зовнішні умови, які існують навколо [483, с. 118].

Оцінюючи ж наведені приклади із правозастосовної практики, на думку відразу спадають слова Ю. В. Бауліна про те, що не відповідає вимогам закону застосування ст. 48 КК України без зміни обстановки лише з мотивів недоцільності притягнення до кримінальної відповідальності певної особи, яка вчинила злочин невеликої або середньої тяжкості [116, с. 156]. Слушною є і думка С. С. Яценка, який пише, що звільнення від кримінальної відповідальності через зміну обстановки треба відрізняти від явки з повинною, щирого розкаяння, сприяння в розкритті злочину та інших обставин, які лише пом'якшують відповідальність [614, с. 345].

Правильним у цьому аспекті може вважатися таке судове рішення.

До одного із судів надійшло клопотання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки Особи-1, який обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України.

Клопотання було мотивовано тим, що Особа-1 повністю визнав свою вину, щиро покався, активно сприяв розкриттю злочину та звільнив самовільно зайняті земельні ділянки. Розглянувши відповідне клопотання, суд зазначив, що для застосування ст. 48 КК України необхідно встановити, що після вчинення певного злочину обстановка змінилася так, що вчинене діяння вже не є суспільно небезпечним. Посилання прокурора як на ознаки зміни обстановки на ті зазначені вище обставини не відповідають змісту зміни обстановки. З огляду на це суд обґрунтовано відмовив прокурору у задоволенні його клопотання [1155].

На підтримку заслуговують і рішення деяких інших судів, які, демонструючи принципову позицію, замість звичного формального підходу, ретельно вивчають наявність підстав для задоволення відповідних клопотань.

Наприклад, розглянувши подібне клопотання щодо Особи-2, яке було мотивоване тим, що «самовільно зайнята земельна ділянка була звільнена від піску, а Особа-2 звільнився з посади директора, внаслідок чого перестав бути суспільно небезпечним», суд зауважив, що Особа-2 є також і засновником вказаного товариства, тобто і дотепер може керувати ТОВ. Посилаючись на цю обставину, суд відмовив у задоволенні клопотання [1102] (див. також [909]).

У 2012 р. автор цих рядків разом з О. О. Дудоровим писав: «Часто застосовуючи у справах про самовільне зайняття земельної ділянки ст. 48 КК України, суди набагато рідше застосовують норму про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, не дивлячись на те, що ст. 45 КК України, на відміну від ст. 48 КК України, хоча б передбачає як умову можливого звільнення повне відшкодування завданих збитків». Зокрема, на підставі аналізу практики застосування ст. 197-1 КК України за 2007–2012 рр. було виявлено, що в загальному масиві справ, які закінчувалися звільненням винних від кримінальної відповідальності, кількість таких справ складала 9,9 % [453, с. 359]. Однак у наступні роки ситуація докорінно змінилася. Наприклад, якщо брати загальну практику застосування ст. 197-1 КК України за 2007–2019 рр., то кількість таких справ зросла до 23 %. У 2019 р. намічена тенденція з «витіснення» дійовим каяттям інших підстав для звільнення від кримінальної відповідальності проявилася

ще чіткіше, ніж у попередні роки, адже відповідна кількість сягнула вже 64 % (див., наприклад [1095]). Прикметно, що у провадженнях, передбачених ч. 2 ст. 197-1 КК України, відповідні показники застосування ст. 45 КК України є ще вищими і складають 61 % (2007–2019 рр.) та 72 % (2019 р.) відповідно (див. Додаток Б-4).

Загалом така практика заслуговує на підтримку, адже «стимуляційна норма ст. 45 КК України виконує роль одного із правових засобів забезпечення відшкодування шкоди від злочинів» [71, с. 81]. Водночас варто звернути увагу на деякі помилки і труднощі, які траплялися при звільненні від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України осіб, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки або самовільне будівництво:

1) загалом з'ясування факту «відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди» не викликає особливих складнощів у процесі правозастосування. Зазвичай він підтверджується наданою судом квитанцією про сплату тих коштів, які фігурують у матеріалах справи як наслідки злочину. Однак деякі представники суддівського корпусу демонструють неправильне розуміння юридичної природи наслідків розглядуваного злочину, що, своєю чергою, призводить до подальшого неправомірного застосування ст. 45 КК України.

Наприклад, встановивши, що Особа-1 самовільно зайняв земельну ділянку площею 0,7229 га, один із судів прийняв рішення звільнити Особу-1 від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям, яке мотивував і тим, що обвинувачений не вживав дій, спрямованих на збір урожаю на самовільно зайнятих землях, внаслідок чого шкоди не заподіяв [1079].

Як бачимо, замість застосування положень Методики від 25 липня 2007 р. суд під час з'ясування завданої злочином шкоди чомусь поставив її у залежність від збирання врожаю на самовільно зайнятих землях.

В іншому випадку, з'ясувавши, що Особа-2 самовільно зайняв земельну ділянку в охоронній зоні, представник Феміди вказав на те, що шкода кримінальним правопорушенням не завдана, а тому застосування ст. 45 КК України мотивував лише вчиненням Особою-2 злочину вперше та його щирим каяттям [1078].

Дозволю собі припустити, що підґрунтям для висновку суду про відсутність шкоди стала мала площа зайнятої земельної ділянки. Утім, навіть якщо це насправді було так¹²³, говорити про відсутність шкоди як підстави для застосування ст. 45 КК України не було. Адже якась, хоч, допускаю, і мізерна майнова шкода була завдана, і саме вона мала бути відшкодована Особою-2 для подальшого його звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям;

2) у випадках звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України осіб, які вчинили самовільне будівництво на самовільно зайнятих земельних ділянках, як підтвердження усунення заподіяної нею шкоди, суди нерідко оцінюють лише факт знесення збудованих будівель або споруд [1135], а також звільнення земельної ділянки від фундаменту [1174];

3) приділяючи належну увагу факту відшкодування збитків або усунення шкоди, судді водночас переважно формально ставляться до встановлення іншої умови застосування ст. 45 КК України – щирого каяття особи, обґрунтування наявності якого здебільшого зводиться до банальної вказівки на цю обставину (див., наприклад [1116; 1081])¹²⁴. У «кращому» випадку (а їх відверто небагато) наявність цієї обставини мотивується тим, що обвинувачений «висловив жаль щодо вчиненого та бажає виправити ситуацію» [1060; 1134] або «повідомив про обставини вчиненого правопорушення детальною і послідовною дачею показів» [1101; 1157].

Водночас ВС слушно акцентує увагу на тому, що розкаяння передбачає, крім визнання особою факту скоєння злочинних дій, дійсне, відверте, а не уявне визнання своєї провини у скоєному злочині, щирий жаль щодо цього та осуд своєї поведінки, що насамперед має виражатись у визнанні негативних наслідків злочину для потерпілої особи, намаганні відшкодувати завдані злочином збитки, бажанні виправити наслідки скоєного [886; 869; 878]. Та поруч із цим ВС зорієнтував правозастосовні органи на те, що для наявності щирого каяття особи не обов'язковим має бути активне сприяння у розкритті злочину [879].

¹²³ На жаль, у цитованому рішенні суду відсутні дані про площу самовільно зайнятої земельної ділянки.

¹²⁴ В юридичній літературі звертається увага на те, що подібні вади притаманні і судовим рішенням в інших категоріях справ [126].

Іншим видом звільнення від кримінальної відповідальності, однією з обов'язкових умов якого є відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди (про «повне» відшкодування або усунення тут не йдеться), є передбачене ст. 46 КК України примирення винного з потерпілим. Однак, порівняно з попереднім, застосування цього виду звільнення від кримінальної відповідальності, яке вимагає ще й примирення винного з потерпілим, під час розгляду справ за ст. 197-1 КК України має поодинокий характер (1 %) [1122].

Незважаючи на те, що для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК України) відшкодування завданих збитків не є обов'язковим, вважаю, що в цих випадках таке відшкодування також має відігравати вирішальну роль [912]. Однак більш типовими, на жаль, є випадки, коли винних осіб не зобов'язують відшкодовувати збитки, завдані самовільним зайняттям земельної ділянки і самовільним будівництвом [102].

Загалом же звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки може бути застосоване за сукупності таких умов: 1) вчинення злочину вперше¹²⁵; 2) вчинене посягання належить до злочинів невеликої або середньої тяжкості; 3) вчинений злочин не належить до корупційних; 4) щире каяття правопорушника¹²⁶; 5) наявність клопотання колективу підприємства, установи чи організації про передачу особи йому на поруки; 6) особа, яка вчинила злочин, не заперечує проти закриття кримінального провадження за цією нереабілітуючою підставою. Водночас ВС звертає увагу на те, що відповідне клопотання має бути оформлене протоколом загальних зборів колективу, який долучається до справи. Клопотання, порушене не колективом, а керівними органами підприємства, установи чи організації, не визнається належною матеріально-правовою і процесуальною умовою застосування ст. 47 КК України.

Наприклад, підставою для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 47 КК України Особи-1, який працював на посаді тракториста філії

¹²⁵ Нерідко вживане у чинному КК України формулювання «особа, яка вперше вчинила злочин...» фактично дозволяє звільнити особу від кримінальної відповідальності необмежену кількість разів, що нівелює профілактичне навантаження на відповідні статті КК. Докладніше про цю проблему див. [722, с. 848–849].

¹²⁶ За висновком ВС щире каяття винної особи має свідчити про її бажання спокутувати провину перед колективом та виправити свою поведінку [871].

«Буринський райавтодор» ДП «Сумський облавтодор», стало письмове клопотання трудового колективу філії. Суд врахував, що, як вбачається з протоколу від 19 лютого 2019 р. № 1 загальних зборів трудового колективу, його члени одногolosно просять передати обвинуваченого на поруки [1159].

Також треба пам'ятати, що особа звільняється від кримінальної відповідальності не зі спливом однорічного іспитового строку, а саме у момент її передачі на поруки, оскільки з цього часу вона відповідальна лише перед трудовим колективом, який взяв її на поруки [537, с. 193; 766, с. 138].

Під час застосування ст. 47 КК України неприпустимим є формальний підхід до заявленого клопотання, адже воно відіграє роль своєрідної гарантії того чи іншого колективу здійснювати щодо винуватця злочину заходи виховного характеру, стежити за його поведінкою протягом строку поручительства. Тому не можна вважати виправданою передачу на поруки за наявності особливих відносин між колективом та особою, яка вчинила злочин (наприклад, остання є керівником підприємства, колектив якого звернувся з клопотанням). Не варто допускати і передачу на поруки осіб, які є власниками підприємств, тобто роботодавцями для членів колективу. Залежність останніх від цієї особи очевидна, а тому й належного виховного впливу колектив на неї справити не спроможний [514, с. 110–115].

Тому навряд чи можна погодитись з обґрунтованістю передачі на поруки колективу одного з КСП Особи-1, який є головою цього КСП [907].

Водночас, мабуть, не може викликати заперечень звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК України керівників, підприємців, які беруться на поруки колективами інших підприємств (див. наприклад [1100, 1171]).

Під час застосування ст. 197-1 КК України доволі поширеною є практика звільнення від кримінальної відповідальності через закінчення передбачених ст. 49 КК України строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (загалом 28 %, а у справах про злочини, які передбачені ч. 3 (ч. 4), – 44 % (див. Додатки Б-5 та Б-6)). У правозастосовних органів здебільшого не виникають труднощі з опануванням відповідних приписів законодавства. Водночас хотілося б акцентувати увагу на необхідності врахування положень ч. 3 ст. 285 КПК України, в

якій вказується, що у разі, якщо підозрюваний чи обвинувачений, щодо якого передбачене звільнення від кримінальної відповідальності, заперечує проти цього, досудове розслідування та судове провадження проводяться в повному обсязі в загальному порядку.

Наприклад, органом прокуратури до одного із судів було подано клопотання про звільнення на підставі ст. 49 КК України Особи-1, який обвинувачувався у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 197-1 КК України. Однак підозрюваний проти задоволення клопотання заперечував, наполягав на тому, щоб провадження було завершено виправдувальним вироком. Враховуючи ці обставини, суд зробив правильний висновок про неможливість задоволення клопотання про звільнення Особи-1 від кримінальної відповідальності із вказаних підстав [1113].

Як вже зазначалося, хоч і дещо нижчими за притаманні ст. 197-1 КК України, але загалом високими показниками звільнення від кримінальної відповідальності відзначається і практика застосування статей, які передбачають відповідальність за злочини у сфері земельних відносин «екологічної» спрямованості (29 %).

Наприклад, зміна обстановки (ст. 48 КК України) найчастіше виступала підставою для звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин, передбачений ст. 239 КК України (див. Додаток Б-8). Якщо у разі самовільного зайняття земельної ділянки зміна обстановки нерідко констатувалася при подальшому звільненні земельної ділянки або набутті прав на неї, то підставою для застосування ст. 48 КК України при забрудненні або псуванні земель переважно виступає звільнення від відходів засміченої земельної ділянки.

Зокрема, один із судів дійшов висновку про втрату вчиненим Особою-1 діянням суспільної небезпеки через те, що заподіяні збитки відшкодовані у повному обсязі, адже Особою-1 виконані заходи щодо запобігання утворення відходів [1130].

Отже, як і в подібній ситуації зі ст. 197-1 КК України, суди демонструють нерозуміння юридичної природи ст. 48 КК України, фактично прирівнюючи усунення (вочевидь, лише часткове) наслідків злочинного діяння до втрати останнім його суспільної небезпеки. Крім цього, посилаючись на ст. 48 КК України, деякі представники суддівського корпусу не враховують різниці між двома

передбаченими нею різновидами звільнення від кримінальної відповідальності, вказуючи на те, що усунення заподіяної шкоди довікіллю свідчить про втрату суспільної безпеки навіть не діянням, а особою [917].

Під час характеристики відповідних тенденцій, пов'язаних із застосуванням ст. 197-1 КК України, зазначалося, що одним із фактів зміни зовнішньої обстановки, яка оточує винного, що можуть свідчити про втрату ним суспільної безпеки, визнається звільнення з роботи, через яку було вчинено злочин.

Прикладом обґрунтованого застосування ст. 48 КК України можна вважати рішення одного із судів, який, з'ясувавши, що Особа-1 вчинив злочин, передбачений ч. 2 ст. 239 КК України, перебуваючи на посаді заступника директора УВП «Синевір», визнав Особу-1 таким, що перестав бути суспільно небезпечним, через звільнення Особи-1 із займаної ним посади [935].

Водночас навряд чи може претендувати на звання обставини, що свідчить про втрату суспільної небезпечності особою, яка вчинила злочин, передбачений ст. 239-2 КК України, зворотній випадок, коли особа не звільняється, а влаштовується на роботу [1149].

Загалом для практики розгляду справ за ст. 239-2 та ст. 254 КК України¹²⁷ найбільш характерним є звільнення винних осіб від кримінальної відповідальності не у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК України) (лише один наведений вище випадок), а через дійове каяття (ст. 45 КК України) (67 % від усіх «звільнень») (див. Додатки Б-10 та Б-11). Однак, на відміну від ситуації зі ст. 197-1 КК України, таку тенденцію щодо розглядуваних екологічних деліктів я підтримати не можу.

Справа в тому, що в юридичній літературі під згаданим у ст. 45 КК України *відшкодуванням збитків* розуміється повернення, заміна чи компенсація результату злочину, який має майнове вираження і завжди відповідає грошовому еквіваленту, а так само задоволення в повному обсязі розумних претензій потерпілого¹²⁸; відшкодуванню підлягає заподіяна потерпілому моральна або фізична шкода, а також матеріальні збитки, що виникли у потерпілого через посягання на нього.

¹²⁷ Особи, визнані винними у вчиненні злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, жодного разу не звільнялися від кримінальної відповідальності (див. Додаток Б-9).

¹²⁸ Таке трактування наводиться і в п. 3 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12.

Щодо усунення збитків, то воно переважно тлумачиться як ліквідація шкідливих наслідків злочину (моральних і фізичних втрат), які пов'язані із безпосереднім впливом на фізичну особу через злочинне посягання на неї [116, с. 134].

Як бачимо, представники кримінально-правової доктрини вказують на те, що:

- 1) ст. 45 КК України може бути застосована лише в тих справах, де є потерпілий¹²⁹;
- 2) відшкодована шкода може бути лише майнового (насамперед), а також фізичного або морального характеру¹³⁰.

Розвиваючи попередні доктринальні положення, О. О. Житний наголошує, що повне відшкодування збитків або усунення шкоди може бути як виконана умова звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям лише у випадках, коли об'єкт дійового каяття (шкода, збитки) відповідає низці ознак, зокрема:

- 1) заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути встановлені за характером і розміром, адже для застосування ст. 45 КК України вимагається

¹²⁹ В юридичній літературі можна зустріти думку про те, що у ст. 45 КК України збитки відшкодовуються лише особі, що безпосередньо є потерпілою особою [404, с. 163].

Однак я вважаю, що наведене тлумачення кримінального закону у цій частині є обмежувальним. Більш переконливою видається позиція вчених, які спричинення шкоди публічному інтересу не визнають перепорою для застосування передбаченого ст. 45 КК України виду звільнення від кримінальної відповідальності [639, с. 173].

¹³⁰ Застосовуючи ст. 45 КК України, варто пам'ятати про настанови, викладені у постанові Великої Палати ВС від 16 січня 2019 р. У цьому рішенні, яке багато в чому відтворює позицію З. А. Загиней-Заболотенко [489], було сформульовано низку важливих правозастосовних орієнтирів, більшість із яких можуть бути враховані не лише при реалізації положень ст. 46, а і ст. 45 КК України:

1) поняття «потерпілий», яке використано у ст. 46 КК України, вжито у його кримінально-правовому розумінні, а не кримінально-процесуальному;

2) водночас у ч. 6 ст. 55 КПК України передбачено так зване правонаступництво у кримінальному провадженні. Згідно з положеннями цієї норми, якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, положення частин 1–3 цієї статті поширюються на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи;

3) один лише потерпілий (тобто особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо спричинено шкоду) може виразити свою волю про прощення винного, на підставі чого приймається відповідне рішення згідно зі ст. 46 КК України. Право на примирення у ст. 46 КК України – це особисте право потерпілого. Воно не може бути ніким присвоєне та не може бути нікому делеговане;

4) **позбавлення життя людини є наслідком, що має незворотний характер.** У разі вчинення кримінального правопорушення зі смертельними наслідками, потерпілого в кримінально-правовому розумінні на момент вирішення питання про відшкодування шкоди фізично вже не існує.

Отже, ВС резюмував, що смерть як припинення існування одного з правомочних суб'єктів кримінально-правових відносин з примирення винного з потерпілим у розумінні ст. 46 КК України унеможливорює здійснення такого примирення. Втрата життя людини не підлягає відшкодуванню. Життя людини не може бути відновлене через незворотність смерті. Якщо потерпілого (жертви кримінального правопорушення) фізично немає, то ніхто інший не може висловити його волю під час вирішення питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди у вигляді смерті як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 46 КК України [868].

повне відшкодування збитків чи усунення шкоди (*restitutio in integrum*)¹³¹. Водночас можливість реально й точно встановити розмір збитків або шкоди існує не завжди; вона детермінована насамперед об'єктом вчиненого злочину. «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям об'єктивно неможливе, якщо завдана шкода має стохастичний або потенційний характер». Як приклад шкоди, що має стохастичний характер, О. О. Житний наводить (посилаючись на С. Б. Гавриша [379, с. 289]) саме екологічну шкоду, адже її розмір має випадковий, імовірний характер і на теперішній момент не може бути точно визначеним за масштабом, бо настає вона у найближчому, слабо прогнозованому чи зовсім не прогнозованому майбутньому, характеризується умовністю й неможливістю реального визначення всіх її видів і щодо всіх природних об'єктів [479, с. 149–150];

2) *заподіяна шкода або завдані збитки є такими, що можуть бути усунуті (відшкодовані) в обмежений проміжок часу*. Характеризуючи цю ознаку, О. О. Житний зауважує, що об'єктивною ознакою дійового каяття як юридичного факту, що припиняє кримінально-правові відносини, є його часові межі. Через це шкода може мати властивість бути повністю відшкодованою¹³² в обмежений проміжок часу, але може бути, що для повернення первинного стану об'єкта відшкодування потребує перебігу значного проміжку часу. У ст. 45 КК України передусім говориться саме про перший різновид шкоди. Зважаючи на це, фахівець дійшов резонного висновку про принципову неможливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у випадках знищення, наприклад, природного об'єкта [479, с. 152–153].

Нездійсненність реалізації приписів ст. 45 КК України щодо злочинів проти довкілля визнається і процесуалістами, про що свідчать їхні пропозиції в частині потенційного розширення сфери застосування норми про дійове каяття на делікти розглядуваної категорії [409; 1002, с. 61]. Однак у деяких випадках суди,

¹³¹ Водночас варто пам'ятати правову позицію ВС, який зазначив, що наявність гіпотетичної шкоди суспільним інтересам, не конкретизованої в обвинуваченні, не може бути перешкодою для вирішення питання про укладення у кримінальному провадженні угоди про примирення між потерпілим та обвинуваченим [880].

¹³² З подивом сприймаються слова деяких науковців стосовно того, що у ст. 45 КК України не вказується, чи має шкода бути відшкодованою у повному обсязі чи частково [157, с. 137].

застосовуючи ст. 45 КК України, посилаються на відшкодування матеріальних збитків, завданих НПС.

Зокрема, з'ясувавши, що Особа-1 самовільно збудувала на земельній ділянці водоймище та кваліфікувавши такі дії за ст. 254 КК України, один із судів не знайшов підстав для відмови у задоволенні клопотання Особи-1 про звільнення її від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України, адже після вчинення злочину вона щиро покалася, активно сприяла розкриттю злочину і повністю відшкодувала завдані нею збитки, які склали 471,13 грн [1156] (див. також [1144]).

Застосовуючи в подібних випадках ст. 45 КК України, суди не беруть до уваги той факт, що, незважаючи на наявність різноманітних методик визначення майнової шкоди, завданої внаслідок вчинення екологічного делікту, її відшкодування не може сприйматись як повне усунення заподіяної саме довкіллю шкоди, адже, як було доведено вище, вона є незворотною і точному обрахуванню не підлягає.

Генічеським районним судом Херсонської області встановлено, що Особа-1 організував відбір морського піску в об'ємі 3 049 м³. Кваліфікувавши такі дії за ч. 1 ст. 239-2 КК України, суд дійшов висновку про задоволення клопотання обвинуваченого про застосування до нього ст. 45 КК України з урахуванням, зокрема, того, що пошкоджена захисна дамба наразі перебуває в нормальному стані, що підтверджується актом обстеження земельної ділянки [1096].

Мотивуючи звернення в цьому разі до ст. 45 КК України, суд проігнорував те, що існування ст. 239-2 КК України покликане забезпечувати охорону не об'єктів на кшталт захисної дамби, а встановленого законом порядку зняття поверхневого шару земель водного фонду, порушення якого Особою-1 призвело до перетворення останнього в ґрунтову масу, тобто має місце наслідок, шкода якого для довкілля не була і не могла бути повністю усунута. З урахуванням сказаного, не можуть вважатись аргументованими посилення судів як на факт, що свідчить про повне усунення наслідків злочину, і на дії особи щодо усунення наслідків забруднення або псування земель [861].

Деякі суди під час застосування ст. 45 КК України взагалі не вважають за потрібне обґрунтовувати, які збитки чи шкода були завдані злочином проти

довкілля, та, відповідно, як винний має їх повністю відшкодовувати або усувати, обмежуючись «змістовною» вказівкою на те, що «школа була відшкодована в повному обсязі» [1076; 1097]. Порівняно з попередніми ще більш неправосудним виглядає рішення Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області.

Цим судом встановлено, що Особа-1 допустив складування відходів життєдіяльності тварин на земельній ділянці, яка необладнана згідно з вимогами законодавства, що призвело до забруднення ґрунтів. Особа-1 заявив клопотання про звільнення його від кримінальної відповідальності на підставі ст. 45 КК України, яке було задоволено судом. Щодо відшкодування шкоди або усунення збитків, суд вказав, що... шкода в розумінні ст. 45 КК України Особою-1 не завдана [1173].

Отже, ухвалюючи відповідне рішення, суд проігнорував той факт, що, по-перше, забруднення ґрунтів і є наслідком вчинення злочину, передбаченого ст. 239 КК України, по-друге, обов'язковою умовою застосування ст. 45 КК України є з'ясування шкоди, яка має бути відшкодована в повному обсязі в обмежений проміжок часу, чого в конкретній ситуації зроблено не було.

Враховуючи природу звільнення від кримінальної відповідальності, передбаченого ст. 46 КК України, не можу вважати правомірними і рішення судів, які звільняють винних у вчиненні злочинів проти довкілля на підставі примирення винного з потерпілим. Поясню свою позицію.

У науковій літературі не існує особливих розбіжностей стосовно змісту вживаного у ст. 46 КК України поняття «примирення». Наприклад, Ю. В. Баулін визначає його як акт прощення потерпілим свого кривдника, що заподіяв йому шкоду, досягнення з ним згоди та миру. Результатом цього є угода зазначених осіб, відповідно до якої потерпілий не наполягає на притягненні до кримінальної відповідальності винної особи, а остання відшкодовує завдані нею збитки або усуває заподіяну шкоду [116, с. 138–139]. Інколи під примиренням пропонується розуміти і належним чином оформлену письмову угоду, юридичний зміст якої полягає в тому, що суб'єкт, який вчинив суспільно небезпечне діяння, відшкодував завдані ним збитки або усунув заподіяну шкоду, а потерпіла особа висловила своє задоволення вжитими щодо неї заходами і дала згоду на звільнення першого від кримінальної

відповідальності або на настання іншого кримінально-правового наслідку [1263, с. 7] (див. також [996, с. 64]). Як бачимо, незважаючи на несуттєві та цілком природні редакційні розбіжності, наведені визначення об'єднують те, що їхні автори трактують примирення як 1) прощення¹³³ потерпілим винної особи, через що вона 2) дає згоду на звільнення останньої від кримінальної відповідальності.

Через призму наведених положень, а також з урахуванням виявленого раніше характеру антисуспільної спрямованості злочинів проти довкілля виникає (навіть якщо не брати до уваги доведену неможливість точного встановлення та відновлення екологічної шкоди) питання: який потерпілий може пробачити винній особі вчинене нею, наприклад, забруднення земель? Перефразовуючи, це питання можна сформулювати й інакше: яка одна конкретна особа має право давати згоду на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачати суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству (носить винятково публічний характер)?

Можливість застосування норми про примирення як підстави звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля викликає сумніви і в багатьох інших дослідників. Зокрема, А. О. Шамардін щодо цього зазначає, що наявність потерпілого у злочинах, об'єктом яких є **екологічна безпека** (виділено мною – Р. М.), жодним чином не виключає того, що ці злочини складають загрозу для населення загалом, а не тільки для приватних осіб. «Отже, – резюмує дослідник, – припинення кримінальної справи тільки на підставі відповідного волевиявлення потерпілого по таких справах не можна визнати справедливим» [1221, с. 60–61]. Визначаючи умови юридичної дійсності примирення, О. В. Перепадя зазначала, що ними є відшкодування потерпілому лише матеріальної, моральної або фізичної шкоди, заподіяної злочином, свідомо не відносячи до цих різновидів шкоди наслідки екологічного характеру [839, с. 190]. Тут пригадуються і твердження деяких процесуалістів стосовно того, що принцип диспозитивності за жодних умов не може бути запроваджений у справах про злочини, норми про які містяться, зокрема, в розд. VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля» [657,

¹³³ Саме про «акт прощення» як умову звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України йдеться і в п. 4 ППВСУ від 23 грудня 2005 р. № 12.

с. 106]. Показовим в аспекті наведених міркувань є такий випадок із практики застосування ст. 239 КК України.

До одного із судів надійшли матеріали провадження щодо Особи-1. Останнім було допущено скидання рідини на земельні ділянки площею 3 618 м², призначені для ведення підсобного господарства на території молочнотоварної ферми. Внаслідок цього було спричинено забруднення земель відходами життєдіяльності тварин. З'ясовано, що зазначені діяння призвели до шкоди в розмірі 97 802 грн. Посилаючись на те, що обвинувачений після вчинення злочину примирився з потерпілим та завдана шкода потерпій стороні відшкодована, суд вирішив звільнити від кримінальної відповідальності Особу-1 у зв'язку з примиренням з потерпілим [1140].

Виникає питання, яке, ймовірно, є риторичним: невже «вибачення» представником молочнотоварної ферми, на території якої були розташовані забруднені землі, може вважатися в цьому разі достатньою підставою для звільнення від кримінальної відповідальності Особи-1, результатом неналежного виконання обов'язків якого стало забруднення земель площею 3 618 м², – наслідок, який несе небезпеку для всього суспільства і не може вважатися усунутим навіть за умови повернення згаданої в судовому рішенні матеріальної шкоди. Це так само, якби особа, яка вчинила терористичний акт, була пробачена потерпілим, квартира якого була знищена внаслідок вибуху та якій суб'єкт злочину відшкодував матеріальну шкоду¹³⁴. Тому переконаний, що у згаданому вище випадку факт відшкодування заподіяних юридичній особі збитків передусім мав бути врахований під час індивідуалізації покарання (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК України).

У цьому контексті також пригадуються правові позиції:

– Пленуму ВССУ, який у згаданій постанові від 11 грудня 2015 р. № 13 «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод»¹³⁵ зазначив, що у провадженнях про кримінальні правопорушення, де основним

¹³⁴ Цей приклад був наведений лише для демонстрації того, що у разі вчинення певних злочинів встановлена майнова шкода лежить поза межами основного безпосереднього об'єкта. Звісно, з урахуванням ступеня тяжкості злочину, передбаченого ст. 258 КК України, про звільнення в цьому разі від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України йтися не може.

¹³⁵ Детальніше про співвідношення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим та угоди про примирення див. [564, с. 312; 804, с. 112; 1218, с. 135–141].

об'єктом виступають публічні інтереси, а спричинена конкретним фізичним або юридичним особам шкода є лише проявом посягання на основний об'єкт, недопустимим є навіть укладення угоди про примирення¹³⁶;

– Великої Палати ВС, яка, нагадаю, у постанові від 16 січня 2019 р. вказала на те, що: по-перше, поняття «потерпілий», яке використано у ст. 46 КК України, вжито у його кримінально-правовому розумінні, а не кримінально-процесуальному, тобто це жертва посягання – особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіюється фізична, моральна та / або матеріальна шкода; по-друге, один лише потерпілий (тобто особа, якій кримінальним правопорушенням безпосередньо спричинено шкоду) може виразити свою волю про прощення винного. Представники Феміди підкреслили, що право на примирення у ст. 46 КК України – це особисте право потерпілого. Воно не може бути ніким присвоєне та не може бути нікому делеговане. Таке право є природним правом людини, нерозривно пов'язаним з нею, та похідним від інших прав людини, зокрема права на життя¹³⁷. Внаслідок же вчинення екологічних деліктів особа, яка безпосередньо постраждала через вчинення щодо неї кримінального правопорушення (потерпілий у кримінально-правовому розумінні), відсутня, оскільки «страждає» (основний безпосередній об'єкт) довілля, а відповідні фізичні чи юридичні особи можуть бути визнані потерпілими лише у кримінально-процесуальному сенсі.

Водночас я поділяю переконаність В. М. Куца та А. М. Яценка у тому, що для усунення будь-яких дискусій щодо цього в ст. 46 КК України необхідно закріпити конкретизований перелік злочинів, які носять переважно публічний характер і під час вчинення яких звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням із потерпілим буде не обов'язковим, а факультативним [641, с. 180]¹³⁸. Вважаю, що злочини проти довілля мають бути віднесені до категорії тих деліктів, в яких (з урахуванням їхньої юридичної природи) звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК України взагалі не має допускатися.

¹³⁶ Заради справедливості треба зазначити, що наведене роз'яснення ВССУ було критично сприйняте Судовою палатою у кримінальних справах ВСУ (детальніше про це див. [442]).

¹³⁷ Інші важливі положення цієї постанови були наведені раніше, під час характеристики ст. 45 КК України.

¹³⁸ Із таким варіантом удосконалення кримінального законодавства погоджується і О. О. Дудоров [447]. На подібних обставинах звертається увагу і в доктрині кримінального процесуального права [676, с. 13].

Водночас не викликає заперечень наявна, хоч і не досить поширена, практика звільнення від кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочину проти довкілля, на підставі ст. 47 КК України.

Враховуючи надання протоколів зборів трудового колективу Васильківської районної ради та клопотання про передачу вказаному колективу на поруки Особи-1, який, будучи керівником КП, вчинив злочин, передбачений ч. 1 ст. 239 КК України, один із судів Дніпропетровської області ухвалив рішення про звільнення Особи-1 від кримінальної відповідальності на підставі ст. 47 КК України [1083].

3.3 Спеціальна конфіскація як особливий кримінально-правовий наслідок вчинення злочинів у сфері земельних відносин: проблеми застосування

Вище зазначалося, що до порушників кримінально-правових заборон може бути застосована не лише кримінальна відповідальність та звільнення від неї, а й деякі інші заходи кримінально-правового характеру. Зокрема, аналіз відповідних правозастосовних матеріалів засвідчив, що інколи кримінально-правовим наслідком вчинення злочинів у сфері земельних відносин стає застосування спеціальної конфіскації. Проблематика останньої не обділена увагою науковців. Результатом цього є те, що на сьогодні у вітчизняній кримінально-правовій доктрині сформувалося окреме вчення про спеціальну конфіскацію, у межах якого ґрунтовно досліджені питання про юридичну природу цього заходу, особливості його появи та розвитку у кримінальному законодавстві, співвідношення відповідних кримінально-правих приписів із суміжними нормами КПК України, особливості регламентації застосування спеціальної конфіскації за нормами міжнародного права та зарубіжного законодавства¹³⁹. Наявність значного масиву спеціальних робіт, в яких

¹³⁹ Водночас правий В. О. Гацелюк, який зазначає, що через набрання чинності Законом України від 31 жовтня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо конфіскації незаконних активів осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, і покарання за набуття таких активів» актуалізується питання щодо співвідношення 1) спеціальної конфіскації та 2) визнання активів особи або активів, набутих за дорученням іншими особами, необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави як в матеріальному, так і в процесуальному аспектах [383, с. 21].

проаналізовані зазначені та інші подібні питання [76; 135; 160; 384; 420; 491; 492; 577; 645; 702; 772; 805; 842; 848; 1030; 1200; 1260], доводить недоцільність дублювання цих загальних положень на сторінках цієї роботи, яка має специфічний предмет. Тому далі зупинюся лише на тих аспектах спеціальної конфіскації, які безпосередньо стосуються проблематики злочинів у сфері земельних відносин.

Як попередня, так і чинна редакція ч. 1 ст. 96-1 КК України визначає спеціальну конфіскацію як примусове безоплатне вилучення за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна. Однак:

– якщо раніше «в кримінальному законі паралельно існували щонайменше два види спеціальної конфіскації: 1) конфіскація певних предметів, передбачена санкціями норм Особливої частини КК України (зокрема, це стосувалося статей 239-1 та 239-2 КК України) (щоправда, такий правовий захід *de lege lata* не міг називатися спеціальною конфіскацією); 2) конфіскація майна як захід кримінально-правового впливу, що застосовується до осіб, які вчинили окремі корупційні злочини (спеціальна конфіскація у вузькому значенні цього поняття)» [608, с. 507],

– то з набранням чинності Законом від 18 лютого 2016 р. єдиною нормативною підставою застосування спеціальної конфіскації у кримінальному законодавстві стали приписи статей 96-1 та 96-2 КК України. Згадування про конкретні прояви спеціальної конфіскації із санкцій норм Особливої частини КК України (це стосується і статей 239-1 та 239-2) були виключені.

Отже, на сьогодні виключною умовою застосування спеціальної конфіскації є вчинення умисного злочину або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК України, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад 3 тис. НМДГ, а так само нормами, вичерпний перелік яких наводиться у ч. 1 ст. 96-1 КК України, серед яких фігурують і частини перші статей 239-1 та 239-2 КК України. Водночас у ч. 1 ст. 96-2 КК України було чітко зазначено, що спеціальна конфіскація застосовується лише у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення злочину та / або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення злочину, фінансування та / або матеріального

забезпечення злочину або винагороди за його вчинення; 3) були предметом злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, – переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення злочину, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання. Під час дослідження практики застосування кримінально-правових заборон, присвячених злочинам у сфері земельних відносин, не було виявлено жодного випадку, регулювання яких покликані забезпечувати положення частин 2–4 ст. 96-2 КК України. Зважаючи на це, відповідні правові приписи, які до того ж докладно розглянуті на сторінках юридичної літератури, у межах цієї роботи висвітлюватися не будуть.

Аналіз правозастосовних матеріалів засвідчив, що найчастіше спеціальній конфіскації підлягають знаряддя вчинення злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України, якими переважно виступають трактори, бульдозери, екскаватори, грейдери, навантажувачі, які використовуються для незаконного заволодіння поверхневим шаром земель (у тому числі і земель водного фонду).

Зокрема, з'ясувавши, що Особа-1 з метою заволодіння землями водного фонду за допомогою двох гусеничних тракторів незаконно здійснив видобуток з русла р. Рось 134 м³ ґрунту (піску), Білоцерківський міськрайонний суд Київської області кваліфікував такі дії за ч. 1 ст. 239-2 КК України та, крім призначеного покарання, конфіскував в Особи-1 два гусеничних трактори [183].

В інших випадках спеціальній конфіскації підлягали такі знаряддя, як землесосний снаряд [188], а одного разу навіть лопата, вилучена у порядку застосування ст. 100 КПК України [357]. Водночас варто зазначити, що деякі суди ухвалювали рішення не про конфіскацію, а про знищення лопат, які виступали знаряддями вчинення злочину [186; 221], що навряд чи правильно.

Також треба зазначити, що в усіх цих (як і деяких інших [305; 339]) випадках суди паралельно приймали рішення або про конфіскацію в дохід держави (інколи використовується формулювання «повернути власникові – державі», «повернути на

місце знаходження») незаконно вилученого поверхневого шару земель, або, якщо йшлося про зразки ґрунту, які були речовими доказами, – про його знищення [344].

За результатом розгляду окремих справ спеціальна конфіскація застосовувалась і щодо засобів вчинення злочину, тобто тих матеріальних цінностей, які лише полегшують вчинення суспільно небезпечної дії, але не призначені для безпосереднього впливу на потерпілого від злочину та (або) на предмет злочину [764, с. 149]¹⁴⁰. Найчастіше ними виступають автомобілі, мотоцикли, інші транспортні засоби, яким перевозиться незаконно знятий поверхневий шар земель, знаряддя видобування, а також учасники злочину [608, с. 516].

Наприклад, одним із судів з'ясовано, що Особа-1 організував вилучення морського піску в об'ємі 18,6 м³ і завантаження його в автомобіль КРАЗ. Дії Особи-1 були кваліфіковані за ч. 1 ст. 239-2 КК України із призначенням штрафу в розмірі 3 400 грн і конфіскацією як автомобіля КРАЗ, який був засобом, так і трактора К-702, який виступив знаряддям вчинення інкримінованого злочину [198].

Необхідно пам'ятати і про п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК України; наявністю цього припису, вочевидь, і варто пояснювати рішення судів, які повертали відповідні знаряддя та засоби злочину (бульдозери, навантажувачі) їхнім власникам, які не знали і не могли знати про їхнє подальше незаконне використання [204; 227; 228].

Вказівка у ч. 1 ст. 96-2 КК України на те, що спеціальна конфіскація «застосовується», а не, наприклад, «може бути застосована», засвідчує імперативний характер цих приписів. Отже, якщо керуватися буквальною тлумаченням положень кримінального закону, то спеціальна конфіскація має бути застосована у всіх випадках, перерахованих у ч. 1 ст. 96-2 КК України, навіть і тоді, коли на думку суду в цьому немає жодної потреби. Водночас аналіз правозастосовних матеріалів засвідчує, що, незважаючи на імперативний характер ч. 1 ст. 96-2 КК України, в деяких випадках суди ухиляються від застосовування спеціальної конфіскації до

¹⁴⁰ Це визначення виглядає більш вдалим порівняно з розумінням засобів вчинення злочину як різноманітних речовин, предметів, газів тощо, хімічних (отрута), фізичних (електричний струм), біологічних (інфекційні хвороби) та інших властивостей, які використовуються в процесі вчинення злочину для створення сприятливих умов його реалізації і полегшення процесу його виконання і не знаходяться під повним контролем свідомості і волі суб'єкта [1013, с. 9].

осіб, визнаних винними у вчиненні злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України.

Один із судів рішенням, прийнятим ще до набрання чинності Законом від 18 лютого 2016 р., визнав Особу-1 винним у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 239-1 КК України. Однак, навіть з урахуванням вказівки у попередній редакції цієї норми на обов'язкову конфіскацію знарядь і засобів, суд обмежився призначенням Особі-1 штрафу в розмірі 4 250 грн, який був застосований (і суд на цьому акцентував увагу) «без конфіскації знарядь і засобів заволодіння» [176].

Аналогічні рішення приймалися й іншими судами [186; 311]. Очевидно, що в цих випадках представники Феміди не повною мірою враховували імперативний характер положень ст. 96-2 КК України. На мою думку, наявна ситуація, хоч і не може бути визнана прийнятною, однак має змусити парламентаріїв розглянути необхідність удосконалення чинної редакції ст. 96-2 КК України, зокрема, за рахунок внесення до неї змін, які б закріпили право, а не обов'язок суду (незалежно від обставин справи) щодо застосування спеціальної конфіскації.

Імперативний характер положень ст. 96-2 КК України неоднозначно розцінюють й інші науковці, зокрема ті, які займаються вивченням суміжної з досліджуваною проблематики кримінальної відповідальності за незаконне видобування корисних копалин в Україні. Наприклад, В. С. Батиргарєєва моделює ситуацію, коли екскаватор, – тобто саме та матеріальна цінність, яка найчастіше виступає знаряддям вчинення злочинів, передбачених статтями 239-1 або 239-2 КК України, – який особа зазвичай використовує для здійснення законних робіт, що є основним джерелом існування для цієї особи та її родини, одного разу використано особою для незаконного видобування корисної копалини – піску. Вчена зазначає, що цей екскаватор як засіб¹⁴¹ вчинення злочину підлягає спеціальній конфіскації, однак у такому разі виникає низка питань, зокрема: чи відповідають межі соціальної справедливості, що відновлюється за допомогою застосування спеціальної конфіскації, тим обмеженням і позбавленням, якими супроводжуватиметься

¹⁴¹ З урахуванням підтримуваного автором доктринального підходу екскаватор у цьому випадку мав би бути визнаний «знаряддям», а не «засобом» вчинення злочину.

подальше життя не лише самого винного, а й інших осіб, відповідальність за долю яких він несе? Чи не буде порушено баланс між необхідністю застосування цього заходу і надмірністю наслідків від його застосування? [114, с. 107]

Над цими питаннями розмірковував і колектив авторів на чолі з О. О. Дудоровим, який, спираючись, зокрема, на позицію С. В. Хилук [1203], у підсумку схиляється до думки, що безоплатне вилучення у власність держави екскаватора в порядку застосування спеціальної конфіскації в розглядуваній ситуації може бути визнане ЄСПЛ непропорційним заходом, що порушує справедливий баланс між інтересами суспільства і правами особи [608, с. 513]¹⁴². Подібний підхід знайшов своє відображення і в кількох рішеннях ВС, який, мотивуючи останні, також нерідко посилається на практику ЄСПЛ¹⁴³.

Водночас необхідно пам'ятати про іншу важливу позицію ВС, який не виключає загалом можливості застосування спеціальної конфіскації навіть у тих випадках, коли конфіскація майна, з огляду на його вартість, виглядає набагато суворішим заходом, ніж призначене покарання. Однак у таких випадках суд має навести належні аргументи, які обґрунтовують, з урахуванням обставин конкретної справи, що такий захід не порушуватиме стандарти ЄСПЛ. До уваги можуть братися: вартість майна, що підлягає конфіскації; законність чи незаконність його походження; тяжкість і характер вчиненого злочину; наявність, розмір і характер завданої шкоди; вид і розмір призначеного покарання тощо.

Отже, оцінюючи правомірність наведених вище рішень у справах досліджуваної категорії, треба зробити висновок, що саме собою незастосування судами спеціальної конфіскації у цих випадках не варто безапеляційно вважати

¹⁴² Як зазначає Д. В. Новіков, вимога щодо забезпечення балансу між приватним та публічним інтересом слідує зі структури статті 1 Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Зокрема, вживаючи будь-який із заходів, зокрема і заходів із позбавлення особи її майна, держава повинна подбати про забезпечення відповідного пропорційного співвідношення між засобами, які застосовуються для цього, і метою, що ставиться. Отже, у кожній справі, в якій зазначається про порушення цієї статті, Суд повинен з'ясувати, внаслідок чого саме відповідна особа була змушена нести непропорційний і надмірний тягар [781, с. 133].

¹⁴³ ККС ВС зазначив, що положення статей 96-1, 96-2 КК України не можуть застосовуватися в тих випадках, коли це становитиме порушення ст. 1 Протоколу № 1 до Конвенції. Отже, застосовуючи спеціальну конфіскацію у кожному конкретному випадку суд має не тільки послатися на наявність для цього формальних підстав, передбачених у КК України, але й переконатися, що таке застосування не порушуватиме «справедливу рівновагу між вимогами загального інтересу і захисту фундаментальних прав осіб», покладаючи на особу «надмірний індивідуальний тягар» [873] (див. також інше рішення ККС ВС [881]). Порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції нерідко констатується і в практиці ЄСПЛ. Детальніше про це див. [796, с. 5, 9, 25].

неправомірним. Водночас необхідно зробити важливе уточнення: таке незастосування можна було б підтримати лише за умови його належного обґрунтування, зокрема, з посиланням на відповідну практику ЄСПЛ¹⁴⁴.

На жаль, у згаданих прецедентах таке обґрунтування (або ж інше) було відсутнє, зважаючи на що, вони не можуть вважатися повною мірою законними та аргументованими.

Питання спеціальної конфіскації є актуальним не лише для аналізованих земельних деліктів екологічного характеру, а й для передбачених ст. 197-1 КК України самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. У радянські часи деякі дослідники висловлювалися за передбачення вилучення незаконно отриманих прибутків безпосередньо в санкції норми про кримінальну відповідальність за вказані злочини [72, с. 30; 1179, с. 159]¹⁴⁵.

Незважаючи на це, на відміну від статей 239-1 та 239-2 КК України, розглядуваний злочин проти власності законодавцем не був віднесений до тих, через вчинення якого спеціальна конфіскація допускається незалежно від параметрів санкції відповідної кримінально-правової норми. Отже, на перший погляд може здатися, що спеціальна конфіскація може бути застосована лише до осіб, які скоїли злочини, передбачені ч. 2 або ч. 4 ст. 197-1 КК України, санкції яких, нагадаю, передбачають позбавлення волі на певний строк як один із альтернативних видів покарання. Щодо суб'єктів злочинів, передбачених ч. 1 або ч. 3 ст. 197-1 КК України, санкції яких не передбачають ні позбавлення волі на певний строк, ні штраф понад 3 тис. НМДГ, можливість застосування спеціальної конфіскації виключається. Очевидно, що таку ситуацію не можна вважати логічною та справедливою, адже складається враження, що здобуте, наприклад, у разі самовільного зайняття «звичайної» (не передбаченої в ч. 2 ст. 197-1 КК України)

¹⁴⁴ В одній зі справ за ч. 1 ст. 267 КК України ВС вказав, що «Особі-1 було призначено покарання у виді штрафу в розмірі 850 грн, а вартість автомобіля, який було набуто законним шляхом, є явно набагато більшою за названу суму». Це дало підстави ВС висновувати, що застосування спеціальної конфіскації в цьому випадку становитиме непропорційне втручання в право особи на мирне володіння майном [870].

¹⁴⁵ Тут варто пригадати, що до ухвалення Закону України від 18 квітня 2013 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» спеціальна конфіскація як правовий засіб вирішення питання про речові докази в кримінальному провадженні регламентувалася приписами КПК України 1961 р. Детальніше про це, а також інші актуальні питання, що стосуються інституту спеціальної конфіскації в Україні, див. [450; 558].

земельної ділянки майно може залишитись у власності злочинця, тимчасом як, наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки біля газопроводу (в охоронній зоні) «суттєво змінює» ситуацію і вимагає принципово іншої кримінально-правової реакції держави – обов’язкової конфіскації відповідного майна. І це при тому, що найбільший урожай (переважно він і виступає предметом спеціальної конфіскації) збирається саме під час вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 КК України. Насправді на практиці конфіскація врожаю застосовується (хоч і менш активно) й до осіб, які вчинили, зокрема, злочини, передбачені ч. 1 та ч. 3 ст. 197-1 КК України. Однак у таких випадках правовим підґрунтям вилучення майна виступають положення не статей 96-1 та 96-2 КК України, а ст. 100 КПК України.

Наприклад, одним із судів встановлено, що Особа-1 на земельній ділянці площею 60,37 га здійснив посів соняшника, у такий спосіб незаконно використавши самовільно зайняту земельну ділянку. Такі дії кваліфіковані за ч. 1 ст. 197-1 КК України, до Особи-1 було застосоване покарання у виді штрафу, а врожай соняшнику конфіскований на підставі ст. 100 КПК України [261] (див. також [353]).

Щодо злочинів, передбачених ч. 2 і ч. 4 ст. 197-1 КК України, то під час їхнього вчинення суди паралельно застосовували як спеціальну конфіскацію (сої, кукурудзи, ячменю, пшениці тощо), передбачену статтями 96-1 та 96-2 КК України [304, 1124], так і посилялися на кримінально-процесуальні положення, викладені у ст. 100 КПК України (див., наприклад [294])¹⁴⁶.

Як бачимо, відсутність згадування у ч. 1 ст. 96-1 КК України про ст. 197-1 КК України призвела до того, що, незважаючи на змістовну ідентичність ситуацій, суди в одних випадках вказують на норми матеріального права (статті 96-1 та 96-2 КК України), а в інших вимушені посилатися на процесуальні положення (ст. 100 КПК України). З огляду на юридичну природу злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, законодавець має забезпечити можливість застосування спеціальної конфіскації у разі їхнього вчинення незалежно від санкцій відповідної кримінально-

¹⁴⁶ В одному з випадків невирішеність судом першої інстанції питання про долю врожаю стала підставою для оскарження прокуратурою цього рішення до суду апеляційної інстанції, який задовольнив вказану скаргу [1070]; а ось в іншій справі за ст. 197-1 КК України прокурор з ідентичних мотивів оскаржив рішення судів першої та апеляційної інстанцій до ККС ВС, який, однак, не знайшов підстав для скасування відповідних рішень [867].

правової норми. Цей крок дасть змогу виправити наявну нині нелогічну ситуацію, коли суди, незважаючи на матеріальну природу спеціальної конфіскації як заходу кримінально-правового характеру, під час її застосування змушені посилалися на норми кримінального процесуального законодавства. На мою думку, вказана проблема може бути вирішена завдяки реалізації пропозицій А. О. Винник, яка довела необхідність відмови від зазначення в ч. 1 ст. 96-1 КК України конкретного переліку діянь як умови застосування спеціальної конфіскації та передбачення можливості її застосування за вчинення умисно будь-якого злочину або суспільно небезпечного діяння, встановленого КК України [172, с. 22]. Крім того, оцінюючи правомірність наведеного вище судового рішення, треба відповісти і на питання про те, чи було виправданим одночасне посилення суду як на відповідні норми матеріального, так і процесуального права? І чому ж виникла подібна ситуація?

Відповідаючи на ці питання, варто пригадати зауваження науковців, які звертають увагу на те, що введення до КК України положень про спеціальну конфіскацію ускладнило як процедуру здійснення конфіскації, так і встановлення співвідношення конфіскації, визначеної в ст. 100 КПК України, та конфіскації предметів, передбаченої нормами Особливої частини КК України [398, с. 389]. О. О. Дудоров щодо цього зазначає, що ч. 9 ст. 100 КПК України продовжує слугувати матеріально-правовою підставою для вилучення пов'язаного із вчиненням злочину майна, і таке вилучення не є спеціальною конфіскацією. На думку вченого, вдосконалена ч. 9 ст. 100 КПК України, уособлюючи кримінально-процесуальну форму реалізації спеціальної конфіскації, має бути збережена як норма, що містить описання правових заходів, відмінних за своєю правовою природою від спеціальної конфіскації, і водночас повинна узгоджуватися з ч. 1 ст. 96-2 КК України, що визначає коло предметів, до яких може бути застосована спеціальна конфіскація. «Наразі ж ця кримінально-процесуальна норма, – резюмує фахівець, – навряд чи виправдано містить матеріально-правові положення, які до того ж дублюють положення КК України, а також ставить питання, пов'язані з точністю і вдалістю наведених у ній формулювань» [450, с. 187]. Для уникнення колізій між нормами

КК України та КПК України С. О. Ковальчуком також пропонується виключити з останнього відповідні приписи матеріально-правового характеру [558, с. 193].

Отже, п. 6 ч. 9 ст. 100 КПК України у перспективі має бути вилученим із КПК України, що усуне відповідне дублювання¹⁴⁷.

Вище вже зазначалось, що при розгляді справ за ст. 197-1 КК України в абсолютній більшості випадків спеціальна конфіскація застосовується лише стосовно врожаю (потенційного або зібраного) тих чи інших с/г культур. Хоч очевидно, що для досягнення вказаної мети (виращення с/г культур) винні особи нерідко використовують знаряддя, багато в чому подібні до тих, які є задіяними і для незаконного заволодіння поверхневим шаром земель (зокрема, різноманітна с/г техніка). Однак, на відміну від статей 239-1 та 239-2 КК України, під час вирішення справ розглядуваної категорії суди не визнають за доцільне конфісковувати відповідні знаряддя вчинення злочину (п. 4 ч. 1 ст. 96-2 КК України), акцентуючи свою увагу лише на вирішенні юридичної долі майна, одержаного внаслідок вчинення злочину (п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК України). Прикметно, що в окремих своїх рішеннях судді прямо вказують, з одного боку, на конфіскацію вирощених с/г культур, а з іншого – на необхідність повернення винному, наприклад, «трактора ЮМЗ-6 та с/г агрегатів для оброблення землі у вигляді дискувального та боронувального пристрою» [294], «комбайна “Нива”» [304] тощо.

У тих же поодиноких випадках, коли суди звертають увагу на знаряддя вчинення аналізованого злочину, ними виступають не згадана техніка, а (у найкращому випадку) лопати та інший дрібний с/г інвентар [234].

Маю зазначити, що автор дисертації разом з О. О. Дудоровим ще в 2012 р. розглядав можливість застосування спеціальної конфіскації через вчинення злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, зазначаючи таке: «Дискусійним є питання про необхідність включення у санкції ст. 197-1 КК України такого заходу,

¹⁴⁷ Водночас деякими криміналістами пропонується уточнити і зміст ст. 96-1 КК України. Зокрема, О. І. Бідною була запропонована нова редакція відповідної норми, в якій не передбачена спеціальна конфіскація певного майна, а також знарядь і засобів вчинення злочину [135, с. 13]. Така пропозиція була підтримана й А. А. Музикою [762, с. 13].

А от О. В. Єрмак за результатом написання кваліфікаційної роботи дійшов висновку про доцільність виключення частин 2 і 3 статті 96-1 з КК України, оскільки вони містять норми не кримінального, а кримінального процесуального права, яким не місце в КК України [475, с. 10].

як конфіскація самочинно збудованих будівель та споруд, а також вирощеної продукції та знарядь, якими користувалася винна особа для вчинення злочину» [453, с. 346]. Як бачимо, ми аналізували доцільність застосування спеціальної конфіскації не лише стосовно вирощеної продукції та знарядь, якими користувалася винна особа для вчинення злочину (ч. 1 та ч. 2 ст. 197-1 КК України), а й самочинно збудованих будівель та споруд, які виступають знаряддям (згідно з іншою науковою позицією – предметом) вчинення злочинів, передбачених ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України. У цьому контексті варто пригадати і те, що ч. 2, ч. 3 та ч. 4 ст. 199 КК УРСР 1960 р. передбачали конфіскацію незаконно збудованих споруд.

Здавалося, що оновлене з того часу кримінальне (матеріальне і процесуальне) законодавство забезпечило правозастосовні органи належним нормативним інструментарієм для реагування на відповідні ситуації. Однак, проаналізувавши матеріали судової практики за ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України, доводиться констатувати, що з доповненням КК України статтями 96-1 та 96-2 ситуація у цій царині зовсім не змінилася; як і раніше, суди не вважають за потрібне вирішувати у кримінально-процесуальному порядку юридичну долю будівель та споруд, збудованих на самовільно зайнятих земельних ділянках, продовжуючи і надалі повністю покладатися винятково на відповідні приписи цивільного законодавства (частини 3–7 ст. 376 ЦК України).

Висновки до розділу 3

1. Доведено, що санкції норм КК України про відповідальність за вчинення злочинів у сфері земельних відносин необхідно привести у відповідність до розроблених теорією кримінального права правил їхньої побудови. У процесі відповідного удосконалення має бути врахований той факт, що найбільш ефективним видом покарання, який має призначатися особам, які вчинили злочини у сфері земельних відносин, є штраф.

Зважаючи на вчення про кримінальні проступки та прогнозоване формування у межах вітчизняного кримінального законодавства двочленної класифікації злочинних діянь, розроблено систему адекватних та узгоджених між собою санкцій,

які надалі мають бути взяті за основу під час визначення кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок).

2. Встановлено, що зі 100 % розглянутих судами справ про злочини у сфері земельних відносин 40 % закінчується звільненням винних від кримінальної відповідальності за різними підставами. З урахуванням цього констатовано, що замість досягнення цілей спеціальної та загальної превенції такою своєю діяльністю суди досягають протилежного результату – заохочення потенційних злочинців, які усвідомлюють, що їм, очевидно, вдасться уникнути кримінальної відповідальності.

Аргументовано, що не може вважатися правомірною наявна практика звільнення від кримінальної відповідальності: а) у зв'язку зі зміною обстановки осіб, які вчинили самовільне зайняття земельної ділянки, лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкаялась у вчиненому злочині; б) у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням винного з потерпілим осіб, які вчинили земельні злочини «екологічного» характеру.

3. Проаналізувавши відповідні правозастосовні матеріали, констатовано, що відсутність згадування у ч. 1 ст. 96-1 КК України про ст. 197-1 КК України призвела до того, що, незважаючи на змістовну ідентичність ситуацій, суди в одних випадках (кваліфікація за ч. 2 або ч. 4) вказують на норми матеріального права (статті 96-1 та 96-2 КК України), а в інших (кваліфікація за ч. 1 або ч. 3) вимушені посилалися на процесуальні положення (ст. 100 КПК України). З огляду на юридичну природу злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, зроблено висновок, що законодавець має забезпечити можливість застосування спеціальної конфіскації у разі їхнього вчинення незалежно від санкцій відповідної кримінально-правової норми.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та розв'язання актуальної науково-прикладної проблеми кримінального права України, яка полягає у розробленні концепції кримінально-правового забезпечення ефективної охорони земельних відносин. До основних науково обґрунтованих результатів проведеного дослідження належать, зокрема, такі положення.

1. Запропоновано методологію, яка може бути використана при вивченні проблем кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин і зумовлена специфікою обраної теми, об'єктом і предметом дослідження, його метою і завданнями. Доведено, що оптимальну композицію прийомів пізнання обраної кримінально-правової проблематики складають закони та категорії діалектики на основі використання в сукупності загальнонаукових і спеціально-наукових методів наукового дослідження, зокрема герменевтичного, системно-структурного аналізу, формально-логічного (догматичного), соціологічного, історичного, компаративістського, а також методу моделювання.

2. Завдяки методологічному руху від абстракцій нижчого до абстракцій вищого рівня з'ясовано, що найбільш істотними ознаками злочинів у сфері земельних відносин, які мають бути відображені у відповідному доктринальному визначенні, є антисуспільна спрямованість і предмет таких деліктів. З огляду на це та з урахуванням змісту і структури земельних відносин сформульовано авторську дефініцію поняття злочинів у сфері земельних відносин. Зважаючи на зміст основних безпосередніх об'єктів зазначених злочинів, доведено доцільність їхнього поділу на дві окремі та відносно самостійні підгрупи, які *de lege lata* складають узгоджену з Конституцією України систему злочинів у сфері земельних відносин: 1) земельні злочини «власницької» спрямованості (ст. 197-1 КК України); 2) земельні злочини «екологічної» спрямованості (статті 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України).

3. Вітчизняна історія регламентації відповідальності за злочини у сфері земельних відносин має глибоке коріння. Доведено, що питання правової охорони земельних відносин займало чільне місце для кожного з державних утворень, які існували на території етнічної України протягом усіх періодів становлення її державності. Завдяки аналізу різних джерел права продемонстровано особливість, характерну для всіх етапів розвитку відповідальності за земельні злочини, – її залежність від змісту та характеру наявних у відповідній історичній формації земельних відносин.

4. Проведене компаративістське дослідження продемонструвало, що, як і в Україні, парламентарії держав континентальної системи права здебільшого рухались шляхом криміналізації двох згаданих вище груп земельних правопорушень. Виявлено, що у більшості держав «східної» гілки романо-германської правової до системи кримінально караних належить таке діяння, як самовільне зайняття (захоплення) земельної ділянки. Завдяки комплексному аналізу норм конституційного, кримінального та земельного законодавства країн «групи СНД» встановлено, що в тих із них, в яких зберігається монополія держави на розпорядження землею, самовільне зайняття останньої розцінюється як злочин проти наявної системи державного управління. Натомість у державах, в яких проголошено множинність та рівність усіх форм власності на землю, самовільне зайняття земельної ділянки (або інші подібні за змістом діяння) виправдано визнається злочином проти власності.

Крім того, як такі, що можуть бути враховані під час удосконалення КК України, виділені положення іноземного кримінального законодавства, відповідно до яких: відповідальність за забруднення природних ресурсів не пов'язується з порушенням спеціальних правил; диференціюється відповідальність за умисні та необережні прояви такого забруднення; посилюється відповідальність за прояви псування земель, вчинені в зоні надзвичайної екологічної ситуації; кримінально караним визнається й незаконне заволодіння частиною земельної ділянки; будівництво визнається або кваліфікуючою ознакою незаконного зайняття земельної ділянки, або формою злочинного порушення прав на землю.

5. Ураховуючи дотримання більшості принципів криміналізації, констатовано, що встановлення кримінальної відповідальності за вчинення деліктів, передбачених чинною редакцією ст. 197-1 КК України, є логічним і виваженим кроком.

Водночас встановлено, що при криміналізації земельних деліктів «екологічного» характеру допущено низку істотних порушень кримінально-правових системних принципів (визначеності та єдності термінології, співмірності санкції та економії репресії, відсутності прогалин у законі і ненадмірності заборони тощо), з огляду на що зроблено висновок про: по-перше, недоцільність існування ст. 239-2 КК України в її чинній редакції; по-друге, відсутність підстав для посилення у ч. 2 ст. 254 КК України відповідальності за вказаний у ній різновид безгосподарського використання земель і передбачення у ч. 3 та ч. 4 ст. 254 КК України кваліфікуючих ознак лише відповідного злочину.

Аргументовано, що на сьогодні відсутні підстави для криміналізації (потенційної) незаконної реєстрації угод із земельною ділянкою. Водночас варто констатувати, що після очікуваного скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення це питання може набути нового імпульсу, а його вирішення слід вважати перспективним напрямом дослідження у відповідній сфері.

6. Доведено, що основні безпосередні об'єкти злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, лежать у площині родового об'єкта злочинів проти власності. Обґрунтованість законодавчого рішення про включення статті, присвяченої самовільному зайняттю земельної ділянки та будівництву на ній, до розділу VI Особливої частини КК України підтверджується і посиланням на положення Конституції України, ЗК України, Цивільного кодексу України, думку переважної частини фахівців, а також відповідний історичний (за винятком проміжку часу з 1922 р. до 2001 р.) і зарубіжний досвід. У переважній більшості випадків самовільне зайняття земельної ділянки не призводить до порушення правовідносин, охоронюваних нормами розділу VIII Особливої частини КК України «Злочини проти довкілля». З огляду на цю обставину, а також на очевидно та принципово відмінний характер порушуваних соціальних зв'язків, варто критично оцінювати

доктринальну гіпотезу стосовно того, що об'єктом самовільного зайняття земельної ділянки є відносини довкілля у частині охорони земель в Україні.

За результатами дослідження об'єктів злочинів, передбачених статтями 239-1 та 239-2 КК України, констатується наявність парадоксальної ситуації: якщо *de lege lata* (зокрема, з урахуванням вказівки на «незаконне заволодіння») зазначені делікти мали б оцінюватися як специфічні прояви посягань на власність, а тому місцезнаходження норм про них у системі Особливої частини КК України начебто треба вважати помилковим, то *de lege ferenda* (зокрема, з огляду на предмети відповідних складів злочинів) розміщення вказаних заборон серед норм саме про злочини проти довкілля виглядає виправданим. Задля виходу з цієї ситуації, яка не допомагає ефективній кримінально-правовій охороні ґрунтів, у новій редакції ст. 239-1 КК України замість термінологічного звороту «незаконне заволодіння» пропонується використати формулювання «незаконне зняття», що має сприяти уніфікованому трактуванню ознак об'єктивної сторони, суб'єкта та, як результат, чітко засвідчуватиме «екологічний», а не «деформований» внаслідок законодавчих вад «власницький» характер складу відповідного злочину.

7. Предметом злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, виступає земельна ділянка, індивідуалізуючими ознаками якої є технічні, економічні, правові та деякі інші характеристики. Вжиті у диспозиції ч. 1 ст. 197-1 КК України в однині законодавчі формулювання «земельної ділянки» та «законному володільцю або власнику» зумовили виникнення низки дискусійних запитань, однозначні відповіді на які не спроможна дати ні доктрина кримінального права, ні теорія земельного права. Йдеться, зокрема, про питання, чи може кваліфікуватися за ч. 1 ст. 197-1 КК України самовільне зайняття кількох земельних ділянок, особливо якщо вони належать різним власникам (законним володільцям), за умови, що кожному з них окремо завдано шкоди, недостатньої для визнання самовільного зайняття земельної ділянки злочином. Задля усунення підґрунтя для дискусії та підвищення ефективності кримінально-правової протидії розглядуючим суспільно небезпечним проявам у ст. 197-1 КК України замість формулювання «земельна ділянка»

пропонується використати термін «земля», одночасно виключивши з диспозиції ч. 1 цієї статті згадування про володільця чи власника земельної ділянки.

З набранням чинності Законом від 10 липня 2018 р. нарешті чітко визначено, що головним розпорядником земельних ділянок, що складаються з нерозподілених земельних ділянок та невитребуваних земельних часток (паїв), а також власником земель ліквідованих колективних сільськогосподарських підприємств є територіальні громади, які і мають визнаватися потерпілими у разі вчинення самовільного зайняття відповідних земельних ділянок.

Буквальне тлумачення положень чинної редакції ст. 197-1 КК України дає змогу стверджувати, що випадки будівництва на самовільно зайнятих земельних ділянках будь-яких тимчасових споруд мають кваліфікуватися не за ч. 1 (ч. 2), а за ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 КК України. Однак така кримінально-правова оцінка, необхідність якої, щоправда, нерідко ігнорується у правозастосовній діяльності, навряд чи входила у наміри законодавця; ймовірніше, що вона стала наслідком термінологічної плутанини при вживанні терміна «споруда» у різних нормативно-правових актах. Для вирішення вказаної проблеми у ст. 197-1 КК України варто вказати на будівництво не будь-яких будівель або споруд, а лише об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації.

На підставі використання різних способів тлумачення (буквального, системного тощо) закону про кримінальну відповідальність аргументується, що у статтях 239-1 та 239-2 КК України предметом злочину може бути лише ґрунтовий покрив (поверхневий шар), який знаходиться на земельній ділянці, яка не належить на законних підставах винній особі.

8. Зважаючи на юридичну природу самовільного зайняття земельної ділянки, поняттям останнього не повинно охоплюватися самовільне користування земельною ділянкою, яке не супроводжується її чіткою індивідуалізацією (використання для складування відходів, для стоянки автомобіля без мети зведення гаражу, для проходу чи проїзду, самовільне сінокосіння тощо). Крім того, доведено помилковість практики інкримінування ст. 197-1 КК України особам, які допускали не незаконне користування, а фактичне розпорядження земельними ділянками, а

також здійснювали несвоєчасне повернення тимчасово займаних земель, зокрема, наданих на підставі договору в тимчасове користування (зокрема, оренду).

У разі, коли усний дозвіл на користування земельною ділянкою надає суб'єкт, який має право одноособового розпорядження нею, підстав говорити про «самовільність» зайняття немає. Щодо користування землями державної або комунальної власності, здійснюваного на підставі усної домовленості (прохання) з посадовою особою органу державної влади або місцевого самоврядування, то варто враховувати, що вказана особа не має права розпоряджатися цими землями, а тому її згода не може розцінюватися як волевиявлення уповноваженого органу, а отже, не може бути визнана фактом, який вказує на відсутність «самовільності» зайняття земельної ділянки. Однак такий неналежний дозвіл може братися до уваги під час кримінально-правової оцінки скоєного з урахуванням його суб'єктивної сторони.

Аналіз законодавчої дефініції поняття самовільного зайняття земельної ділянки засвідчив, що, незважаючи на позитивне рішення парламентаріїв змінити як суть зайняття земельної ділянки, так і умови, за яких воно визнається самовільним, чинне легальне визначення зазначеного поняття не позбавлене вад, а тому потребує вдосконалення (див. про це нижче).

Задля вирішення проблеми кваліфікації дій особи, яка використовує земельну ділянку після смерті громадянина, якому відповідна земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 р., пропонується внести до ЗК України зміни, які б чітко визначили юридичну долю відповідної земельної ділянки. З метою розв'язання проблеми належної юридичної оцінки випадків зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї ініційовано встановлення адміністративної відповідальності за такі дії, доповнивши КУпАП статтею 53-7.

За умови реалізації ініційованих у дисертації законодавчих змін, які, по-перше, дадуть змогу інкримінувати ст. 239 КК України не лише у разі порушення спеціальних правил поведіння з небезпечними речовинами, а й будь-яких інших проявів псування земель; по-друге, розширять коло суб'єктів злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України, законними власниками та землекористувачами; по-третє, передбачатимуть однакові умови (наслідки) для визнання злочинними

таких діянь, як «забруднення або псування земель» та «порушення правил використання земель», потреби в існуванні окремої кримінально-правової норми, присвяченої безгосподарському використанню земель, не буде.

Нова редакція ст. 239-2 КК України має регламентувати відповідальність за незаконне штучне утворення земельної ділянки, а не за передбачене наразі незаконне заволодіння поверхневим (грунтовим) шаром земель водного фонду в особливо великих розмірах.

9. Передбачений чинною редакцією ч. 1 ст. 197-1 КК України кількісний показник значної шкоди як криміноутворювальної ознаки потребує істотного зменшення. Надалі (з моменту набрання чинності Законом від 22 листопада 2018 р. або ухвалення нового КК) самовільне зайняття земельної ділянки, яке не спричинило значної шкоди, має визнаватися кримінальним проступком. Це може бути досягнуто за рахунок вказівки у ч. 1 нової редакції ст. 197-1 КК України на самовільне зайняття земельної ділянки, яке спричинило не «значну», а «істотну» шкоду, розмір якої має складати 10 або більше НМДГ; своєю чергою, ті прояви порушень прав на землю, які призвели до «значної» або «тяжкої» шкоди (ч. 3 та ч. 4 нової редакції ст. 197-1 КК України), мають і надалі визнаватися злочинами.

За результатами аналізу правозастосовних матеріалів за ч. 1 ст. 197-1 КК України виявлено численні помилки у частині правильного встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого цією кримінально-правовою нормою. Для недопущення подібних помилок у майбутньому сформульовані такі рекомендації: по-перше, розмір шкоди, завданої самовільним зайняттям земельної ділянки, має включати, зокрема, витрати на приведення земельних ділянок у стан, придатний для їхнього подальшого використання за цільовим призначенням, проведення рекультивації порушених земель, а також упущену вигоду; по-друге, акцентовано увагу на неприпустимості практики, коли під час обчислення завданої самовільним зайняттям земельної ділянки шкоди правозастосовні органи спираються не на положення спеціальної Методики, якою регламентується порядок визначення розміру шкоди, заподіяної, зокрема, внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, а на показник нормативної грошової

оцінки чи ринкової вартості земельної ділянки або звертаються до інших, ніж згадана Методика, підзаконних нормативно-правових актів, якими регламентується порядок визначення збитків від інших правопорушень; по-третє, з'ясувавши, що особа, яка обвинувачується в самовільному зайнятті земельної ділянки, весь час сплачувала орендну плату, суд, не закриваючи провадження через відсутність ознак діяння та умислу, має враховувати суму сплаченої орендної плати під час остаточного визначення завданої шкоди.

Зважаючи на конституційний імператив стосовно того, що всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, необхідності дотримання принципу правової визначеності, а також логічного тлумачення приписів ч. 3 ст. 197-1 КК України, доводиться, що караним за нею треба визнавати лише те будівництво, якому передувало самовільне зайняття земельної ділянки, що спричинило значну шкоду, тобто відповідний склад злочину слід вважати матеріальним. *De lege ferenda* цей факт має бути чіткіше відображений у новій редакції згаданої норми.

З урахуванням аналізу практики застосування ст. 239 КК України, а також з огляду на відповідні доктринальні напрацювання та позитивний досвід деяких країн, зроблено висновок про безпідставність законодавчого описання некваліфікованого забруднення або псування земель як делікту створення небезпеки і про необхідність формалізації передбачених ч. 1 ст. 239 КК України (як і в інших складах земельних злочинів «екологічної» спрямованості) показників шкоди.

10. Суб'єкт злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, є загальним. Водночас, зважаючи на низку викладених у дисертації аргументів, робиться висновок про необхідність доповнення ч. 2 ст. 197-1 КК України (її нової редакції) такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення самовільного зайняття земельної ділянки службовою особою з використанням службового становища або повноважень.

В оновленій редакції ст. 239 КК України необхідно відмовитися від згадування про порушення спеціальних правил, через що невинувато звужується коло суб'єктів, на яких розповсюджується дія цієї кримінально-правової заборони.

У випадку, коли особа займає земельну ділянку з дозволу державного органу чи відповідних посадових осіб, але без належного оформлення, а з обставин справи випливає, що вона не знала і не могла знати про незаконність зайняття землі, має місце помилка в характері діяння (суспільній небезпечності) як різновид фактичної помилки, яка унеможлиблює інкримінування норми про умисний злочин, передбачений ст. 197-1 КК України. Водночас у ситуаціях, коли особа могла знати про неправомірний характер своїх дій, може йтися лише про помилку щодо незлочинності діяння, яка належить до проявів юридичної помилки і, за загальним правилом, не повинна виключати відповідальність за ст. 197-1 КК України.

Зважаючи на позитивний досвід багатьох європейських країн, а також необхідність реалізації принципу справедливості у кримінальному праві, пропонується диференціювати кримінальну відповідальність за умисні та необережні прояви забруднення або псування земель.

11. Не повинні кваліфікуватися за ч. 2 ст. 197-1 КК України: 1) прояви незаконного заволодіння прибережними захисними смугами (крім випадків, коли останні віднесені до зон санітарної охорони, охоронних зон тощо); 2) випадки, коли власник (землекористувач) приступає до обробки земель в охоронних зонах, які знаходяться в межах належної йому земельної ділянки, адже в такому разі відсутня «самовільність» як ознака об'єктивної сторони складу досліджуваного злочину. В останній ситуації відповідальність має наставати або за ст. 92 КУпАП або за ч. 2 ст. 298 КК України.

У назві вдосконаленої ст. 197-1 КК України не варто згадувати про самовільне будівництво (поруч із самовільним зайняттям земельної ділянки), як і передбачати в цій статті його кваліфікуючі ознаки.

У процесі конструювання кваліфікованих складів самовільного зайняття земельної ділянки допущено низку істотних порушень розроблених кримінально-правовою наукою правил побудови кваліфікуючих ознак. Для усунення відповідних вад усі склади вказаного злочину пропонується викласти як матеріальні. Крім того, систему кваліфікуючих ознак складу злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України, рекомендується доповнити вказівкою на самовільне зайняття земельної ділянки,

яким завдано значної або тяжкої шкоди (нові ч. 3 та ч. 4), що дасть змогу посилити відповідальність за найбільш небезпечні прояви розглядуваного діяння, пов'язані із настанням згаданої шкоди.

З урахуванням розроблених у кримінально-правовій доктрині правил тлумачення понять, які позначаються прийомом відкритого переліку, робиться висновок про те, що, незважаючи на вживання у ч. 2 ст. 239 та ч. 3 ст. 239-1 КК України ідентичного формулювання «інші тяжкі наслідки», його зміст у вказаних заборонах є різним: в ч. 2 ст. 239 КК України під ними необхідно розуміти лише заподіяння певної фізичної шкоди потерпілому, яка буде однопорядковою з паралельно згаданими наслідками; водночас у ч. 3 ст. 239-1 КК України вони можуть означати будь-який вид наслідків, які лежать у площині охоронюваного об'єкта і за ступенем суспільної небезпеки є приблизно однаковими з іншими, вказаними у диспозиції відповідної кримінально-правової норми. Водночас задля забезпечення уніфікованого тлумачення приписів кримінального закону пропонується максимально формалізувати наслідки, які нині включаються у зміст поняття «інші тяжкі наслідки», зокрема, через передбачення у нових редакціях досліджуваних заборон таких кваліфікуючих ознак, як спричинення «значної» та «тяжкої шкоди», матеріальне вираження яких (як і передбаченої ч. 1 «істотної» шкоди) має бути чітко визначено у примітці ст. 239 КК України.

На підставі розгляду кваліфікуючих ознак складів земельних злочинів «екологічної» спрямованості також було зроблено висновок про необхідність, з одного боку, їхнього максимально уніфікованого конструювання, а з іншого – доповнення відповідного переліку ознаками, наявність яких забезпечуватиме більшу диференціацію кримінальної відповідальності за діяння, які істотно відрізняються за ступенем суспільної небезпеки. Зокрема, йдеться про прояви аналізованих діянь, вчинені щодо особливо цінних земель та службовою особою з використанням службового становища або повноважень, а також згадані випадки спричинення значної та тяжкої шкоди.

12. Зважаючи на: 1) з'ясовану неефективність передбачених санкціями ст. 197-1 КК України покарань, пов'язаних з обмеженням права вільного пересування

особи; 2) майновий характер та відносно невисоку суспільну небезпеку злочинів, караних за ст. 197-1 КК України, а також 3) останні тенденції в кримінально-правовій політиці України, запропоновано відмовитися від згадування у санкціях ст. 197-1 КК України про арешт, обмеження волі та позбавлення волі на певний строк, натомість доповнивши санкції усіх частин відповідної норми таким видом покарання, як штраф.

Аналіз правозастосовних тенденцій засвідчив, що попри екологічний, а не майновий характер земельних злочинів «екологічної» спрямованості суди вважають, що призначення штрафу є найбільш адекватною реакцією і на вчинення розглядуваних деліктів. З огляду на це, а також відповідний іноземний досвід, у санкціях, які встановлені за вчинення відповідних некваліфікованих посягань (частини перші), рекомендовано передбачити єдиний безальтернативний основний вид покарання – штраф.

Виявлено низку й інших вад, пов'язаних із конструюванням санкцій розглядуваних статей, які пропонується усувати як з урахуванням практики їхнього застосування, так і санкцій норм КК України, що описують подібні за суспільною небезпекою злочини, а також іноземного досвіду і думок фахівців. За допомогою правил конструювання кримінально-правових санкцій, зважаючи на вчення про кримінальні проступки та прогнозоване формування у межах вітчизняного кримінального законодавства двочленної класифікації злочинних діянь, розроблено систему адекватних та узгоджених між собою санкцій, які надалі мають бути взяті за основу під час визначення кримінально-правового статусу земельних деліктів (злочин чи кримінальний проступок).

13. Незаконними треба вважати рішення судів, які звільняють винних у самовільному зайнятті земельної ділянки та самовільному будівництві від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки лише на тій підставі, що особа позитивно характеризується за місцем проживання та щиро розкаялась у вчиненому злочині. Застосування ст. 48 КК України є можливим лише за реальної втрати діянням або винною особою суспільної небезпеки, що в практиці

застосування цієї норми щодо осіб, винних у вчиненні злочинів, передбачених ст. 197-1 КК України, насправді має поодинокий характер.

Зважаючи на те, що: 1) шкода, заподіювана злочинами проти довкілля, є стохастичною, тобто має випадковий, імовірний характер і на теперішній момент не може бути точно визначеною за масштабом; 2) жодна конкретна особа не має право давати згоду на звільнення від кримінальної відповідальності, вибачати суб'єкта, діяння якого завдало шкоду всьому суспільству (носить публічний характер), не може вважатися правомірною і наявна практика звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям і примиренням винного з потерпілим (статті 45, 46 КК України) осіб, які вчинили земельні злочини «екологічного» характеру.

14. Потребує уточнення передбачений ст. 96-1 КК України перелік злочинів та суспільно небезпечних діянь, у разі вчинення яких застосовується спеціальна конфіскація. Для цього треба відмовитися від вказівки на конкретний перелік діянь як умову застосування спеціальної конфіскації та передбачити можливість її застосування за вчинення умисно будь-якого злочину або суспільно небезпечного діяння, встановленого КК України.

15. На підставі проведеного дослідження пропонуються такі законодавчі зміни:

І. У Кримінальному кодексі України:

1. Викласти статтю 197-1 у такій редакції:

Стаття 197-1. Самовільне зайняття землі

1. Самовільне зайняття землі, яким завдано істотну шкоду, – карається штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

2. Самовільне зайняття землі, яким завдано істотну шкоду, поєднане з будівництвом на самовільно зайнятій землі об'єкта нерухомого майна, який підлягає обов'язковій державній реєстрації, або вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або групою осіб, або щодо особливо цінних земель, земель в охоронних зонах, зонах водоохоронного обмеження, зонах санітарної

охорони, санітарно-захисних зонах чи зонах особливого режиму використання земель, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. Самовільне зайняття землі, яким завдано значну шкоду, –

карається штрафом від трьох тисяч до п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

4. Самовільне зайняття землі, яким завдано тяжку шкоду, –

карається штрафом від п'яти тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

П р и м і т к а. 1. У цій статті істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. У цій статті значною вважається така шкода, яка у сто і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

3. У цій статті тяжкою вважається така шкода, яка у шістсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

2. Викласти статтю 239 у такій редакції:

Стаття 239. Умисне забруднення або псування земель

1. Умисне забруднення земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, або умисне псування земель, які заподіяли істотну шкоду, або спричинили через необережність легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або забруднення чи псування особливо цінних земель,

або вчинений повторно, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Діяння, передбачене частиною першою або другою цієї статті, якщо воно заподіяло тяжку шкоду, або спричинило через необережність тяжке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або масове захворювання людей, або інші тяжкі наслідки, –

карається штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Діяння, передбачене частиною першою, другою або третьою цієї статті, якщо воно спричинило через необережність загибель людини, –

карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

П р и м і т к а. 1. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу істотною вважається така шкода, яка у десять і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша істотна шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

2. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу значною вважається така шкода, яка у п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, або інша значна шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

3. У статтях 239, 239-1, 239-2 та 239-3 цього Кодексу тяжкою вважається така шкода, яка у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум

доходів громадян, або настання надзвичайної екологічної ситуації, або масова загибель об'єктів тваринного або рослинного світу, або інша тяжка шкода, завдана навколишньому природному середовищу.

3. Викласти статтю 239-1 у такій редакції:

Стаття 239-1. Незаконне зняття поверхневого шару земель

1. Незаконне зняття поверхневого шару земель, яке заподіяло істотну шкоду, – карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або вчинений повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, або щодо поверхневого шару особливо цінних земель, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Викласти статтю 239-2 у такій редакції:

Стаття 239-2. Незаконне штучне утворення земельної ділянки

1. Незаконне штучне утворення земельної ділянки, яке заподіяло істотну шкоду, –

карається штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати

певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Злочин, передбачений частиною першою цієї статті, якщо він призвів до заподіяння значної шкоди, або вчинений повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища чи повноважень, або вчинений на особливо цінних землях, –

карається штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

5. Доповнити Кодекс статтею 239-3:

Стаття 239-3. Необережне забруднення або псування земель

1. Необережне забруднення земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля, або необережне псування земель, які заподіяли істотну шкоду, або спричинили легке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або середньої тяжкості тілесне ушкодження одному потерпілому, –

карається штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

2. Ті самі діяння, якщо вони заподіяли значну шкоду, –

караються штрафом від однієї тисячі п'ятисот до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, з позбавленням права обіймати

певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

3. Діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони заподіяли тяжку шкоду, або спричинили тяжке тілесне ушкодження одному чи декільком потерпілим, або тілесне ушкодження середньої тяжкості двом або більше потерпілим, або масове захворювання людей, або інші тяжкі наслідки, –

караються штрафом від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

4. Діяння, передбачені частиною першою, другою або третьою цієї статті, якщо вони спричинили загибель людини, –

караються штрафом від шести тисяч до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

6. Статтю 254 виключити.

II. У Законі України «Про державний контроль за використанням та охороною земель»:

1) викласти абзац 16 статті 1 у такій редакції:

Самовільне зайняття землі – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння землею за відсутності прийнятого відповідно до законодавства рішення органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або за відсутності правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, яка заволодіває землею, а так само за відсутності закону, рішення суду чи інших передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою;

2) доповнити статтю 1 абзацами 17 та 18 такого змісту:

Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї – це будь-які дії особи, які свідчать про фактичне заволодіння земельною ділянкою без державної реєстрації прав на земельну ділянку, за наявності прийнятого відповідно до законодавства рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування про передачу у власність чи надання в користування земельної ділянки, або правочину, яким засвідчується перехід прав на земельну ділянку від попереднього власника чи землекористувача до особи, яка користується земельною ділянкою, а так само за наявності закону, рішення суду чи інших, передбачених законодавством юридичних фактів, які підтверджують виникнення в особи права власності чи користування земельною ділянкою.

Відповідальність за дії, передбачені абзацом 17 статті 1 цього Закону, може наставати лише в тому разі, коли буде встановлено, що особою без поважних причин протягом одного місяця з дня виникнення у неї права власності чи користування земельною ділянкою не було виконано всіх передбачених законодавством та залежних від неї дій, необхідних для державної реєстрації прав на земельну ділянку

III. Доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею 53-6 такого змісту:

Стаття 53-7. Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї

Зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї, –

тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'яти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від десяти до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

IV. У Земельному кодексі України:

1) доповнити статтю 92 частинами 4, 5, 6 і 7 такого змісту:

У разі смерті громадянина, якому земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року, право користування земельною ділянкою переходить до спадкоємців, а в разі їх відмови чи відсутності таких спадкоємців – до осіб, які на законних підставах використовували цю земельну ділянку разом із постійним користувачем.

Особи, вказані в частині 4 цієї статті, зобов'язані протягом одного місяця з дня смерті постійного землекористувача звернутися до уповноваженого органу виконавчої влади або органу місцевого самоврядування, у власності якого знаходиться відповідна земельна ділянка, та виконати всі залежні від них дії, які вимагаються законодавством для отримання земельної ділянки у власність чи в користування.

Зазначені в частині 4 цієї статті особи мають право на передачу їм відповідної земельної ділянки у власність або надання в користування на безконкурентних (без проведення аукціону) засадах у порядку, передбаченому статтями 118, 123 цього Кодексу, за умови, що це не суперечить вимогам цього Кодексу, а також інших законів, що видаються відповідно до нього.

У разі невиконання без поважних причин вимог частини 5 цієї статті особами, зазначеними у частині 4 цієї статті, їхнє право користування відповідною земельною ділянкою припиняється;

2) доповнити статтю 141 пунктом «ж» такого змісту:

ж) право постійного користування земельною ділянкою припиняється в разі смерті громадянина або припинення діяльності юридичної особи, не зазначеної у частині 2 статті 92 цього Кодексу, яким земельна ділянка була надана в постійне користування до 1 січня 2002 року;

3) доповнити частину 1 статті 211 пунктом «л» такого змісту:

л) зайняття земельної ділянки до державної реєстрації прав на неї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bahrain Penal Code, 1976.
URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/bhr/1976/bahrain_penal_code_html/Bahrain_Penal_Code_1976.pdf (дата звернення: 03.03.2020).
2. Canadian Environmental Protection Act, 1999.
URL: http://www.ec.gc.ca/lcpe-cerpa/26A03BFA-C67E-4322-AFCA-2C40015E741C/lcpe-cerpa_201310125_loi-bill.pdf (дата звернення: 03.03.2020).
3. Code de l'Environnement du Grand-Duché de Luxembourg.
URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/compilation/code_environnement/Code_Environnement.pdf (дата звернення: 03.03.2020).
4. Code de l'environnement la Republique de Francaise. URL: <http://droit-finances.commentcamarche.net/download/telecharger-285-code-de-l-environnement-2016-pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
5. Code de l'environnement en Belgique.
URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/Codeenvironnement/codeLIEnvDispcommunesgenerales.htm> (дата звернення: 03.03.2020).
6. Codice Dell' Ambiente de Italiano.
URL: <http://www.acquavaltellina.altervista.org/wp-content/files/codice-dellambiente.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
7. Codice Penale Italiano. URL: <http://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2014/10/30/codice-penale> (дата звернення: 03.03.2020).
- 8.Codigo Penal de Argentino.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalargentino.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
9. Codigo Penal de Boliviano.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigopenalboliviano.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

10. Código Penal de Brasil.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-brasil.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

11. Código Penal de Chile.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

12. Código Penal de Colombia.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-colombia.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

13. Código Penal de Costa Rica.

URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_13-2-13_cr_2.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

14. Código Penal de Guatemala.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-guatemala.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

15. Código Penal de Ecuador.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-ecuador.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

16. Código Penal de El Salvador.

URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-el-salvador.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

17. Código Penal de España.

URL: http://noticias.juridicas.com/base_datos/Penal/lo10-1995.12t13.html#a246 (дата звернення: 03.03.2020).

18. Código Penal de la Republica de Panama.

URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_panama.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

19. Código Penal de Honduras.

URL: https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo_penal_de_honduras.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

20. Código Penal de Nicaragua.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf> (дата
звернення: 03.03.2020).
21. Código Penal de Peru.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-peruano.pdf> (дата
звернення: 03.03.2020).
22. Código Penal de Portugues.
URL: <http://www.hsph.harvard.edu/population/domesticviolence/portugal.penal.95.pdf>
(дата звернення: 03.03.2020).
23. Código Penal de Puerto Rico.
URL: <http://www.lexjuris.com/lexlex/Leyes2012/CodigoPenal2012.pdf> (дата звернення:
03.03.2020).
24. Código Penal de Uruguay.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-uruguay.pdf> (дата
звернення: 03.03.2020).
25. Código Penal Federal de los Estados Unidos Mexicanos.
URL: <https://www.iberred.org/sites/default/files/codigo-penal-de-chile.pdf> (дата
звернення: 03.03.2020).
26. Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act of
1980 «Superfund». URL: <http://www.epw.senate.gov/cercla.pdf> (дата звернення:
03.03.2020).
27. Concernant la protection de la nature et des ressources naturelles du Grand-
Duché de Luxembourg. URL:
<http://www.legilux.public.lu/leg/a/archives/2004/0010/a010.pdf#page=2%23page=2> (дата
звернення: 03.03.2020).
28. Council Framework Decision 2003/80/JHA of 27 January 2003 on the
protection of the environment through criminal law. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32003F0080:EN:HTML> (дата
звернення: 03.03.2020).

29. Criminal Code of the Grand-Duchy of Luxembourg (2016) (French version). URL: http://www.legilux.public.lu/leg/textescoordonnes/codes/code_penal/codepenal.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

30. Criminal Code of the Kingdom of Belgium. URL: <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/41/Belgium/show> (дата звернення: 03.03.2020).

31. Criminal Code of the Principality of Liechtenstein (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8269/file/Liechtenstein_Criminal_Code_1987_am2019_de.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

32. Criminal Code of the Republic of Albania. URL: <http://rai-see.org/wp-content/uploads/2015/08/Criminal-Code-11-06-2015-EN.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

33. Criminal Code of the Republic of Austria (German version). URL: https://www.legislationline.org/download/id/8407/file/Austria_CC_1974_am2019_de.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

34. Criminal Code of the Czech Republic. URL: <http://www.ejtn.eu/PageFiles/6533/Criminal%20Code%20of%20the%20Czech%20Republic.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

35. Criminal Code of the Cyprus. URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Cyprus/CYP_Penal_Code_1959_CAP_154_EN.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

36. Criminal Code of the Republic of Bulgaria. URL: https://www.mlsp.government.bg/ckfinder/userfiles/files/admob/Criminal_Code.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

37. Criminal Code of the Republic of Croatia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/> (дата звернення: 03.03.2020).

38. Criminal Code of the Republic of Hungary. URL: <https://www.refworld.org/docid/4c358dd22.html> (дата звернення: 03.03.2020).

39. Criminal Code of the Republic of Lithuania. URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_e?p_id=1118584&p_tr2=2 (дата звернення: 03.03.2020).

40. Criminal Code of the Republic of North Macedonia. URL: https://vlada.mk/sites/default/files/dokumenti/zakoni/criminal_code.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

41. Criminal Code of the Republic of Montenegro. URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2013/05/Montenegro-Criminal-Code-2003-eng.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

42. Criminal Code of the Republic of Poland. URL: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20180001600/U/D20181600Lj.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

43. Criminal Code of the Republic of Romania. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8291/file/Romania_Penal%20Code_am2017_en.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

44. Criminal Code of the Republic of Serbia. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/5> (дата звернення: 03.03.2020).

45. Criminal Code of the Republic of Turkey. URL: https://www.unodc.org/res/cld/document/tur/2004/criminal_code_law_no_5237_html/Turkey_Criminal_Code_Law_No._5237_2004.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

46. Criminal Code of the Slovak Republic. URL: <http://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/4> (дата звернення: 03.03.2020).

47. Criminal Law of the People's Republic of China (Chinese and English text). URL: <http://www.cecc.gov/resources/legal-provisions/criminal-law-of-the-peoples-republic-of-china> (дата звернення: 03.03.2020).

48. Décret du 5 décembre 2008 relatif à la gestion des sols en Belgique. URL: <http://environnement.wallonie.be/legis/solsoussol/sol003.htm> (дата звернення: 03.03.2020).

49. Directive 2008/99/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on the protection of the environment through criminal law (Text with EEA relevance). URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32008L0099:EN:HTML> (дата звернення: 03.03.2020).

50. Federal Act on the Protection of the Environment of the Swiss Confederation. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19830267/index.html> (дата звернення: 03.03.2020).

51. Federal Law No (3) of 1987 on Issuance of the Penal Code of UAE. URL: <http://mublegal.com/wp-content/uploads/2014/07/Federal-law-penal-code.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

52. German Criminal Code. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8253/file/Germany_CC%20am2019_de.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

53. Law No. 11 of 2004 Issuing the Penal Code of Qatar 11 / 2004. URL: http://gulfmigration.eu/database/legal_module/Qatar/National%20Legal%20Framework/Anti-trafficking/2.2%20Penal%20Code%2011%202004_EN.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

54. Lei de Crimes Ambientais do Brasil (1998). URL: <https://presrepublica.jusbrasil.com.br/legislacao/104091/lei-de-crimes-ambientais-lei-9605-98> (дата звернення: 03.03.2020).

55. Ley Penal Del Ambiente do Venezuela. URL: [http://euroclimaplus.org/intranet/_documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20\(2012\).pdf](http://euroclimaplus.org/intranet/_documentos/repositorio/Ley%20Penal%20del%20Ambiente%20(2012).pdf) (дата звернення: 03.03.2020).

56. Ley sobre Política Pública Ambiental de Puerto Rico. URL: <https://www.ecolex.org/details/legislation/ley-no-416-ley-sobre-politica-publica-ambiental-lex-faoc099617/> (дата звернення: 03.03.2020).

57. Liechtensteinisches Umweltschutzgesetz vom 29. Mai 2008. URL: <https://www.gesetze.li/lilexprod/lgsystpage2.jsp?formname=showlaw&lgbid=2008199000&gueltigdate=18052016> (дата звернення: 03.03.2020).

58. Nigeria Penal Code Act 1960.

URL: http://oceansbeyondpiracy.org/sites/default/files/Nigeria_Penal_Code_Act_1960.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

59. Papua New Guinea Criminal Code Act 1974. URL:

https://www.unodc.org/tldb/pdf/Papua_New_Guinea_Criminal_Code_Act_1974.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

60. Penal Code of Andorra.

URL: http://www.unodc.org/res/cld/document/and/2005/penal_code_of_andorra_html/Andorra_Code_Penal_Fr.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

61. Penal Code of the Kenya.

URL: <https://www.issafrica.org/cdct/mainpages/pdf/Terrorism/Legislation/Kenya/Kenya%20Penal%20Code%201-100%20of%20119%20A%20.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

62. Penal Code of the Philippines.

URL: <https://archive.org/details/cdigopenalvigen00suprgoog> (дата звернення: 03.03.2020).

63. Penal Code of the Republic of San Marino.

URL: <http://law.edu.ru/norm/norm.asp?normID=1253084&subID=100116531,100116533,100117068,100117180,100117418#text> (дата звернення: 03.03.2020).

64. Penal Law the State of the Israel. URL: <https://www.oecd.org/daf/anti-bribery/anti-briberyconvention/43289694.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

65. Republica Bolivariana de Venezuela Codigo Penal.

URL: https://www.unodc.org/tldb/pdf/Venezuela/VEN_Crim_Law_Art287.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

66. Royal Decree No. 7 of 1974 issuing the Omani Penal Code.

URL: http://gulfmigration.eu/database/legal_module/Oman/National%20Legal%20Framework/Anti-trafficking/2.2%20Penalty%20Code_EN.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

67. Title 18 – Crimes and Criminal Procedure.

URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/USCODE-2009-title18/html/USCODE-2009-title18.htm> (дата звернення: 03.03.2020).

68. The Criminal Code of Canada. URL: <http://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/C-46.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
69. The Penal Code of the Republic of Slovenia. URL: <http://www.policija.si/eng/images/stories/Legislation/pdf/CriminalCode2009.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
70. The Swiss Federal Criminal Code. URL: <https://www.admin.ch/opc/en/classified-compilation/19370083/201501010000/311.0.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
71. Абакумова Ю. В., Гамбург В. Л. Соціально-правова зумовленість встановлення звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям у сучасному кримінальному законодавстві України. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2011. Вип. 2. С. 79–83.
72. Адиханов Ф. Ответственность за самовольное занятие земель сельскохозяйственных предприятий. *Советская юстиция*. 1971. № 5. С. 30.
73. Адиханов Ф. Х. Теоретические проблемы правовой охраны земель сельскохозяйственного назначения. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1989. 272 с.
74. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки : монографія / О. Ю. Дрозд, О. В. Копан, С. М. Рогозін, С. А. Шепетько, О. М. Юрченко. Київ : «МП Леся», 2013. 240 с.
75. Азаров Д. С. Законопроект «Про кримінальні проступки» № 4712: окремі міркування щодо класифікації кримінальних правопорушень. *Наука і правоохорона*. 2014. № 2. С. 197–203.
76. Азаров Д. С. «Спеціальна» конфіскація: співвідношення кримінально-правових та кримінально-процесуальних норм. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 142–145.
77. Азаров Д. С. Трансформація адміністративних правопорушень у кримінальні проступки: концептуальні засади. *Наука і правоохорона*. 2013. № 1. С. 146–151.

78. Азаров Д. С. Упровадження категорії кримінальних проступків: окремі концептуальні проблеми. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2013. Т. 144–145. С. 129–133.
79. Айдинян А. В. Фактична помилка у кримінальному праві України: основні теоретичні та практичні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 321 с.
80. Аксененок Г. А. Земельные правоотношения в СССР. Москва : Гос. изд-во юрид. л-ры, 1958. 424 с.
81. Актуальні проблеми кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Топчія; наук. ред. В. І. Антипова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 896 с.
82. Алексеев С. С. Философия права. Москва : НОРМА, 1999. 336 с.
83. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України. Актуальні проблеми практичної теорії. 2-ге вид., випр. Київ : Знання, 2007. 445 с.
84. Андрейцев В. І. Об'єкти земельних правовідносин за новим Земельним кодексом України. *Науково-практичні коментарі*. 2002. № 2. С. 3–19.
85. Андрушко П. П. Заходи кримінально-правового характеру. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини* : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2016. С. 19–24.
86. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика : монографія. Київ : КНТ, 2007. 328 с.
87. Андрушко П. П. Особливості кримінально-правової політики в Україні після набрання чинності КК України 2001 року. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 97–105.

88. Андрущенко А. А. Кваліфікація адміністративних правопорушень у сфері використання та охорони земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.
89. Анощенкова С., Крапивина О. Субъект преступления, признаки которого устанавливаются путем толкования уголовного закона. *Уголовное право*. 2009. № 3. С. 4–6.
90. Антонов А. Д. Принципы криминализации общественно опасных деяний в уголовно-правовой науке. *Вестник Московского университета. Сер. 11. Право*. 2000. № 4. С. 79–90.
91. Антонова Е. Ю. Концептуальные основы корпоративной (коллективной) уголовной ответственности. Санкт-Петербург : Изд-во «Юрид. центр Пресс», 2011. 421 с.
92. Антонюк Н. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво. *Вісник прокуратури*. 2008. № 1. С. 77–87.
93. Антонюк Н. Покарання за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 11. С. 66–72.
94. Антонюк Н. Родовий об'єкт злочинів проти власності: дискусійні питання. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції, Львів, 8–9 лютого 2007 р. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2007. С. 432–434.
95. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2006. 219 с.
96. Антонюк Н. О. Кримінально-правова охорона власності : навч. посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. 514 с.
97. Антонюк Н. О. Негативні ознаки складу злочину: поняття і значення. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 175–187.

98. Арманов М. Г. Окремі питання визначення вини у злочинах з формальним складом. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди*. «Право». 2012. Вип. 19. С. 151–154.
99. Архів Апеляційного суду Київської області. Справа № 11-127 за 2012 р.
100. Архів Герцаївського районного суду Чернівецької області. Справа № 1-120 за 2009 р.
101. Архів Голосіївського районного суду м. Києва. Справа № 1-902 за 2010 р.
102. Архів Інгулецького районного суду м. Кривого Рога. Справа № 1-271 за 2008 р.
103. Архів Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області. Справа № 345/3361 за 2013 р.
104. Архів Килійського районного суду Одеської області. Справа № 1-182 за 2009 р.
105. Архів Київського районного суду м. Донецька. Справа № 1-266 за 2011 р.
106. Архів Київського районного суду м. Сімферополя. Справа № 1-337 за 2008 р.
107. Архів Краснолуцького міського суду Луганської області. Справа № 1-516 за 2007 р.
108. Архів Радивилівського районного суду Рівненської області. Справа № 1-14 за 2010 р.
109. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 488 с.
110. Бавбекова Е. А. Щодо питання про необхідність встановлення кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельних ділянок. *Кримінально-правова політика держави: теоретичні та практичні аспекти проблеми* : матеріали міжнародної наукової конференції (Донецьк, 17–18 листопада 2006 р.). Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. С. 157–161.

111. Бажанов М. И. Избранные труды / сост. В. И. Тютюгин, А. А. Байда, Е. В. Харитонова, Е. В. Шевченко; отв. ред. В. Я. Таций. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
112. Бажанов М. И. О различных трактовках некоторых признаков объективной стороны преступления в науке уголовного права. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 40. С. 145–155.
113. Бажанов М. И., Сташис В. В. Преступления против порядка управления : уч. пособие. Харьков, 1971. 75 с.
114. Батиргареева В. С. Спеціальна конфіскація як засіб запобігання злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 27. С. 101–109.
115. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 185–207.
116. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності. Київ : Атіка, 2004. 296 с.
117. Баулін Ю. В. Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності : матеріали наук. полілогу*, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 11–25.
118. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX століть (історико-правовий аспект) : монографія. Одеса : ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2008. 204 с.
119. Безверхов А. Г. Имущественные преступления. Самара : Изд-во Самарского гос. ун-та, 2002. 359 с.
120. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Москва : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1939. 464 с.
121. Белявскій Л. А., Рубиновскій А. Л. Уложение о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ въ толкованіи юристовъ. Камянець-Подольскій : Типографія Л. Ландвигера, 1902. 408 с.

122. Беляев Н. А. Уголовно-правовая политика и пути ее реализации. Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. 176 с.
123. Берднік І. В. Відмежування злочинів, що посягають на водні ресурси, від злочинів проти власності: проблеми кваліфікації. *Актуальні проблеми юридичної науки та практики*. 2018. № 1. С. 35–40.
124. Берднік І. В. Особливості кваліфікації злочинів під час конкуренції кримінально-правових норм (на прикладі ст. 239-1 КК України та ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 189–192.
125. Берднік І. В. Особливості кваліфікуючих ознак забруднення моря. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 6. Т. 2. С. 110–113.
126. Берднік І. В. Проблеми застосування судами норм КК України про звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, що посягають на водні ресурси. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 1. С. 112–122.
127. Берзін П. Проблеми визначення окремих ознак складу незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 89. С. 9–13.
128. Берзін П., Мірошніченко А. Про законодавчі потуги вирішувати уявні проблеми в кримінальному праві. *Юридичний вісник України*. 16–22 червня 2012 р. № 24.
129. Берзін П. С. Відгук офіційного опонента на дисертацію Пенязькової Ольги Олександрівни «Кримінально-правова охорона земель в Україні», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. 13 с. URL: http://idpnan.org.ua/ua/spets-vcheni-radi/d-26_236_02/vidguki-ofitsiynih-oponentiv-na-disertatsiyi/doktor-filosofiyi1.html (дата звернення: 03.05.2018).
130. Берзін П. С. Проблеми розмежування незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель від злочинів проти власності. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань* : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 23–24 вересня 2011 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 42–49.

131. Берзін П. С. Суспільна небезпечність діяння: загальна характеристика. *Альманах кримінального права*. 2009. № 1. С. 108–151.
132. Берзін П. С., Берднік І. В. Поняття ґрунтового покриву (поверхневого шару) земель та незаконного заволодіння ним: кримінально-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 9–13.
133. Бесчастний В. М. Окремі аспекти запровадження у Кримінальний кодекс України категорії «кримінальний проступок». *Актуальні питання кримінального права та процесу*: Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 14 червня 2019 року) / ред. кол.: О. О. Волобуєва, Т. О. Лоскутов, А. С. Політова. Кривий Ріг : Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2019. С. 6–9.
134. Бігава Н. М. Предмет забруднення або псування земель в Україні. *«Young scientist»*. 2018. № 4. С. 655–658.
135. Бідна О. І. Конфіскація за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 255 с.
136. Біленчук П. Д., Гвоздецький В. Д., Сливка С. С. Філософія права : Навч. посіб. Київ : Атіка, 1999. 336 с.
137. Білоголовий Я. Нерозподілений (невитребуваний) пай та його стадії. URL: <https://blog.liga.net/user/ybilogolovyiy/article/29394> (дата звернення: 03.03.2020).
138. Богатирьов І., Савченко А. Кримінальна відповідальність як сучасна проблема кримінального права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. С. 133–137.
139. Богуш Г. И. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц. *Вестник Моск. ун-та. Сер. 11. Право*. 2005. № 4. С. 19–30.
140. Бойцов А. И. Преступления против собственности. Санкт-Петербург : Юридический Центр Пресс, 2002. 775 с.
141. Болдарь Г. Є. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи за порушення екологічних прав громадян. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри* : XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: збірник тез доповідей. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 92–96.

142. Бондар О. Г. Земля як об'єкт права власності за земельним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 222 с.
143. Бориславский Л. В. Ответственность за порчу земель сельскохозяйственного назначения : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1974. 18 с.
144. Борисов В. І. Проблеми запровадження у законодавство України інституту кримінального проступку. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 178–182.
145. Борисов В. І. Сучасна політика держави у сфері боротьби зі злочинністю та її напрямки. *Питання боротьби із злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 78–80.
146. Борисов В. І., Демидова Л. М. Науково-правовий висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження кримінальних проступків» (реєстр. № 2897 від 3 червня 2015 р.) (доопрацьований варіант). *Питання боротьби із злочинністю*. 2015. Вип. 29. С. 304–309.
147. Борисов В. І., Тютюгін В. І., Демидова Л. М. Кримінальний проступок: концептуальні засади запровадження до національного законодавства. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2. С. 129–142.
148. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основания в советском уголовном праве. Москва : Госюриздат, 1963. 275 с.
149. Брайнін Я. М., Король М. М. Складна форма вини в радянському кримінальному праві. *Радянське право*. 1976. № 2. С. 87–91.
150. Брич Л. Значення суспільно небезпечного діяння у розмежуванні складів злочинів та відмежуванні їх від складів адміністративних правопорушень. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 290–306.
151. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті людини. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 178–192.

152. Брич Л. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини: зміст спільних ознак. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2009. Вип. 48. С. 225–240.
153. Брич Л. П. Розмежування складів злочинів, спільною ознакою яких є суспільно небезпечні наслідки у вигляді шкоди здоров'ю людини. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. 59 с.
154. Брич Л. П. Теорія розмежування складів злочинів : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
155. Бублейник В. А., Терещенко А. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 221–232.
156. Булгаков А. О. Правове регулювання раціонального використання і охорони земель в Україні в ХХ ст. : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 226 с.
157. Булейко А. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям в Україні та інших країнах: порівняльно-правовий аналіз : дис. канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 240 с.
158. Бурачинська Ю. Кримінальна відповідальність за створення небезпеки: стан дослідження проблеми у доктрині кримінального права. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 245–252.
159. Бурдін В. М. До питання граматичного тлумачення окремих термінів КК України. *Актуальні проблеми кримінального та кримінально-процесуального законодавства та практики його застосування* : зб. тез доповідей Регіонального круглого столу (21–22 лютого 2003 року). Хмельницький, 2003. С. 31–35.
160. Бурдін В. М. Санкції окремих статей Особливої частини КК України потребують змін. *Життя і право*. 2004. № 4. С. 44–51.
161. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. Київ : Вища школа, 1986. 279 с.
162. Буцко О. В. Відмежування складу злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України, від суміжних складів злочинів і аналогічного адміністративного делікту. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 252–255.

163. Вапсва Ю. А. Помилка у змісті суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 184 с.
164. Василенко И. А. Сравнительная политология : учеб. пособие. Москва : Изд-во Юрайт; Высшее образование, 2009. 376 с.
165. Васильевский А. В., Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 300 с.
166. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Харків : Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І. Борисов (заст. голови) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2017. 1064 с.
167. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Вид. 2-ге. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
168. Вереша Р. В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 583 с.
169. Вернадський В. І. Думки про сучасне значення історії знань. Вибрані праці. Київ : Наук. думка, 2005. С. 60–72.
170. Вечерова Є. М. Заходи кримінально-правового впливу на злочини: поняття, умови застосування та види. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 124–126.
171. Вилегжаніна В. В. Цивільно-правове регулювання договору найму (оренди) земельної ділянки : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 200 с.
172. Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2019. 220 с.
173. Виноградова О. Б. Законность и обоснованность прекращения уголовного дела в связи с изменением обстановки. *Российский следователь*. 2001. № 7. С. 19–21.
174. Вирок Амвросіївського районного суду Донецької області від 29 червня 2011 р. у справі № 1-168/11.

175. Вирок Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 8 червня 2015 р. у справі № 199/4104/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44780760> (дата звернення: 03.03.2020).

176. Вирок Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 22 червня 2017 р. у справі № 171/966/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67317642> (дата звернення: 03.03.2020).

177. Вирок Артемівського районного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 219/14000/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71511936> (дата звернення: 03.03.2020).

178. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 9 грудня 2014 р. у справі № 200/21041/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41930027> (дата звернення: 03.03.2020).

179. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 610/908/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81421813> (дата звернення: 03.03.2020).

180. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 22 липня 2019 р. у справі № 610/1813/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83165065> (дата звернення: 03.03.2020).

181. Вирок Бериславського районного суду Херсонської області від 10 вересня 2012 р. у справі № 2101/2969/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26376081> (дата звернення: 03.03.2020).

182. Вирок Біловодського районного суду Луганської області від 15 серпня 2017 р. у справі № 409/1311/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68276413> (дата звернення: 03.03.2020).

183. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 20 червня 2014 р. у справі № 357/7563/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39545520> (дата звернення: 03.03.2020).

184. Вирок Бобровицького районного суду Чернігівської області від 16 серпня 2018 р. у справі № 729/743/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76346742> (дата звернення: 03.03.2020).

185. Вирок Борзнянського районного суду Чернігівської області від 23 серпня 2018 р. у справі № 730/768/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76074889> (дата звернення: 03.03.2020).

186. Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 12 липня 2016 р. у справі № 731/276/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58887785> (дата звернення: 03.03.2020).

187. Вирок Варвинського районного суду Чернігівської області від 10 квітня 2019 р. у справі № 731/95/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81109529> (дата звернення: 03.03.2020).

188. Вирок Васильківського міськрайонного суду Київської області від 15 січня 2016 р. у справі № 362/4665/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55057991> (дата звернення: 03.03.2020).

189. Вирок Великоновоселківського районного суду Донецької області від 29 липня 2010 р. у справі № 1-127/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63356709> (дата звернення: 03.03.2020).

190. Вирок Великописарівського районного суду Сумської області від 30 вересня 2019 р. у справі № 575/1044/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84653584> (дата звернення: 03.03.2020).

191. Вирок Вишгородського районного суду Київської області від 29 березня 2011 р. у справі № 1-44/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48082951> (дата звернення: 03.03.2020).

192. Вирок Вознесенського міськрайонного суду Миколаївської області від 26 квітня 2010 р. у справі № 1-23/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45633336> (дата звернення: 03.03.2020).

193. Вирок Володарського районного суду Донецької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 222/517/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57229611> (дата звернення: 03.03.2020).

194. Вирок Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 26 січня 2018 р. у справі № 154/192/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71809704> (дата звернення: 03.03.2020).

195. Вирок Гадяцького районного суду Полтавської області від 9 грудня 2015 р. у справі № 526/2516/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54139456> (дата звернення: 03.03.2020).

196. Вирок Гайсинського районного суду Вінницької області від 20 лютого 2011 р. у справі № 204/524/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21726328> (дата звернення: 03.03.2020).

197. Вирок Галицького районного суду м. Львова від 24 листопада 2015 р. у справі № 1-179/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53758165> (дата звернення: 03.03.2020).

198. Вирок Генічеського районного суду Херсонської області від 27 лютого 2013 р. у справі № 2107/4594. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29837115> (дата звернення: 03.03.2020).

199. Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 11 квітня 2018 р. у справі № 527/634/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73317059> (дата звернення: 03.03.2020).

200. Вирок Глобинського районного суду Полтавської області від 13 грудня 2018 р. у справі № 546/1028/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78522071> (дата звернення: 03.03.2020).

201. Вирок Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 9 вересня 2019 р. у справі № 576/1635/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84116428> (дата звернення: 03.03.2020).

202. Вирок Голопристанського районного суду Херсонської області від 5 квітня 2013 р. у справі № 2108/5069/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30596366> (дата звернення: 03.03.2020).

203. Вирок Голосіївського районного суду м. Києва від 29 грудня 2015 р. у справі № 2601/10750/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54716759> (дата звернення: 03.03.2020).

204. Вирок Городоцького районного суду Львівської області від 2 серпня 2017 р. у справі № 441/813/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68079542> (дата звернення: 03.03.2020).

205. Вирок Горохівського районного суду Волинської області від 17 травня 2017 р. у справі № 155/743/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66620705> (дата звернення: 03.03.2020).

206. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 4 листопада 2016 р. у справі № 753/19388/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62471062> (дата звернення: 03.03.2020).

207. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 25 січня 2019 р. у справі № 753/7533/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79423399> (дата звернення: 03.03.2020).

208. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 31 липня 2017 р. у справі № 754/8610/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68128332> (дата звернення: 03.03.2020).

209. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 24 листопада 2017 р. у справі № 754/12853/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70605160> (дата звернення: 03.03.2020).

210. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 10 липня 2018 р. у справі № 754/869/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75264747> (дата звернення: 03.03.2020).

211. Вирок Деснянського районного суду м. Києва від 14 лютого 2019 р. у справі № 754/2418/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80064919> (дата звернення: 03.03.2020).

212. Вирок Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 19 грудня 2019 р. у справі № 175/4053/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86442767> (дата звернення: 03.03.2020).

213. Вирок Добропільського міськрайонного суду Донецької області від 29 квітня 2016 р. у справі № 227/4079/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57502276> (дата звернення: 03.03.2020).

214. Вирок Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 30 березня 2018 р. у справі № 211/655/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73090328> (дата звернення: 03.03.2020).

215. Вирок Долинського районного суду Закарпатської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1106/4233/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32742163> (дата звернення: 03.03.2020).

216. Вирок Дубенського міськрайонного суду Рівненської області від 1 лютого 2019 р. у справі № 559/2578/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79562891> (дата звернення: 03.03.2020).

217. Вирок Євпаторійського міського суду АРК від 26 вересня 2013 р. у справі № 106/10038/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34374060> (дата звернення: 03.03.2020).

218. Вирок Жидачівського районного суду Львівської області від 14 квітня 2014 р. у справі № 443/611/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38351964> (дата звернення: 03.03.2020).

219. Вирок Жовтневого районного суду Миколаївської області від 11 жовтня 2016 р. у справі № 477/1975/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61949719> (дата звернення: 03.03.2020).

220. Вирок Жовтневого районного суду Миколаївської області від 25 травня 2018 р. у справі № 477/1832/16-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74260519> (дата звернення: 03.03.2020).

221. Вирок Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 2 липня 2014 р. у справі № 212/7185/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39553200> (дата звернення: 03.03.2020).

222. Вирок Жовтоводського міського суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 176/2557/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40996839> (дата звернення: 03.03.2020).

223. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 13 червня 2019 р. у справі № 444/1434/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82385462> (дата звернення: 03.03.2020).

224. Вирок Жовківського районного суду Львівської області від 2 грудня 2019 р. у справі № 444/3103/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86063315> (дата звернення: 03.03.2020).

225. Вирок Запорізького районного суду Запорізької області від 1 червня 2010 р. у справі № 1-142/2010 р.

226. Вирок Зарічного районного суду Сумської області від 7 грудня 2012 р. у справі № 1/1805/425/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27880357> (дата звернення: 03.03.2020).

227. Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 22 травня 2019 р. у справі № 620/315/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81961852> (дата звернення: 03.03.2020).

228. Вирок Зачепилівського районного суду Харківської області від 28 серпня 2018 р. у справі № 620/820/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76833142> (дата звернення: 03.03.2020).

229. Вирок Ізюмського міськрайонного суду Харківської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 2016/1175/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36941326> (дата звернення: 03.03.2020).

230. Вирок Іллінецького районного суду Вінницької області від 20 листопада 2017 р. у справі № 131/4/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70427387> (дата звернення: 03.03.2020).

231. Вирок Іллічівського міського суду Одеської області від 22 грудня 2014 р. у справі № 501/5370/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42035510> (дата звернення: 03.03.2020).

232. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 27 грудня 2012 р. у справі № 416/5846/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29366157> (дата звернення: 03.03.2020).

233. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 5 жовтня 2016 р. у справі № 171/1138/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61817999> (дата звернення: 03.03.2020).

234. Вирок Інгулецького районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 20 травня 2019 р. у справі № 213/241/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81841213> (дата звернення: 03.03.2020).

235. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 12 липня 2013 р. у справі № 202/27414/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32611827> (дата звернення: 03.03.2020).

236. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 3 вересня 2018 р. у справі № 202/4673/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76268368> (дата звернення: 03.03.2020).

237. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 2 липня 2019 р. у справі № 202/3982/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82783581> (дата звернення: 03.03.2020).

238. Вирок Ірпінського міського суду Київської області від 27 січня 2012 р. у справі № 1-85/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23955696> (дата звернення: 03.03.2020).

239. Вирок Ічнянського районного суду Чернігівської області від 19 березня 2018 р. у справі № 733/224/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72832062> (дата звернення: 03.03.2020).

240. Вирок Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 21 червня 2013 р. у справі № 345/3361/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32010634> (дата звернення: 03.03.2020).

241. Вирок Катеринопільського районного суду Черкаської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 2309/1011/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32747694> (дата звернення: 03.03.2020).

242. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 17 лютого 2010 р. у справі № 1-86/10 (дата звернення: 03.03.2020).

243. Вирок Каховського міськрайонного суду Херсонської області від 15 квітня 2010 р. у справі № 1-99/2010 (дата звернення: 03.03.2020).

244. Вирок Києво-Святошинського районного суду Київської області від 13 липня 2017 р. у справі № 369/891/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67711611> (дата звернення: 03.03.2020).

245. Вирок Ковпаківського районного суду Сумської області від 3 липня 2019 р. у справі № 592/1987/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82775582> (дата звернення: 03.03.2020).

246. Вирок Козельщинського районного суду Полтавської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 532/1518/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69599648> (дата звернення: 03.03.2020).

247. Вирок Козівського районного суду Тернопільської області від 5 липня 2019 р. у справі № 600/601/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82840941> (дата звернення: 03.03.2020).

248. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 13 червня 2012 р. у справі № 1-328/11.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24599715> (дата звернення: 03.03.2020).

249. Вирок Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1-370/11.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28341816> (дата звернення: 03.03.2020).

250. Вирок Коломацького районного суду Харківської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 625/585/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85725658> (дата звернення: 03.03.2020).

251. Вирок Комінтернівського районного суду м. Харкова від 13 березня 2012 р. у справі № 1-824/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25090604> (дата звернення: 03.03.2020).

252. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 577/538/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79758880> (дата звернення: 03.03.2020).

253. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 9 липня 2019 р. у справі № 577/2923/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82923998> (дата звернення: 03.03.2020).

254. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 12 березня 2019 р. у справі № 577/537/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80399754> (дата звернення: 03.03.2020).

255. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 18 квітня 2019 р. у справі № 577/805/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81301262> (дата звернення: 03.03.2020).

256. Вирок Конотопського міськрайонного суду Сумської області від 17 квітня 2019 р. у справі № 577/82/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81284697> (дата звернення: 03.03.2020).

257. Вирок Костянтинівського районного суду Донецької області від 30 листопада 2017 р. у справі № 233/4621/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70746314> (дата звернення: 03.03.2020).

258. Вирок Краматорського міського суду Донецької області від 20 квітня 2018 р. у справі № 234/219/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73987163> (дата звернення: 03.03.2020).

259. Вирок Красноармійського районного суду Донецької області від 3 серпня 2012 р. у справі № 1/0529/376/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25547703> (дата звернення: 03.03.2020).

260. Вирок Краснокутського районного суду Харківської області від 19 липня 2012 р. у справі № 2022/825/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25317247> (дата звернення: 03.03.2020).

261. Вирок Краснолиманського міського суду Донецької області від 20 жовтня 2017 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69689730> (дата звернення: 03.03.2020).

262. Вирок Краснопільського районного суду Сумської області від 10 жовтня 2013 р. у справі № 578/879/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36079847> (дата звернення: 03.03.2020).

263. Вирок Кременчуцького районного суду Полтавської області від 21 листопада 2017 р. у справі № 536/1729/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70466185> (дата звернення: 03.03.2020).

264. Вирок Куйбишевського районного суду Запорізької області від 28 лютого 2014 р. у справі № 319/173/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37377442> (дата звернення: 03.03.2020).

265. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 18 вересня 2013 р. у справі № 580/1864/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33557670> (дата звернення: 03.03.2020).

266. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 580/170/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72338387> (дата звернення: 03.03.2020).

267. Вирок Лебединського районного суду Сумської області від 1 березня 2018 р. у справі № 580/337/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72551934> (дата звернення: 03.03.2020).

268. Вирок Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 2 грудня 2014 р. у справі 205/9369/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41655791> (дата звернення: 03.03.2020).

269. Вирок Ленінського районного суду м. Полтави від 22 січня 2016 р. у справі № 553/5053/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56165613> (дата звернення: 03.03.2020).

270. Вирок Ленінського районного суду м. Харкова від 9 жовтня 2014 р. у справі № 642/954/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40817116> (дата звернення: 03.03.2020).

271. Вирок Лисичанського міського суду Луганської області від 5 жовтня 2018 р. у справі № 423/7600/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76951237> (дата звернення: 03.03.2020).

272. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36567334> (дата звернення: 03.03.2020).

273. Вирок Любарського районного суду Житомирської області від 16 грудня 2010 р. у справі № 1-108/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49002215> (дата звернення: 03.03.2020).

274. Вирок Магдалинівського районного суду Дніпропетровської області від 21 січня 2019 р. у справі № 179/1342/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79286817> (дата звернення: 03.03.2020).

275. Вирок Марківського районного суду Луганської області від 10 липня 2018 р. у справі № 417/5041/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75230701> (дата звернення: 03.03.2020).

276. Вирок Марківського районного суду Луганської області від 18 жовтня 2019 р. у справі № 417/9134/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060111> (дата звернення: 03.03.2020).

277. Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 11 жовтня 2010 р. у справі № 1-12/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49179525> (дата звернення: 03.03.2020).

278. Вирок Межівського районного суду Дніпропетровської області від 22 грудня 2011 р. у справі № 1-74/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49264547> (дата звернення: 03.03.2020).

279. Вирок Микитівського районного суду м. Горлівки від 10 вересня 2013 р. у справі 252/6307/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33370532> (дата звернення: 03.03.2020).

280. Вирок Миколаївського районного суду Миколаївської області від 25 вересня 2018 р. у справі № 480/1146/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76712756> (дата звернення: 03.03.2020).

281. Вирок Міловського районного суду Луганської області від 2 листопада 2017 р. у справі № 418/782/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69963019> (дата звернення: 03.03.2020).

282. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 16 липня 2010 р. у справі № 1-458/2010 г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64150918> (дата звернення: 03.03.2020).

283. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 25 січня 2019 р. у справі № 643/17/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80851817> (дата звернення: 03.03.2020).

284. Вирок Московського районного суду м. Харкова від 12 грудня 2019 р. у справі № 643/17758/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86307280> (дата звернення: 03.03.2020).

285. Вирок Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2018 р. у справі № 354/235/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73514593> (дата звернення: 03.03.2020).

286. Вирок Немирівського районного суду Вінницької області від 5 березня 2010 р. у справі № 1-52/2010. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/10251285> (дата звернення: 03.03.2020).

287. Вирок Новобузького районного суду Миколаївської області від 12 травня 2017 р. у справі № 468/445/17-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66417809> (дата звернення: 03.03.2020).

288. Вирок Нововодолазького районного суду Харківської області від 12 серпня 2015 р. у справі № 631/1407/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/50753194> (дата звернення: 03.03.2020).

289. Вирок Новомиргородського районного суду Кіровоградської області від 10 лютого 2015 р. у справі № 395/1387/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42675663> (дата звернення: 03.03.2020).

290. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79752979> (дата звернення: 03.03.2020).

291. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22 листопада 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85813973> (дата звернення: 03.03.2020).

292. Вирок Новоодеського районного суду Миколаївської області від 18 квітня 2019 р. у справі № 482/554/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81251730> (дата звернення: 03.03.2020).

293. Вирок Новопсковського районного суду Луганської області від 31 серпня 2018 р. у справі № 420/830/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76170414> (дата звернення: 03.03.2020).

294. Вирок Новопсковського районного суду Луганської області від 11 жовтня 2019 р. у справі № 420/1301/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85060219> (дата звернення: 03.03.2020).

295. Вирок Новосанжарського районного суду Полтавської області від 31 жовтня 2017 р. у справі № 531/691/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69893526> (дата звернення: 03.03.2020).

296. Вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 4 червня 2018 р. у справі № 240/283/18 р.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74448376> (дата звернення: 03.03.2020).

297. Вирок Олександрівського районного суду Донецької області від 10 липня 2018 р. у справі № 240/454/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75246328> (дата звернення: 03.03.2020).

298. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 18 грудня 2008 р. у справі № 1-52/2008 р.

299. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 22 березня 2018 р. у справі № 398/5768/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72895558> (дата звернення: 03.03.2020).

300. Вирок Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 20 серпня 2019 р. у справі № 400/122/18.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83739947> (дата звернення: 03.03.2020).

301. Вирок Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 27 березня 2018 р. у справі 184/433/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72975670> (дата звернення: 03.03.2020).

302. Вирок Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 5 липня 2016 р. у справі № 583/2062/16-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58741025> (дата звернення: 03.03.2020).

303. Вирок Перечинського районного суду Закарпатської області від 24 квітня 2014 р. у справі № 304/311/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38463071> (дата звернення: 03.03.2020).

304. Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 22 лютого 2018 р. у справі № 241/1241/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72354534> (дата звернення: 03.03.2020).

305. Вирок Першотравневого районного суду Донецької області від 9 жовтня 2019 р. у справі № 241/1612/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84858832> (дата звернення: 03.03.2020).

306. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 жовтня 2013 р. у справі № 188/2066/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35760177> (дата звернення: 03.03.2020).

307. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 18 березня 2014 р. у справі 188/14/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38051072> (дата звернення: 03.03.2020).

308. Вирок Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 26 липня 2018 р. у справі № 188/1672/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75506395> (дата звернення: 03.03.2020).

309. Вирок Подільського районного суду м. Києва від 6 листопада 2019 р. у справі № 758/13209/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85603184> (дата звернення: 03.03.2020).

310. Вирок Покровського районного суду Дніпропетровської області від 26 грудня 2013 р. у справі № 189/1714/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36490623> (дата звернення: 03.03.2020).

311. Вирок Полтавського районного суду Полтавської області від 1 лютого 2018 р. у справі № 545/3788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71931983> (дата звернення: 03.03.2020).

312. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 8 листопада 2017 р. у справі № 733/1613/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70093409> (дата звернення: 03.03.2020).

313. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 5 січня 2018 р. у справі № 742/1669/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71475138> (дата звернення: 03.03.2020).

314. Вирок Приморського районного суду Запорізької області від 11 червня 2012 р. у справі № 1-1/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24557848> (дата звернення: 03.03.2020).

315. Вирок Рахівського районного суду Закарпатської області від 17 червня 2010 р. у справі № 1-10/2010 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49582778> (дата звернення: 03.03.2020).

316. Вирок Рогатинського районного суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 349/1467/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37032933> (дата звернення: 03.03.2020).

317. Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 27 вересня 2017 р. у справі № 585/3529/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69131728> (дата звернення: 03.03.2020).

318. Вирок Роменського міськрайонного суду Сумської області від 18 грудня 2018 р. у справі № 585/3529/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78643591> (дата звернення: 03.03.2020).

319. Вирок Садгирського районного суду м. Чернівців від 22 травня 2013 р. у справі № 726/1162/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31412923> (дата звернення: 03.03.2020).

320. Вирок Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 14 червня 2011 р. у справі № 1-156/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17232427> (дата звернення: 03.03.2020).

321. Вирок Світловодського міськрайонного суду Кіровоградської області від 25 травня 2018 р. у справі № 401/2239/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74617162> (дата звернення: 03.03.2020).

322. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 5 травня 2017 р. у справі № 759/6416/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66344483> (дата звернення: 03.03.2020).

323. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 30 червня 2017 р. у справі № 759/9103/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67465938> (дата звернення: 03.03.2020).

324. Вирок Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 січня 2013 р. у справі № 437/5944/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45908925> (дата звернення: 03.03.2020).

325. Вирок Скадовського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2010 р. у справі № 1-308 за 2010 р.

326. Вирок Сквирського районного суду Київської області від 26 березня 2014 р. у справі № 376/2566/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37838072> (дата звернення: 03.03.2020).

327. Вирок Славутського міськрайонного суду Хмельницької області від 31 серпня 2012 р. у справі № 1-188/11.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55087159> (дата звернення: 03.03.2020).

328. Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 2 листопада 2011 р. у справі № 1-192/12.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27230280> (дата звернення: 03.03.2020).

329. Вирок Слов'яносербського районного суду Луганської області від 13 вересня 2013 р. у справі № 429/2237/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38449170> (дата звернення: 03.03.2020).

330. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 17 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/452/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28176976> (дата звернення: 03.03.2020).

331. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 27 грудня 2012 р. у справі № 1/0544/776/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28612609> (дата звернення: 03.03.2020).

332. Вирок Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 30 листопада 2018 р. у справі № 243/6230/17.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78217857> (дата звернення: 03.03.2020).

333. Вирок Снігурівського районного суду Миколаївської області від 13 грудня 2019 р. у справі № 470/583/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86322004> (дата звернення: 03.03.2020).

334. Вирок Сокальського районного суду Львівської області від 10 грудня 2015 р. у справі № 454/2833/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54230969> (дата звернення: 03.03.2020).

335. Вирок Срібнянського районного суду Чернігівської області від 22 жовтня 2018 р. у справі № 731/411/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77277862> (дата звернення: 03.03.2020).

336. Вирок Срібнянського суду Чернігівської області від 2 листопада 2018 р. у справі № 746/550/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77580355> (дата звернення: 03.03.2020).

337. Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 16 січня 2014 р. у справі № 168/1009/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36685649> (дата звернення: 03.03.2020).

338. Вирок Старовижівського районного суду Волинської області від 22 квітня 2019 р. у справі № 168/235/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81342726> (дата звернення: 03.03.2020).

339. Вирок Сторожинецького районного суду Чернівецької області від 18 квітня 2019 р. у справі № 723/1427/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81295657> (дата звернення: 03.03.2020).

340. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 17 лютого 2015 р. у справі № 456/4642/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43131056> (дата звернення: 03.03.2020).

341. Вирок Судацького міського суду АРК від 12 вересня 2012 р. у справі № 120/1731/12 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25987749> (дата звернення: 03.03.2020).

342. Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 25 червня 2009 р. у справі № 1-12/2009 р.

343. Вирок Талалаївського районного суду Чернігівської області від 20 травня 2019 р. у справі № 747/253/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81833627> (дата звернення: 03.03.2020).

344. Вирок Таращанського районного суду Київської області від 15 жовтня 2019 р. у справі № 375/467/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84923745> (дата звернення: 03.03.2020).

345. Вирок Теребовлянського районного суду Тернопільської області від 4 вересня 2014 р. у справі № 606/1954/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41197054> (дата звернення: 03.03.2020).

346. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 4 листопада 2015 р. у справі № 215/5698/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53180949> (дата звернення: 03.03.2020).

347. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 13 грудня 2017 р. у справі № 215/2509/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71006166> (дата звернення: 03.03.2020).

348. Вирок Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 1 листопада 2019 р. у справі № 215/3599/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85345862> (дата звернення: 03.03.2020).

349. Вирок Токмацького районного суду Запорізької області від 20 червня 2013 р. у справі № 328/1929/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32261313> (дата звернення: 03.03.2020).

350. Вирок Токмацького районного суду Запорізького області від 17 березня 2014 р. у справі 328/3912/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38073994> (дата звернення: 03.03.2020).

351. Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 7 квітня 2017 р. у справі № 195/567/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65914573> (дата звернення: 03.03.2020).

352. Вирок Томаківського районного суду Дніпропетровської області від 8 травня 2018 р. у справі № 195/287/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73848571> (дата звернення: 03.03.2020).

353. Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 1 листопада 2017 р. у справі № 588/1303/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69966249> (дата звернення: 03.03.2020).

354. Вирок Троїцького районного суду Луганської області від 4 листопада 2011 р. у справі № 1-128/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79330991> (дата звернення: 03.03.2020).

355. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 30 вересня 2013 р. у справі № 712/21162/12.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33829300/> (дата звернення: 03.03.2020).

356. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 2 серпня 2012 р. у справі № 1027/3422/12.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38049511> (дата звернення: 03.03.2020).

357. Вирок Фастівського міськрайонного суду Київської області від 9 жовтня 2017 р. у справі № 381/3600/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69468829> (дата звернення: 03.03.2020).

358. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 8 вересня 2014 р. у справі № 686/17732/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40399879> (дата звернення: 03.03.2020).

359. Вирок Царичанського районного суду Дніпропетровської області від 10 липня 2017 р. у справі № 196/603/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67646602> (дата звернення: 03.03.2020).

360. Вирок Центрально-Міського районного суду м. Горлівки від 8 січня 2014 р. у справі № 253/15332/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36546310> (дата звернення: 03.03.2020).

361. Вирок Чаплинського районного суду Херсонської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 665/1131/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49503843> (дата звернення: 03.03.2020).

362. Вирок Чернігівського районного суду Запорізької області від 4 вересня 2012 р. у справі № 0826/642/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25837088> (дата звернення: 03.03.2020).

363. Вирок Чутівського районного суду Полтавської області від 8 листопада 2018 р. у справі № 550/1256/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77732967> (дата звернення: 03.03.2020).

364. Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 27 березня 2012 р. у справі № 1-532/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/23564719> (дата звернення: 03.03.2020).

365. Вирок Шевченківського районного суду м. Львова від 10 вересня 2019 р. у справі № 466/5411/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84174491> (дата звернення: 03.03.2020).

366. Вирок Широківського районного суду Дніпропетровської області від 7 травня 2010 р. у справі № 1-3 за 2010 р.

367. Вирок Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 1 червня 2018 р. у справі № 589/523/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74564933> (дата звернення: 03.03.2020).

368. Вирок Ямпільського районного суду Вінницької області від 14 квітня 2016 р. у справі № 153/428/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59086689> (дата звернення: 03.03.2020).

369. Виткявичюс П. П. Советское государство как собственник земли и субъект политической власти. *Правоведение*. 1984. № 3. С. 85–90.

370. Вівчаренко О. А. Гарантії права власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 199 с.

371. Вовк Ю. А. Советское природоресурсное право и правовая охрана окружающей среды. Общая часть. Харків : Вища школа, изд-во при Харьк. ун-те, 1986. 160 с.

372. Вознюк А. А. Кримінальна відповідальність за створення злочинних об'єднань та участь у них : монографія. Київ : ФОП Маслаков, 2018. 928 с.

373. Волженкин Б. В. Уголовная ответственность юридических лиц: Серия «Современные стандарты в уголовном праве и уголовном процессе». Санкт-Петербург : Санкт-Петербургский юридический институт Генеральной Прокуратуры РФ, 1998. 40 с.

374. Воробей П. А., Коржанський М. Й., Щупаковський В. М. Завдання і дія кримінального закону. Київ : Генеза, 1997. 156 с.

375. Гаврилюк М. Застосування прокурорами законодавства про відшкодування школи та збитків, заподіяних земельним ресурсам. *Вісник прокуратури*. 2012. № 3. С. 25–31.

376. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2018. 466 с.

377. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2002. 635 с.

378. Гавриш С. Б. Основні питання відповідальності за злочини проти природного середовища (проблеми теорії та розвитку кримінального законодавства України) : автореф. дис... д-ра юрид. наук. Харків, 1994. 38 с.

379. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины: проблемы теории и развитие законодательства. Харьков : Основа, 1994. 640 с.

380. Галиакбаров Р. Р. Квалификация групповых преступлений. Москва : Юрид. лит., 1980. 80 с.

381. Гаражі в Чернігові – під знос. URL: <https://www.0462.ua/news/2130586/garazi-v-chernigovi-pid-znos> (дата звернення: 03.03.2020).

382. Газдайка-Василишин І. Б. Некорисливі злочини проти власності : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 212 с.

383. Гацелюк В. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Винник Анни Олегівни «Спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2019. 24 с. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/naukova%20diyalnist/dorobok_zdobuvachiv/vinnik_v2.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

384. Гацелюк В. О. Про міждисциплінарний характер дослідження впливу інституту спеціальної конфіскації на теорію криміналізації суспільно небезпечних діянь. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 179–183.

385. Гетманова А. Д. Логика : учебник для студентов пед. вузов. Москва : Высш. шк., 1986. 288 с.
386. Гладкова Є. О., Цвіркун Н. Ю. Особливості кримінально-правової характеристики ознак складу злочинного безгосподарського використання земель. *Право і безпека*. 2016. № 2. С. 69–75.
387. Гладун О. Інститут кримінальних проступків: елемент гуманізації законодавства України про кримінальну відповідальність чи шлях до криміналізації суспільства? *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2013. № 6. С. 91–95.
388. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1979. 127 с.
389. Гнатів І. М. Принцип «non bis in idem» у кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 228 с.
390. Голіна В. В. Судимість : монографія. Харків : Харків юридичний, 2006. 384 с.
391. Голованова Н. А. Уголовное право Англии : учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 188 с.
392. Головкін О. В., Лесяк Я. О. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель. *Судова апеляція*. 2014. № 2. С. 38–44.
393. Головки Л. Классификация основ освобождения от уголовной ответственности. *Законность*. 1998. № 1. С. 36–40.
394. Гончар Т. О. Загальна характеристика заходів кримінально-правового впливу. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 101–105.
395. Горбань Ю. А. Історичне дослідження: науково-методичні підходи до написання дисертаційної роботи. *Електронне наукове фахове видання «Історія науки і біографістика»*. 2012. № 1. URL: http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_gorban.pdf (дата звернення: 03.03.2020).
396. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування: деякі проблеми теорії і практики. *Від громадянського суспільства – до правової держави*.

Теорія та практика протидії злочинності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 15 квіт. 2011 р.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. С. 32–35.

397. Горох О. П. Звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 674 с.

398. Горпинюк О. П. Порухення правил юридичної техніки між положеннями КПК та КК України. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 9–10 жовтня 2014 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків, 2014. С. 386–391.

399. Гостев А. А. Уголовно-правовое регулирование ответственности за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2012. 27 с.

400. Готин А. Н. Объект преступления в теории уголовного права. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 2001. № 3. С. 39–58.

401. Грабченко А. І., Федорович В. О., Гаращенко Я. М. Методи наукових досліджень : навч. посібник. Харків : НТУ «ХПІ», 2009. 142 с.

402. Грек Б. М. Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Чи бути їй в Україні? *Адвокат*. 2011. № 12. С. 19–22.

403. Грекова О. О., Зозуля А. О. Проблема класифікації злочинів у Кримінальному кодексі України. *Молодий вчений*. 2017. С. 851–855.

404. Григор'єва М. Є. Звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з її дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 206 с.

405. Грищук В. К. Кримінальне право України: загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2006. 568 с.

406. Грищук В. К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини : монографія. 2-ге вид., переробл. і доповн. Хмельницький : Хмельницький ун-т управління та права, 2013. 768 с.

407. Гришук В. К., Пасека О. Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 258 с.

408. Громко В. Я. Вчинення злочину службовою особою як обставина, що обтяжує відповідальність за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. 224 с.

409. Грошевой Ю. М. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 686–698.

410. Гуртовенко О. Л. «Дріб'язковість» кримінального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 181–184.

411. Гуторова Н. О. Заходи кримінально-правового характеру. *Заходи кримінально-правового впливу: проблеми нормативної регламентації та ефективності застосування* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 7 лютого 2014 р. / відп. ред. д-ра юрид. наук, професор, академік С. В. Ківалов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 18–20.

412. Гуторова Н. О. Кримінально-правова категорія «пеналізація злочинів»: методологічні аспекти формування та розвитку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2011. № 2. С. 96–100.

413. Гуторова Н. А. Соучастие в преступлении по уголовному праву Украины : учеб. пособие. Харьков, 1997. 102 с.

414. Гуторова Н. О. Методологічні проблеми пеналізації злочинів. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 217–221.

415. Гуторова Н. О. Проблеми кримінально-правової охорони державних фінансів України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків., 2002. 429 с.

416. Гуторова Н. О., Пономаренко Ю. А. Пеналізація злочинів як напрямок кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 32–49.
417. Дагель П. С. Проблемы вины в советском уголовном праве. *Ученые записки ДВГУ*. 1968. Вып. 21. Ч. 1. С. 136–141.
418. Дагель П. С. Условия установления уголовной наказуемости. *Правоведение*. 1975. № 4. С. 67–74.
419. Дагель П. С., Михеев Р. И. Теоретические основы установления вины : учеб. пособ. Владивосток : Дальневосточный гос. ун-т, 1975. 167 с.
420. Данилевська Ю. О. Ще раз про спеціальну конфіскацію. *Суспільство, правопорядок, злочинність: теоретичні та прикладні проблеми сучасної науки* : матеріали науково-практичного семінару (м. Миколаїв, 22 травня 2015 р.) / упорядник д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв, 2015. С. 15–17.
421. Дейнега А. М. Використання природних ресурсів та охорона навколишнього природного середовища: проблеми співвідношення правових категорій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 7–10.
422. Демидова Л. М. Кримінальне право та математика: перспектива розвитку зв'язків. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1. С. 82–97.
423. Демидова Л. М. Актуальні проблеми кримінально-правової охорони власності. *Науковий вісник державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 255–263.
424. Демидова Л. М. Кримінально-правова відповідальність за заподіяння майнової шкоди : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 37 с.
425. Демидова Л. М. Кримінальне право в загальній системі наукових знань: методологічний аспект кримінально-правових досліджень. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 139–143.
426. Денисова Т. А. Санкції за окремі види злочинів та їх вплив на виконання кримінального покарання. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми*

застосування і перспективи удосконалення: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 47–50.

427. Денисова Т. А., Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 176 с.

428. Дмитрук М. М. Кримінальний проступок: правова природа та ознаки: монографія. Одеса: Юридична література, 2014. 224 с.

429. Додонов В. Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть: монография / под общ. и науч. ред. д-ра юрид. наук, профессора, заслуженного деятеля науки РФ С. П. Щербы. Москва: Юрлитинформ, 2009. 448 с.

430. Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 36 с.

431. Дорохіна Ю. А. Теоретичні проблеми кримінально-правової охорони власності в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2017. 527 с.

432. Драган О. В. Поняття й види заходів кримінально-правового впливу. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 1. С. 202–205.

433. Дроваль О. М. Правовий режим земель водного фонду: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2016. 226 с.

434. Дрозд О. Ю. Адміністративна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 273 с.

435. Дударець Д. В. Самовільне зайняття земельної ділянки і самовільне будівництво за Кримінальним кодексом України: порівняльний аспект, проблеми формулювання та перспективи удосконалення. *Судова апеляція*. 2009. № 3. С. 37–48.

436. Дудоров О. Поняття самовільного зайняття земельної ділянки як злочину. *Юридичний вісник України*. 18–24 квітня 2009 р. № 16; 25 квітня – 1 травня 2009 р. № 17; 2–8 травня 2009 р. № 18.

437. Дудоров О., Письменський Є. Звільнення від кримінальної відповідальності і звільнення від покарання та його відбування: порівняльно-правова характеристика. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 3. С. 46–52.

438. Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права / переднє слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. 952 с.

439. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Захарчука Віктора Миколайовича «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидат юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Львів, 2014. 17 с.

440. Дудоров О. О. Відгук офіційного опонента на дисертацію Шульги Андрія Михайловича «Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. 21 с. URL: <http://univd.edu.ua/thesis/3?page=2> (дата звернення: 03.12.2019).

441. Дудоров О. О. Група осіб за попередньою змовою як форма співучасті у злочині. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 106–111.

442. Дудоров О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим: проблеми правозастосування. *Азовські правові читання* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Бердянськ, 17–18 травня 2019 р. Бердянськ : ТОВ «Модем-1», 2019. С. 76–86.

443. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. *Вибрані праці з кримінального права* / переднє слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 81–93.

444. Дудоров О. О. Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці). Київ : Ваіте, 2017. 872 с.

445. Дудоров О. О. Поняття злочину. Класифікація злочинів. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 84–102.

446. Дудоров О. О. Про необхідність законодавчої регламентації юридичної помилки при вчиненні злочинів зі змішаною протиправністю. *Вибрані праці з*

кримінального права / переднє слово д-ра юрид. наук, проф. В. О. Навроцького. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. С. 61–71.

447. Дудоров О. О. Про проблеми кримінально-правового примирення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2013. № 1. С. 73–77.

448. Дудоров О. О. Про розмежування злочинів та адміністративних правопорушень у контексті запровадження кримінальних проступків. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 44–50.

449. Дудоров О. О. Специфіка юридичної помилки при вчиненні злочинів зі змішаною протиправністю. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 100–105.

450. Дудоров О. О. Спеціальна конфіскація в Україні: проблеми законодавчої регламентації. *Кримінальне право: теорія і практика (вибрані праці)*. Київ : Ваіте, 2017. С. 176–192.

451. Дудоров О. О., Мельник М. І. Кримінально-правова характеристика самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 12. С. 29–36.

452. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Земельні злочини екологічної спрямованості: від деліктів створення небезпеки до оптимальної законодавчої моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 120–130.

453. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : монографія; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. 400 с.

454. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.

455. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про відмову від конструкції «створення небезпеки для життя, здоров'я чи довкілля» у складах злочинів проти довкілля (на прикладі ст. 239 Кримінального кодексу України). *Кримінальна юстиція: quo vadis?*

V Львівський форум кримінальної юстиції: збірник матеріалів науково-практичної конференції (19–20 вересня 2019 року). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 42–50.

456. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин». *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 206–209.

457. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Про спроби удосконалити законодавство щодо відповідальності за земельні правопорушення. *Юридичний вісник України*. 2013. 16 липня.

458. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Регламентація кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством країн англо-американської правової системи. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучасного суспільства» (4 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 57–63.

459. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: проблема розмежування та шляхи її вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 51–55.

460. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. 4 с.

461. Дудоров О. О., Письменський Є. О. Кримінально-правова кваліфікація незаконної порубки лісу : практ. пос.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєверодонецьк : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2017. 213 с.

462. Дядькин Д. С. Теоретико-методологические основы назначения уголовного наказания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2009. 46 с.
463. Дякін Я. О. Доказування у кримінальних провадженнях про злочини, пов'язані з незаконним заволодінням землею : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.
464. Дякін Я. Класифікація злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 148–151.
465. Дякін Я. О. Типові версії у справах про злочини в сфері земельних відносин. *Форум права*. 2011. № 4. С. 240–246.
466. Елисеев С. А. Преступления против собственности по уголовному законодательству России (вопросы теории). Томск : Изд-во Томского ун-та, 1999. 337 с.
467. Елеонский В. А. Поощрительные нормы уголовного права и их значение в деятельности органов внутренних дел : уч. пособие. Хабаровск : Хабаровская высшая школа МВД СССР, 1984. 108 с.
468. Епифанов П. П., Тихомиров М. Н. Соборное уложение 1649 года. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1961. 431 с.
469. Ерофеев Б. В. Основы земельного права (теоретические вопросы). Москва : Юрид. лит., 1971. 328 с.
470. Ерофеев Б. В. Правовой режим земель городов. Москва : Юрид. лит., 1976. 200 с.
471. Есаков Г. А. Mens rea в уголовном праве США: историко-правовое исследование. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2003. 551 с.
472. Есаков Г. А. Англо-американское уголовное право: эволюция и современное состояние общей части : монография. Москва : ТК «Велби»; Проспект, 2007. 736 с.
473. Євдокімова О. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, за наявності обтяжуючих обставин. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 265–268.

474. Єлькін С. В. Юридична природа ландшафту в контексті співвідношення дефініцій «земля», «землі», «земельна ділянка». *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2010. Т. 23. С. 231–238.

475. Єрмак О. В. Конфіскація як захід кримінально-правового характеру : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 259 с.

476. Жариков Ю. Г. Право сельскохозяйственного землепользования. Москва : Юрид. лит., 1969. 200 с.

477. Жевлаков Э. Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1991. 478 с.

478. Жеребчиков И. В. Уголовно-правовые проблемы охраны недвижимого имущества в России : дис. ... канд. юрид. наук. Волгоград, 2006. 219 с.
URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovye-problemy-okhrany-nedvizhimogo-imushchestva-v-rossii> (дата звернення: 03.03.2020).

479. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 211 с.

480. Житний О. О. Кримінальна відповідальність як універсальна юридична категорія (національний та міжнародно-правовий аспекти). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2012. Вип. 24. С. 108–116.

481. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

482. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.

483. Загиней З. Аналіз судової практики стосовно звільнення від кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації (стаття 366-1 Кримінального кодексу України). *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 115–120.

484. Загиней З. Відгук на автореферат дисертації Титаренка Сергія Сергійовича на тему: «Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2018. 3 с. URL: <https://dduvs.in.ua/naukova-diyalnist/spetsializovani-vcheni-radi/d-08-727-04/> (дата звернення: 15.02.2019).

485. Загиней З. Квazікримінальна відповідальність юридичних осіб за кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 3. С. 49–56.

486. Загиней З., Пенязькова О. Землі водного фонду як предмет злочину, передбаченого статтею 239-2 Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 56–63.

487. Загиней З. А. Герменевтика кримінального закону : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 2016. 39 с.

488. Загиней З. А. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

489. Загиней З. А. Потерпілий за статтею 46 Кримінального кодексу України: окремі проблеми тлумачення. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 343–352.

490. Задоя К. П. До питання про доцільність прийняття законопроектів, що передбачають запровадження кримінальних проступків. *Адвокат*. 2012. № 4. С. 27–32.

491. Задоя К. Інститут спеціальної конфіскації в правовій системі України: Quo Vadis? *Юридичний вісник України*. 24–30 жовтня 2015 р. № 42.

492. Задоя К. П. Нормативне (законодавче) вирішення питання про юридичну природу спеціальної конфіскації майна de lege ferenda. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2. С. 78–81.

493. Заплітна І. А. Правова природа та характеристика земельної частки (паю). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 117–124.

494. Заплітна І. А. Щодо проблеми визначення правової природи невитребуваних земельних часток (паїв). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 128–132.

495. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : монографія / О. В. Мельник, Г. С. Поліщук, Ю. О. Левченко. Київ : ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 178 с.

496. Захарчук В. М. Будівлі та споруди як предмети складу злочину «Самовільне будівництво будівель або споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці». *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4. С. 304–312.

497. Захарчук В. М. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво за кримінальним правом України : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. 214 с.

498. Зеленов Г. М. Забезпечення єдності судової практики під час кваліфікації дій винних осіб за частинами 1 та 3 статті 197-1 Кримінального кодексу України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2018. Вип. 3. С. 240–246.

499. Зеленов Г. М. Злочини, які порушують установлений порядок виникнення та виконання майнових зобов'язань (кримінально-правова характеристика) : дис. ... канд. юрид. наук. Луганськ, 2009. 227 с.

500. Земельне право України : навчальний посібник / І. І. Каракаш, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитоновна та ін. / за ред. І. І. Каракаша і Т. Є. Харитоновної. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Одеса : Юридична література, 2017. 588 с.

501. Земельне право : підручник / М. В. Шульга, Н. О. Багай, В. І. Гордєєв та ін.; за ред. М. В. Шульги. Харків : Право, 2013. 520 с.

502. Земельне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного та І. І. Каракаша. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ : Істина, 2009. 600 с.

503. Земельное право России : учебник для академического бакалавриата / Б. В. Ерофеев; под науч. ред. Л. Б. Братковской. 15-е изд., перераб. и доп. Москва : «Юрайт», 2018. 496 с.

504. Земельный кодекс Азербайджанской Республики.

URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420125 (дата звернення: 03.03.2020).

505. Земельный кодекс Кыргызской Республики.

URL: http://online.adviser.kg/Document/?link_id=1000980652 (дата звернення: 03.03.2020).

506. Земельный кодекс Республики Казахстан.

URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1040583&doc_id2=1040583#pos=1;-26&pos2=910;-6.599999999998545 (дата звернення: 03.03.2020).

507. Земельный кодекс Республики Молдовы.

URL: <http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=313324&lang=2> (дата звернення: 03.03.2020).

508. Земельный кодекс Республики Таджикистан.

URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30454399#pos=70;-52 (дата звернення: 03.03.2020).

509. Земельный кодекс Республики Узбекистан.

URL: http://www.lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=149947 (дата звернення: 03.03.2020).

510. Злобин Г. А. Основания и принципы уголовно-правового запрета. *Советское государство и право*. 1980. № 2. С. 70–77.

511. Злобин Г. А., Келина С. Г. Некоторые теоретические вопросы криминализации общественно опасных деяний. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 102–112.

512. Злобин Г. А., Никифоров Б. С. Умысел и его формы. Москва : Юрид. лит., 1972. 264 с.

513. Злочини проти довкілля: кримінально-правова характеристика : практичний посібник / О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, В. М. Комарницький, М. В. Комарницький, Р. О. Мовчан; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 616 с.

514. Золотарьов А. І. Звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання та його відбування за злочини у сфері господарської діяльності : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 222 с.
515. Зубкова В. И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика. Москва : Издательство НОРМА, 2002. 304 с.
516. Измайлов О. В. Ответственность за нарушение земельного законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1973. 24 с.
517. Ізовіта А. М. Вивчення та попередження злочинності в сфері земельного ринку в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.
518. Ізовіта А. М. До питання кримінально-правової охорони порядку обігу земельних ділянок. *Форум права*. 2015. № 5. С. 100–106.
519. Інформаційний лист Державної інспекції сільського господарства України № 1211/6-3/2-13 від 20 лютого 2013 року.
520. Іщенко М. В. Безпосередній об'єкт забруднення або псування земель та механізм заподіяння йому шкоди. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 195–207.
521. Іщенко М. В. Предмет забруднення або псування земель. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 117–130.
522. Іщенко М. В. Створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля як наслідок забруднення або псування земель. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2018. № 32. С. 102–105.
523. Калачев Н. Текст Русской Правды на основаніи четырехъ списковъ разныхъ редакцій. Изд. 4-е. Санкт-Петербургъ : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. 51 с.
524. Калмиков Д., Хавронюк М. Деякі особливості змісту вини у злочинах з формальним складом. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 62–69.
525. Каменський Д. В. Порівняльні кримінально-правові дослідження: передумови та завдання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 9-1. С. 205–208.

526. Каплунов В. Е. Об ответственности за неправомерное занятие земельных участков. *Вопросы теории и практики борьбы с преступностью*. Ленинград, 1974. С. 128–132.

527. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. 4-те вид., опрацьоване і доповн. Львів : БаК, 2012. 536 с.

528. Карпец И. И. Наказание. Социальные, правовые и криминологические проблемы. Москва : Юрид. лит., 1973. 228 с.

529. Карпов Т. И. Ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство по советскому уголовному праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1972. 21 с.

530. Касынюк В. И. Уголовная ответственность за повреждение путей сообщения и транспортных средств : текст лекций. Харьков : Юрид. ин-т, 1979. 58 с.

531. Качмар О., Бортман О. 10 важливих моментів оренди невитребуваних паїв. URL: http://vkr.ua/ua/publications/articles/10_vazhnykh_momentov_arendy_nevostrebovannykh_payev/ (дата звернення: 03.08.2019).

532. Кашкаров О. О. Детермінація злочинності у сфері земельних відносин за матеріалами АР Крим. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 118–123.

533. Кваліфікація злочинів, підслідних органам внутрішніх справ : навчальний посібник / за заг. ред. В. В. Коваленка; за наук. ред. О. М. Джужи та А. В. Савченка. Київ : Атіка, 2011. 648 с.

534. Кваша О. О. Співучасть у злочині: сутність, структура та відповідальність : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2013. 36 с.

535. Келина С. Г. Некоторые направления совершенствования уголовного законодательства. *Советское государство и право*. 1987. № 5. С. 65–74.

536. Келина С. Г. Ответственность юридических лиц в проекте нового УК Российской Федерации. *Уголовное право: новые идеи* / отв. ред. С. Г. Келина, А. В. Наумов. Москва, 1994. С. 50–60.

537. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. Москва : Наука, 1974. 231 с.

538. Кенни К. Основы уголовного права. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1949. 651 с.
539. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.
540. Кириченко В. Ф. Смешанные формы вины. *Советская юстиция*. 1966. № 19. С. 13.
541. Кириченко Ю. В. Кримінальна відповідальність за викрадення електричної або теплової енергії : дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 218 с.
542. Киричко В. М. Про особливості кримінально-правових заборон та їх значення для суспільних відносин і застосування Кримінального кодексу України. *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 193–197.
543. Кісілюк Е. М. Кримінальне законодавство в період українського державотворення : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 208 с.
544. Клепицкий И. А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства. *Государство и право*. 2000. № 12. С. 11–19.
545. Клепицкий И. А. Собственность и имущество в уголовном праве. *Государство и право*. 1997. № 5. С. 74–83.
546. Клочкова А. А. Некоторые спорные вопросы, касающиеся субъекта преступления, предусмотренного ст. 254 УК РФ. *Противодействие современной преступности: оценка эффективности уголовной политики и качества уголовного закона* / Сборник научных трудов под ред. д-ра. юрид. наук, проф. Н. А. Лопашенко. Саратов, Саратовский Центр по исследованию проблем организованной преступности и коррупции : Сателлит, 2010. С. 419–425.
547. Клунний Г. В боротьбі за селянство. Земельне законодавство контрреволюційних урядів за час революції на Україні. Харків : Радянський селянин, 1926. 180 с.

548. Книженко О. О. Актуальні питання запровадження кримінальних проступків до законодавства України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 3. С. 144–147.

549. Книженко О. О. Теоретичні засади встановлення санкцій у кримінальному праві : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2011. 431 с.

550. Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном законе / под ред. Н. А. Лопашенко. Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2004. 228 с.

551. Кобзева Е. В. Оценочные признаки в уголовном праве : дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2002. 304 с.

552. Ковалев М. И. Общественно опасные последствия и диспозиция уголовного закона. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 38–43.

553. Ковалев М. И. Соучастие в преступлении: Понятие соучастия. Ученые труды. Ч. 1. Свердловск, 1960. 288 с.

554. Ковалева Н. Криміналістическа характеристика самовольного заняття земельного участка и самовольного строительства. *Leges et Viata*. 2015. № 8. Ч. 2. С. 31–35.

555. Коваленко Т. О. Кримінально-правова охорона землі як власності українського народу: дефекти правового регулювання. *Плебсологічний вимір актуальних проблем у сфері органів місцевого самоврядування в Україні як європейській державі*. Четверта Всеукр. наук.-практ. конф., 20 травня 2011 р. : матеріали доповідей і виступів / відп. за випуск М. І. Скригонюк. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2011. Вип. 4. С. 154–160.

556. Коваленко Т. О. Самовільне зайняття земельної ділянки: юридична консультація. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/u-pravovomu-poli/item/1794-samovilne-zainiattia-zemelnoi-dilianky-iurydychna-konsultatsiia.html> (дата звернення: 03.03.2020).

557. Ковальський Д. Самовільне зайняття ділянки. *Юридичний вісник України*. 19–25 січня 2002 р. № 3.

558. Ковальчук С. О. Забезпечення недоторканості права власності під час застосування спеціальної конфіскації як способу вирішення долі речових доказів. *Право і суспільство*. 2015. № 6-2. С. 188–194.

559. Ковтун О. М. Правова охорона територій та об'єктів природно-заповідного фонду України : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2010. 229 с.

560. Когут О. В. До питання про запровадження інституту кримінальних проступків. *Університетські наукові записки*. 2015. № 55. С. 136–152.

561. Кодекс Республики Беларуси о земле. URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=Нк0800425#load_text_none_1_ (дата звернення: 03.03.2020).

562. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31577399#pos=1;-323 (дата звернення: 03.03.2020).

563. Кодекс Республики Узбекистан об административной ответственности. URL: http://lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=97661 (дата звернення: 03.03.2020).

564. Козак О. С. Відмежування звільнення від кримінальної відповідальності від інших кримінально-правових інститутів та угоди про примирення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 308–315.

565. Козаченко И. Я., Костарева Т. А., Кругликов Л. Л. Преступления с квалифицированными составами и их уголовно-правовая оценка : текст лекций. Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. акад., 1994. 59 с.

566. Козаченко О. В. Кримінально-правові заходи в Україні: культурно-антропологічна концепція : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. 38 с.

567. Козлов А. П. Соучастие: традиции и реальность. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2001. 362 с.

568. Козлов А. П. Уголовно-правовые санкции (проблемы построения, классификации и измерения). Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. 176 с.

569. Козлов Ю. М. Государственное управление социалистической общенародной собственностью. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1983. 271 с.

570. Козочкин И. Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2007. 478 с.
571. Козирева В. П. Кримінальні покарання майнового характеру за законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.
572. Колбасов О. С. Возмещение вреда, причиненного порчей земли. *Советская юстиция*. 1969. № 14. С. 11–17.
573. Коломиец Ю. Ю. Методология науки уголовного права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1. С. 1–9.
574. Комаров О. Д. До питання про розмежування фактичної та юридичної помилки. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26. № 2-1 (Ч. 1). С. 60–67.
575. Комаров О. Д. Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
576. Кондаков Н. И. Логический словарь-справочник. 2-е, исправленное и дополненное издание. Москва : Наука, 1975. 720 с.
577. Кондра О. Проблеми правової природи «спеціальної конфіскації» у кримінально-правових санкціях. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2010. Вип. 50. С. 276–286.
578. Кононов В. В. Поняття прибережних захисних смуг за законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 236–239.
579. Конституция КНР 1982 г. (с изм. 1988, 1993, 1999, 2004 гг.). URL: http://chinalawinfo.ru/constitutional_law/constitution/constitution_ch1 (дата звернення: 03.03.2020).
580. Конституция Кыргызской Республики. URL: http://www.gov.kg/?page_id=263&lang=ru (дата звернення: 03.03.2020).
581. Конституция Республики Беларусь. URL: <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=14551> (дата звернення: 03.03.2020).

582. Конституция Республики Казахстан.
URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата звернення: 03.03.2020).
583. Конституция Республики Таджикистан.
URL: <http://www.prezident.tj/ru/taxonomy/term/5/112> (дата звернення: 03.03.2020).
584. Конституция Туркменистана.
URL: <http://www.parliament.am/library/sahmanadrutyunner/turqmenistan.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
585. Коржанский Н. Й. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. Москва : Академия МВД СССР, 1980. 248 с.
586. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів : навчальний посібник. Вид. 3-тє, доповн. та переробл. Київ : Атіка, 2007. 592 с.
587. Коритнюк Н. М. Роль адаптації земельного законодавства до європейських стандартів на досвіді країн Балтії. *Науковий вісник Херсонського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 128–131.
588. Корнякова Т. В. Кримінологічні засади запобігання органами прокуратури злочинам проти довкілля : монографія. Київ : Ін Юре, 2011. 408 с.
589. Корнякова Т. Навколишнє природне середовище як об'єкт кримінально-правової охорони у системі запобігання екологічній злочинності. *Вісник Академії правових наук України*. 2010. № 2. С. 169–177.
590. Коробеев А. И. Советская уголовно-правовая политика: проблема криминализации и пенализации. Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1987. 267 с.
591. Корсун В. П. Деякі аспекти предмета злочину за безгосподарське використання земель. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 3. С. 123–127.
592. Корсун В. П. Родовий об'єкт злочину за безгосподарське використання земель. *Правова позиція*. 2017. № 1. С. 155–162.
593. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злочинну : монографія. Київ : Атіка, 2008. 352 с.

594. Кострова М. Б. О «языковом» толковании уголовного закона. *Правоведение*. 2002. № 3. URL: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=180818> (дата звернення: 03.03.2020).
595. Кострова М. Б. Эффективность уголовно-правовых норм и языка закона. *Уголовное право*. 2001. № 4. С. 41–44.
596. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности по законодательству России : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1999. 343 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/otvetstvennost-za-korystnye-prestupleniya-protiv-sobstvennosti-po-zakonodatelstvu-rossii> (дата звернення: 03.03.2020).
597. Кочои С. М. Ответственность за корыстные преступления против собственности. Москва : ООО «АНТЭЯ 2000», 2000. 288 с.
598. Кошеленко К. В. Юридична відповідальність за шкоду навколишньому природному середовищу за законодавством України і ЄС: порівняльно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 220 с.
599. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України: порівняльний аналіз. Львів : Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2008. 232 с.
600. Красницький І. В., Горпинюк О. П. Запровадження кримінальних проступків: аналіз змін до законодавства. *Кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство у контексті реформи кримінальної юстиції*: матеріали науково-практичного семінару (м. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ, 31 травня 2019 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. С. 17–21.
601. Право природопользования в СССР / Н. И. Краснов, Г. А. Аксененок, Г. С. Башмаков. Москва : Наука, 1990. 223 с.
602. Краснов Н. И., Башмаков Г. С. О понятиях рационального использования и охраны земли. *Государство и право*. 1999. № 10. С. 38–44.
603. Крайник Г. С. Дискусійні питання щодо об'єктивної сторони забруднення або псування земель. *Ефективність кримінального законодавства*:

доктринальні, законотворчі та правозастосовні проблеми її забезпечення : матер. міжнарод. наук.-практ. кругл. столу (м. Харків, 17 трав. 2019 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, К. А. Новікова, Н. В. Шульженко. Харків : Константа, 2019. С. 146–148.

604. Крайник Г. С. Змішана форма вини у теорії кримінального права та судовій практиці. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 97–110.

605. Крайник Г. С. Кримінальна відповідальність за забруднення або псування земель в Україні : монографія. Харків : Друкарня Мадрид, 2019. 204 с.

606. Крайник Г. С. Щодо визнання юридичної особи суб'єктом злочинів проти безпеки виробництва. *Правові засади підвищення ефективності боротьби зі злочинністю в Україні*. Матеріали наук. конф. 15 травня 2008 р. Харків : Право, 2008. С. 75–78.

607. Кригер Г. Л. Влияние характера общественной опасности преступления на дифференциацию и индивидуализацию ответственности. *Проблемы правосудия и уголовного права*. Москва, 1978. С. 143–155.

608. Кримінальна відповідальність за незаконне видобування корисних копалин в Україні : монографія / О. О. Дудоров, М. В. Комарницький, Д. О. Калмиков; за ред. О. О. Дудорова, В. М. Комарницького. Суми : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2016. 567 с.

609. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник / В. М. Трубников, М. В. Даньшин, О. О. Житний та ін.; за заг. ред. В. М. Трубникова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 444 с.

610. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. Київ : Істина, 2011. 1112 с.

611. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваїте, 2014. 944 с.

612. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. 3-тє вид., переробл. та допов. Київ : Атіка, 2009. 744 с.

613. Кримінальне право України: загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.

614. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник для студентів юридичних вузів і факультетів / Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, В. В. Бенківський та ін.; за ред. П. С. Матишевського. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 512 с.

615. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид. переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

616. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Вид. 3-тє, переробл. та доповн. Харків : ТОВ «Одіссей», 2007. 1184 с.

617. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. 2013. 1040 с.

618. Кримінальний кодекс Української РСР. Офіціальний текст із змінами на 1 вересня 1958 р. та з додатками постатейно-систематизованих матеріалів. Київ : Держ. вид-во політ. літ., 1958. 161 с.

619. Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві : монографія / авт. кол.: В. О. Туляков, Г. П. Пімонов, Н. І. Мітріцян та ін.; за заг. ред. В. О. Тулякова. Одеса : Юридична література, 2012. 424 с.

620. Кропачев Н. М., Николаева И. И. Уголовно-правовая защита прав несобственника. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6.* 1997. Вып. 3. С. 130–136.

621. Кругликов Л. Л. Сравнительное уголовное право : учебное пособие / Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль : ЯрГУ, 2013. 100 с.
622. Кругликов Л. Тяжкие последствия в уголовном праве: объективные и субъективные признаки. *Уголовное право*. 2010. № 5. С. 38–46.
623. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления. Москва : Госюриздат, 1960. 244 с.
624. Кузнецова Н. Ф. Значение преступных последствий для уголовной ответственности. Москва : Госюриздат, 1958. 219 с.
625. Кулагин А. Н. Продолжаемые преступления: уголовно-правовая характеристика и проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2017. 208 с.
626. Кулинич П. Ф. Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 215–219.
627. Кулинич П. Право на земельну частку (пай) та його реалізація. *Юридичний журнал*. 2003. № 2. URL: <http://justinian.com.ua/article.php?id=62> (дата звернення: 02.11.2016).
628. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні : монографія. Київ : Логос, 2011. 688 с.
629. Кумановський М. В. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах: соціальна зумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 223 с.
630. Кумановський М. В. Щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 239-2 КК України (незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах). *Проблеми законності*. 2013. № 122. С. 224–233.
631. Курдиновскій В. И. Обь ограниченияхъ права собственности на недвижимыя имущества по закону (по русскому праву). Одесса : Типографія Акціонернаго Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дела, 1904. 389 с.

632. Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности. *Основные направления борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1975. С. 77–95.

633. Курс кримінології : підруч.: у 2 т. / за ред. О. М. Джужі. Київ : Юрінком Інтер, 2001. Т. 2. 480 с.

634. Курс уголовного права. Общая часть : в 5 т. : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. Москва : Зерцало, 2002. Т. 1 : Учение о преступлении. 624 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur244.htm> (дата звернення: 03.03.2020).

635. Куц В., Бондаренко О. Зміст вини у злочинах з формальним складом. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2009. № 3. С. 36–40.

636. Куц В. М. Впровадження кримінального проступку та кримінальної відповідальності юридичних осіб – важливі напрями розвитку кримінального права України. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. / редкол. В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2012. С. 192–195.

637. Куц В. М. Кримінальне правопорушення: відродження забутого поняття. *Наше право*. 2012. № 5. С. 117–120.

638. Куц В. М. Проблеми кримінальної відповідальності : навч. посіб. Київ : Національна академія прокуратури України, 2013. 322 с.

639. Куц В. М., Мамотенко О. П. Звільнення від кримінальної відповідальності як засіб реагування на незаконне поводження з аналогами підакцизних товарів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 172–176.

640. Куц В. М., Сотніченко В. С. Юридична особа як об'єкт застосування кримінально-правових заходів : монографія. Київ : Національна академія прокуратури України, 2017. 250 с.

641. Куц В. М., Яценко А. М. Примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правові конфлікти) : монографія. Харків : Юрайт, 2013. 328 с.
642. Ланге Н. Изследование объ уголовномъ правъ Русской Правды. Санкт-Петербургъ : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1860. 290 с.
643. Лантинов Я. А. К вопросу о целесообразности применения диалектического метода в уголовно-правовых исследованиях. *Форум права*. 2013. № 2. С. 280–286.
644. Лащук Є. В. Поняття і структура об'єкта злочину. *Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень* / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. С. 197–208.
645. Лащук Є. В. Проблема спеціальної конфіскації в аспекті кримінально-правової політики в Україні. *Наука і правоохорона*. 2016. № 2. С. 128–137.
646. Левицька Л. Перспективи запровадження інституту кримінальному проступку в Україні: питання законотворчості. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 46–51.
647. Лемеха Р. І. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2013. 18 с.
648. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. Москва : НОРМА, 1998. 296 с.
649. Лисанець О. С. Проблеми самовільного зайняття земельної ділянки в контексті орендних відносин. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. URL: www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2010_50/index.htm (дата звернення: 03.11.2017).
650. Лист Державної інспекції з контролю за використанням та охороною земель від 9 квітня 2009 р. № 5-6-1103/378.
651. Литвинов О. М., Васильєв А. А. Кілька аргументів на користь неминучого (або знову про кримінальні проступки). *Кримінально-правове*

забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації: матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 25–28.

652. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. 573 с.

653. Лихова С. Я. Юридичні особи як суб'єкти кримінальної відповідальності за КК України. *Юридичний вісник*. 2014. № 4. С. 128–132.

654. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1918–1923 рр.): монографія. Тернопіль : ТАНГ «Економічна думка», 2001. 92 с.

655. Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 11–13.

656. Літошенко О. С. Особливості адміністративної відповідальності за порушення земельного законодавства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 63–67.

657. Лобойко Л. М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України: монографія. Дніпропетровськ : Юрид. акад. Міністерства внутрішніх справ; Ліра лтд., 2004. 216 с.

658. Локтіонова В. В. Створення небезпеки заподіяння фізичної та екологічної шкоди у злочинах проти довкілля. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2013. № 5. С. 219–223.

659. Локтіонова В. В. Наслідки вчинення злочинів проти довкілля (кримінально-правове дослідження): монографія. Кременчук : Видавець «ПП Щербатих О. В.», 2011. 256 с.

660. Локтіонова В. В. Суспільно небезпечні наслідки у злочинах проти довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.

661. Лопашенко Н. А. Основы уголовно-правового воздействия: уголовное право, уголовный закон, уголовно-правовая политика. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 339 с.
662. Лопашенко Н. А. Посягательства на собственность. Москва : Норма, Инфра-М, 2012. 528 с. URL: <http://www.twirpx.com/file/808712/> (дата звернення: 03.03.2020).
663. Лопашенко Н. А. Преступления против собственности: теорет.-приклад. исслед. Москва : ЛексЭст, 2005. 408 с.
664. Любченко М. І. Юридична термінологія: поняття, особливості, види : монографія. Харків : ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. 280 с.
665. Ляпунов Ю. Дискуссионные проблемы объекта преступлений против собственности. *Уголовное право*. 2004. № 3. С. 43–46.
666. Маланчук П. М., Номировська Ю. В. Поняття кримінального проступку та проблеми його запровадження в Україні. *Правові горизонти*. 2017. Вип. 7. С. 54–58.
667. Максимович Р. Л. Про поняття «заволодіння» в Кримінальному кодексі України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2017. № 2. С. 317–323.
668. Максимович Р. Л. Тяжкі наслідки як наскрізне кримінально-правове поняття. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. 19–20 квітня 2012 р. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 294–296.
669. Малинин В. Б., Парфенов А. Ф. Объективная сторона преступления. Санкт-Петербург : Издательство Юридического института (Санкт-Петербург), 2004. 301 с.
670. Мальцев В. Освобождение от наказания в связи с изменением обстановки. *Уголовное право*. 2008. № 6. С. 23–26.
671. Мальцев В. В. Криминализация поведения и общественно опасные последствия. *Актуальные проблемы криминализации и декриминализации*

общественно опасных деяний. Омск : Омская высшая школа МВД СССР. 1980. С. 29–40.

672. Мальцев В. В. Ответственность за преступления против собственности. Волгоград : Волгоградский юридический институт МВД России, 1999. 78 с.

673. Манакин Н. А. Уголовно-правовая охрана земельных отношений в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Нижний Новгород, 2001. 196 с.
URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemelnykh-otnoshenii-v-rossiiskoi-federatsii> (дата звернення: 03.03.2020).

674. Маньков А. Г. Уложение 1649 года – кодекс феодального права России / отв. ред. К. Н. Сербина. Ленинград : Наука, 1980. 271 с.

675. Марченко М. Ю. Кримінологічна характеристика та запобігання самовільному зайняттю земельної ділянки та самовільному будівництву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2013. 20 с.
URL: <http://inter.criminology.onua.edu.ua/?p=10575> (дата звернення: 15.09.2017).

676. Марченко О. А. Процесуальний порядок звільнення від кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 22 с.

677. Матвійчук В. К. З'ясування теоретичних та правозастосовних положень стосовно деяких наслідків у складах злочинів проти навколишнього природного середовища. *Юридична наука*. 2011. № 4–5. С. 100–109.

678. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2008. 511 с.

679. Матвійчук В. К. Суб'єкт відносин з кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища як елемент об'єкта цих складів злочинів.
URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/jnn_2012_12_14.pdf (дата звернення: 03.03.2020).

680. Матвійчук В. К. Суб'єкт складу злочину проти навколишнього природного середовища (загальнотеоретичні підходи). *Держава та регіони. Серія: Право*. 2010. Вип. 3. С. 63–69.

681. Матвійчук В. К. Теоретичні та прикладні проблеми кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : Національна академія управління, 2011. 368 с.

682. Матишевський П. С. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

683. Матишевський П. С. К вопросу о кодификации законодательства Украины о преступлениях против собственности. *Проблеми юридичної науки та правоохоронної практики*. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1994. С. 15–25.

684. Матышевский П. С. Преступления против собственности и смежные с ними преступления. Киев : Юринком, 1996. 240 с.

685. Мельник О. В. Запобігання злочинам щодо забруднення довкілля в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 19 с.

686. Мельник О. В. Територіальна розповсюдженість злочинного забруднення довкілля в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4. С. 384–393.

687. Мельник П. В. Криміналізація діянь у сфері охорони та раціонального використання земель. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2015. № 12. С. 133–140.

688. Мельник П. В. Питання кримінально-правової охорони земель водного фонду України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. № 12. С. 254–257.

689. Мельник П. В. Склад злочину, передбачений ст. 239-1 КК України (незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель): понятійний апарат. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 108–112.

690. Меркулова В. О. Кримінальна відповідальність: окремі теоретичні та соціально-правові аспекти : монографія. Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2007. 225 с.

691. Миколенко О. І., Дуліна О. В. Суб'єкт адміністративної відповідальності в доктрині сучасного адміністративного права (на прикладі адміністративних правопорушень в сфері земельних відносин) : монографія. Одеса : Фенікс, 2015. 200 с.
692. Миколенко О. М. Теоретичні основи дослідження шкоди, заподіяної злочином : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2005. 220 с.
693. Мирзаев З. М. Уголовно-правовые и криминологические проблемы регистрации незаконных сделок с землей (по материалам Республики Дагестан) : дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2006. 235 с.
URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovye-i-kriminologicheskie-problemy-registratsii-nezakonnykh-sdelok-s-zemlei> (дата звернення: 03.03.2020).
694. Мироненко І. В. Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Івано-Франківськ, 2008. 208 с.
695. Мисливий В. А. Кримінальний проступок: новела чи реформація. *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 83–84.
696. Мисник Н. Н. К понятию земельного участка. *Государство и право*. 2005. № 10. С. 57–67.
697. Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса : Вид-во Одес. юрид. ін-ту НУВС, 2004. 132 с.
698. Митрофанов І. І., Локтіонова В. В. Довкілля під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2011. 420 с.
699. Митрофанов І. І., Притула А. М. Злочини проти довкілля : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2010. 205 с.
700. Михайленко П. П. Борьба с преступностью в Украинской ССР. Киев : Высшая школа, 1967. Т. 2: 1926–1967 гг. 952 с.
701. Михайленко П. П., Кузнецов В. В., Михайленко В. П. Рецидивна злочинність в Україні : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. П. П. Михайленка. Київ : ВБ «Аванпост-прим», 2009. 168 с.

702. Михайлов В. И. Институт конфискации имущества в международном праве и некоторые тенденции его развития в законодательстве государств СНГ. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2008. Вип. 15. С. 274–290.

703. Михайлов О. О. Юридична особа як суб'єкт злочину: іноземний досвід та перспективи його застосування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2008. 16 с.

704. Михаль О. Судейское усмотрение при назначении наказания. *Уголовное право*. 2004. № 4. С. 36–38.

705. Михасик Л. В. Предмет складу злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Юридична наука*. 2015. № 5. С. 65–72.

706. Мілімко Л. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2009. 24 с.

707. Міненко С. М. Кримінально-правова охорона земель водного фонду за законодавством України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 124–127.

708. Мірошніченко А. М. Захист права власності на земельну ділянку за допомогою віндикаційного та негативного позовів через призму специфіки володіння земельною ділянкою. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С. 120–124.

709. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

710. Мірошніченко А. М. Земельне право України : підр. для студ. вищ. навч. закладів. Київ : Алерта, 2013. 512 с.

711. Мірошніченко А. М. Обрання належного способу захисту прав на земельні ділянки. *Адвокат*. 2011. № 1. С. 26–31.

712. Мірошніченко А. М. Правова природа та проблеми реалізації права на земельну частку (пай). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2005. Вип. 63–64. С. 37–40.

713. Мірошніченко А. М. Розмежування складових та приналежностей земельної ділянки. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 1. С. 25–31.

714. Мірошніченко А. М., Попов Ю. Ю., Ріпенко А. І. Земельні ділянки: віндикація, реституція, кондикція, визнання прав (співвідношення та деякі проблемні питання). *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 3. С. 1–8.

715. Мірошніченко Н. Кримінальний проступок та класифікація злочинів. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 47–49.

716. Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 5. С. 83–86.

717. Мовчан Р. Щодо правильності місцезнаходження заборони, передбаченої ст. 239-1 КК України, у системі Особливої частини КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 120–124.

718. Мовчан Р. О. Актуальні питання визначення предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Судова апеляція*. 2014. № 1. С. 55–61.

719. Мовчан Р. О. Будівництво малих архітектурних форм чи інших тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці – проблеми кваліфікації та шляхи їх вирішення. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (Львів, 21–22 вересня 2012 р.)*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 374–379.

720. Мовчан Р. О. Деякі проблеми кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України). *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи: матер. Загальнонац. юрид. форуму (м. Сєвєродонецьк, 25 травн. 2018 р.)*. Київ : Ваіте, 2018. С. 246–252.

721. Мовчан Р. О. Криміналізація незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України): pro et contra. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 12–

13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 367–371.

722. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія; передмова д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.

723. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством Іспанії та Італії. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 327–331.

724. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 4. С. 172–177.

725. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 246 с.

726. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні та країнах СНД – порівняльний аналіз. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України* : матеріали І Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 175–178.

727. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1. С. 61–66.

728. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–104.

729. Мовчан Р. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Латинської Америки. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2017. Issue 2. P. 174–179.

730. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.

731. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.

732. Мовчан Р. О. Підстави криміналізації злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 201–205.

733. Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2. С. 73–78.

734. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 105–109.

735. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 123–134.

736. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилось «у заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 202–206.

737. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності :*

матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 411–414.

738. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми та перспективи вдосконалення кримінально-правового механізму захисту прав на землю. *Конституційні засади правотворення і правозастосування: стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 квітня 2016 р., м. Вінниця) / Донецький національний університет, ред. кол.: Гринюк Р. Ф., Турченко О. Г. Краковська А. Є. Вінниця : ДонНУ, 2016. С. 116–120.

739. Мовчан Р. О. Про ознаки земельної ділянки та їх значення для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 174–180.

740. Мовчан Р. О. Про особливості конструювання складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 128–134.

741. Мовчан Р. О. Звільнення від кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки – прояв гуманності чи корумпованості? *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2013. Спеціальний випуск № 5. С. 44–51.

742. Мовчан Р. О. Про проблеми відмежування злочину, передбаченого статтею 239-1 КК України, та адміністративних проступків, передбачених статтями 53-3 та 53-4 КУпАП. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 418–422.

743. Мовчан Р. О. Про проблеми кваліфікації використання земельної ділянки після закінчення строку дії договору оренди землі. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 97–100.

744. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140.

745. Мовчан Р. О. Про суспільну небезпеку злочинів у сфері земельних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 4. Т. 2. С. 72–75.

746. Мовчан Р. О. Протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «французької» групи континентальної кримінально-правової системи. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 71–76.

747. Мовчан Р. О. Регламентація відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за Руською Правдою. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти*: матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.) / упоряд. д-р юрид. наук, доц. Є. О. Письменський. Миколаїв: Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 130–134.

748. Мовчан Р. О. Регламентація відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 157–164.

749. Мовчан Р. О. Систематизація законодавчого використання оціночних понять як перспективний напрямок кримінально-правової політики (на прикладі аналізу поняття «інші тяжкі наслідки»). *Кримінальне право: традиції та новації*: матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса. 9–10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 265–271.

750. Мовчан Р. О. Соціально-історичні передумови становлення й розвитку кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми забезпечення сталого розвитку держави і права: колективна монографія* /

За ред. Р. Ф. Гринюка, А. Є. Краковської, О. Г. Турченко. Вінниця : ДонНУ імені Стуса, 2019. С. 152–174.

751. Мовчан Р. О. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов в Украине по законодательству Российского феодального государства (XV – начало XIX века). *Leges Si Viata*. 2016. № 9. С. 92–96.

752. Мовчан Р. А. Уголовно-правовая охрана земли за законодательством Украины и стран СНГ: компаративистский анализ. *Журнал гражданского и уголовного права*. 2017. № 1. С. 29–37.

753. Мовчан Р. О. Удосконалення законодавчого закріплення поняття «інші тяжкі наслідки» як актуальний напрямок розвитку кримінально-правової політики. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Політика в сфері боротьби зі злочинністю». Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р. С. 35–40.

754. Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3. С. 145–156.

755. Мовчан Р. О. Щодо антисуспільної спрямованості самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 83–92.

756. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.

757. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382.

758. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого опису предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р. / Упорядн.: Є. О. Письменський,

Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 324–331.

759. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері постійного користування земельною ділянкою. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 188–194.

760. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Незаконне утримування земельної ділянки – злочин, кримінальний проступок чи адміністративне правопорушення? *Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України* : матеріали всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Луганськ, 18–28 бер. 2013 р.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. С. 51–54.

761. Модельный Уголовный Кодекс для государств – участников Содружества Независимых Государств.
URL: <https://www.icrc.org/rus/assets/files/other/crim.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

762. Музика А. А. Відгук офіційного опонента на дисертацію Бідної Оксани Іванівни «Конфіскація за кримінальним правом України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Харків, 2019. 15 с. URL: <http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Bidna/vidguk2.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).

763. Музика А. А., Горох О. П. Покарання за незаконний обіг наркотиків : Монографія. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2010. 224 с.

764. Музика А. А., Лащук Є. В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання : монографія. Київ : Паливода А. В., 2011. 192 с.

765. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 471 с.

766. Муха С. О. Правова природа звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки. *Вісник Південного*

регіонального центру Національної академії правових наук України. 2019. № 18. С. 133–141.

767. Мягков М. О. Щодо проблеми об'єкта злочину в науці кримінального права. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС України імені 10-річчя незалежності України*. 2005. № 2. С. 142–148.

768. Навроцький В. О. З професорської шухляди. Івано-Франківськ : Фоліант, 2016. 705 с.

769. Навроцький В. О. Загибель людей як вид злочинних наслідків: проблеми встановлення змісту та кваліфікації. *Кримінально-правова охорона життя та здоров'я особи* : матеріали науково-практичної конференції (Харків, 22–23 квітня 2004 р.) Київ – Харків : Юрінком Інтер, 2004. С. 44–47.

770. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, 2000. 771 с.

771. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

772. Назимко Є. С. Щодо статусу спеціальної конфіскації. *Адвокат*. 2009. № 6. С. 22–24.

773. Насушна О. В. Земельне правопорушення як підстава притягнення до адміністративної відповідальності. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 267–272.

774. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Грищук, А. В. Савченко та ін.; за ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер. 2016. 578 с.

775. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. В. Ф. Бойка, Я. Ю. Кондратьєва, С. С. Яценка. Київ : Юрінком, 1997. 960 с.

776. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-те вид. переробл. та доповн. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2007. 1184 с.

777. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 10-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2018. 1360 с.

778. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України: Злочини проти власності / за ред. М. І. Хавронюка. Київ : ВД «Дакор», 2017. 448 с.

779. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: У 2 т. 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. 831 с.

780. Наумов А. Предприятие на скамье подсудимых? *Советская юстиция*. 1992. № 17–18.

781. Новіков Д. В. Межі втручання держави у здійснення права власності у практиці Європейського Суду з прав людини. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 3. С. 127–135.

782. Нерсисянц В. С. Философия права : учебник для вузов. Москва : Изд. гр. ИНФА.М-НОРМА, 1997. 652 с.

783. Нестерова Н. І. Принцип раціонального використання природних ресурсів в екологічному праві України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 203 с.

784. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 233 с.

785. Нетеса Н. В. Кримінальна відповідальність за порушення правил охорони або використання надр : монографія. Харків : Право, 2013. 304 с.

786. Никифоров А. С. Юридическое лицо как субъект преступления. *Государство и право*. 2000. № 8. С. 18–27.

787. Никифоров Б. С. Объект преступления по советскому уголовному праву. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1960. 229 с.

788. Нікуліна Т. М. Самовільне зайняття земельної ділянки: злочин чи проступок? *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 98–100.

789. Новицький Г. В. Поняття і форми співучасті у злочині за кримінальним правом України. Київ : Вища школа, 2001. 95 с.

790. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

791. Носік В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: теорія і практика. *Земельне право України*. 2006. № 5. С. 47–58.
792. Носік В. В., Коваленко Т. О. Щодо правової природи земельної частки (паю). *Право України*. 2000. № 3. С. 48–53.
793. О главном управлении колонистов южного края России: Высочайше утвержденное положение № 27312. Март 22. *Полное собрание законов Российской империи*. 1-е изд. Санкт-Петербург : Печатано в тип. II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 35. С. 154–159.
794. Оверковська Т. Історико-правові аспекти формування законодавства України щодо охорони земель від забруднення та псування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2006. № 72–73. С. 34–38.
795. Оверковська Т. К. Співвідношення раціонального використання та охорони земель. Збірник матеріалів конф. «Право і суспільство: актуальні проблеми взаємодії». Вінниця : МАУП, 2004. С. 171–173.
796. Огляд рішень Європейського суду з прав людини. Рішення за період з 16.12.2019 по 20.12.2019 / відпов. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2019. Вип. 45. 27 с.
797. Олійник О. Кримінальна відповідальність за порушення земельного законодавства, нові норми та проблеми впровадження їх в життя. Нормативне закріплення визначення предмету злочину в сфері земельних відносин. *Юридичний журнал*. 2011. № 10. С. 105–109.
798. Олійник О. С. Деякі особливості об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі (ст. 239-1 КК України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 417–422.
799. Олійник О. С. Діяння як обов'язкова ознака об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 246–252.

800. Олійник О. С. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України): соціальна обумовленість та склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 209 с.

801. Олійник О. С. Об'єкт злочину «незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) землі» (ст. 239-1 КК України). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 160–167.

802. Олійник П. В. Предмет злочинів проти власності: поняття, види, кримінально-правове значення : монографія. Харків : Право, 2011. 208 с.

803. Олійник П. В. Щодо поняття предмета злочинів проти власності. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 29–38.

804. Орловська Н. А. Актуальні питання угод у кримінальному праві України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2018. № 17. С. 106–113.

805. Орловська Н. А. Актуальні проблеми кримінально-правового регулювання спеціальної конфіскації в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 2. С. 135–144.

806. Орловська Н. А. Кримінально-правові заходи за вчинення кримінального проступку. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 173–176.

807. Орловська Н. А. Проблеми класифікації кримінальних правопорушень (до питання запровадження кримінальних проступків). *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 2. С. 305–308.

808. Орловська Н. А. Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2012. 37 с.

809. Орловський Р. С. Інститут співучасті в кримінальному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 512 с.

810. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 24 с.

811. Осадчий В. І. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття

наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 16 с. URL: <https://dndi.mvs.gov.ua/ua/responses.php> (дата звернення: 29.12.2017).

812. Осипов П. П. Теоретические основы построения и применения уголовно-правовых санкций: аксиологический аспект. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1976. 135 с.

813. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монография / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. 304 с.

814. Островський О. С. Правовідносини як об'єкт злочинів проти свободи віросповідання. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 357–359.

815. Павлов В. Г. Субъект преступления. Санкт-Петербург : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. 318 с.

816. Павлова Т. О. Види конфіскації за чиним Кримінальним кодексом України. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 135–140.

817. Павлова Т. Заходи кримінально-правового характеру, пов'язані та не пов'язані із реалізацією кримінальної відповідальності в Україні. URL: <http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/handle/123456789/8947/35-39.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 03.03.2020).

818. Павлова Т. О. Класифікація заходів кримінально-правового впливу з урахуванням ознак суб'єктів охоронних кримінально-правових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 141–144.

819. Памятники русского права. Вып. 6. Соборное уложение царя Алексея Михайловича 1649 года / под ред. К. А. Софроненко. Москва : Государственное изд-во юрид. л-ры., 1957. 503 с.

820. Панас Р. М. Ґрунтознавство : навчальний посібник. Львів : «Новий Світ» – 2000», 2011. 208 с.

821. Панов М., Олійник П. Спірні питання відмежування злочинів проти власності від злочинів проти довкілля. *Юридична Україна*. 2013. № 2. С. 88–93.

822. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. № 2. С. 1–41.
823. Панов М. І. Принцип правової визначеності у практиці Європейського Суду з прав людини і проблеми якості кримінального законодавства України. *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 8–19.
824. Панов М. І. Системність кримінального права і проблеми удосконалення кримінального законодавства. *Кримінальний кодекс України: 10 років очікувань : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (23–24 вересня 2011 р.)*. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. С. 311–317.
825. Панов М. І., Гуторова Н. О. Методологічні засади дослідження проблем Особливої частини кримінального права. *Проблеми боротьби зі злочинністю*. 2009. № 100. С. 291–304.
826. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность : монография. Харків : Вища шк., 1982. 161 с.
827. Панов Н. И. Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием : Текст лекций. Харьков, 1973. 36 с.
828. Панченко О. В. Кримінальне провадження щодо юридичної особи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2018. 21 с.
829. Панько К. К. Методология и теория законодательной техники уголовного права России : монография. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. 272 с.
830. Пахомов В. В. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері земельних відносин. *Наше право*. 2015. № 6. С. 46–53.
831. Пащенко О. О. Соціальна обумовленість закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2018. 446 с.
832. Пейчев К. П. Індивідуалізація земельної ділянки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. Вип. 24. С. 107–110.

833. Пекар П. В., Андріанова Т. Ю. Система заходів кримінально-правового впливу за законодавством України. *Наше право*. 2017. № 3. С. 83–87
834. Пеліванова Н. Проблеми застосування відповідальності за порушення законодавства про використання територій, пов'язаних з охороною археологічної спадщини. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 6. С. 161–165.
835. Пенитенциарный кодекс Эстонской республики.
URL: <https://v1.juristaitab.ee/sites/www.juristaitab.ee/files/elfinder/ru-seadused/%D0%9F%D0%95%D0%9D%D0%98%D0%A2%D0%95%D0%9D%D0%A6%D0%98%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%AB%D0%99%20%D0%9A%D0%9E%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%A1%2001.01.2020.pdf> (дата звернення: 03.03.2020).
836. Пенязькова О. Землі та земельна ділянка як предмет злочинів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 1. С. 135–147.
837. Пенязькова О. Порушення спеціальних правил як ознака складу злочину, передбаченого у статті 239 «Забруднення або псування земель» Кримінального кодексу України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2017. № 4. С. 118–124.
838. Пенязькова О. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 291 с.
839. Перепада О. В. Кримінально-правові аспекти примирення між особою, яка вчинила злочин, та потерпілим (порівняльно-правовий аналіз законодавства України та ФРН) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2003. 220 с.
840. Пилипенко І. В. Кримінальна відповідальність за самоправство : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2018. 287 с.
841. Пинаев А. А. Курс лекций по Общей части уголовного права: книга 1. Харьков : Юридический Харьков, 2001. 289 с.
842. Пироженко О. С. Спеціальна конфіскація як захід кримінально-правового впливу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2013. Вип. 14. С. 183–186.
843. Письменський Є. О. Звільнення від покарання та його відбування: проблеми кримінального законодавства та практики його застосування : монографія:

передм. д-ра юрид. наук, доц. М. І. Хавронюка; наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2011. 386 с.

844. Письменський Є. О. Інститут судимості в кримінальному праві України : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. 216 с.

845. Письменський Є. О. Теоретико-прикладні проблеми звільнення від покарання та його відбування за кримінальним правом України : монографія / наук. ред. д-р юрид. наук, проф. О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2014. 728 с.

846. Плаксина Т. А. Основания уголовно-правовых норм, уголовно-правового запрета, криминализации: понятие и соотношение. *Государство и право*. 2006. № 5. С. 41–47.

847. Поліщук Г. С. Попереджувальна дія кримінального закону у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Вип. 20. С. 354–360.

848. Пономаренко Ю. А. Виды наказаний по уголовному праву Украины : монографія. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.

849. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру в системі кримінально-правових наслідків вчинення злочину. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук-практ. конф., 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 192–195.

850. Пономаренко Ю. А. Кримінальна відповідальність та інші заходи кримінально-правового характеру. *Фундаментальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали наук. полілогу, м. Харків, 7 верес. 2018 р. / упоряд.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко. Харків : Право, 2018. С. 56–68.

851. Пономаренко Ю. А. Основні проблеми пеналізації злочинів у законотворчій практиці. *10 років чинності Кримінального кодексу України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13–14

жовтня 2011 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2011. С. 211–216.

852. Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 102. С. 138–148.

853. Пономаренко Ю. А. Поняття пеналізації злочинів. *Питання боротьби зі злочинністю. Збірник наукових праць*. 2006. Вип. 17. С. 65–77.

854. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним правом України. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія «Право»*. 2013. Вип. 20. С. 65–72.

855. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис / наук. ред. Ю. В. Баулін. Харків : Право, 2012. 80 с.

856. Пономаренко Ю. А. Що і як регулює кримінальне право? *Кримінально-правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 149–153.

857. Пономаренко Ю. А. Щодо співвідношення пеналізації та депеналізації злочинів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 1. Т. 4. С. 47–51.

858. Попов А. Русская Правда въ отношеніи къ уголовному праву. Москва : Въ Университетской Типографіи, 1841. 121 с.

859. Попова А. О. Джерела забруднення земель небезпечними речовинами та їх види. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 443–450.

860. Попова Ю. В. Уголовно-правовая охрана земли : дис. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2004. 214 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/ugolovno-pravovaya-okhrana-zemli> (дата звернення: 03.03.2020).

861. Постанова Баштанського районного суду Миколаївської області від 25 лютого 2011 р. у справі № 1-45/2011 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15795089> (дата звернення: 03.03.2020).

862. Постанова Березівського районного суду Закарпатської області від 22 листопада 2012 р. у справі № 701/1353/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27580986> (дата звернення: 03.03.2020).

863. Постанова Білозерського районного суду Херсонської області від 23 грудня 2011 р. у справі № 1-213 за 2011 р.

864. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 р. у справі № 653/1096/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75296538> (дата звернення: 03.03.2020).

865. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 листопада 2018 р. у справі № 504/2864/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81842010> (дата звернення: 03.03.2020).

866. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 грудня 2018 р. у справі № 32/563. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78977414> (дата звернення: 03.03.2020).

867. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 5 грудня 2018 р. у справі № 301/2178/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78426368> (дата звернення: 03.03.2020).

868. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 січня 2019 р. у справі № 439/397/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79298600> (дата звернення: 03.03.2020).

869. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 березня 2018 р. у справі № 759/7784/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73029783> (дата звернення: 03.03.2020).

870. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 14 червня 2018 р. у справі № 366/1872/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74842644> (дата звернення: 03.03.2020).

871. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 вересня 2018 р. у справі

№ 755/15946/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76887570> (дата звернення: 03.03.2020).

872. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 1 листопада 2018 р. у справі № 753/12073/15-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654120> (дата звернення: 03.03.2020).

873. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 19 лютого 2019 р. у справі № 366/3484/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80112393> (дата звернення: 03.03.2020).

874. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 20 березня 2019 р. у справі № 587/260/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80633715> (дата звернення: 03.03.2020).

875. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 червня 2019 р. у справі № 448/923/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82738486#> (дата звернення: 03.03.2020).

876. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 лютого 2018 р. у справі № 642/4714/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72587829> (дата звернення: 03.03.2020).

877. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 квітня 2018 р. у справі № 477/1975/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/73598767> (дата звернення: 03.03.2020).

878. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 30 жовтня 2018 р. у справі № 559/1037/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77654034> (дата звернення: 03.03.2020).

879. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 7 листопада 2018 р. у справі

№ 297/562/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/77870634> (дата звернення: 03.03.2020).

880. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 29 листопада 2018 р. у справі № 761/6774/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/78297690> (дата звернення: 03.03.2020).

881. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 лютого 2019 р. у справі № 731/209/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80304891> (дата звернення: 03.03.2020).

882. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 26 березня 2019 р. у справі № 569/20/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438477> (дата звернення: 03.03.2020).

883. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 10 вересня 2019 р. у справі № 610/1109/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84305338> (дата звернення: 03.03.2020).

884. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 17 жовтня 2018 р. у справі № 376/2038/14-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77455741> (дата звернення: 03.03.2020).

885. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 18 березня 2019 р. у справі № 472/598/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80555539> (дата звернення: 03.03.2020).

886. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного кримінального суду від 18 вересня 2019 р. у справі № 166/1065/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84449643> (дата звернення: 03.03.2020).

887. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду

від 7 березня 2018 р. у справі № 911/436/17.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/72692978> (дата звернення: 03.03.2020).

888. Постанова Верховного Суду у складі палати для розгляду справ щодо земельних відносин та права власності Касаційного господарського суду від 21 січня 2019 р. у справі № 910/22093/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79590296> (дата звернення: 03.03.2020).

889. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27 березня 2018 р. у справі № 463/3375/15-а.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73042181> (дата звернення: 03.03.2020).

890. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 червня 2019 р. у справі № 912/3219/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82528248> (дата звернення: 03.03.2020).

891. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 2 серпня 2019 р. у справі № 915/823/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83530445> (дата звернення: 03.03.2020).

892. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 21 листопада 2019 р. у справі № 918/194/19.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86075356> (дата звернення: 03.03.2020).

893. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 12 грудня 2019 р. у справі № 317/885/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86505902> (дата звернення: 03.03.2020).

894. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду від 22 травня 2019 р. у справі № 720/128/16-ц.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82156745> (дата звернення: 03.03.2020).

895. Постанова Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 27 серпня 2012 р. у справі № 0301/2716/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25783973> (дата звернення: 03.03.2020).

896. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 січня 2019 р. у справі № 857/3563/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79231413> (дата звернення: 03.03.2020).

897. Постанова Вищого господарського суду України від 15 січня 2008 р. у справі № 4/752 «Про повернення самовільно зайнятої земельної ділянки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_752600-08 (дата звернення: 03.03.2020).

898. Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2012 р. у справі № 1-395/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24745483> (дата звернення: 03.03.2020).

899. Постанова Галицького районного суду м. Львова від 12 червня 2014 р. у справі № 461/2321/14-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40979865#> (дата звернення: 03.03.2020).

900. Постанова Голопристанського районного суду Херсонської області від 11 вересня 2012 р. у справі № 2108/583/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26796712> (дата звернення: 03.03.2020).

901. Постанова Дарницького районного суду м. Києва від 9 жовтня 2014 р. у справі № 1-9/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41170287> (дата звернення: 03.03.2020).

902. Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 6 грудня 2007 р. у справі № 22а–2905 (дата звернення: 03.03.2020).

903. Постанова Дніпропетровського апеляційного суду від 5 квітня 2018 р. у справі № 390/1989/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73248151> (дата звернення: 03.03.2020).

904. Постанова Добровеличківського районного суду Кіровоградської області від 19 січня 2009 р. у справі № 1-18/2009.

905. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 28 лютого 2019 р. у справі № 638/18887/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80165056> (дата звернення: 03.03.2020).

906. Постанова Євпаторійського міського суду АРК від 22 лютого 2012 р. у справі № 1-751/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24281632> (дата звернення: 03.03.2020).

907. Постанова Запорізького районного суду Запорізької області від 20 грудня 2012 р. у справі № 1-380/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29076033> (дата звернення: 03.03.2020).

908. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 13 грудня 2018 р. у справі № 914/579/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78648716> (дата звернення: 03.03.2020).

909. Постанова Кам'янсько-Дніпровського районного суду Запорізької області від 23 вересня 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55510650> (дата звернення: 03.03.2020).

910. Постанова Київського районного суду м. Одеси від 23 жовтня 2014 р. у праві № 520/17931/13-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41341003> (дата звернення: 03.03.2020).

911. Постанова Лебединського районного суду Сумської області від 16 березня 2009 р. у справі № 1-60/09 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5183885> (дата звернення: 03.03.2020).

912. Постанова Ленінського районного суду АРК від 12 вересня 2008 р. у справі № 1-265/2008 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6104663> (дата звернення: 03.03.2020).

913. Постанова Ленінського районного суду м. Кіровограда від 10 вересня 2012 р. у справі № 1111/5529/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25962010> (дата звернення: 03.03.2020).

914. Постанова Новокаховського міського суду Херсонської області від 11 серпня 2010 р. у справі № 2-а-1011/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53693209> (дата звернення: 03.03.2020).

915. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 2 грудня 2019 р. у справі № 612/712/16-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86275888> (дата звернення: 03.03.2020).

916. Постанова Оратівського районного суду Вінницької області від 14 травня 2013 р. у справі № 218/840/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31551767> (дата звернення: 03.03.2020).

917. Постанова Перечинського районного суду Закарпатської області від 26 січня 2011 р. у справі № 1-5/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/13554675> (дата звернення: 03.03.2020).

918. Постанова Першотравневого районного суду м. Чернівці від 30 листопада 2017 р. у справі № 725/4700/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71013567> (дата звернення: 03.03.2020).

919. Постанова Печерського районного суду м. Києва від 29 серпня 2012 р. у справі № 1-п-17/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41671936> (дата звернення: 03.03.2020).

920. Постанова Підволочиського районного суду Тернопільської області від 8 травня 2009 р. у справі № 1-45/ 2009 р.

921. Постанова Подільського районного суду м. Києва від 30 липня 2012 р. у справі № 2607/6666/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25523686> (дата звернення: 03.03.2020).

922. Постанова Рахівського районного суду Закарпатської області від 16 лютого 2011 р. у справі № 1-4/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/51385611> (дата звернення: 03.03.2020).

923. Постанова Рокитнівського районного суду Рівненської області від 26 листопада 2009 р. у справі № 1-112/09.

924. Постанова Самбірського міськрайонного суду Львівської області від 16 серпня 2011 р. у справі № 1-222/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18386500> (дата звернення: 03.03.2020).

925. Постанова Сарненського районного суду Рівненської області від 18 листопада 2011 р. у справі № 1718/1-387/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28494577> (дата звернення: 03.03.2020).

926. Постанова Святошинського районного суду м. Києва від 24 квітня 2018 р. у справі № 759/19548/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73578251> (дата звернення: 03.03.2020).

927. Постанова Селидівського міського суду Донецької області від 14 листопада 2011 р. у справі № 1-193/2011. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80784790> (дата звернення: 03.03.2020).

928. Постанова Соснівського районного суду м. Черкаси від 29 вересня 2016 р. у справі № 712/9995/16-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61759730> (дата звернення: 03.03.2020).

929. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 22 квітня 2008 р. у справі № 35/25. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS081015?an=2> (дата звернення: 03.03.2020).

930. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 9 грудня 2014 р. у справі № 3-188гс14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41970944> (дата звернення: 03.03.2020).

931. Постанова Судової палати у господарських справах Верховного Суду України від 14 червня 2017 р. у справі № 923/2075/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67621495> (дата звернення: 03.03.2020).

932. Постанова Сумського районного суду Сумської області від 12 березня 2009 р. у справі № 1-81/2009 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/5065722> (дата звернення: 03.03.2020).

933. Постанова Терехівського районного суду Тернопільської області від 21 липня 2009 р. у справі № 1-п-6/2009 р.

934. Постанова Тростянецького районного суду Сумської області від 14 жовтня 2010 р. у справі № 2-а-1125/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65322987> (дата звернення: 03.03.2020).

935. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26 жовтня 2012 р. у справі № 1-1120/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/27156452> (дата звернення: 03.03.2020).

936. Постанова Хустського районного суду Закарпатської області від 16 серпня 2013 р. у справі № 713/98/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33023352> (дата звернення: 03.03.2020).

937. Постанова Чернівецького районного суду Вінницької області від 13 січня 2012 р. у справі № 1-129/11.

938. Постанова Чернігівського районного суду Запорізької області від 27 червня 2014 р. у справі № 0826/642/2012.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61643224> (дата звернення: 03.03.2020).

939. Постанова Шевченківського районного суду м. Львова від 26 травня 2014 р. у справі № 466/253/14-а.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39068473> (дата звернення: 03.03.2020).

940. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. та автор передмови Ю. С. Шемшученко; упор. та автор нарису К. А. Вислобоков. Київ : Наукова думка, 1997. 603 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).

941. Права, по котрымъ судится малоросійській народъ, Высочайшимъ всепресветлейшія Великія Государыни Императрицы Елисаветъ Петровны, Самодержицы Всеросійскія, Ея императорскаго священнейшаго Величества повеленіємъ / подъ редакцією и съ приложеніємъ изслѣдованія о семъ Сводъ и о законахъ действовавшихъ въ Малороссіи профессора А. О. Кистяковского. Київ : Въ университетской типографіи (І. І. Завадзкаго), 1879. 844 с.

942. Правова доктрина України: у 5 т. Харків : Право, 2013. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шлях розвитку / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. С. Батиргарєєва та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. 1240 с.

943. Правове забезпечення протидії правопорушенням та злочинам у сфері земельних відносин : посібник для практичних працівників органів внутрішніх справ / Г. В. Смолин, Т. І. Созанський, Н. В. Ільків, Я. З. Гаєцька-Колотило. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. 204 с.

944. Провоторов О. П. Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичної особи як інститут кримінального права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2019. 19 с.

945. Пустовіт В. А. Посадова злочинність у сфері земельних відносин: пошук шляхів протидії. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 1. С. 137–143.

946. Пушкар О. А. Особливості кваліфікації злочинів зі змішаною формою вини за ознаками суб'єктивної сторони. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 280–283.

947. Пушкар О. А. Поняття змішаної форми вини. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Право»*. 2016. Вип. 36. Т. 2. С. 93–96.

948. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Вид. 5-те зі змінами. Київ : Атіка, 2001. 176 с.

949. Рарог А. И. Субъективная сторона и квалификация преступлений. Москва : ООО «Профобразование», 2001. 133 с.

950. Расюк А. О. Судимість у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 20 с.

951. Ребенко С. Актуальные вопросы квалификации незаконного завладения почвенным покровом (поверхностным слоем) земель. *Legea si Viata*. 2015. № 4. С. 83–87.

952. Ребенко С. М. Кримінальна відповідальність за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 238 с.

953. Ребенко С. М. Правова характеристика об'єктивної сторони незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель. *Вісник кримінологічної Асоціації України*. 2014. № 7. С. 204–214.

954. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 23 липня 2019 р. у справі № 320/408/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83463488> (дата звернення: 03.03.2020).

955. Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 11 січня 2018 р. у справі № 390/1990/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71775969> (дата звернення: 03.03.2020).

956. Рішення Кіровського районного суду м. Кіровограда від 29 липня 2019 р. у справі № 404/3639/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83296790> (дата звернення: 03.03.2020).

957. Рішення Корольовського районного суду м. Житомира від 24 червня 2019 р. у справі № 296/2444/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82784735> (дата звернення: 03.03.2020).

958. Рішення Тиврівського районного суду Вінницької області від 26 липня 2019 р. у справі № 145/600/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83312398> (дата звернення: 03.03.2020).

959. Родіонова Т. В. Місце вчинення злочину за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2018. 247 с.

960. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. тома В. Л. Янин. 432 с.

961. Рубаник В. Е. Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). Харьков : Консум, 2004. 520 с.

962. Рудковська М. Р. Суспільна небезпека як ознака поняття злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2017. 187 с.

963. Рябов А. А. Ответственность за нарушения законодательства о землепользовании / отв. ред. Н. И. Краснов. Москва : Юрид. лит., 1981. 86 с.

964. Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1982. 144 с.

965. Рябчинська О. П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 259–262.

966. Рябчинська О. П. Теоретичні та практичні питання встановлення адекватних заходів державного примусу за кримінальні проступки. *Держава та регіони: науково-виробничий журнал. Серія: Право*. 2012. № 2. С. 211–217.

967. Савченко А. В. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 22 с. URL: <https://dndi.mvs.gov.ua/ua/responses.php> (дата звернення: 29.12.2017).

968. Савченко А. В. Кримінальне законодавство України та федеральне кримінальне законодавство Сполучених Штатів Америки: комплексне порівняльно-правове дослідження : монографія. Київ : КНТ, 2007. 596 с.

969. Самокиш В. П. Злочини проти довкілля: проблеми визначення родового об'єкта. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 1. С. 84–88.

970. Саркісова Т. Б. Відповідальність за порушення земельно-правових норм: історія розвитку українського законодавства (від «Руської правди» до 1918 р.). *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 99–105.

971. Саркісова Т. Б. Земельне правопорушення як підстава юридичної відповідальності в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 17 с.

972. Саркісова Т. Б. Кримінальна відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. Спеціальний випуск. 2010. № 6. Ч. 1. С. 241–248.

973. Саркісова Т. Б. Підходи до розуміння земельного правопорушення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Т. 2. С. 132–135.

974. Саркісова Т. Б. Юридична відповідальність за земельні правопорушення в контексті адаптації законодавства України до законодавства ЄС. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 3. С. 85–90.

975. Сахнюк С. В. Юридична природа звільнення від кримінальної відповідальності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 4. С. 279–284.

976. Сачко О. В. Правова визначеність щодо інституту кримінальних проступків та процесуальної форми дізнання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. Вип. 81. С. 127–133.

977. Севрюков А. П. Хищение имущества: криминологические и уголовно-правовые аспекты. Москва : Экзамен, 2004. 352 с.
978. Семиногов І. В. Категорія «ухилення» в кримінальному законодавстві та праві України (деякі проблеми узагальнення та юридичної оцінки). *Європейські перспективи*. 2016. № 1. С. 76–80.
979. Семчик В. І. Земельний пай не може бути предметом оренди. *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Київ, 1997. Вип. 8. С. 180–184.
980. Семчик В. І. Право власності за Конституцією України. Київ : Ін Юре, 1997. 36 с.
981. Сеньків Ю. Судебник 1468 року, його структура, зміст та значення. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 59–64.
982. Сердюк П. П. Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права. права : монографія. Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. 800 с.
983. Сердюк П. П. Теорія кримінальної відповідальності в сучасному кримінальному праві: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2013. 40 с.
984. Сівак О. В. Положення ст. 239-2 КК України як спосіб забезпечення реалізації конституційних прав людини і громадянина. *Право і суспільство*. 2017. № 5. С. 219–223.
985. Сидор В. Д. Теоретичні підходи до визначення ознак земельної ділянки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 97–100.
986. Сидоренко В. В. Правові наслідки самовільного зайняття земельних ділянок : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 178 с.
987. Сидоренко В. В. Самовільне зайняття земельних ділянок: історико-правовий аспект. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 113. С. 242–248.
988. Сингаєвська М. І. Особливості визначення об'єкта злочину під час кваліфікації злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми кримінального права : тези доп. IX Всеукр. наук.-теорет. конф.* (Київ, 21 листоп.

2018 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 310–312.

989. Скворцова О. В. Кримінально-правова характеристика незаконної порубки лісу за кримінальним законодавством України (на підставі матеріалів практики Автономної Республіки Крим) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2007. 18 с.

990. Соболь О. І. Класифікація злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропетровськ, 2012. 20 с.

991. Собрание важнейших памятников по истории древняго русскаго права. Санкт-Петербург : Въ Типографіи губернскаго правленія, 1859. 428 с.

992. Собрание малороссийских прав 1807 г. АН Украины, Ин-т государства и права и др.; / сост. К. А. Вислобоков и др. Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.

993. Советское уголовное право: Часть особенная / под ред. В. Д. Меньшагина, П. С. Ромашкина, А. Н. Трайнина. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1957. 544 с.

994. Советское уголовное право: Особенная часть : учебник / под ред. П. И. Гришаева, Б. В. Здравомыслова. Москва : Юрид. лит., 1988. 608 с.

995. Соловій Я. І. Межі кримінальної відповідальності : монографія. Івано-Франківськ : ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2009. 297 с.

996. Соловійова О. Є. Примирення сторін у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 234 с.

997. Сотніченко В. С. Юридична особа як суб'єкт кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2013. 18 с.

998. Старовойтова Ю. Г. Кримінально-правова протидія порушенням законодавства України про фінансовий моніторинг : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2009. 272 с.

999. Старовойтова Ю. Г. Загальна частина кримінального права Англії та США : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 104 с.

1000. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 03.03.2020).

1001. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.

1002. Степанов П. Л. Закриття кримінальних справ у зв'язку з дійовим каяттям : дис. ... канд. юрид. наук. Кіровоград, 2008. 230 с.

1003. Столітній А., Місюра Л. Діяльність прокурора у кримінальному провадженні щодо злочинів проти довкілля. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2017. № 2. С. 152–159.

1004. Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення земельного законодавства. *Правова держава*. 2002. № 5. С. 193–197.

1005. Стукаленко О. В. Адміністративна відповідальність за порушення норм земельного законодавства (матеріальний і процесуальний аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2008. 216 с.

1006. Сюсюкало З. М. Поняття заходів кримінально-правового впливу у кримінальному праві України. *Науковий огляд*. 2017. № 8. С. 1–25.

1007. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Лекции. Часть Общая. В 2 т. Т. 1. Москва : Наука, 1994. 380 с.

1008. Тайлашев Б. В. Криминализация земельных отношений. *Власть: криминологические и правовые проблемы. Российская криминологическая ассоциация*. Москва, 2000. С. 77–83.

1009. Тальянчук І. С. Види та кримінально-правові ознаки злочинів у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 659–668.

1010. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве. Харьков : Вища школа, 1982. 100 с.

1011. Тацій В. Я. Вибрані статті, виступи, інтерв'ю. Харків : Право, 2010. 936 с.

1012. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Гродецький Ю. В., Байда А. О. Ще одна спроба гуманізації кримінального законодавства України. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 310–328.

1013. Тельпіс М. В. Кримінально-правова характеристика знарядь та засобів вчинення злочину : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2019. 173 с.

1014. Терлюк І. Я. Огляд історії кримінального права : навчальний посібник. Львів : Ліга-Прес, 2007. 92 с.

1015. Тимошенко Ю. А. Конструирование уголовно-правовых норм об ответственности за экологические преступления: проблемы теории и практики : дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 2019. 537 с.

1016. Тимощенковъ И. Борьба съ земельнымъ хищничествомъ: бытовые очерки. Санкт-Петербургъ : Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1887. 240 с.

1017. Тихий В. П. Відповідальність за злочини проти безпеки людини. *Новітні кримінально-правові дослідження*. Зб. наукових праць. 2016. С. 5–13.

1018. Ткачевский Ю. М. Понятие уголовной ответственности, ее суть и цели. *Вестник Московского ун-та. Сер. 11. Право*. 2000. № 6. С. 18–19.

1019. Тоцька К. М. Поняття земельної ділянки як об'єкту права власності: підходи до тлумачення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2014. Вип. 17. С. 254–257.

1020. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія. Київ : Атіка, 2003. 144 с.

1021. Трубников В. М. Система мер уголовно-правового воздействия вместо системы наказаний. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2011. № 9. С. 193–201.

1022. Туляков В. О. Порівняльний метод у науці кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 29–40.

1023. Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 26 с.

1024. Тупико И. К. Незаконное занятие земли и меры по борьбе с ним по советскому праву : дис. ... канд. юрид. наук. Свердловск, 1974. 172 с.

1025. Турлова Ю. А. Деякі показники латентності екологічної злочинності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. Ч. 2. С. 194–199.
1026. Турлова Ю. А. Проблеми пеналізації злочинів проти довкілля в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 2/1. С. 124–129.
1027. Турлова Ю. А. Протидія екологічній злочинності в Україні: кримінологічні та кримінально-правові засади : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 466 с.
1028. Турлова Ю. А. Фактори латентності екологічної злочинності. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 2. С. 95–102.
1029. Тютюгин В. И. Некоторые вопросы назначения наказания по соглашению сторон в связи с принятием нового Уголовного процессуального Кодекса Украины. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 11–12 жовтня 2012 р. Харків, 2012. С. 81–86.
1030. Тютюгин В. И. Применение наказания по УК Украины 2001 г. (противоречия, несоответствия и неточности законодательного регулирования). *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Львів, 7–8 квітня 2006 р. Львів, 2006. Ч. 1. С. 285–287.
1031. Уголовное право. Актуальные проблемы теории и практики : сборник очерков / под ред. В. В. Лунеева. Москва : Изд-во Юрайт, 2010. 779 с.
1032. Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. проф. И. Я. Козаченко, проф. Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2001. 1008 с.
1033. Уголовное право зарубежных стран в 3 т. Том 3. Особенная часть : учебник для бакалавриата и магистратуры / Н. Е. Крылова и др.; отв. ред. Н. Е. Крылова. 5-е изд., пер. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2018. 397 с.
1034. Уголовное право на современном этапе: проблемы преступления и наказания / Н. А. Беляев, В. К. Глистин, В. В. Орехов и др.; под ред. Н. А. Беляева,

В. К. Глистина, В. В. Орехова. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1992. 608 с.

1035. Уголовное право. Особенная часть : учебник / отв. ред. И. Я. Козаченко, Г. П. Новоселов. 4-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2008. 1008 с.
URL: <https://studfile.net/preview/2043033/>.

1036. Уголовное право УССР. Особенная часть : учебник / под ред. М. И. Бажанова и др. Киев : Выща шк. Головное изд-во, 1989. 503 с.

1037. Уголовное уложение, Высочайше утвержденное 22 марта 1903 года. Санкт-Петербург : Издание Сенатской Типографии, 1903. 144 с.

1038. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики.
URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30420353#pos=1;-261 (дата звернения: 03.03.2020).

1039. Уголовный кодекс Грузии.
URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf> (дата звернения: 03.03.2020).

1040. Уголовный кодекс Кыргызской Республики.
URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527> (дата звернения: 03.03.2020).

1041. Уголовный кодекс Латвийской Республики.
URL: <http://likumi.lv/doc.php?id=88966> (дата звернения: 03.03.2020).

1042. Уголовный кодекс Республики Армения.
URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1349&lang=rus> (дата звернения: 03.03.2020).

1043. Уголовный кодекс Республики Беларусь.
URL: http://etalonline.by/?type=text&regnum=НК9900275#load_text_none_1_ (дата звернения: 03.03.2020).

1044. Уголовный кодекс Республики Казахстан.
URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 (дата звернения: 03.03.2020).

1045. Уголовный кодекс Республики Молдова.
URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> (дата звернения: 03.03.2020).

1046. Уголовный кодекс Республики Таджикистана. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=30397325#pos=3381;-30 (дата звернення: 03.03.2020).

1047. Уголовный кодекс Республики Узбекистан. URL: http://lex.uz/pages/getact.aspx?lact_id=111457 (дата звернення: 03.03.2020).

1048. Уголовный кодекс Российской Федерации. URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_10699/ (дата звернення: 03.03.2020).

1049. Уголовный кодекс Туркменистана. URL: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31295286#pos=1428;-247 (дата звернення: 03.03.2020).

1050. Уголовный кодекс Украинской ССР: Научно-практический комментарий / Н. Ф. Антонов, М. И. Бажанов, Ф. Г. Бурчак и др. Киев : Политиздат, 1987. 880 с.

1051. Угрехелидзе М. Г. Проблема неосторожной вины в уголовном праве. Тбилиси : Мецниереба, 1976. 132 с.

1052. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.

1053. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. Санкт-Петербург : Въ Типографіи Второго Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1845. 914 с.

1054. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года. Съ дополненіями по 1-е января 1876 г. Составленное Н. С. Таганцевым. Изд. 2-е, перераб. и дополн. Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1889. 742 с.

1055. Ус О. В. Кримінально-правовий вплив: сутність і зміст. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків, 2013. С. 213–217.

1056. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації. Харків : Право, 2018. 368 с.

1057. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харків : Вища шк. Изд-во при ХГУ, 1989. 104 с.

1058. Устрицька Н. І. Механізм кримінально-правового реагування на вчинення злочину. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2016. № 2. С. 311–320.

1059. Устрицька Н. І. Форми реалізації кримінальної відповідальності: деякі міркування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1. Т. 4. С. 50–53.

1060. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 28 серпня 2013 р. у справі № 524/4965/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33173719> (дата звернення: 03.03.2020).

1061. Ухвала Автозаводського районного суду м. Кременчука Полтавської області від 5 грудня 2013 р. у справі № 524/10948/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36044207> (дата звернення: 03.03.2020).

1062. Ухвала Апеляційного суду Волинської області від 20 січня 2016 р. у справі № 161/8775/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55105389> (дата звернення: 03.03.2020).

1063. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 24 грудня 2015 р. у справі № 215/5698/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54586921#> (дата звернення: 03.03.2020).

1064. Ухвала Апеляційного суду Дніпропетровської області від 14 червня 2017 р. у справі № 195/567/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67341590#> (дата звернення: 03.03.2020).

1065. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 23 листопада 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70511112> (дата звернення: 03.03.2020).

1066. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 27 лютого 2018 р. у справі № 236/2139/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72481816> (дата звернення: 03.03.2020).

1067. Ухвала Апеляційного суду Запорізької області від 19 квітня 2018 р. у справі № 317/885/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73728488> (дата звернення: 03.03.2020).

1068. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 1 серпня 2013 р. у справі № 1-765/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33079664> (дата звернення: 03.03.2020).

1069. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 3 липня 2019 р. у справі № 754/7203/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82913640> (дата звернення: 03.03.2020).

1070. Ухвала Апеляційного суду Кіровоградської області від 12 квітня 2017 р. у справі № 385/10/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65949279#> (дата звернення: 03.03.2020).

1071. Ухвала Апеляційного суду Львівської області від 30 червня 2017 р. у справі № 1-179/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/67576343> (дата звернення: 03.03.2020).

1072. Ухвала Апеляційного суду Миколаївської області від 27 квітня 2017 р. у справі № 477/1975/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66310117> (дата звернення: 03.03.2020).

1073. Ухвала Апеляційного суду Хмельницької області від 12 лютого 2008 р. у справі № 11-153/2008 р.

1074. Ухвала Апостолівського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2014 р. у справі № 171/1686/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39422148> (дата звернення: 03.03.2020).

1075. Ухвала Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 14 березня 2014 р. у справі № 219/1200/2014-к (дата звернення: 03.03.2020).

1076. Ухвала Баришівського районного суду Київської області від 13 листопада 2014 р. у справі № 355/746/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41640204> (дата звернення: 03.03.2020).

1077. Ухвала Бердянського міськрайонного суду Запорізької області від 27 листопада 2013 р. у справі № 310/10957/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35812291> (дата звернення: 03.03.2020).

1078. Ухвала Біловодського районного суду Луганської області від 21 лютого 2018 р. у справі № 408/195/18-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72341751#> (дата звернення: 03.03.2020).

1079. Ухвала Білопільського районного суду Сумської області від 25 листопада 2016 р. у справі № 573/1952/16-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62995566> (дата звернення: 03.03.2020).

1080. Ухвала Бродівського районного суду Львівської області від 8 грудня 2014 р. у справі № 439/1934/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42108217> (дата звернення: 03.03.2020).

1081. Ухвала Буринського районного суду Сумської області від 19 листопада 2019 р. у справі № 574/973/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85735677> (дата звернення: 03.03.2020).

1082. Ухвала Варвинського районного суду Чернігівської області від 31 травня 2019 р. у справі № 731/171/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82148998> (дата звернення: 03.03.2020).

1083. Ухвала Васильківського районного суду Дніпропетровської області від 1 червня 2017 р. у справі № 172/535/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66865121> (дата звернення: 03.03.2020).

1084. Ухвала Великопетиського районного суду Херсонської області від 23 жовтня 2013 р. у справі № 649/907/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35290425> (дата звернення: 03.03.2020).

1085. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 12 вересня 2018 р. у справі № 1-179/11.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/76566365#> (дата звернення: 03.03.2020).

1086. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої палати Касаційного кримінального суду від 27 березня 2019 р. у справі № 1-8/2012.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80889416> (дата звернення: 03.03.2020).

1087. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 жовтня 2019 р. у справі № 243/6230/17.
URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85111492#> (дата звернення: 03.03.2020).

1088. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 27 січня 2020 р. у справі № 400/122/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87179268#> (дата звернення: 03.03.2020).

1089. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 16 березня 2020 р. у справі № 482/554/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88265079#> (дата звернення: 03.03.2020).

1090. Ухвала Вишгородського районного суду Київської області від 1 листопада 2011 р. у справі № 1-114/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/48349950> (дата звернення: 03.03.2020).

1091. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 31 серпня 2016 р. у справі № 826/1162/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/60759224> (дата звернення: 03.03.2020).

1092. Ухвала Віньковецького районного суду Хмельницької області від 27 лютого 2015 р. у справі № 670/1012/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42924069> (дата звернення: 03.03.2020).

1093. Ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 8 квітня 2014 р. у справі № 154/991/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38087092> (дата звернення: 03.03.2020).

1094. Ухвала Володимир-Волинського міського суду Волинської області від 15 травня 2017 р. у справі № 154/1282/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66469658> (дата звернення: 03.03.2020).

1095. Ухвала Гадяцького районного суду Полтавської області від 3 травня 2019 р. у справі № 526/98/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81522978> (дата звернення: 03.03.2020).

1096. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 20 грудня 2013 р. у справі № 653/3807/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39269472> (дата звернення: 03.03.2020).

1097. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 3 липня 2015 р. у справі № 653/1519/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46105683> (дата звернення: 03.03.2020).

1098. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 16 травня 2019 р. у справі № 576/747/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81778382> (дата звернення: 03.03.2020).

1099. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 5 вересня 2019 р. у справі № 576/1111/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84055211> (дата звернення: 03.03.2020).

1100. Ухвала Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 28 листопада 2019 р. у справі № 576/1831/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85937608> (дата звернення: 03.03.2020).

1101. Ухвала Голованівського районного суду Кіровоградської області від 7 листопада 2013 р. у справі № 386/1405/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34652200> (дата звернення: 03.03.2020).

1102. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 20 квітня 2015 р. у справі № 752/3767/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43748789> (дата звернення: 03.03.2020).

1103. Ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 7 лютого 2019 р. у справі № 752/6378/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79678298> (дата звернення: 03.03.2020).

1104. Ухвала Горохівського районного суду Волинської області від 5 червня 2019 р. у справі № 155/236/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723> (дата звернення: 03.03.2020).

1105. Ухвала Деснянського районного суду м. Києва від 14 грудня 2016 р. у справі № 754/14681/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63414898> (дата звернення: 03.03.2020).

1106. Ухвала Джанкойського міськрайонного суду АРК від 18 лютого 2014 р. у справі № 105/4698/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37294190> (дата звернення: 03.03.2020).

1107. Ухвала Дніпровського Апеляційного суду від 5 серпня 2019 р. у справі № 183/4499/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83562880> (дата звернення: 03.03.2020).

1108. Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 15 вересня 2014 р. у справі № 175/3339/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40851785> (дата звернення: 03.03.2020).

1109. Ухвала Дніпропетровського районного суду Дніпропетровської області від 22 травня 2015 р. у справі № 175/1879/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46081967> (дата звернення: 03.03.2020).

1110. Ухвала Донецького апеляційного суду від 20 березня 2019 р. у справі № 243/6230/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80714083> (дата звернення: 03.03.2020).

1111. Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 22 вересня 2014 р. у справі № 130/2731/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40560213> (дата звернення: 03.03.2020).

1112. Ухвала Жмеринського міськрайонного суду Вінницької області від 9 вересня 2015 р. у справі 1-кп/130/107/2015. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/49921496> (дата звернення: 03.03.2020).

1113. Ухвала Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 29 листопада 2013 р. у справі № 201/3855/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35803120> (дата звернення: 03.03.2020).

1114. Ухвала Жовтневого районного суду Миколаївської області від 24 лютого 2020 р. у справі № 477/1975/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/87782801> (дата звернення: 03.03.2020).

1115. Ухвала Зміївського районного суду Харківської області від 15 серпня 2016 р. у справі № 621/2400/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59686517> (дата звернення: 03.03.2020).

1116. Ухвала Зіньківського районного суду Полтавської області від 21 листопада 2019 р. у справі № 530/1289/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85790233> (дата звернення: 03.03.2020).

1117. Ухвала Івано-Франківського міського суду Івано-Франківської області від 6 лютого 2014 р. у справі № 344/12403/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37053465> (дата звернення: 03.03.2020).

1118. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 20 липня 2015 р. у справі № 202/5658/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52829926> (дата звернення: 03.03.2020).

1119. Ухвала Індустріального районного суду м. Дніпропетровська від 28 січня 2019 р. у справі № 202/370/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79434652> (дата звернення: 03.03.2020).

1120. Ухвала Калинівського районного суду Вінницької області від 7 липня 2017 р. у справі № 132/780/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67722588> (дата звернення: 03.03.2020).

1121. Ухвала Канівського міськрайонного суду Черкаської області від 29 жовтня 2018 р. у справі № 697/1978/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77465584> (дата звернення: 03.03.2020).

1122. Ухвала Києво-Святошинського районного суду Київської області від 26 вересня 2019 р. у справі № 369/7037/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84567788> (дата звернення: 03.03.2020).

1123. Ухвала Кіровського районного суду м. Дніпропетровська від 16 червня 2015 р. у справі № 203/3535/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45196627> (дата звернення: 03.03.2020).

1124. Ухвала Козелецького районного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 734/384/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80143908> (дата звернення: 03.03.2020).

1125. Ухвала Козельщинського районного суду Полтавської області від 16 жовтня 2019 р. у справі № 533/1238/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84947139> (дата звернення: 03.03.2020).

1126. Ухвала Коростишівського районного суду Житомирської області від 12 лютого 2019 р. у справі № 280/1610/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79755857> (дата звернення: 03.03.2020).

1127. Ухвала Краматорського міського суду Донецької області від 5 червня 2013 р. у справі № 234/6676/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31629182> (дата звернення: 03.03.2020).

1128. Ухвала Красногвардійського районного суду Дніпропетровської області від 20 червня 2017 р. у справі № 204/3437/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67259879> (дата звернення: 03.03.2020).

1129. Ухвала Красноградського районного суду Харківської області від 14 червня 2019 р. у справі № 626/1216/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82456590> (дата звернення: 03.03.2020).

1130. Ухвала Краснодонського міськрайонного суду Луганської області від 17 березня 2014 р. у справі № 412/1987/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38096013> (дата звернення: 03.03.2020).

1131. Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 30 липня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32777363> (дата звернення: 03.03.2020).

1132. Ухвала Краснолуцького міського суду Луганської області від 11 грудня 2013 р. у справі № 413/4220/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36195811> (дата звернення: 03.03.2020).

1133. Ухвала Кропивницького апеляційного суду від 29 жовтня 2019 р. у справі № 400/122/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85466634> (дата звернення: 03.03.2020).

1134. Ухвала Ладизинського міського суду Вінницької області від 22 листопада 2018 р. у справі № 147/1149/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78215771> (дата звернення: 03.03.2020).

1135. Ухвала Лановецького районного суду Тернопільської області від 21 травня 2014 р. у справі № 602/393/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38920343> (дата звернення: 03.03.2020).

1136. Ухвала Ленінського районного суду м. Полтави від 13 липня 2015 р. у справі № 553/2665/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47816794> (дата звернення: 03.03.2020).

1137. Ухвала Ленінського районного суду м. Дніпропетровська від 19 грудня 2018 р. у справі № 205/8002/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78963799> (дата звернення: 03.03.2020).

1138. Ухвала Марганецького міського суду Дніпропетровської області від 19 лютого 2019 р. у справі № 180/128/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82196723> (дата звернення: 03.03.2020).

1139. Ухвала Мар'їнського районного суду Донецької області від 19 серпня 2013 р. у справі № 1кп/237/102/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33208929> (дата звернення: 03.03.2020).

1140. Ухвала Машівського районного суду Полтавської області від 25 лютого 2019 р. у справі № 540/10/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80063509> (дата звернення: 03.03.2020).

1141. Ухвала Межівського районного суду Дніпропетровської області від 21 грудня 2018 р. у справі № 172/660/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78753062> (дата звернення: 03.03.2020).

1142. Ухвала Миколаївського апеляційного суду від 26 листопада 2019 р. у справі № 482/554/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/85874180> (дата звернення: 03.03.2020).

1143. Ухвала Миколаївського районного суду Львівської області від 15 липня 2019 р. у справі № 447/884/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83092459> (дата звернення: 03.03.2020).

1144. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області від 27 серпня 2019 р. у справі № 740/2989/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/83868339> (дата звернення: 03.03.2020).

1145. Ухвала Нікопольського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 16 квітня 2019 р. у справі № 182/1071/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81211952> (дата звернення: 03.03.2020).

1146. Ухвала Новосанжарського районного суду Полтавської області від 9 грудня 2016 р. у справі № 542/1704/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63382083> (дата звернення: 03.03.2020).

1147. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 9 квітня 2014 р. у справі № 509/4167/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38408869> (дата звернення: 03.03.2020).

1148. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 25 листопада 2014 р. у справі № 509/3821/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41584724> (дата звернення: 03.03.2020).

1149. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 18 жовтня 2017 р. у справі № 509/890/16-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69583934> (дата звернення: 03.03.2020).

1150. Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 16 травня 2018 р. у справі № 240/283/18 р.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74032362> (дата звернення: 03.03.2020).

1151. Ухвала Орджонікідзевського міського суду Дніпропетровської області від 13 жовтня 2016 р. у справі № 184/1726/16-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61979690> (дата звернення: 03.03.2020).

1152. Ухвала Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 8 липня 2015 р. у справі № 185/7293/15-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52244266>. (дата звернення: 03.03.2020)

1153. Ухвала Першотравневого районного суду Донецької області від 27 листопада 2019 р. у справі № 241/2108/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85946774> (дата звернення: 03.03.2020).

1154. Ухвала Петрівського районного суду Кіровоградської області від 14 травня 2014 р. у справі № 400/30/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38713341> (дата звернення: 03.03.2020).

1155. Ухвала Петропавлівського районного суду Дніпропетровської області від 25 квітня 2019 р. у справі № 188/107/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81442932> (дата звернення: 03.03.2020).

1156. Ухвала Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 27 лютого 2019 р. у справі № 742/27/19.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80144329> (дата звернення: 03.03.2020).

1157. Ухвала Приморського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 27 червня 2018 р. у справі № 241/871/18.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74983713> (дата звернення: 03.03.2020).

1158. Ухвала Приморського районного суду м. Одеси від 27 листопада 2014 р. у справі № 522/1849/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41775400> (дата звернення: 03.03.2020).

1159. Ухвала Путивльського районного суду Сумської області від 20 лютого 2019 р. у справі № 574/100/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/80002454> (дата звернення: 03.03.2020).

1160. Ухвала Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 10 вересня 2014 р. у справі № 206/5246/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40408203> (дата звернення: 03.03.2020).

1161. Ухвала Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 24 липня 2018 р. у справі № 191/1109/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75458498> (дата звернення: 03.03.2020).

1162. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 22 вересня 2017 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69052536> (дата звернення: 03.03.2020).

1163. Ухвала Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 9 січня 2018 р. у справі № 243/6788/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71499374> (дата звернення: 03.03.2020).

1164. Ухвала Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 4 жовтня 2019 р. у справі № 456/3633/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/84733090> (дата звернення: 03.03.2020).

1165. Ухвала Сумського районного суду Сумської області від 21 листопада 2016 р. у справі № 587/1456/16-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63176284> (дата звернення: 03.03.2020).

1166. Ухвала Тернівського районного суду м. Кривого Рогу від 18 лютого 2015 р. у справі № 215/4234/14-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42753896> (дата звернення: 03.03.2020).

1167. Ухвала Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 8 квітня 2013 р. у справі № 607/5869/13-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30728899> (дата звернення: 03.03.2020).

1168. Ухвала Харківського районного суду Харківської області від 16 січня 2013 р. у справі № 635/12149/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37691867> (дата звернення: 03.03.2020).

1169. Ухвала Червоноградського міського суду Львівської області від 16 січня 2015 р. у справі № 459/2116/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42491071> (дата звернення: 03.03.2020).

1170. Ухвала Червонозаводського районного суду м. Харкова від 17 червня 2016 р. у справі № 646/11256/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58423233> (дата звернення: 03.03.2020).

1171. Ухвала Чернігівського районного суду Чернігівської області від 26 вересня 2018 р. у справі № 737/776/17.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76716978> (дата звернення: 03.03.2020).

1172. Ухвала Шосткинського міськрайонного суду Сумської області від 3 жовтня 2013 р. у справі № 589/4988/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33876086> (дата звернення: 03.03.2020).

1173. Ухвала Юр'ївського районного суду Дніпропетровської області від 22 жовтня 2013 р. у справі № 198/606/13-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34254565> (дата звернення: 03.03.2020).

1174. Ухвала Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 27 серпня 2014 р. у справі № 354/472/14-к.
URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40262229> (дата звернення: 03.03.2020).

1175. Ушаков А. В. Ответственность за групповые преступления (Общие вопросы). Калинин : Изд-во Калининского государственного университета., 1975. 71 с.

1176. Ушаков Е. В. Введение в философию и методологию науки : учебник. Москва : Издательство Экзамен, 2005. 528 с.

1177. Фаткулин С. Т. Уголовно-правовая охрана земли. Москва : РАП, 2008. 165 с. URL: <http://www.yurclub.ru/docs/criminal/article158.html> (дата звернення: 03.03.2020).

1178. Фаткуллина М. Б. Юридические и фактические ошибки в уголовном праве: проблемы квалификации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 199 с.
1179. Федоров В. Н. Уголовная ответственность за самовольный захват земли : дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1986. 184 с.
1180. Федорчак І. В. Адміністративно-правова характеристика об'єкта адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Вісник Запорізького національного університету*. 2014. № 1. С. 158–163.
1181. Федорчак І. В. Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення у сфері земельних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Вип. 24. Т. 3. С. 137–140.
1182. Федотова Г. В. Правове регулювання інституту кримінального проступку у Франції, Німеччині та Великобританії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ* 2015. № 4. С. 275–279.
1183. Федотова Г. В. Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2017. 37 с.
1184. Фесенко Є. В. Об'єкт злочину з погляду реалій. *Юридичний вісник України*. 1997. № 33. С. 3.
1185. Фесенко Є. В. Регламентация відповідальності за злочини та проступки за законодавством України (шляхи вирішення проблеми). *Юридична Україна*. 2017. № 9–10. С. 88–91.
1186. Фесенко Є. В. Цінності як об'єкт злочину. *Право України*. 1999. № 6. С. 75–78.
1187. Філей Ю. В. Кримінально-правові санкції та їх застосування за злочини проти власності : дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя, 2005. 233 с.
1188. Фойницкий И. Я. Курсъ уголовного права. Часть особенная. Посягательства на личность и имущество. Санкт-Петербург : Типографія М. М. Стасюлевича, 1890. 440 с.
1189. Фріс П. Л. До питання про кримінальну відповідальність юридичної особи. *Юридичний вісник*. 2015. № 2. С. 152–156.

1190. Фріс П. Л. Злочин і кримінальна провина: проблеми нормативного закріплення. *Право України*. 2011. № 9. С. 42–49.

1191. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2005. 440 с.

1192. Фріс П. Л. Нарис історії кримінально-правової політики України : монографія / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ : Атіка, 2005. 124 с.

1193. Хавронюк М. Кілька кроків до забезпечення відносної пропорційності. *Кримінальна юстиція: quo vadis? V Львівський форум кримінальної юстиції* : збірник матеріалів науково-практичної конференції (19–20 вересня 2019 року). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 123–131.

1194. Хавронюк М. І. Відгук на автореферат дисертації Орловської Наталії Анатоліївни на тему: «Санкції кримінально-правових норм: засади та принципи формування», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Одеса, 2012. 5 с.

1195. Хавронюк М. І. Диференціація кримінальної відповідальності або чи не очікує Україну соціальна катастрофа. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Диференціація кримінальної відповідальності* : матеріали міжнародного симпозіуму 11–12 вересня 2009 р. Львів : ЛьвДУВС, 2009. С. 243–248.

1196. Хавронюк М. І. Довідник з Особливої частини Кримінального кодексу України. Київ : Істина, 2004. 504 с.

1197. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : монографія. Київ : Юрисконсульт, 2006. 1048 с.

1198. Хавронюк М. І. Кримінальний проступок – нова правова реалія. *Юридичний вісник України*. 2012. № 27. 7–13 липня.

1199. Хавронюк М. І. Наукове осмислення правової доктрини та кримінального законодавства зарубіжних країн. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 298–347.

1200. Хавронюк М. І. Нові види покарання: чи потрібно їх передбачати у Кримінальному кодексі України? *Альманах кримінального права*. 2009. Вип 1. С. 401–414.

1201. Хавронюк М. І. Щодо відповідності санкцій кримінально-правових норм суспільній небезпеці діянь. *Науковий вісник ДЮОІ МВС України*. 2001. № 1. С. 101–109.

1202. Хан-Магомедов Д. О. Санкции уголовно-правовых норм и практика применения наказаний. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва : Юрид. лит., 1976. С. 67–77.

1203. Хилюк С. В. Проблеми врахування стандартів Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у застосуванні конфіскації, передбаченої КК України. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 8–9 жовтня 2015 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2015. С. 238–243.

1204. Хилюк С. В. Розвиток науки кримінального права України після відновлення її державної незалежності (питання Особливої частини): дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2007. 304 с.

1205. Ходико Ю. Є. Співвідношення понять «земля» та «земельна ділянка» в аспекті визначення предмета договору іпотеки. *Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю з дня народж. д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова, 16 берез. 2012 р. / Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків : Право, 2012. С. 279–281.

1206. Хом'яченко С. Поняття і види земельних правопорушень. *Предпринимательство, хозяйство и право*. 2000. № 8. С. 65–67.

1207. Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 19 с.

1208. Цвіркун Н. Ю. Характеристика суспільно небезпечних наслідків від безгосподарського використання земель. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 78–85.

1209. Церетели Т. В. Деликты создания опасности. *Советское государство и право*. Москва : Наука, 1970. № 8. С. 56–64.

1210. Чеботарьова Г. В. Методологічні засади дослідження проблем кримінально-правової охорони правопорядку у сфері медичної діяльності. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. № 2-2. С. 273–279.

1211. Чепка О. В. Аналіз кримінологічних показників злочинів, пов'язаних із самовільним зайняттям земельної ділянки та самовільним будівництвом. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 107–117.

1212. Чепка О. В. Заходи щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Право і суспільство*. 2010. № 2. С. 144–149.

1213. Чепка О. В. Стаття 197-1 Кримінального кодексу України потребує вдосконалення. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології*: матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 24 квітня 2009 р.). Донецьк : «Норд Комп'ютер», 2009. С. 127–129.

1214. Чиж Ю. В. Адміністративна відповідальність за службові правопорушення у сфері земельних відносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.

1215. Чубарев В. Л. Тяжесть преступного деяния : монография. Киев : Вища шк., 1992. 171 с.

1216. Чугунніков І. І. Поняття об'єкта злочину та проблеми правозастосування. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 49. С. 91–98.

1217. Чугунніков И. И. Объект преступления в современной уголовно-правовой науке. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. 17. С. 314–347.

1218. Чумак К. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим vs угода про примирення: проблеми розмежування. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. С. 135–141.

1219. Чумак Ю. Я. Загальна характеристика адміністративних правопорушень у сфері земельних правовідносин. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2019. № 3. С. 186–194.

1220. Чус О. В. Власність як об'єкт незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося в неї. *Право і суспільство*. 2013. № 3. С. 119–125.

1221. Шамардин А. Примирение сторон и отказ от поддержания обвинения должны утверждаться судом. *Рос. юстиция*. 2001. № 2. С. 60–61.

1222. Шапченко С. Д. Оценочные признаки в составах конкретных преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Киев, 1988. 24 с.

1223. Шапченко С. Д. Співучасть у злочині: постатейний коментар до розділу VI Загальної частини Кримінального кодексу України. *Законодавство України: науково-практичні коментарі*. 2003. № 9. С. 68–110.

1224. Шармар О. М. Кримінальний проступок: історія і сучасність. *Науковий Вісник Національної Академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 356–364.

1225. Швець А. Ю. Предмет злочинів проти власності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.

1226. Швець А. Ю. Предмет самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Митна справа*. 2011. № 1. Ч. 2. С. 307–314.

1227. Швець В. Д., Грицак В. М., Василькевич Я. І., Гацелюк В. О. Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права / вступне слово проф. М. І. Мельника. Київ : Атіка, 2008. 244 с.

1228. Шевченко Є. В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 115. С. 104–113.

1229. Шевчук А. В. Подвійна форма вини за кримінальним законодавством України. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць*. 2005. Вип. 273: Правознавство. С. 102–106.

1230. Шість тисяч незаконних гаражів та близько 600 МАФів встановлено у Вінниці. URL: <https://vn.20minut.ua/Podii/shist-tisyach-nezakonnih-garazhiv-ta-blizko-600-mafiv-vstanovleno-u-vi-59669.html> (дата звернення: 03.03.2020).

1231. Шульга А. Сравнительно-правовой анализ преступлений в сфере охраны земельных ресурсов в уголовном законодательстве постсоветских государств. *Leges et Viata*. 2015. № 8–2. С. 112–116.

1232. Шульга А. М. Генеза кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2016. № 3. С. 87–98.

1233. Шульга А. М. Загально-теоретична парадигма визначення земельних злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 6. С. 205–208.

1234. Шульга А. М. Земельні ресурси України під охороною закону про кримінальну відповідальність : монографія. Харків : Юрайт, 2019. 668 с.

1235. Шульга А. М. Злочини проти довкілля. Питання кваліфікації : науково-практичне видання. Харків : НікаНова, 2012. 192 с.

1236. Шульга А. М. Злочини у сфері земельних відносин та кримінально-правова політика України. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2013. № 4. С. 87–94.

1237. Шульга А. М. Історія розвитку кримінально-правової охорони земельних ресурсів в Україні. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2014. № 7. С. 88–100.

1238. Шульга А. М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні: теоретико-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 525 с.

1239. Шульга А. М. Некоторые аспекты уголовной ответственности за самовольный захват земли. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України*. 1999. Спец. вип. у чотирьох частинах. Харків Ч. 3. С. 70–74.

1240. Шульга А. М. Особливості кримінально-правової охорони земельних ресурсів. *Актуальні проблеми кримінального права та кримінології у світлі*

реформування кримінальної юстиції: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2015 року, м. Харків. МВС України; Харківський нац. ун-т внутр. справ; Кримінологічна асоціація України. Харків : ХНУВС, 2015. С. 90–91.

1241. Шульга А. М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 16. С. 154–157.

1242. Шульга А. М. Ще раз про підстави кримінальної відповідальності за земельні злочини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 298–301.

1243. Шульга А. М., Цвіркун Н. Ю. Щодо можливості визнання юридичної особи суб'єктом злочинного безгосподарського використання земель. *Теорія і практика правознавства*. 2011. № 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/download/62525/58059> (дата звернення: 03.03.2020).

1244. Шульга М. Набувальна давність на земельну ділянку: на шляху з минулого у майбутнє. *Вісник Академії правових наук України*. 2002. № 4. С. 116–125.

1245. Шульга М. Самовільне зайняття земельної ділянки. *Юридичний вісник України*. 7–13 серпня 2004 р. № 32.

1246. Шульга М. В. Актуальные проблемы правового регулирования земельных отношений в современных условиях : дис. ... д-ра юрид. наук. Харьков, 1998. 393 с.

1247. Шульга О. Історія розвитку земельних відносин в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 123–134.

1248. Шуляк Ю. Л. Кримінальна відповідальність за шахрайство: порівняльно-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 20 с.

1249. Шуляк Ю. Л., Олійник О. С. Наслідки незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України): теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2015. № 15. Т. 2. С. 121–124.

1250. Шуміло О. Кримінальна відповідальність юридичних осіб за злочини проти довкілля. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2014. № 5. С. 181–186.

1251. Щербина М. С. Принцип єдності юридичної долі земельної ділянки та об'єктів нерухомості, які на ній розташовані : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2016. 189 с.

1252. Эфендиев Э. М. Уголовно-правовая ответственность за самовольный захват земли и самовольное строительство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1993. 23 с.

1253. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.

1254. Юридична відповідальність за порушення природоресурсного законодавства України : монографія / О. Б. Німко, Н. В. Бондарчук, Р. Д. Ляшенко та ін.; за заг. ред. О. Б. Німко. Житомир : Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2016. 208 с.

1255. Юрченко Е. С. Правова доля земельних ділянок, наданих особам на праві постійного користування для створення та ведення фермерського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 99–103.

1256. Яковлева О. В. Уголовная ответственность за регистрацию незаконных сделок с землей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2011. 28 с.

1257. Ярмиш Н. Проблеми кваліфікації злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2010. № 4. С. 53–58.

1258. Ярмиш Н. М. Відгук офіційного опонента на дисертацію Федотової Ганни Валеріївни «Теоретичні та прикладні засади упровадження інституту кримінального проступку в кримінальне право України», подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08. Київ, 2017. 11 с. URL: <https://dndi.mvs.gov.ua/ua/responses.php> (дата звернення: 29.12.2017).

1259. Ярмиш О., Гуржій Т. Правове забезпечення земельної реформи в Україні. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 83–92.

1260. Ященко А. М. Застосування заходів кримінально-правового характеру : монографія. Харків : Ніка-Нова, 2014. 388 с.

1261. Ященко А. М. Класифікація заходів кримінально-правового характеру. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2013. Вип. 3. Т. 2. С. 123–127.

1262. Ященко А. М. Призначення узгодженого покарання у випадку укладення угоди про примирення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2013. Вип. 15. С. 121–126.

1263. Ященко А. М. Примирення з потерпілим у механізмі кримінально-правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2006. 218 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А-1

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах французької групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Королівство Бельгія</i>	Відділення VIII «Про руйнування огорож, про перестановку та видалення межових стовбців та кутових підставок»	Стаття 545. Повне чи часткове засипання рову, зривання чи виривання живої чи сухої огорожі, руйнування сільських чи міських огорож, незалежно від матеріалу, з якого вони зроблені, переміщення чи знищення межових стовбців, кутових підставок чи інших дерев, які посаджені чи призначені для встановлення меж між різноманітними земельними ділянками		Позбавлення волі на строк від 8 днів до 6 місяців та штраф від 26 до 200 євро, або одне із зазначених покарань
	Глава III «Руйнування, пошкодження, шкода» розділу IX «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 546. Діяння, передбачені статтею 545, вчинені з метою заволодіння земельною ділянкою		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 1 року та штраф від 50 до 2 тис. євро
	Відділення IX «Руйнування та шкода, що спричиняються затопленнями»	Стаття 549. Затоплення земельної ділянки іншої особи чи направлення води на її ділянку, що спричинило їй шкоду, вчинене із злісних чи обманних мотивів		Штраф від 26 до 300 євро
<i>Єгипет</i>	Розділ 4 «Розтрата. Розтрата державних коштів»	Стаття 115. Неправомірне розпорядження с/г або вільними землями, що належать благодійним організаціям, шляхом будівництва на ній, засівання, встановлення певних знаків		Тюремна каторга. У всіх випадках злочинець має бути відсторонений від займання відповідної службової посади
	Розділ 13 «Умисне знищення та псування»	Стаття 358. 1. Знищення межових знаків	2. Знищення межових знаків, вчинене з метою заволодіння земельною ділянкою	1. Позбавлення волі на строк не більше 3 місяців або штраф. 2. Позбавлення волі на строк не більше 2 років

	Розділ 14 «Вторгнення у володіння»	Стаття 373. Зайняття с/г або вільних земель		Арешт до 6 місяців або штраф у розмірі до 200 фунтів
<i>Республіка Ірак</i>	Глава 4 «Злочини проти власності»	Стаття 500. Незаконне зайняття землі, засівання її насінням, чи переміщення по такій землі, або випасання на ній рогатої худоби, в'ючних чи інших тварин		Арешт до 10 днів або штраф не більше 5 динарів
	Глава 10 «Пошкодження та знищення власності»	Стаття 481. Заповнення канами, руйнування стіни чи забору, зробленого з живих чи мертвих дерев чи іншого матеріалу, або знищення іншим способом межових знаків		Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф, що не перевищує 200 динарів
<i>Велике Герцогство Люксембург</i>	Глава III «Злочини третього класу»	Стаття 560. 2. Знімання землі, торфу, каміння чи інших матеріалів у місцях громадського надбання чи муніципальних утворень. 3. Захоплення чужої землі будь-якого виду.		Штраф від 25 до 250 євро
<i>Сенегал</i>	Секція III «Руйнування, знищення, псування» розділу II «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 423. Зайняття чужої землі		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років та штраф
<i>Французька Республіка</i>	Відділення I «Про прості та кваліфіковані крадіжки» глави I «Про крадіжку» розділу 1 «Про обманні привласнення» книги 3 «Про майнові злочини та проступки»	Стаття 311-1. Крадіжкою є обманне вилучення речі іншої особи		

ДОДАТОК А-2

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах германської групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Республіка Австрія	Розділ XII «Злочинні діяння проти достовірності документів та засобів доказування»	Стаття 230. Переміщення межових знаків. Неправильне розміщення, пересування, видалення чи приведення у непридатний стан знаків, призначених для позначення межі чи рівня води з наміром створити чи знищити засоби доказування, що має правове значення		Позбавлення волі на строк до 2 років. Не підлягає покаранню особа, яка виправила чи відновила межовий знак до того, як він був використаний як доказ
		Стаття 180. Умисне спричинення шкоди навколишньому природному середовищу. 1. Порушення правових приписів чи адміністративних установок, що призвело до забруднення водойм чи іншим чином спричиняє їй шкоду або забруднює ґрунт чи повітря, що призвели до: 1) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей або; 2) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу; 3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря; 4) витрати на ліквідацію забруднення перевищують 50 тис. євро	2. Якщо забруднення призвело до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликало довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря.	1. Позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років
	Розділ VII «Загальнонебезпечні злочинні діяння і злочинні	Стаття 181. Необережне спричинення шкоди навколишньому природному середовищу. 1. Порушення правових приписів чи адміністративних установок, що призвело через необережність до вчинення діяння, передбаченого статтею 180.	2. Якщо забруднення призвело до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликало довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро	1. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок. 2. Позбавлення волі на строк до 2 років або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок

	діяння проти навколишнього природного середовища»	Стаття 181-в. Умисні оброблення чи транспортування відходів небезпечне для навколишнього природного середовища. 1. Хто всупереч законодавчим положенням чи адміністративному порядку, поводить з відходами, зберігає їх чи складає, переробляє, транспортує чи ліквідує таким чином, що призвели до: 1) небезпеки для життя чи здоров'я великої кількості людей або; 2) значної небезпеки для стану тваринного чи рослинного світу; 3) довготривалого погіршення якості води, ґрунту чи повітря; 4) витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро.	2. Якщо дії, передбачені частиною 1, призвели до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликали довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро. 3. Особа, яка порушує приписи, передбачені ст. 2 п. 35 Положення 1013/2006 ЄС про транспортування відходів у великих кількостях	1. Позбавлення волі на строк до 2 років або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок
		Стаття 181-с. Необережне оброблення чи транспортування відходів небезпечне для навколишнього природного середовища. 1. Порушення законодавчих положень чи адміністративного порядку, що призвело через необережність до вчинення діяння, передбаченого статтею 181в.	2. Якщо діяння, передбачені частиною 1, призвели до значної шкоди тваринному чи рослинному світу, викликали довготривале стійке погіршення стану вод, ґрунту чи повітря або витрати на утилізацію забруднення перевищують 50 тис. євро. 3. Особа, яка через недбалість порушує приписи, передбачені ст. 2 п. 35 Положення 1013/2006 ЄС про транспортування відходів у великих кількостях	1. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок. 2. Позбавлення волі на строк до 1 року або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок. 3. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або грошовий штраф у розмірі до 360 добових ставок
Грецька Республіка	Глава 26 «Проступки»	Стаття 456. Зайняття землі. Умисне і незаконне зменшення державної або приватної дороги або меж		Штраф або арешт на строк до 3 місяців
Естонська Республіка		Стаття 353. Діяльність, що загрожує рослинності. Проїзд на механічному транспортному засобі по природній території чи землям с/г призначення, якщо проїзд цими територіями заборонений, а так само неприйняття обов'язкових для землеволодільців заходів із попередження хвороб і шкідників рослин або з боротьби з		Штраф до 200 штрафних одиниць або арешт

	Глава 20 «Винні діяння проти навколишнього природного середовища»	бур'янами		
		Стаття 359. Спричинення шкоди ландшафтам. 1. Порушення вимог щодо захисту чи використання берегів чи інших ландшафтних об'єктів, що призвело до істотної шкоди берегу чи іншому ландшафтному об'єкту	2. Те саме діяння, що спричинило через необережність істотну шкоду ландшафту чи берегу. 3. Діяння, передбачені частиною 1 або 2, вчинені юридичною особою	1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року. 3. Грошове стягнення
		Стаття 360. Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Незаконний викид у НПС речовин, енергії чи відходів, а також спричинення понаднормативного шуму, що призвело до небезпеки для життя чи здоров'я людини або небезпеки спричинення серйозної шкоди якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам	2. Ті ж діяння, що спричинили істотну шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварина чи рослин або їх частинам. 2-1. Ті ж діяння, що спричинили велику шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам. 3. Діяння, передбачені частинами 1, 2, 2-1, вчинені юридичною особою	1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року. 2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років. 2-1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 5 років. 3. Грошове стягнення
		Стаття 361. Необережне забруднення навколишнього природного середовища. 1. Незаконний викид у НПС речовин, енергії чи відходів, а також спричинення понаднормативного шуму, вчинене з необережності, що призвело до небезпеки для життя чи здоров'я людини або небезпеку спричинення серйозної шкоди якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам	1-1. Ті ж діяння, що спричинили істотну шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам. 1-2. Ті ж діяння, що спричинили велику шкоду якості води, ґрунту чи атмосферного повітря, певним видам тварин чи рослин або їх частинам. 2. Діяння, передбачені частинами 1, 1-1, 1-2, вчинені юридичною особою	1. Грошове стягнення. 1-1. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 1 року. 1-2. Грошове стягнення або позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Грошове стягнення
<i>Ефіопія</i>		Стаття 649. Пошкодження майна інших, викликане стадом тварин. Умисні і незаконні дії, направлені на дозвіл птахам чи тваринам випасатися на землях іншої особи		Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року

	Відділення II «Злочини проти нерухомого майна» глави II «Злочини проти власності»	Стаття 650. Порушення володіння. 1. Незаконне, з метою отримати вигоду чи прибуток: А) зайняття державної чи приватної землі або будівлі; Б) інше посягання на приватне володіння	2. Ті ж дії, вчинені із застосуванням насильства, погрози його застосування або великою кількістю людей, або із використанням зброї	1. Позбавлення волі. 2. Арешт до 5 років
		Стаття 651. Порушення спеціального права інших. 1. Незаконне, з наміром отримати особистий прибуток чи скористатися незаконними перевагами привласнення громадських чи приватних вод	2. Ті ж дії, що спричинили серйозні наслідки	1. Позбавлення волі на строк до 3 місяців та штраф. 2. Арешт до 5 років
		Стаття 652. Знищення межових знаків. Видалення, витіснення, фальсифікація чи пошкодження межових відміток чи інших знаків демаркації власності, вчинене з наміром порушити права чи власність іншої особи, або з метою отримання чи забезпечення третім особам незаконних переваг		Позбавлення волі на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 3 місяців у менш серйозних випадках
<i>Князівство Ліхтенштейн</i>	Глава 12 «Злочини проти достовірності документів та знаків»	Стаття 230. Переміщення межових знаків. Хто переміщує межові знаки чи відмітки рівня води з метою забезпечити докази фактів юридичної дійсності, або робить непридатним для використання відповідний знак		Позбавлення волі на строк до 2 років
<i>Республіка Парагвай</i>	Глава I «Незаконні дії стосовно природних ресурсів» розділу III «Злочини проти безпеки життя та фізичної недоторканості народу»	Стаття 199. Забруднення ґрунтів. Порушення правових приписів або адміністративних положень про допуск чи використання добрив, пестицидів чи інших шкідливих для ґрунту речовин		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф
<i>ФРН</i>	Розділ 23 «Підrobка документів»	Стаття 274. Приховування документів; змінення знаків, що посвідчують межі. 3. Вилучення, знищення, приведення в непридатний стан, пересування чи неправильне розміщення межового каміння чи інших знаків, що призначені для засвідчення меж чи рівня води		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф

	Розділ 29 «Кримінально карані діяння проти навколишнього природного середовища»	Стаття 324-а. Забруднення ґрунтів. Внесення в ґрунт шкідливих речовин чи допущення їх проникнення до ґрунту, вчинене з порушенням адміністративно- правових обов'язків, якщо такі діяння вчинені: 1) способом, який може пошкодити здоров'я іншої людини, тварин, рослин чи іншим предметам, що мають цінність, або водоймам, або; 2) у значному об'ємі забруднює чи іншим чином впливає на них	2. Замах є кримінально караним. 3. Ті ж дії, вчинені з необережності.	1. Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф. 3. Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф. Стаття 330. Особливо тяжкий випадок караного діяння проти навколишнього природного середовища. Діяння, передбачене статтями 324–329: 1) що спричинило таку шкоду водоймам, ґрунту чи території, що знаходяться під охороною, яка не може бути усунута, або усунення якої вимагає тривалого часу чи великих затрат; 2) наносить шкоду громадському забезпеченню водою; 3) на тривалий час спричиняє істотну шкоду видам тварин чи рослин, які знаходяться під загрозою вимирання; 4) вчинене з корисливих мотивів – покарання у вигляді позбавлення волі на строк від 6 місяців до 10 років
<i>Швейцарська Конфедерація</i>	Розділ 11 «Підроблення документів»	Стаття 256. Переміщення межового знака чи межового каміння. Усунення межового каміння чи межових знаків, переміщення їх, приведення у непридатний стан, підробка чи фальсифікація, вчинене з метою спричинити шкоду чужому майну або правам, або отримати для себе чи інших осіб незаконну вигоду.		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф
		Стаття 257. Усунення межових знаків та показників рівня води. Усунення, переміщення, приведення в непридатний стан чи підробка громадських межових знаків чи показників рівня води		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф

ДОДАТОК А-3

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах італо-іберійської групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Князівство Андорра	Розділ II «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 486. Порушення приватної власності. 1. Вторгнення у нерухоме володіння особи, вчинене із застосуванням насильства або погрозою його застосування, крім тих, що описані у статтях 194–195. 2. Зміна чи знищення межових знаків		Арешт або штраф у розмірі до 600 євро
	Глава I «Злочини проти навколишнього природного середовища та природних ресурсів»	Стаття 289. Забруднення навколишнього природного середовища. Забруднення атмосфери, землі, надр, вод чи підземних вод, вчинені з порушенням законів чи інших положень, якщо такі дії могли поставити під загрозу баланс флори, природні зони чи життя диких тварин		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф у розмірі до 60 тис. євро, а також заборона займатися певною діяльністю до 4 років
	Розділ XVI «Злочини проти навколишнього природного середовища»	Стаття 300. Лісові пожежі. Спричинення лісових пожеж, що призвели до ерозійного впливу на ґрунт		Позбавлення волі на строк від 1 до 4 років та штраф у розмірі до 30 тис. євро
	Глава III «Лісові пожежі»			
Республіка Ангола	Глава V «Інші злочини проти власності» розділу VII «Злочини проти майна»	Стаття 402. Незаконне привласнення майна. Незаконне зайняття нерухомого майна шляхом застосування насильства чи погрози застосування насильства		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф, якщо не застосовується більш суворе покарання за насильство
		Стаття 403. Знищення чи зміна межових знаків. Знищення чи зміна межових знаків з метою привласнення чужої нерухомості		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф
Королівство Іспанія	Глава V «Незаконне привласнення» розділу XIII «Злочини проти власності та соціально-економічного порядку»	Стаття 245. 1. Зайняття нерухомого майна або захоплення речового права на чуже нерухоме майно шляхом насильства або погрози його застосування	2. Незаконне зайняття нерухомого майна, чужого будинку чи споруди, які не є житлом, або розташування в них проти волі власника	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років (залежно від отриманої користі та спричинених збитків), а також покарання за насильницькі дії. 2. Штраф від 3 до 6 МЗП

		Стаття 246. Зміна межових знаків, що посвідчують право на приватне чи державне нерухоме майно, якщо такі дії призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро		Штраф від 3 до 18 МЗП (залежно від отриманої користі та спричинених збитків), а також покарання за насильницькі дії
		Стаття 247. Незаконне зміна русла природної чи штучної водойми особою, яка не має на це право, якщо такі дії призвели чи могли призвести до отримання прибутку на суму, що перевищує 400 євро		Штраф від 3 до 6 МЗП
	Відділення 1 «Про шахрайство» Глава VI «Про обманне присвоєння чужого майна» розділу XIII «Злочини проти власності та соціально-економічного порядку»	Стаття 251. 1) Незаконне присвоєння собі права розпорядження рухомою чи нерухомою річчю, якої немає у винного, незалежно від того, чи мав він на неї право чи ні, відчуження такої речі, обтяження її чи здача в оренду іншим особам, що спричиняє шкоду третім особам. 2) Приховування обтяження на річ при розпорядженні рухомою чи нерухомою річчю, або обтяження її при відчуженні, що спричиняє шкоду третім особам.		Позбавлення волі на строк від 1 до 4 років
	Глава I «Про злочини, пов'язані з управлінням територіями»	Стаття 319. 1. Несанкціоноване міське планування, будівництво чи будівельні роботи на землях, призначених для доріг, паркових зонах, громадських місцях чи адміністративних об'єктах, що мають екологічну, історичну, художню чи культурну цінність, чи особливо цінних землях, вчинене будівельниками, засновниками чи технічними директорами. 2. Несанкціоноване міське планування, будівництво чи будівельні роботи на землі, не призначеній для заселення, вчинене будівельниками, засновниками чи технічними директорами. 3. У будь-якому випадку суди чи судді мають право видавати мотивоване розпорядження про знесення незаконних об'єктів. 4. Вчинення відповідних дій юридичною особою		1. Позбавлення волі на строк від 1,5 до 4 років та штраф у розмірі від 12 до 24 МЗП, окрім випадків, коли отриманий прибуток був чи мав бути більшим за цей штраф, а також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 4 років 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 12 до 24 МЗП, окрім випадків, коли отриманий прибуток був чи мав бути більшим за цей штраф, а також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 4 років. 4. Штраф у розмірі від 12 до 36 МЗП
	Розділ XVI «Злочини, пов'язані з управлінням територіями та захистом культурної спадщини та навколишнього природного середовища» Глава III	Стаття 325. Порушення закону чи інших положень щодо захисту НПС, що спричинило опромінення, знос, шум, вібрацію, потрапляння чи зберігання в атмосфері, землі, надрах або		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років та штраф у розмірі від 8 до 24 МЗП, а

	«Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища»	наземних, морських чи ґрунтових водах речовин, що можуть спричинити тяжку шкоду рівновазі в природних системах		також заборона займатися певними видами діяльності на строк від 1 до 3 років. Якщо існувала загроза здоров'ю людей, то призначається покарання ближче до максимального строку позбавлення волі
	Глава 2 «Лісові пожежі» розділу XVII «Злочини проти громадської безпеки»	Стаття 353. Підпал посаджених дерев чи лісів, що призвів до ерозійного впливу на ґрунт		Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років та штраф у розмірі від 18 до 24 МЗП
Італійська Республіка	Глава I «Злочини проти власності» розділу XIII «Злочини проти власності»	Стаття 631. Незаконне привласнення. Зміна меж нерухомості з метою її повного чи часткового привласнення		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф до 206 євро
		Стаття 632. Відхилення русла водойми. Відведення води з власності інших осіб, вчинене на свою користь чи користь третіх осіб		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 3 років та до 206 євро
		Стаття 633. Захоплення земель чи будівель. Незаконне захоплення чужих земель або будівель (державних чи приватних) з метою їх подальшого зайняття чи іншого отримання прибутку		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф у розмірі від 103 до 1032 євро. Якщо такі дії вчиняють групою з 5 осіб, одна з яких озброєна, або групою більше 10 осіб, незалежно від того, чи озброєний хтось із них, то скарга потерпілого не вимагається
		Стаття 634. Насильницьке порушення володіння нерухомістю. Порушення володіння нерухомістю, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування, окрім способів, зазначених у статтях 631–633		(За скаргою потерпілого) Позбавлення волі на строк до 2 років та штраф від 103 до 309 євро. Якщо такі дії вчиняють більше 10 осіб, то скарга потерпілого не вимагається
		Стаття 637. Вторгнення на чужу земельну ділянку.		(За скаргою потерпілого)

		Проникнення на чужу земельну ділянку через паркан або огорожу		Штраф до 103 євро
Португальська Республіка	Глава II «Злочини проти власності»	Стаття 215. Захоплення чужого майна. 1. Вторгнення чи зайняття чужого нерухомого майна, вчинене шляхом насильства чи погрози застосування насильства, з метою подальшого володіння, користування чи здійснення права власності чи сервітутного права, не передбаченого законом чи адміністративним актом. 2. Ті ж дії, вчинені з метою відведення води з дамби для отримання незаконної користі для себе чи інших осіб		1. Позбавлення волі на строк до 2 років чи штраф. 2. Штраф
		Стаття 216. Зміна меж. Зміна меж нерухомого майна, вчинена з метою захоплення усього чи частини чужого нерухомого майна		Позбавлення волі на строк до 6 місяців чи штраф
	Глава III «Загальнебезпечні злочини»	Стаття 279. Забруднення. 1. Значне: а) забруднення води чи ґрунтів, або інше зниження їх якостей; б) забруднення повітря з причин використання технічного обладнання чи інших об'єктів; в) спричинення шумового забруднення	2. Дії, передбачені частиною 1, вчинені з необережності	1. Позбавлення волі на строк до 3 років чи штраф. 2. Позбавлення волі на строк до 1 року чи штраф
Республіка Сан-Марино	Глава V «Злочини проти майна»	Стаття 200. Насильницьке привласнення нерухомого майна. Переміщення чи зміна межових знаків, а також інші способи незаконної зміни розмірів нерухомого майна іншої особи з метою його привласнення, а також незаконний відвід державної чи приватної водойми з метою отримання незаконного прибутку для себе чи інших осіб		Позбавлення волі або штраф другого ступеня
		Стаття 201. Порушення права володіння. 1. Порушення права іншої особи на нерухомість шляхом насильства чи погрози його застосування	2. Ті ж дії, вчинені з використанням насильства чи погрози його застосування, або вчинені стосовно адміністративних об'єктів	1. (За скаргою потерпілого) Арешт чи штраф третього ступеня. 2. Збільшення покарання на один ступінь
	Глава VI «Злочини проти державної економіки»	Стаття 323. Незаконне зняття ґрунту, розробка надр, зайняття громадської землі. Незаконне зняття ґрунту, незаконне доручення провести розробку надр, зайняття землі, призначеної для громадського користування, вітринами, кіосками чи іншими предметами		Штраф другого ступеня

Турецька Республіка	Секція 10 «Злочини проти власності» глави 2 «Злочини проти приватних прав»	Стаття 154. Вторгнення. 1. Повне чи часткове зайняття нерухомості, яка належить державним організаціям чи приватним особам, або зміна чи знищення межових знаків з метою розширення володінь нерухомістю. 2. Захоплення нерухомого майна, яке належить адміністрації села або виділеного для загального користування мешканців села, як-от пасовища, пашні, дороги, фонтани, і використання цього нерухомого майна для с/г цілей. 3. Зміна русла державних чи приватних водойм		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років та штраф
	Секція 6 «Злочини проти транспортних засобів та стаціонарних платформ» глави 3 «Злочини проти суспільства»	Стаття 224. Захоплення територіальної землі чи стаціонарних платформ у спеціальних промислових зонах. Зайняття чи захоплення контролю над територіальними землями чи стаціонарними платформами у спеціальних промислових зонах за допомогою насильства чи погрозою його застосування		Позбавлення волі на строк від 5 до 15 років
	Розділ 2 «Злочини проти навколишнього природного середовища» глави 3 «Злочини проти суспільства»	Стаття 181. Умисне забруднення навколишнього природного середовища. 1. Умисний викид відходів на землю, воду чи повітря, який вчиняється з порушенням технічної процедури, визначеної законодавством, що призвів до забруднення НПС	2. Незаконний ввіз у країну небезпечних відходів. 3. Дії, передбачені частинами 1 або 2, внаслідок яких відходи неможливо видалити із землі, води чи повітря. 5. Діяння, передбачені частинами 1 або 2, які призвели до виникнення невиліковних хвороб у людини чи тварин, або погіршення родючості та зміну якісних властивостей тварин та рослин	1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років. 3. Подвійне покарання, передбачене частинами 1 або 2. 5. Позбавлення волі на строк від 5 років та штраф
		Стаття 182. Необережне забруднення навколишнього природного середовища. 1. Необережний викид відходів на землю, воду чи повітря, який призвів до забруднення НПС	2. Дії, передбачені частиною 1, які призвели до виникнення невиліковних хвороб у людини чи тварин, або погіршення родючості та	1. Штраф. Якщо внаслідок таких дій відходи неможливо видалити із землі, води чи повітря, покарання складає позбавлення волі на строк від 2 місяців до 1 року. 2. Позбавлення волі

			зміну якісних властивостей тварин та рослин	на строк від 1 до 5 років
Аргентинська Республіка	Глава VI «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти власності»	Стаття 181. 1) повне чи часткове позбавлення іншої особи можливості володіння або права на нерухомість шляхом насильства, погроз, обману, зловживання довірою, незалежно від того, чи відбулося воно шляхом зайняття нерухомості, знаходження на ній, чи вигнання з неї законних володільців; 2) зміна межових знаків з метою заволодіння нерухомістю повністю чи її частиною; 3) перепона у володінні чи використанні нерухомості з використанням сили чи погроз		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 3 років
Багатонаціональна Держава Болівія	Глава VII «Незаконне привласнення» розділу XII «Злочини проти власності»	Стаття 351. Позбавлення права. Перешкоджання володінню чи позбавлення права володіння нерухомістю, вчинене шляхом насильства, погрози, обману, зловживання довірою чи іншим незаконним способом, з метою отримання особистої користі чи на користь третіх осіб		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років
		Стаття 352. Зміна меж. Зміна межових знаків з метою заволодіння нерухомістю повністю чи її частиною		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років
		Стаття 353. Порушення володіння. Перепона у реалізації права володіння шляхом насильства чи погрози його застосування		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
		Стаття 354. Незаконне привласнення водойм. Незаконне користування публічними чи приватними водоймами, на які винна особа не має права, вчинене з особистих інтересів чи в інтересах інших осіб та на шкоду третім особам, а також перепона у реалізації законного права інших осіб на користування водоймами		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років. Покарання має бути збільшено на третину, якщо дії, передбачені статтями 351–354, були вчинені групою людей чи з використанням зброї
Федеративна Республіка Бразилія	Глава III «Незаконне привласнення» розділу II «Злочини проти власності»	Стаття 162. Зміна меж. Зміна чи переміщення межових знаків, які посвідчують межі володіння, з метою повного чи часткового захоплення чужої нерухомості, а також: 1. Незаконне привласнення води – зміна русла водойми на свою користь чи користь третіх осіб; 2. Порушення володіння – вторгнення у володіння іншої особи		Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф
Боліваріанська Республіка Венесуела	Глава VI «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»	Стаття 273. Захоплення повністю або частково чужої нерухомості чи користування нею, знищення чи зміна меж чи межових знаків, а також дії, направлені на отримання неправомірної вигоди щодо користування державними чи приватними водоймами	2. Якщо такі ж діяння були вчинені із застосуванням насильства чи погроз його застосування,	1. Позбавлення волі на строк від 4 до 15 місяців. 2. Позбавлення волі на строк від 6 до 30 місяців без урахування

			двома чи більше особами, із застосуванням зброї	покарання, передбаченого за незаконне поводження зі зброєю
Республіка Гватемала	Глава III «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти власності»	Стаття 256. Незаконне привласнення. Незаконне перешкоджання володінню чи намагання незаконно позбавити права власності на нерухоме майно, або незаконне вторгнення чи зайняття нерухомої власності		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 257. Обтяжуюче незаконне привласнення. Дії, передбачені ст. 256, вчинені: А) групою більше 5 осіб; В) коли особа, яка вчинила незаконне привласнення, знаходиться на території нерухомості більше 3-х днів; С) коли законні володільці чи власники були вигнані з території нерухомості винною особою; D) коли способом вчинення цих дій стало насильство, погроза насильством, обман, зловживання довірою чи залякування; Е) якщо були завдані травми, пошкодження майна чи с/г культур, виробничих об'єктів, доріг чи природних ресурсів		Позбавлення волі на строк від 2 до 6 років. Залежно від обставин таке ж покарання призначається особам, які спровокували, примусили, запропонували чи іншим чином спонукали до вчинення цього злочину, або ж брали участь у плануванні, підготовці чи виконанні злочину
		Стаття 258. Зміна меж. Зміна меж чи межових знаків з метою захоплення чи незаконного використання нерухомості чи її частини, якщо при цьому не застосовувалося насильство		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 1 років
		Стаття 259. Порушення володіння. Хто насильно порушує володіння чи право власності, за винятком випадків, передбачених у трьох попередніх статтях		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 260. Незаконне привласнення вод. Незаконне використання вод, а також знищення дамб, каналів чи іншим способом здійснення перепон у реалізації прав на воду третіми особами, вчинене з метою незаконного привласнення вод чи іншої особистої зацікавленості		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф до 5 тис. кетцалів
	Глава I «Злочини проти народного господарства та навколишнього природного середовища» розділу X «Злочини проти народного господарства, торгівлі, промисловості та податкового режиму»	Стаття 347. Забруднення. Забруднення води, ґрунту чи повітря токсичними речовинами, відходами небезпечних речовин чи продуктів, що можуть нанести шкоду людям, тваринам, лісам чи плантаціям		Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років та штраф у розмірі від 300 до 5 тис. кетцалів. Якщо забруднення відбувається у формі проступку, то покарання складає штраф від 200 до 1 500 кетцалів

<i>Республіка Гондурас</i>	Глава IV «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»	Стаття 227. Незаконне привласнення нерухомості чи речового права		Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років
		Стаття 228. Зміна меж чи межових знаків		Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років
		Стаття 229. Хто, крім дій, передбачених статтями 228 та 229, вчиняє також насилля чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 1 року
		Стаття 230. Зміна русла річки, струмка, каналу чи джерела, а також незаконне привласнення прав, пов'язаних із відповідними водоймами		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 231. Перепона у проході по землі чи іншій території, призначеній для доріг, вулиць, садів, парків, зелених зон, ходьби чи інших місць, призначених для загального користування, що знаходяться в державній чи комунальній власності		Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років
<i>Республіка Еквадор</i>	Глава V «Шахрайства» Розділ X «Злочини проти власності» Глава VII «Незаконне привласнення»	Стаття 575-А. Заволодіння за допомогою шахрайства землями міст чи сіл, що спричинило порушення власності		Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років
		Стаття 580. 1. Позбавлення іншої особи можливості володіння чи права на нерухомість шляхом насильства, обману чи зловживанням довірою. 2. Хто привласнює нерухомість шляхом знищення чи пошкодження межових знаків. 3. Перепона у реалізації права володіння шляхом насильства чи погрози його застосування		Позбавлення волі на строк від 1 місяця до 2 років
		Стаття 581. Перепона у реалізації особою права на воду, затримання води річок, струмків, каналів чи джерел, або їх привласнення		Позбавлення волі на строк від 15 днів до 1 року
	Глава X-А «Злочини проти навколишнього природного середовища» розділу V «Злочини проти громадської безпеки»	Стаття 437-Н. Знищення чи підпал всього чи частини лісу чи іншого рослинного природного чи оброблюваного утворення, що охороняється законом	2. Ті ж діяння: А) що спричинили зниження рівня води, ерозію ґрунту чи зміну кліматичного режиму; В) вчинені у місцях, де є схили, що забезпечують водою населені пункти та меліоративні системи	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років. 2. Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років
		Стаття 437-І. Передача земель, що мають велике значення для НПС, чи с/г земель для розширення міст чи добування матеріалів для будівництва		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

		Стаття 437-Ж. Ті ж дії, вчинені офіційним чи муніципальним службовцем за власною ініціативою чи як членом комісії, який дозволяє чи допускає зміну цільового призначення землі, що відведена для екологічного захисту, с/г земель, якщо їхня доповідь чи думка призвели до такого результату		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
Республіка Колумбія	Глава 7 «Незаконне привласнення» розділу VII «Злочини проти економічного ладу»	Стаття 261. Захоплення землі. Присвоєння частини чи всього нерухомого майна, або отримання користі від знищення, зміни чи пошкодження знаків, що встановлюють межі власності, чи внесення змін до сайту		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 10 до 50 МРЗП
		Стаття 262. Незаконне привласнення вод. Зміна русла державних чи приватних водойм, використання вод більше встановленої норми, присвоєння земель озер, джерел, ґрунтових вод чи інших джерел води, вчинене в особистих інтересах або на користь третіх осіб		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років та штраф у розмірі від 10 до 50 МРЗП
		Стаття 263. Вторгнення у землі чи приміщення. Хто захоплює чужу землю чи споруду з метою отримання користі для себе чи для третіх осіб		Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років та штраф від 50 до 200 МРЗП
		Стаття 264. Насильницьке порушення володіння. Хто, крім дій, передбачених ст. 263, вчиняє також насилля чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю		Позбавлення волі на строк від 1 до 2 років та штраф у розмірі від 5 до 20 МРЗП
	Глава 1 «Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища» розділу XI «Злочини проти природних ресурсів та навколишнього природного середовища»	Стаття 332. Забруднення навколишнього природного середовища. Порушення правил, що спричинило забруднення повітря, атмосфери чи інших компонентів повітряного простору, ґрунтів, надр, водних чи інших природних ресурсів, яке призвело до створення загрози для здоров'я людини чи тваринного світу, лісового господарства, водної флори, або ж вчинене особою, до якої застосовувались адміністративні стягнення		Позбавлення волі на строк від 3 до 6 років та штраф від 100 до 25 тис. МРЗП
Республіка Коста-Ріка	Глава VI «Незаконне привласнення» розділу VII «Злочини проти власності»	Стаття 225. Привласнення. 1. Заволодіння повністю чи частково чужою нерухомістю чи правом на неї шляхом насильства, погрози, обману зловживанням довірою чи іншим незаконним способом. 2. Захоплення всієї нерухомості чи її частини шляхом зміни її меж. 3. Порушення володіння шляхом насильства чи погроз		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 4 років
		Стаття 226. Привласнення вод.		Позбавлення волі на строк від 1 місяця

		Відхилення русла державних чи приватних водойм, використання водних ресурсів в об'ємах, більших ніж ті, на які має право, а також будь-яка перепона в реалізації права на ці води третьою стороною, яка має право на ці води, вчинене з метою отримання прибутку		до 2 років або штраф
<i>Мексиканські Сполучені Штати</i>	Глава V «Незаконне привласнення нерухомості та води» розділу 28 «Злочини проти особистих прав»	Стаття 395. I. Незаконне захоплення чужої нерухомості чи прав на неї шляхом насильства, погроз чи обману. II. Незаконне привласнення чужої нерухомості шляхом зміни меж власної нерухомості. III. Позбавлення права на воду способами, передбаченими попередніми абзацами	2. Організація чи керівництво тими самими діями, вчиненими групою з 5 чи більше осіб. 3. Неодноразова участь у розкраданні місцевої власності	1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років та штраф у розмірі від 50 до 500 песо. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 9 років Штраф застосовується навіть якщо право сумнівне чи оспорується. Стаття 396. Покарання, передбачені вище, посилюються у разі застосування насильства чи погрози
	Глава I «Технологічні та інші небезпечні види діяльності» розділу 25 «Злочини проти навколишнього природного середовища та природних ресурсів»	Стаття 414. Забруднення природних ресурсів, флори, фауни, екосистеми, погіршення якості води, ґрунту, ґрунтових вод чи НПС, спричинене через незаконне чи вчинене з порушенням установлених правил виконання робіт, виробництво, зберігання, торгівля, експорт, імпорт, транспортування чи інша діяльність з вибуховими речовинами, токсичними, горючими, радіоактивними чи іншими небезпечними речовинами		Позбавлення волі на строк від 1 до 9 років та штраф у розмірі від 300 до 3 тис. песо
<i>Республіка Нікарагуа</i>	Глава VII «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти економічного порядку»	Стаття 240. Незаконне привласнення приватної власності. 1) застосування насильства, погроз, обману чи зловживання довірою з метою позбавити іншу особу повністю чи частково можливості реалізовувати володіння або незаконного позбавлення права власності; 2) заволодіння всією чи частиною нерухомості шляхом зміни меж нерухомості або знищення чи пошкодження межових знаків; 3) застосування насильства, направленої проти законного володільця нерухомості		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 3 років

		Стаття 241. Незаконне привласнення державної чи комунальної власності. А) Незаконне зайняття земельної ділянки, вулиць, доріг, садів, парків, тротуарів чи інших публічних місць, чи інших вільних земель, чи інших об'єктів державної власності, об'єктів, що знаходяться в автономних регіонах Атлантичного узбережжя чи майна муніципалітетів; В) незаконне добування природних ресурсів; С) нецільове використання землі або залишення землі без виконання зобов'язань, взятих на себе під час отримання земельної ділянки; Д) захоплення земель, які знаходяться у комунальній власності або власності корінних общин; Е) незаконне обмеження проходу чи проїзду дорогами загального користування, які забезпечують доступ до власності, сіл, громади, міста, берега озера, моря чи річки		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 242. Незаконне привласнення вод. А) Зміна русла водойми чи використання водойми в тих об'ємах, на які винна особа не має права; В) перепона у здійсненні прав на водойму особі, яка має відповідне право		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років або громадські роботи від 240 годин
	Глава III «Злочини проти природних ресурсів» розділу XV «Проступки та злочини проти природи та навколишнього природного середовища»	Стаття 365. Забруднення ґрунтів чи надр. Порушення встановлених законодавством правил, що призвело до забруднення ґрунтів чи надр стічними водами, хімічними чи токсичними речовинами, що призвело до небезпеки здоров'ю людини, природним ресурсам, біорізноманіттю, якості води та екосистеми загалом		Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років чи штраф у розмірі від 100 до 1 тис. одиниць штрафу. Покарання, передбачені цією статтею, мають бути зменшені на третину у тому разі, якщо злочин вчинено з необережності
Республіка Панама	Глава V «Незаконне привласнення» розділу VI «Злочини проти економічного ладу»	Стаття 224. Знищення чи переміщення межових знаків з метою незаконного привласнення частини чи всієї чужої нерухомості		Позбавлення волі на строк від 2 до 4 років
		Стаття 225. Позбавлення іншої особи можливості володіння або права власності на нерухомість шляхом насильства, погрози, обману, зловживання довірою чи іншим незаконним способом		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років або штраф у відповідному еквіваленті

	Глава І «Злочини проти природних ресурсів» розділу XIII «Злочини проти навколишнього природного середовища та територіального планування»	Стаття 403. Підпал рослинності. Не караються дії, які були санкціоновані компетентним органом державної влади	2. Ті ж дії, які спричинили: 1) втрату родючості ґрунту чи його засушення; 2) на площі понад 5 гектарів; 3) за значного погіршення умов для рослинності; 4) з мотивів фінансової користі; 5) у випадку підпалу охоронних зон чи водорозділів	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років або штраф у відповідному еквіваленті. 2. Збільшення покарання, передбаченого ч. 1, на четверть чи половину
Республіка Перу	Глава VIII «Незаконне привласнення» розділу V «Злочини проти власності»	Стаття 202. Привласнення. 1. Присвоєння всієї чи частини нерухомості, знищення чи зміна її меж. 2. Позбавлення повністю або частково володіння чи права на будь-яку нерухомість, вчинене шляхом насильства, погрози, обману чи зловживання довірою. 3. Порушення права на нерухомість шляхом насильства		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 203. Незаконна зміна русла водойми. Зміна русла державної чи публічної водойми, використання її в більших об'ємах, ніж дозволено з метою отримання для себе чи інших осіб незаконної переваги у шкоду третім особам		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 204. Обтяжуюча форма. 1. Привласнення з використанням вогнепальної зброї, вибухових речовин чи інших небезпечних речовин. 2. Привласнення, вчинене двома чи більше особами. 3. Привласнення нерухомості, зарезервованої для жилих цілей. 4. Привласнення державної нерухомості, яка використовується для державних служб чи селян та корінних общин		Позбавлення волі на строк від 2 до 6 років
	Глава І «Злочини проти природних ресурсів та екології» розділу XIII «Злочини проти екології»	Стаття 311. Неправильне використання с/г земель. Неправомочне використання с/г земель для розростання міст, добування та переробки будівельних матеріалів		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
Співдружність Пуерто-Ріко	Глава 4 «Протиправне проникнення» розділу II «Злочини проти	Стаття 196. Незаконне привласнення. А) проникнення до нерухомості без згоди власника; В) відхилення русла чи незаконне утримання		Позбавлення волі на строк до 3 років

	власності»	державних чи приватних водойм; С) інше незаконне позбавлення володіння нерухомим майном чи правом користування та узуфруктом; D) незаконне переміщення чи заміна межових знаків нерухомості		
<i>Республіка Ель-Сальвадор</i>	Глава IV «Незаконне привласнення» розділу VIII «Злочини проти родового майна»	Стаття 219. Привласнення нерухомості. Заволодіння чи отримання юридичного права на нерухоме майно шляхом насильства, погроз, обману чи зловживання довірою, або вторгнення у нерухомість, залишення на ній чи вигнання її законного власника, вчинене з метою захоплення чи незаконного привласнення нерухомого майна		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 219-А. Знищення чи зміна меж. Знищення меж чи інших маркерів, що посвідчують право на нерухомість, вчинене з метою повного чи часткового захоплення чужої нерухомості		Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 2 років
		Стаття 219-Б. Привласнення вод. А) Хто змінює русло публічної чи приватної водойми; Б) будь-яким чином перешкоджає реалізації свого права особі, яка має право на відповідні води		Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
		Стаття 220. Насильницьке порушення володіння. 1. Насилля щодо людей, порушення володіння чи права володіння на нерухоме майно	2. Те ж діяння, вчинене двома чи більше особами.	1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 1 року. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років
<i>Східна Республіка Уругвай</i>	Глава V «Злочини проти прав на нерухомість» розділу XII «Злочини проти власності»	Стаття 354. Незаконне привласнення. 1. Хто силою, погрозою, обманом, зловживанням довірою захоплює чи незаконно використовує, частково чи повністю займає чуже володіння. 2. Зміна межових знаків, що посвідчують власність, з метою захоплення чи незаконного використання нерухомої власності. 3. Зміна направлення суспільних чи приватних вод з метою захоплення чи незаконного використання нерухомої власності		Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
		Стаття 355. Насильницьке порушення володіння. Хто, крім дій, передбачених ст. 354, вчиняє також насилля чи погрози щодо людей, які мирно володіють нерухомістю		Позбавлення волі на строк від 3 до 24 місяців

Республіка Філіппіни	Глава 4 «Незаконне привласнення» розділу X «Злочини проти власності»	Стаття 412. Захоплення нерухомості чи прав на нерухомість. Захоплення нерухомості чи прав на нерухомість за допомогою насильства чи погрози його застосування		Крім повного відшкодування шкоди призначається покарання у розмірі не менше 75 песо
		Стаття 413. Зміна межових знаків. Зміна меж чи межових знаків, що посвідчують межі нерухомості		Невеликий арешт або штраф, що не перевищує 100 песо, або обидва ці покарання
Республіка Чилі	Глава 6 «Незаконне привласнення» розділу IX «Злочини та проступки проти власності»	Стаття 457. Насильнице заволодіння нерухомістю чи незаконне привласнення реального права, захоплення нерухомості за відсутності законного володільця чи держателя	2. Аналогічні дії законного володільця проти особи, яка незаконно володіє нерухомістю	1. Повне відшкодування завданої внаслідок насильства шкоди та штраф від 11 до 20 МРЗП. 2. Штраф від 6 до 10 МРЗП
		Стаття 458. Дії, передбачені ч. 1 ст. 457, вчинені без насильства		Штраф від 6 до 10 МРЗП
		Стаття 459. 1. Незаконне використання водних дамб, ставків, річок, струмків; каналів та акведуків, а також захоплення будь-якого з указаних об'єктів. 2. Дії, що призвели до прориву дамби чи потребують її ремонту або проведення аналогічних робіт у річках, струмках, водосховищах, каналах чи акведуках. 3. Поставлення перепон, які заважають реалізації прав володільцем відповідних вод		Позбавлення волі на мінімальний строк або штраф від 6 до 10 МРЗП

ДОДАТОК А-4

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «групи СНД»

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Азербайджанська Республіка	Глава 23 «Злочини проти власності» Розділ IX «Злочини у сфері економіки»	Стаття 188. Порушення права власності, користування чи оренди на землю. 188.1. Самовільне огороження, оброблення чи зміна земельної ділянки, або самовільне зайняття цієї земельної ділянки іншими способами без встановленого законом права власності, користування або оренди	188.2. Самовільне проведення будівельних чи монтажних робіт на земельній ділянці без встановленого законом права власності, користування чи оренди. 188.3. Діяння, передбачені статтями 188.1 та 188.2 цього Кодексу, вчинені щодо земель с/г призначення. 4. Діяння, передбачені в статтями 188.1–188.3 цього Кодексу: 4.1. вчинені повторно; 4.2. вчинені особою з використанням свого службового становища	1. Штраф від 8 тис. до 10 тис. манатів, або позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років. 4. Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років
		Стаття 191. Реєстрація незаконних угод із землею. Реєстрація завідомо незаконних угод із землею, викривлення облікових даних Державного земельного кадастру, а також умисне заниження розмірів платежів за землю, якщо ці діяння вчинені з корисної або іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища		Штраф до 500 манатів, або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років, або виправні роботи на строк до 2 років
	Глава 24 «Злочини у сфері економічної діяльності»			

	Глава 33 «Корупційні злочини та інші злочини проти інтересів служби» розділу XI «Злочини проти державної влади»	Стаття 314-1. Прийняття незаконного рішення щодо земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності. 1. Прийняття посадовою особою незаконного рішення про передачу земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності, у власність, користування чи оренду муніципалітетам, фізичним чи юридичним особам	2. Прийняття посадовою особою рішення про передачу у власність муніципалітету або в приватну власність земельних ділянок, які знаходяться виключно у державній власності і відчуження яких заборонено законом. 3. Діяння, передбачені статтями 314.1.1 та 314.1.2 цього Кодексу, вчинені щодо земель, які знаходяться під 20–50 метровою захисною смугою, яка належить частині Каспійського моря Азербайджанської Республіки	1. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. 2. Позбавлення волі на строк від 5 до 8 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 7 до 10 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років
		Стаття 314.2. Виділення земельних ділянок, або видача дозволу на проведення будівельних або монтажних робіт з порушенням правил, встановлених законом. 1. Видача посадовою особою дозволу, або не виявлення зауважень через будівництво, до якого застосовується повідомлювальне провадження на проведення будівельних чи монтажних робіт у захисних зонах магістральних трубопроводів, електричних мереж з напругою понад 1 000 вольт, метрополітену, залізничних споруд, оборонних об'єктів, систем водозабезпечення та каналізації, технічних споруд, нафтових свердловин, автомобільних доріг чи вод із порушенням детальних планів щодо зонування територій, виду і масштабів будівництва та основних умов ведення будівництва на ділянках, які прилягають до населених пунктів.	2. Виділення земельних ділянок с/г призначення, або не виявлення зауважень через будівництво, до якого застосовується повідомлювальне провадження на проведення будівельних чи монтажних робіт у захисних зонах магістральних трубопроводів, електричних мереж з напругою понад 1 000 вольт, метрополітену, залізничних споруд, оборонних об'єктів, систем водозабезпечення та каналізації, технічних споруд, нафтових свердловин, автомобільних доріг чи вод із порушенням детальних планів щодо зонування територій, виду і масштабів будівництва та основних умов ведення будівництва на ділянках, які прилягають до населених пунктів. 3. Діяння, передбачені статтями 314.2.1 та 314.2.2 цього Кодексу, які спричинили тяжкі наслідки	1. Виправні роботи на строк до 1 року або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років або без такої. 2. Виправні роботи на строк до 2 років або позбавлення волі на строк від 2 до 4 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 4 до 8 років з позбавленням права обіймати певну посаду чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років

	Глава 28 «Екологічні злочини» розділу Х «Злочини проти громадської безпеки та громадськог о порядку»	Стаття 254. Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з добривами, небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи транспортування, що спричинило значну шкоду здоров'ю людей чи НПС	2. Те саме діяння, вчинене в зоні надзвичайної чи небезпечної екологічної ситуації. 3. Те саме діяння, що спричинило через необережність смерть потерпілого	1. Штраф у розмірі від 100 до 1 тис. манатів, або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправними роботами на строк до 3 років. 2. Випрані роботи на строк до 2 років або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років
Республіка Білорусь	Глава 33 «Злочини проти порядку управління» розділу XIII «Злочини проти держави і порядку здійснення влади та управління»	Стаття 386. Самовільне зайняття земельної ділянки. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене протягом одного року після накладення адміністративного стягнення за таке ж порушення		Штраф, або виправні роботи на строк до 1 року, або арешт
	Глава 26 «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища» розділу IX «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища»	Стаття 269. Псування земель. 1. Знищення родючого шару ґрунту, або невиконання правил рекультивзації земель, або забруднення їх хімічними чи радіоактивними речовинами, відходами, стічними водами, бактеріально-паразитичними шкідливими організмами, або інше незаконне пошкодження земель (псування земель), вчинене протягом року після накладення адміністративного стягнення за такі ж порушення	2. Псування земель, вчинене на екологічно неблагополучній території або таке, що спричинило через необережність спричинення шкоди в особливо великому розмірі	1. Штраф або арешт, або обмеження волі на строк до 2 років. 2. Обмеження волі на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 5 років
Республіка Вірменія	Глава 27 «Злочини проти безпеки навколишнь ого природного середовища» розділу 10 «Злочини проти безпеки навколишнь ого природного середовища»	Стаття 290. Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, стимуляторами росту рослин та іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи перевезення, що спричинило умисну чи через необережність істотну шкоду НПС	2. Те саме діяння, вчинене в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні екологічного лиха або спричинило через необережність шкоду здоров'ю людини. 3. Діяння, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, що спричинили через необережність смерть людини	1. Штраф у розмірі від 200 до 500 МРЗП або позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років, або виправні роботи на строк не більше 1 року. 2. Виправні роботи на строк не більше 2 років або позбавлення волі на строк не більше 3 років із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років або без такого.

				3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк не більше 3 років або без такого
Грузія	Глава XXVI «Злочини проти підприємницької або іншої економічної діяльності» розділу 8 «Економічні злочини»	Стаття 191. Незаконна реєстрація угод, пов'язаних із землею. Незаконна реєстрація угод, пов'язаних із землею, спотворення даних Державного земельного кадастру або заниження земельного податку, вчинене з корисних або інших особистих мотивів		Штраф або суспільно корисні роботи на строк від 120 до 180 годин, або позбавлення права займати певні посади або займатися діяльністю на строк до 3 років або позбавлення волі на строк до 1 року
	Глава XXXVI «Злочини проти охорони навколишнього природного середовища» розділу 10 «Злочини проти правил охорони навколишнього природного середовища і користування природними ресурсами»	Стаття 297. Псування земель. 1. Отруєння, деградація чи інше псування земель шкідливими речовинами у процесі підприємницької, господарської чи іншої діяльності, що сталося через порушення правил поводження з добривами, стимуляторами росту рослин, ядохімікатами, іншими хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, користування чи перевезення, що спричинило шкоду здоров'ю людини чи НПС	2. Те саме діяння, вчинене під час надзвичайної екологічної ситуації або в зоні екологічного лиха, що спричинило псування значної площі землі. 3. Діяння, передбачені частинами 1 чи 2 цієї статті, що спричинило смерть людини	1. Штраф або виправні роботи на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися діяльністю на строк до 3 років або без нього. 2. Домашній арешт на строк від 6 місяців до 2 років або позбавлення волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років
Республіка Казахстан	Глава 6 «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 201. Порушення речових прав на землю. 1. Незаконне проникнення на чужу земельну ділянку, що спричинило істотну шкоду правам та охоронюваним законом інтересам громадян чи організацій або охоронюваним законом інтересам суспільства чи держави, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або групою осіб, або таке, що супроводжувалося незаконним обшуком, а так само незаконне захоплення чужої земельної ділянки	2. Діяння, передбачені частиною 1 цієї статті, вчинене особою з використанням свого службового становища.	1. Штраф у розмірі до 2 тис. місячних розрахункових показників (далі – МРП) або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських робіт на строк до 600 годин, або обмеження волі на строк до 2 років, або позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф у розмірі до 3 тис. МРП або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських робіт на строк до 800 годин, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років з

				позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років
	Глава 13 «Екологічні злочини»	Стаття 332. Псування землі. 1. Засмічення землі промисловими, побутовими чи іншими викидами чи відходами, а також отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними, радіоактивними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи захоронення, якщо ці діяння призвели чи могли призвести до спричинення великої шкоди НПС або спричинили шкоду здоров'ю людини	2. Те саме діяння, що спричинило особливо велику шкоду НПС або смерть людини, або масове захворювання людей, а так само вчинене на території надзвичайної екологічної ситуації	1. Штраф у розмірі до 3 тис. МРП або виправні роботи у тому ж розмірі, або притягнення до громадських робіт на строк до 800 годин, або обмеження волі на строк до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років чи без такого. 2. Позбавлення волі на строк від 3 до 7 років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 3 років чи без такого
Киргизька Республіка	Глава 30 «Злочини проти власності» розділу VII «Злочини проти власності та порядку здійснення економічної діяльності»	Стаття 207. Самовільне захоплення чужої земельної ділянки. 1. Самовільне захоплення чужої земельної ділянки, яке супроводжується насильством, що не є небезпечним для життя та здоров'я, або погрозою його застосування	2. Те саме діяння, вчинене: 1) із застосуванням зброї чи інших предметів, які використовуються як зброя; 2) поєднане із спричиненням через необережність тяжкої шкоди. 3. Організація чи керівництво незаконним захопленням земельною ділянкою	1. Штраф VI категорії або позбавлення волі II категорії зі штрафом II категорії. 2. Позбавлення волі III категорії зі штрафом III категорії. 3. Позбавлення волі III категорії зі штрафом III категорії
	Глава 40 «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища» розділу VIII «Злочини проти громадської безпеки та громадськог о порядку»	Стаття 291. Псування землі. 1. Умисне чи необережне порушення правил поводження з ядохімікатами, стимуляторами росту рослин та іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання чи перевезення, що спричинило через необережність отруєння, забруднення чи інше псування землі, знищення родючого шару ґрунту на великих площах або іншу значну шкоду. Примітка. Під великими площами у цій статті йдеться про площі, розмір яких перевищує 1 га	2. Те саме діяння, що спричинило через необережність тяжку шкоду	1. Позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю IV категорії або виправні роботи IV категорії, або штраф V категорії, або позбавлення волі I категорії. 2. Штраф VI категорії або позбавлення волі II категорії з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до 2 років або без такого

Латвійська Республіка	Глава XL «Злочинні діяння проти природного середовища»	Стаття 96. Порушення правил управління та використання землі, надр, вод та лісів. Порушення правил управління та використання землі, надр, вод та лісів, що спричинило значну шкоду природному середовищу, здоров'ю людей, майновим чи господарським інтересам		Позбавлення волі на строк до 3 років або громадські роботи, або тимчасове позбавлення волі, або штраф
		Стаття 100. Незаконне захоронення небезпечних речовин у водах чи надрах землі. 1. Незаконне захоронення радіоактивних речовин, у тому числі ядерних матеріалів, небезпечних хімічних речовин, продуктів, матеріалів чи відходів у водах чи надрах землі.	2. Захоронення ядерної, хімічної, біологічної, бактеріологічної, токсичної чи іншої зброї масового знищення у водах чи в надрах землі	1. Позбавлення волі на строк до 4 років чи тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф. 2. Позбавлення волі на строк від 3 до 20 років
		Стаття 102. Забруднення та засмічення землі, лісів та вод. 2. Забруднення небезпечними чи іншими забруднюючими речовинами, матеріалами чи відходами, або інший шкідливий вплив на землі, ліса чи внутрішні води, якщо була нанесена значна шкода НПС, майну чи економічним інтересам	3. Ті самі діяння, що спричинили тяжкі наслідки	2. Позбавлення волі на строк до 4 років або арешт, або тимчасове позбавлення волі, або громадські роботи, або штраф. 3. Позбавлення волі на строк до 10 років
Литовська Республіка	Глава XLII «Злочини та кримінальні проступки проти порядку управління»	Стаття 298. Незаконна зміна межового знаку землекористування. Незаконне видалення, зміщення, перероблення чи установлення межового знаку землекористування, геодезичного, геологічного чи географічного знака		Публічні роботи, штраф чи арешт
	Глава XXXVIII «Злочини та кримінальні проступки проти навколишнього природного середовища та здоров'я людини»	Стаття 270. Порушення правил охорони навколишнього природного середовища чи використання природних ресурсів. 1. Порушення встановлених юридичними актами правил охорони НПС чи використання природних ресурсів, якщо це призвело до нанесення великої шкоди тваринам, рослинам або виникли тяжкі наслідки для НПС	2. Порушення встановлених юридичними актами правил охорони НПС чи використання природних ресурсів, якщо це не призвело до нанесення великої шкоди тваринам, рослинам або виникли тяжкі наслідки для НПС (вважається кримінальним проступком). 3. За діяння, передбачені цією статтею, відповідальність несе і юридична особа. 4. Діяння, передбачені цією статтею, є злочинними і в тих випадках, коли вони вчинені з необережності	1. Штраф або обмеження волі, або арешт, або позбавлення волі на строк до 6 років. 2. Публічні роботи або штраф, або обмеження волі, або арешт

Республіка Молдова	Глава VI «Злочини проти власності»	Стаття 193. Порушення володіння. Незаконне повне чи часткове заволодіння чужою нерухомістю, вчинене із застосуванням насильства чи погрозою його застосування або ж шляхом знищення чи переміщення межових знаків		Штраф у розмірі до 1 350 умовних одиниць (далі – УО), або неоплачувана праця на користь суспільства на строк від 150 до 240 годин, або позбавлення волі на строк від 1 до 2 років
	Глава IX «Екологічні злочини»	Стаття 227. Забруднення ґрунтів. 1. Забруднення, отруєння, зараження чи інше руйнування ґрунтів шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поведінки зі шкідливими речовинами, мінеральними добривами, стимуляторами росту рослин та іншими хімічними та біологічними речовинами під час їх транспортування, використання чи зберігання, якщо такі дії спричинили шкоду: а) здоров'ю населення; б) НПС; в) с/г продукції	2. Ті самі дії: а) вчинені в зоні надзвичайної екологічної ситуації чи в зоні стихійного лиха; б) що спричинили через необережність смерть людини	1. Штраф у розмірі від 550 до 850 УО, або позбавлення волі на строк до 2 років, а юридична особа карається штрафом від 2 тис. до 4 тис. УО з позбавленням права займатися певною діяльністю. 2. Штраф у розмірі від 650 до 1 150 УО, або позбавлення волі на строк до 5 років, а юридична особа карається штрафом від 4 тис. до 7 тис. УО з позбавленням права займатися певною діяльністю або з ліквідацією юридичної особи
Російська Федерація	Глава 22 «Злочини у сфері економічної діяльності»	Стаття 170. Реєстрація незаконних угод з нерухомим майном. Реєстрація завідомо незаконних угод з нерухомим майном, умисне викривлення відомостей державного кадастру нерухомості та (або) Єдиного державного реєстру прав на нерухомість та угод з нею, а так само заниження кадастрової вартості об'єктів нерухомості, якщо ці діяння вчинені з корисної чи іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища		Штраф у розмірі від 200 тис. до 500 тис. рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 3 років, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або примусові роботи на строк до 360 годин із позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років
		Стаття 170-2. Внесення завідомо неправдивих відомостей у межовий план, технічний план, акт обстеження, проєкт межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карту-план території. 1. Внесення кадастровим інженером завідомо неправдивих відомостей у межовий план, технічний план, акт обстеження, проєкт межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карту-план території чи підроблення документів, на	2. Те саме діяння, що спричинило особливо великі збитки	1. Штраф у розмірі від 100 тис. до 300 тис. рублів або у розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 2 років, або позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або примусові роботи на строк до 360 годин. 2. Штраф у розмірі

		підставі яких були підготовлені межовий план, технічний план, акт обстеження, проєкт межування земельної ділянки чи земельних ділянок або карта-план території, якщо ці діяння спричинили великі збитки громадянам, організаціям чи державі. Примітка. У статтях цієї глави великою шкодою визнається шкода, що перевищує 2 млн 250 тис. рублів, а особливо великою – 9 млн рублів		від 200 тис. до 500 тис. рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період від 1 до 3 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або виправні роботи на строк до 1 року з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років
	Глава 26 «Екологічні злочини»	Стаття 254. Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з добривами, стимуляторами росту рослин, ядохімікатами чи іншими небезпечними хімічними чи біологічними речовинами під час їх зберігання, використання та транспортування, що спричинило шкоду здоров'ю людини чи НПС	2. Ті самі діяння, вчинені в зоні екологічного лиха чи в зоні надзвичайної екологічної ситуації. 3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, що спричинило через необережність смерть людини	1. Штраф у розмірі до 200 тис. рублів або в розмірі заробітної платні чи іншого доходу засудженого за період до 18 місяців, або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років, або обов'язковими роботами на строк до 480 годин, або виправні роботи на строк до 2 років. 2. Обмеження волі на строк до 2 років або примусові роботи на строк до 2 років, або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Примусові роботи на строк до 5 років або позбавлення волі на строк до 5 років
Таджикистан	Глава 31 «Злочини проти	Стаття 338. Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво на ній. 1. Самовільне зайняття земельної ділянки, вчинене протягом року після застосування адміністративного стягнення за таке саме порушення. Злочини, передбачені статтями	2. Самовільне будівництво на самовільно зайнятій земельній ділянці, незалежно від застосування адміністративного стягнення. 3. Діяння, передбачені частинами 1 чи 2 цієї статті, вчинені: а) повторно; б) групою осіб за попередньою змовою	1. Штраф у розмірі від 250 до 365 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф у розмірі від 365 до 912 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 2 до 5 років. 3. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 5 до 8 років

порядку управління» розділу XIII «Злочини проти державної влади»	338 та 338-1 цього Кодексу, визнаються вчиненими повторно в тому разі, якщо особа раніше вчинила один чи кілька злочинів, передбачених вищеназваними статтями Стаття 338-1. Незаконне надання земельної ділянки. 1. Незаконне надання земельної ділянки	2. Діяння, передбачені частиною 1 цієї статті, вчинені: а) повторно; б) групою осіб за попередньою змовою; в) з використанням посадових повноважень	1. Штраф у розмірі від 365 до 912 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 2 до 5 років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років. 2. Штраф у розмірі від 912 до 1 460 показників для розрахунків чи позбавлення волі на строк від 5 до 8 років із конфіскацією майна або без такої з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 5 років
Глава 27 «Злочини у сфері економічної діяльності» розділу XI «Злочини у сфері економіки»	Стаття 261. Реєстрація незаконних угод із землею. Реєстрація завідомо незаконних угод із землею, викривлення облікових даних Державного земельного кадастру, а так само умисне заниження розмірів платежів за землею, якщо ці діяння вчинені з корисливої чи іншої особистої зацікавленості посадовою особою з використанням свого службового становища		Штраф у розмірі від 500 до 1 тис. показників для розрахунків або позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років
Глава 24 «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища» розділу IX «Злочини проти екологічної безпеки та природного середовища»	Стаття 228. Псування земель. 1. Отруєння чи забруднення землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання, транспортування, а так само інше псування землі, що спричинило шкоду здоров'ю людини або істотну шкоду НПС	2. Ті самі діяння, вчинені в зоні екологічного лиха або надзвичайної екологічної ситуації або такі, що призвели через необережність до шкоди здоров'ю людини. 3. Діяння, передбачене частиною 1 цієї статті, що спричинило смерть людини через необережність	1. Штраф у розмірі від 500 до 800 показників для розрахунків або обмеження волі на строк до 2 років. 2. Штраф у розмірі від 700 до 1 тис. показників для розрахунків або обмеження волі на строк до 5 років. 3. Позбавлення волі на строк від 3 до 5 років

Туркменістан	Глава 31 «Екологічні злочини» розділу XII «Злочини проти громадської безпеки та здоров'я населення»	Стаття 317. Псування землі. 1. Отруєння, забруднення чи інше псування землі шкідливими продуктами господарської чи іншої діяльності внаслідок порушення правил поводження з ядохімікатами, добривами, стимуляторами росту рослин чи іншими небезпечними хімічними або біологічними речовинами під час їх зберігання, використання, транспортування, що спричинило шкоду НПС чи сільському господарству	2. Те саме діяння, що спричинило через необережність шкоду здоров'ю людини, а так само вчинене в зоні екологічного лиха або надзвичайної екологічної ситуації. 3. Діяння, передбачені частинами 1 або 2 цієї статті, що спричинило через необережність смерть людини	1. Штраф у розмірі від 10 до 30 середньомісячних розмірів (далі – СРЗП) заробітної плати чи виправними роботами на строк до 2 років. 2. Штраф у розмірі від 25 до 75 СРЗП з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або обмеження волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 5 років.
		Стаття 317-1. Самовільне захоплення землі. Самовільне захоплення, розорювання та засівання землі, яка знаходиться у власності селянських, інших громадських організацій, а також державних підприємств, установ, організацій		Штраф у розмірі від 20 до 50 СРЗП із конфіскацією урожаю або позбавлення волі на строк до 3 років
	Глава 23 «Злочини проти інтересів державної служби» розділу X «Злочини проти порядку функціонування органів державної влади та управління»	Стаття 181-2. Незаконна передача землі. 1. Передача посадовою особою земельних ділянок із порушенням права власності, зокрема передача в оренду чи користування земельних ділянок, що знаходяться у власності держави, без оформлення у встановленому законом порядку, якщо ці діяння вчинені з корисливої чи іншої особистої зацікавленості	2. Діяння, передбачені частиною 1, вчинені: а) повторно; б) групою осіб за попередньою змовою	1. Штраф у розмірі від 20 до 100 СРЗП з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років або позбавлення волі на строк до 1 року з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років. 2. Штраф у розмірі від 50 до 150 СРЗП або позбавлення волі на строк від 1 до 3 років з позбавленням права займати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до 3 років
		Стаття 229-1. Самовільне захоплення земельної ділянки. Самовільне захоплення земельної ділянки, вчинене після застосування адміністративного стягнення за такі самі дії		Штраф від 50 до 100 базових розрахункових величин (далі – БРВ) або виправні роботи до 3 років, або обмеження волі до 1 року, або позбавлення волі до 1 року
Узбекистан	Глава XV «Злочини проти порядку управління» розділу 5 «Злочини проти порядку функціонування органів влади, управління та громадських			

	об'єднань»			
Глава XIV «Злочини у сфері охорони навколишнього природного середовища та природокористування» розділу 4 «Злочини у сфері екології»		Стаття 196. Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Забруднення чи псування земель, забруднення вод чи атмосферного повітря, що спричинило масове захворювання людей, загибель тварин, птахів чи риби або інші тяжкі наслідки	2. Ті самі діяння, що спричинили смерть людини	1. Штраф від 100 до 200 БРВ або позбавлення певного права до 5 років, або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 3 років. 2. Обмеження волі на строк від 1 до 3 років, або позбавлення волі до 3 років з позбавленням певного права
		Стаття 197. Порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їх охорони. Порушення порядку використання землі, надр чи вимог щодо їх охорони, що призвело до тяжких наслідків		Штраф від 50 до 100 БРВ або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 3 років, або обмеження волі від 1 до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років
		Стаття 197-1. Неприйняття заходів щодо недопущення самовільного захоплення зрошуваних земель. 1. Неприйняття землевласником, землекористувачем або орендарем земельної ділянки заходів щодо недопущення самовільного захоплення зрошуваних земель, вчинене після застосування адміністративного стягнення за таке саме діяння. Примітка. Особа, яка вперше вчинила злочин, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона забезпечила повернення самовільно захопленої земельної ділянки й усунула наслідки самовільного захоплення	2. Те саме діяння, вчинене: 1) повторно; 2) за попередньою змовою групою осіб	1. Штраф від 100 до 150 БРВ або обов'язкові громадські роботи до 360 годин, або виправні роботи до 2 років, або обмеження волі від 1 до 3 років, або позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Штраф від 150 до 300 БРВ або виправні роботи від 2 до 3 років, або обмеження волі від 3 до 5 років, або позбавлення волі на строк від 3 до 5 років

ДОДАТОК А-5

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «югославської» групи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Округ Брчко	Глава 25 «Злочини проти власності»	Стаття 286. Незаконне заволодіння публічною нерухомістю. 1. Незаконне захоплення нерухомості, яке виразилось у зайнятті землі чи її частини	2. Ті самі діяння, вчинені щодо нерухомості загальнодержавного значення, культурних пам'яток, визначених природних об'єктів, захищених лісів, інших лісів зі спеціальним статусом, національних парків, інших спеціальних захищених площ зі спеціальним статусом	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 6 місяців. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
Республіка Косово	Глава XXXII «Кримінальні правопорушення проти адміністративного судочинства та порядку управління»	Стаття 397. Підробка доказів. Знімання, зміна місця чи знищення граничних знаків, меж землі або інших знаків, що засвідчують право власності на нерухомість або воду		Штраф або позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років
	Глава XXVII «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 332. Незаконне заволодіння нерухомістю. 1. Незаконне заволодіння чужою нерухомістю або її частиною	2. Ті самі діяння, вчинені: 2.1. Щодо охоронюваного лісу, охоронюваного парку чи іншого лісу зі спеціальним правовим статусом, або дороги. 2.2. Стосовно нерухомості, щодо якої існує рішення суду або компетентного державного органу про її звільнення. 3. Незаконне зайняття нерухомості особою, раніше судимою за такі дії, або яка була позбавлена права користуватися відповідною нерухомістю за рішенням суду чи іншого компетентного органу	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк від 1 до 3 років

Республіка Північна Македонія	Розділ 22 «Злочини проти навколишньо го природного середовища та природи»	Стаття 225. Незаконне привласнення нерухомості. 1. Захоплення чужої нерухомості, яка належить до земель загального користування, знаходиться під тимчасовим захистом, є об'єктом культурної спадщини, визнана природною рідкістю. 2. Зайняття чужої землі з наміром будівництва на ній. 3. Ті самі дії, вчинені юридичною особою		Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років. До юридичних осіб застосовується штраф
		Стаття 218. Забруднення навколишнього природного середовища та природи. 1. Забруднення повітря, ґрунтів, вод, поверхні вод унаслідок порушень правил щодо охорони та розвитку НПС, якщо такі дії викликали небезпеку для життя чи здоров'я людей або знищення значної кількості тварин чи рослин. 2. Надання дозволу на розміщення очисних установок чи санкціонування будівництва об'єктів, які забруднюють НПС, чи неприйняття заходів, необхідних для уникнення забруднення повітря, ґрунту, вод, поверхні вод, що значно перевищує допустиму норму, що створило загрозу для життя чи здоров'я людей чи знищення великої кількості тварин чи рослин, вчинене службовою чи відповідальною особою. 3. Вчинення тих самих дій через необережність. 5. Вчинення цих самих дій юридичною особою		1,2. Позбавлення волі на строк від 4 до 10 років. 3. Позбавлення волі на строк до 3 років. 5. Штраф
Республіка Сербія	Глава 21 «Злочини проти власності»	Стаття 218. Привласнення землі. 1. Незаконне зайняття чужої землі	2. Незаконне зайняття земель заповідного лісу, національних парків або інших особливо цінних земель	1. Штраф або позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років

	Глава 24 «Злочини проти навколишнього природного середовища»	Стаття 260. Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Порушення норм, направлених на охорону, збереження та поліпшення стану НПС, що призвело до забруднення повітря, води або ґрунту на значній території	2. Те саме діяння, вчинене з необережності. 3. Те саме діяння, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення НПС настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат. 4. Діяння, передбачене ч. 2, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення НПС настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат	1. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф. 2. Штраф або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Позбавлення волі на строк від 1 до 8 років та штраф. 4. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф
	Глава 30 «Злочини проти правосуддя»	Стаття 336. Підбурювання до лжесвідчення. 3. Знімання, знищення, пошкодження, переміщення або перевезення межового каменя, знака обстеження ґрунту або будь-якого іншого знака, який засвідчує право власності на нерухомість або сервітут для використання води		3. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф
Республіка Сербська	Глава 23 «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 245. Незаконне заволодіння землею. 1. Незаконне захоплення чужої землі	2. Ті самі дії, поєднані з будівництвом на захопленій землі	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років
Республіка Словенія	Глава 32 «Злочини проти навколишнього природного середовища, космічного простору та природних ресурсів»	Стаття 338. Незаконне заволодіння нерухомістю. 1. Захоплення чужої землі, яка має особливий статус, природну цінність або належить до громадської власності. 2. Зайняття чужої землі для подальшого будівництва на ній		1,2. Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року
		Стаття 332. Нанесення шкоди навколишньому природному середовищу. 1. Нанесення шкоди НПС або створення загрози для життя чи здоров'я людей внаслідок порушення правил: 1) випуску небезпечних речовин та введення небезпечних речовин та іонізуючої радіації у повітря, ґрунт чи воду; 2) поводження з відходами; 3) управління заводами, де зберігаються небезпечні речовини	2. Злочин, передбачений частиною 1, вчинений з необережності. 3. Злочини, передбачені частинами 1 або 2, які призвели до погіршення здоров'я значної кількості людей, знищення у цілому чи окремих видів флори та фауни, або резервуарів питної води, або іншу істотну шкоду НПС, або такі, що викликають постійне забруднення НПС на критичному рівні. 4. Злочини, передбачені	1. Позбавлення волі на строк не більше 5 років. 2. Штраф або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. За умисні діяння – позбавлення волі на строк до 8 років. За необережні – позбавлення волі

		або проводяться небезпечні роботи, якщо шкода настала за межами заводу, а також той, хто значно погіршує стан захисних об'єктів, торгує чи використовує об'єкти, які є шкідливими для озонового шару, або спричиняє забруднення довкілля чи експлуатує понад норму природні ресурси	частинами 1 або 2, які нанесли непоправну шкоду чи руйнування НПС чи захищеним природним ресурсам. 5. Злочини, передбачені частинами 1 або 2, які призвели до смерті однієї чи більше осіб	на строк до 3 років. 4. За умисні діяння – позбавлення волі на строк до 10 років. За необережні – позбавлення волі на строк до 5 років. 5. За умисні діяння – позбавлення волі на строк від 1 до 12 років. За необережні – позбавлення волі на строк від 1 до 8 років
<i>Федерація Боснії та Герцеговини</i>	Глава 25 «Кримінальні правопорушення проти власності»	Стаття 286. Незаконне заволодіння публічним нерухомим майном. 1. Незаконне захоплення нерухомого майна, яке виразилось у зайнятті землі чи її частини	2. Ті самі діяння, вчинені щодо нерухомості загальнодержавного значення, культурних пам'яток, визначених природних об'єктів, захищених лісів, інших лісів зі спеціальним статусом, національних парків, інших спеціальних захищених площ зі спеціальним статусом	1. Штраф чи позбавлення волі на строк до 6 місяців. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
<i>Республіка Хорватія</i>	«Злочини проти навколишнього природного середовища»	Стаття 250. Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Забруднення повітря, ґрунтів чи ґрунтових вод, водойм чи морів, морського дна чи надр, або створення відповідної загрози якості повітря, ґрунтів, ґрунтових вод, водойм чи морів, морського дна чи надр, або природній генетичній гармонії біологічного різноманіття на значній території, що сталося через порушення спеціальних правил, та може погіршити умови проживання людей чи тварин, чи поставити під загрозу існування лісів та іншої рослинності	3. Ті самі діяння, вчинені з необережності	1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років. 3. Штраф чи позбавлення волі на строк до 3 років
<i>Чорногорія</i>	Глава 22 «Злочини проти власності»	Стаття 254. Незаконне заволодіння землею. 1. Незаконне захоплення чужої землі	2. Незаконне зайняття земель заповідного лісу, національних парків або інших особливо цінних земель	1. Штраф або позбавлення волі на строк до 1 року. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років
	Глава 25 «Злочини проти навколишнього	Стаття 303. Забруднення навколишнього природного середовища. 1. Забруднення повітря, води чи	2. Те саме діяння, вчинене з необережності. 3. Те саме діяння, що спричинило до знищення чи	1. Позбавлення волі на строк до 3 років. 2. Штраф

	го природного середовища»	ґрунтів на значній території внаслідок порушень правил захисту та розвитку НПС.	пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення НПС настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат. 4. Діяння, передбачене ч. 2, що спричинило знищення чи пошкодження значної кількості тварин чи рослин або забруднення НПС настільки, що вимагає його очищення протягом тривалого часу або значних матеріальних витрат	або позбавлення волі на строк до 1 року. 3. Позбавлення волі на строк від 1 до 8 років та штраф. 4. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 5 років та штраф

ДОДАТОК А-6

**Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у
постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи
(колишні «країни народної демократії»)**

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Албанія</i>	Розділ XI «Злочини, пов'язані з правовим статусом землі» глави 3 «Злочини, пов'язані з власністю та економічною сферою»	Стаття 199. Нецільове використання землі. Нецільове використання землі з порушенням її цільового призначення		Є кримінальним правопорушенням і карається штрафом або позбавленням волі на строк до 6 місяців
		Стаття 200. Незаконне зайняття землі. Незаконне зайняття землі		Є кримінальним правопорушенням і карається штрафом або позбавленням волі на строк до 2 років

Республіка Болгарія	Глава 10 «Злочини проти порядку та громадського спокою»	Стаття 323. 1. Самовільне, не у встановленому законом порядку здійснення оспорюваного іншою особою свого чи чужого дійсного або уявного права	2. Самовільне захоплення нерухомого майна, від володіння яким винна особа була відсторонена в установленому законом порядку. 5. Діяння, передбачене частиною 1, вчинене із застосуванням насильства або погрозою його застосування	1. Позбавлення волі на строк до 5 років та штраф до 1 тис. левів. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф до 500 левів. 5. Позбавлення волі до 6 років. 3. Винний не підлягає відповідальності у тому разі, якщо він відразу після попередження компетентного державного органу відновить попереднє положення. 4. Положення попереднього абзацу не застосовуються в тому разі, коли винний після відновлення знову вчинить аналогічне діяння
		Стаття 323-а. 1. Будівництво споруд на землі, яка оброблюється, знаходиться у володінні господарської організації або є пасовищем	2. Повторне вчинення злочину, передбаченого попереднім абзацом, або ж продовження будівництва після того, як воно було зупинене компетентним органом	1. Позбавлення волі на строк до 2 років або штраф від 1 тис. до 3 тис. левів. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф від 2 тис. до 5 тис. левів, а також публічний осуд
	Розділ І «Загальноєкономіч ні злочини» Глава 6 «Злочини проти економіки»	Стаття 221-а. 1. Розпорядження чи з порушенням своїх обов'язків надання дозволу на заволодіння та використання для будівництва чи інших несільськогосподарських цілей невідчужених та непереданих в установленому порядку с/г земель або пасовищ	2. Продовження діянь, передбачених частиною першою, після зупинки будівництва чи іншого використання земель	1. Позбавлення волі на строк до 3 років та штраф від 100 до 300 левів. 2. Позбавлення волі на строк до 5 років та штраф від 100 до 300 левів
	Розділ ІІІ «Злочини проти народного здоров'я»	Стаття 352. 1. Забруднення чи допущення забруднення проточних вод, басейнів, ґрунтових вод,	3. Діяння, передбачені частиною першою, вчинені з необережності	1. Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф від 100 до

	глави 11 «Загальнонебезпечні злочини»	територіальних чи внутрішніх морських вод, ґрунту і повітря, що призвело до створення небезпеки для людей, тварин та рослин, чи дроблення їх непридатними для використання в культурно-побутових, оздоровчих, с/г та інших народногосподарських цілях		5 тис. левів. 3. Пробація або штраф від 100 до 300 левів
Республіка Польща	Глава XXII «Злочини проти навколишнього природного середовища»	Стаття 182. 1. Забруднення повітря, води чи землі речовиною або речовинами з іонізуючим випромінюванням у такій кількості та в такому вигляді, якщо це може загрожувати життю та здоров'ю багатьох людей чи призвести до знищення рослинного чи тваринного світу в значних розмірах	2. Ті самі дії, вчинені з необережності	1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 5 років. 2. Обмеження волі чи позбавлення волі на строк до 2 років
		Стаття 186. 1. Неутримання у належному стані чи не використання пристрою, що попереджає забруднення води, повітря чи землі, чи пристрою, що попереджає радіоактивне або іонізуюче випромінювання	2. Передача будівельного об'єкта чи комплексу об'єктів та всупереч обов'язкам допускає користування ними особами, що не мають відповідних пристроїв. 3. Діяння, передбачені частиною 1 або 2, вчинені з необмеженості	1. Штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років. 2. Штраф, обмеження волі або позбавлення волі на строк до 2 років. 3. Штраф або обмеження волі
Румунія	Глава III «Злочини проти власності, зловживання довірою» Розділ II «Злочини проти власності»	Стаття 256. Порушення володіння. 1. Захоплення повністю або частково нерухомості за допомогою насильства або його погрози, або ліквідації чи переміщення межових знаків без права на вчинення таких. 2. Кримінальне провадження відкривається за скаргю потерпілого		1. Позбавлення волі на строк від 1 до 5 років
Словацька Республіка	Розділ 2 «Кримінальні правопорушення проти навколишнього природного середовища» глави 6 «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки та проти навколишнього природного середовища»	Стаття 301. 1. Необережне створення загрози для НПС, шляхом порушення загальнообов'язкових правил, що регулюють охорону НПС або раціональне використання природних ресурсів, зокрема і природних лікувальних ресурсів і природних ресурсів мінеральних столових вод	2. Дії, передбачені частиною 1, вчинені в захисних зонах, включно із зоною захисту природних ресурсів та лікувальних ресурсів мінеральних столових вод. 3. Діяння, передбачені частиною 1, які спричинили значну шкоду НПС. 4. Діяння, передбачене частиною 1, яке призвело до масштабної екологічної шкоди	1. Позбавлення волі на строк до 1 року. 2. Позбавлення волі на строк до 3 років. 3. Позбавлення волі на строк до 3 років. 4. Позбавлення волі на строк від 3 до 8 років

		Стаття 215. Пошкодження межових знаків. Руйнування, пошкодження чи видалення геодезичних знаків (проступок)		Штраф
<i>Угорщина</i>	Глава XXIII «Злочини проти навколишнього природного середовища та природи»	Стаття 241. 1. Забруднення за допомогою будь-яких засобів землі, повітря, води, біоти та їхніх складових, що спричинило: а) небезпеку; б) порушення настільки, що їхній попередній стан може бути відновлений лише за допомогою втручання; с) порушення настільки, що їхній попередній стан не може бути відновлений. 2. Спричинення шкоди НПС через необережність		1. а) позбавлення волі на строк до 3 років; б) позбавлення волі на строк від 1 до 5 років; в) позбавлення волі на строк від 2 до 8 років. 2. а) позбавлення волі на строк до 1 року; б) позбавлення волі на строк до 2 років; в) позбавлення волі на строк не більше 3 років.
<i>Чеська Республіка</i>	Глава VIII «Злочини навколишнього природного середовища»	Стаття 293. Екологічна шкода та екологічна небезпека. 1. Незаконне умисне серйозне пошкодження чи загроза пошкодження ґрунту, води, повітря, лісу та інших компонентів НПС, або яка вчинена на великих площах, яке може призвести до серйозної шкоди здоров'ю або смерті, або якщо це потребує значних коштів для усунення наслідків цієї поведінки, або хто навмисно збільшує таку шкоду	2. Діяння, передбачені частиною 1, вчинені через невиконання важливого обов'язку, які спричинили істотну шкоду НПС, або іншу значну майнову шкоду, або вчинене з метою отримання значного прибутку	1. Позбавлення волі на строк до 3 років або заборона діяльності. 2. Позбавлення волі на строк від 1 до 5 років. 3. Позбавлення волі на строк від 2 до 8 років
		Стаття 294. Спричинення шкоди або створення загрози для навколишнього природного середовища через необережність. 1. Незаконне необережне серйозного пошкодження чи загроза пошкодження ґрунту, води, повітря, лісу та інших компонентів НПС, або яка вчинена на великих площах, яке може призвести до серйозної шкоди здоров'ю або смерті, або якщо це потребує значних коштів для усунення наслідків цієї поведінки, або хто необережно збільшує таку шкоду	2. Діяння, передбачені частиною 1, вчинені через невиконання важливого обов'язку, які спричинили істотну шкоду НПС, або іншу значну майнову шкоду.	1. Позбавлення волі на строк до 6 місяців або заборона займатися певною діяльністю, або штраф. 2. Позбавлення волі на строк до 2 років або заборона займатися певною діяльністю

ДОДАТОК А-7

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах континентальної кримінально-правової системи, в яких склалися самостійні школи кримінального права

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Королівство Данія	Глава 10 «Злочини щодо доказів»	Стаття 179. Встановлення підроблених межових знаків чи інших знаків розмежування, пересування, знищення чи викривлення таких ідентифікаційних знаків, вчинене з метою обману щодо меж земельної ділянки чи щодо територіальних прав, чи прав, що належать до русел чи територій, що покриті водою		Позбавлення волі на строк, що не перевищує 3 років
	Глава 27 «Злочини проти особистості честі та певних особистих прав»	Стаття 264. Будь-яка особа, яка незаконно: 1) отримує доступ до будинку іншої особи чи в інше обмежене місце; 2) не залишає земельну власність іншої особи, незважаючи на прохання зі сторони останньої про це		Арешт чи позбавлення волі на строк, що не перевищує 6 місяців
	Глава 21 «Різноманітні діяння, що спричиняють суспільну шкоду»	Стаття 196. Будь-яка особа, котра в порушення Закону про Навколишнє природне середовище: 1) забруднює повітря, воду, ґрунт чи надра, чим створює значну шкоду чи загрозу шкоди НПС; 2) зберігає чи знищує відходи чи аналогічні речовини, чим створює значну шкоду чи загрозу шкоди НПС.		Позбавлення волі на строк, що не перевищує 4 років
Королівство Нідерланди	Розділ XXV «Обман» книги 3 «Проступки»	Стаття 333. Руйнування, переміщення, знімання чи приведення у непридатний стан відміток, що є межею приватних володінь, вчинене з метою отримання незаконного прибутку для себе чи інших осіб		Позбавлення волі на строк не більше 2 років або штраф 5 категорії
	Розділ VII «Проступки, що розглядаються сільською поліцією» книги 3 «Проступки»	Стаття 460. Перебування на засіяній чи засадженій землі, чи на землі, підготовленій для засівання чи засадження, чи на пасовищах у період із травня по жовтень, якщо такі дії відбуваються без належного права		Штраф 1 категорії
		Стаття 461. Перебування на землі іншої особи, доступ до якої заборонений особою, що має право на неї, у такий спосіб, що винна особа могла знати про таку заборону, або дозвіл худобі пастись на такі землі		Штраф 1 категорії

	Розділ VII «Злочини, що ставлять під загрозу загальну безпеку людей та власність» книги 2 «Злочини»	Стаття 173-а. Умисне та незаконне поміщення будь-яких речовин на ґрунт чи в ґрунт, у повітря чи поверхневі води: 1) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для громадського здоров'я чи життя іншої людини; 2) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для життя іншої особи, і якщо настане смерть людини.		1. Позбавлення волі не більше 12 років або штраф 5 категорії. 2. Позбавлення волі не більше 15 років або штраф 5 категорії
		Стаття 173-в. Особа, яка через недбалість чи необережність відповідальна за незаконне поміщення яких-небудь речовин на ґрунт чи в ґрунт, у повітря чи поверхневі води: 1) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для громадського здоров'я чи життя іншої людини; 2) якщо злочинець знає чи має серйозні підстави здогадуватися, що внаслідок цього виникне небезпека для життя іншої особи, і якщо настане смерть людини		1. Позбавлення волі не більше 1 року або штраф 4 категорії. 2. Позбавлення волі не більше 2 років або штраф 4 категорії
Республіка Індонезія		Стаття 424. Будь-який співробітник, який з наміром отримати користь для себе чи інших осіб, зловживає владою, виділяючи землю, що належить державі		Позбавлення волі на строк до 6 років
Ісландія	Глава XVII «Фальсифікація документів та інші правопорушення, що стосуються доказів»	Стаття 163. Неправильне розміщення, пересування, встановлення неправильних чи знищення межового каміння чи інших знаків, призначених для розмежування прав на нерухомість, зокрема і водних прав, вчинене з метою обману		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф у випадку незначного правопорушення
	Глава XIX «Злочини проти громадських інтересів»	Стаття 179. 1. Забруднення повітря, землі, океану чи озер, що спричинило значну шкоду НПС або її загрозу. 3. Порушення стану земель, що спричинило зміну її структури або втрату корисних властивостей		Позбавлення волі на строк до 4 років
Південна Корея	Глава XLII «Злочини, пов'язані із знищенням чи пошкодженням»	Стаття 370. Протиправне порушення меж володіння. Руйнування, пошкодження, переміщення межового знака володіння або інші дії, що призводять до стирання меж володіння		Каторжні роботи на строк не більше 3 років або штраф у розмірі не більше 5 мільйонів вон

Королівство Норвегія	Глава 18 «Фальсифікація документів»	Стаття 188. Протиправне видалення, переміщення чи руйнування межового каміння або інших знаків, що посвідчують землі та права на землі, або встановлення підроблених межових знаків, або співучасть у таких діях		Позбавлення волі на строк не більше 5 років
	Глава 40 «Кримінальні проступки проти прав на власність»	Стаття 395. Незаконне проникнення до нерухомого володіння іншої особи		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців
		Стаття 396. Будівництво, копання, використання вибухових речовин, будівництво дороги чи стежки на землі іншої особи, чи інші порушення права іншої особи на нерухоме майно, або співучасть у таких діях		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців
	Глава 14 «Злочини проти громадської безпеки»	Стаття 152-в. Умисне чи з грубої необережності: 1) забруднення води, повітря чи ґрунтів настільки, що завдається чи створюється загроза завдання значної шкоди НПС		Позбавлення волі на строк до 10 років. Якщо внаслідок зазначених дій наступила смерть хоча б однієї особи, то винній особі може бути призначене покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 15 років
Фінляндська Республіка	Глава 28 «Крадіжка, розкрадання і незаконне використання»	Стаття 11. Злочинне зазіхання. Особа, яка без дозволу: 1) вступає у володіння іншої особи; 2) використовує земельне володіння іншої особи шляхом будівництва, проведення земельних робіт чи іншим аналогічним способом; 3) вступає у земельне володіння іншої особи		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 3 місяців. Діяння, яке не становить значних незручностей, не визнається злочинним
		Стаття 5. Підроблення орієнтирів. Встановлення підроблених орієнтирів чи невиправдане руйнування, зміна чи переміщення орієнтирів, що виступають межовими знаками для того, щоб завадити перевірці юридично значущих особливостей рельєфу		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 2 років
	Глава 48 «Екологічні злочини»	Стаття 1. Порушення положень Акта про землекористування та будівництво, Закону про воду чи Акта про вилучення земель, що призводить до розкрадання, яке за ступенем суспільної небезпеки порівняне із забрудненням НПС		Покарання за забруднення НПС

Королівство Швеція	Глава 12 «Про злочини, що спричиняють шкоду»	Стаття 4. Незаконне проходження через забудовану ділянку, насадження чи іншу ділянку землі, якщо такі дії здатні спричинити шкоду		Штраф
	Глава 8 «Про крадіжку, розбій та інші злочини, пов'язані з викрадення м майна»	Стаття 8. Установлення обманним шляхом знаків чи інших відміток, які можна сприйняти за офіційні межові знаки чи водяний знак, або переміщення, видалення, пошкодження чи руйнування таких знаків, якщо такі дії доведені експертизою		Позбавлення волі на строк не більше 4 років. Якщо злочин є малозначним, то призначається покарання у виді штрафу чи позбавлення волі на строк не більше 6 місяців
		Стаття 11. Порушення чужого володіння нерухомим майном шляхом будівництва чи руйнування забору, або шляхом будівництва, копання, орання, облаштування дороги, чи пускання худоби, або іншим чином позбавляє іншу особу можливістю володіння нерухомим майном		Штраф чи позбавлення волі на строк не більше 6 місяців
Японська Держава	Глава 40 «Злочини, що полягають у пошкодженні і та приховуванні»	Стаття 262-2. Руйнування чи інші дії стосовно межового знака. Руйнування, перенесення чи видалення межового знака або інші дії, які призводять до неможливості визначення меж землі		Позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до 5 років та грошовим штрафом до 500 тис. єн
	Глава 2 «Регулювання діянь, що мають характер насилювальних вимог»	Стаття 9. Заборона діянь, що мають характер насилювальних вимог. Повне чи часткове захоплення землі чи будівель і водночас спеціальне підкреслювання власної приналежності до них як до своєї власності чи володіння шляхом вивішування на них чи поруч вивісок з власним іменем, а також вимога від законних володільців коштів за припинення спроб видавати цю землю за свою		
	Глава 36 «Злочини, що полягають у крадіжці та розбій»	Стаття 235-2. Незаконне захоплення нерухомої власності. Незаконне захоплення в іншої особи її нерухомої власності		Позбавлення волі з примусовою фізичною працею на строк до 10 років

ДОДАТОК А-8

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах англо-американської кримінально-правової системи

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
<i>Австралія</i>	Частина 7.2 «Крадіжка та інші злочини проти власності» глави 7 «Належне управління державою»	Стаття 131.4. Крадіжка землі чи речей, що нерозривно з нею пов'язані. Особа не може вчинити крадіжку землі, крім випадків, коли особа привласнює що-небудь нерозривно пов'язане із землею шляхом відділення цього чи сприянню такому відділенню, або присвоєння землі шляхом порушення довіри		Позбавлення волі на строк до 10 років
<i>Народна Республіка Бангладеш</i>	Глава VIII «Злочини проти громадського спокою»	Стаття 154. Власник землі або її володілець, на якій відбуваються масові безпорядки або незаконні збори		Штраф до 1 тис. так
	Глава XVII «Проступки проти власності»	Стаття 434. Шкода, нанесена шляхом знищення чи переміщення межових земельних знаків. Знищення чи переміщення встановленого державним органом межового знака, що засвідчує право на землю		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф, або обидва покарання
<i>Індія</i>	Глава VIII «Злочини проти громадського спокою»	Стаття 154. Власник землі або її володілець, на якій відбуваються масові безпорядки або незаконні збори		Штраф до 1 тис. рупій
	Глава XVII «Проступки проти власності»	Стаття 434. Шкода, нанесена шляхом знищення чи переміщення межових земельних знаків. Знищення чи переміщення встановленого державним органом межового знака, що засвідчує право на землю		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф, або обидва покарання
<i>Канада</i>	Інші посягання на власність	Стаття 442. Умисне знищення, пошкодження чи видалення межового знака, що посвідчує володіння землею		Позбавлення волі на строк до 5 років
	Злочини, що нагадують крадіжку	Стаття 340-а. Приховування чи знищення з шахрайською метою документів, що засвідчують право власності на землю		Позбавлення волі на строк до 10 років
<i>Республіка Кіпр</i>	Незаконні збори, масові безпорядки	Стаття 87. Вторгнення в земельні володіння іншої особи з використанням насильства чи погрози його застосування		Карається як насильницьке вторгнення

	та інші правопорушення проти громадського порядку	Стаття 88. Незаконне утримання земельної ділянки особою, яка знаходиться у фактичному володінні землею		Карається як незаконне утримання
	Злочини, пов'язані з крадіжкою	Стаття 275. Приховування всього або частини документа, який засвідчує право власності на землю або іншу нерухомість, з наміром обману		Позбавлення волі на строк до 3 років
	Злочинні посягання	Стаття 281. Засіювання, орання чи інше використання землі, яка зареєстрована на іншу особу, без згоди зареєстрованого володільця чи спадкоємця		Позбавлення волі на строк до 6 місяців
	Спричинення шкоди власності	Стаття 324. Протиправне знищення або пошкодження документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно		Позбавлення волі на 7 років
		Стаття 327. Умисне та незаконне знищення, перенесення або спотворення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно		Позбавлення волі на 3 роки
	Підроблення	Стаття 336. Підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей		Довічне позбавлення волі
<i>Нова Зеландія</i>	Незаконні збори, масові безпорядки та інші правопорушення проти громадського порядку	Стаття 91. Насильницьке вторгнення та незаконне утримання нерухомості. 1. Кожен вчиняє насильницьке вторгнення тоді, коли силою чи іншим способом, що може заважати миру та спокою, входить на землю, яка знаходиться в миролюбному володінні іншої особи з метою заволодіння, незалежно від того, чи має він право на неї, чи ні. 2. Кожен вчиняє насильницьке незаконне утримання у тому разі, коли він знаходиться у фактичному володінні землею без вимоги права на неї, чим викликає порушення миру того, хто за законом нею володіє		Позбавлення волі на строк до 1 року

ДОДАТОК А-9

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах мусульманської кримінально-правової системи

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Королівство Бахрейн	Глава 6 «Знищення та пошкодження меж»	Стаття 430. 1. Руйнування, переміщення чи видалення будь-якої точки відліку чи знаків, призначених для розмежування земельних ділянок та визначення меж	2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки.	1. Позбавлення волі на строк не більше 1 року та штраф у розмірі 100 бахрейнських динарів. 2. Позбавлення волі
Держава Катар	Книга 4 «Правопорушення»	Частина 10 статті 397. Входження на землі, які обробляються, або дозвіл тваринам випасатися на них		Штраф до 500 ріалів
	Глава 7 «Руйнування власності та межових знаків»	Стаття 392. Пошкодження, знімання чи пересування забору, геодезичного чи іншого межового знаку, що засвідчує право власності на нерухоме майно		Позбавлення волі на строк до 6 місяців та / або штраф до 3 тис. ріалів
Королівство Марокко	Відділення V «Злочини проти нерухомості» глави IX «Злочини проти власності»	Стаття 570. Абзац 1. Позбавлення інших осіб права на нерухоме майно, вчинене шахрайським способом	Абзац 2. Якщо такі дії були вчинені вночі або з погрозою застосування сили, або за допомогою застосування зброї	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф від 200 до 500 дирхамів. 2. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 2 років та штраф від 200 до 750 дирхамів
ОАЕ	Глава IX «Нанесення шкоди власності та тваринам»	Стаття 428. 1. Переміщення чи видалення орієнтирів, призначених для вимірювання областей, чи для позначення меж земель, що розділяють межі нерухомого майна	2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки	1. Арешт на строк, що не перевищує 1 рік та штраф, що не перевищує 10 тис. дирхамів. 2. Арешт
Султанат Оман	Секція 2 «Знищення меж та захоплення нерухомості»	Стаття 309. 1. Знищення чи пошкодження стіни чи забору, руйнування або видалення будь-яких відміток, що слугують межами між різними об'єктами нерухомості, вчинене для отримання вигоди	2. Ті самі дії, вчинені з метою захоплення відповідної земельної ділянки, або поєднані з тиском та примусом	1. Позбавлення волі на строк від 1 до 6 місяців та штраф у розмірі від 10 до 100 ріалів. 2. Позбавлення волі на строк від 2 місяців до 1 року та штраф у розмірі від 20 до 200 ріалів

	Розділ X «Злочини проти державної та приватної власності»	Стаття 310. 1. Напад на с/г землі, будівлі, заводи чи нерухомість з метою їх зайняття та отримання користі від цього	2. Ті самі дії, що супроводжуються погрозою зброєю, або якщо вчинюються групою із 10 і більше осіб	1. Позбавлення волі на строк від 3 місяців до 3 років та штраф у розмірі не менше 100 ріалів. 2. Позбавлення волі на строк від 6 місяців до 6 років та штраф у розмірі не менше 200 ріалів
	Секція 3 «Порушення меж»	Стаття 311. 1. Умисне знищення або пошкодження посівів, дерев, природних або штучних плантацій на землях іншої людини. 2. Умисне пошкодження, розриття чи виведення з ладу с/г техніки чи вбивство тварин, які використовуються в сільському господарстві або будь-яких різновидів худоби. 3. Умисне пошкодження водойм чи орошувальних каналів, або вчинення інших дій, що призводять до припинення подачі громадської води		Позбавлення волі на строк від 10 днів до 6 місяців та штраф від 10 до 50 ріалів
Республіка Судан	Розділ «Знищення»	Стаття 373. Знищення чи переміщення орієнтирів. Знищення чи переміщення будь-якого межового знака, що засвідчує власність на землю, і встановлюється відповідним державним органом		Позбавлення волі на строк не більше 1 року або штраф, або обидва покарання

ДОДАТОК А-10

Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах зі змішаними кримінально-правовими системами

Країна	Місцезнаходження відповідної норми у системі Особливої частини	Номер статті КК, її назва та диспозиція основного складу злочину	Кваліфіковані, особливо кваліфіковані та привілейовані склади злочину	Санкція статті
Держава Ізраїль	«Незначні злочини»	Стаття 493. Обробка землі поряд з громадською дорогою. Засіювання або засаджування землі, або ж обробка землі, яка знаходиться на відстані 75 сантиметрів від зовнішнього краю громадської дороги, без відповідного дозволу. Межі громадської дороги розповсюджуються до зовнішнього краю водовідвідного каналу, стічної канави чи закріпленого укусу дороги		Тюремне ув'язнення на 1 місяць
		Стаття 494. Вторгнення на с/г територію. 1. Вторгнення в сад чи готову для посіву землю, на якій є нива чи трава, посіяна для пасовища, а так само знаходження на такій землі чи в саду. 2. Сприяння тому, щоб тварина увійшла в сад чи землю, вказані в абзаці 1, або на землю, яка була оброблена протягом 12 місяців, перед відповідним входом на неї без доказу законності перебування на відповідній земельній ділянці		Тюремне ув'язнення на 3 місяці
	«Хуліганство та порушення громадського порядку»	Стаття 189. Вторгнення силою. Вторгнення до нерухомої власності з метою заволодіння нею, вчинене насильницьким способом, незалежно від того чи було застосоване насильство, чи лише погроза його застосування		Тюремне ув'язнення на 3 роки, причому навіть у тих випадках, коли винний мав право зайти на відповідний об'єкт нерухомої власності
		Стаття 190. Утримання силою нерухомого майна.	Утримання нерухомого майна особою, яка не має права на це майно, чим спричиняється порушення спокою або загрози порушення спокою	Тюремне ув'язнення на 3 роки

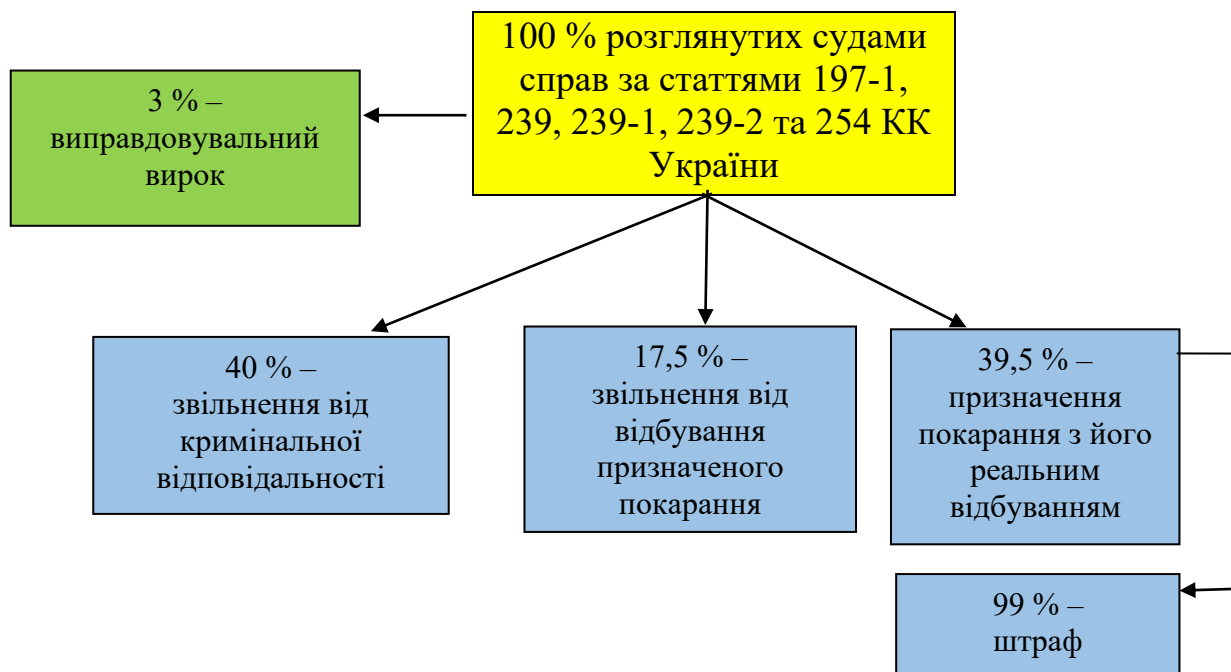
	Злочини, пов'язані з крадіжкою	Стаття 396. Приховування сертифіката власності. Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Порушення чужого права володіння	Стаття 447. Порушення чужого права володіння з метою вчинення злочину. Входження до нерухомого майна чи перебування на його території після цього		Тюремне ув'язнення на 2 роки
	Шкідництво	Стаття 458. Спричинення шкоди межевому знаку з наміром вчинити шахрайство. Умисне та незаконне знищення, перенесення або спотворення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Глава IX «Незаконне повстання чи інші дії проти громадської безпеки»	Стаття 90. Насильницьке вторгнення. Вторгнення на будь-які землі, якщо такі дії супроводжувалися насильством або погрозою його застосування, вчинені з метою заволодіння землею		Карається як проступок
Республіка Кенія	Глава XI «Злочини, пов'язані з правосуддям»	Стаття 91. Примусове утримання. Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій		Карається як проступок
		Стаття 121. Злочини, пов'язані з судовим розглядом. Ч. 1 п. «ф»). Незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Глава XXVII «Правопорушення, пов'язані з крадіжкою»	Стаття 288. Укриття фактів. Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене з метою обману		Тюремне ув'язнення на 3 роки
	Глава XXXIII «Злочинне пошкодження власності»	Стаття 339. Знищення майна. 8. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно		Тюремне ув'язнення на 10 років
	Глава XXXV «Покарання за підроблення»	Стаття 350. Підробка заповітів. Підроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей		Довічне позбавлення волі
	Глава 10 «Незаконні збори»	Стаття 81. Незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи		Позбавлення волі на 1 рік
Нігерія	Глава 14 «Злочини, пов'язані з правосуддям»	Стаття 82. Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій		Позбавлення волі на 1 рік
		Стаття 133. Ч. 8. Незаконне захоплення володіння землею в особи, яка нещодавно отримала це право через рішення суду		Позбавлення волі на 3 місяці
	Глава 35 «Злочини, пов'язані з	Стаття 393. Приховування документа, який посвідчує право власності на землю чи інше нерухоме майно, вчинене		Позбавлення волі на 3 роки

	розкраданням »	з метою обману		
	Глава 41 «Пошкодження власності»	Стаття 451. Ч. 7. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно.		Позбавлення волі на 7 років
	Глава 44 «Покарання за піддроблення»	Стаття 457. Умисне та незаконне знищення, перенесення або спотворення знака, який засвідчує право власності на землю або інше нерухоме майно		Позбавлення волі на 3 роки
		Стаття 467. Ч. 2 п. «є». Піддроблення заповіту чи іншого документа, що засвідчує право власності на землю, векселів, домовленостей		Позбавлення волі на 14 років
	Відділення Незаконні збори: порушення спокою	Стаття 71. Незаконне вторгнення. Незаконне вторгнення до земельного володіння іншої особи		Карається як проступок
<i>Незалежна Держава Папуа Нова Гвінея</i>	Відділення Корупція та зловживання владою	Стаття 72. Примусове утримання. Незаконне утримання землі особою, яка знаходиться на відповідній земельній ділянці, порушуючи у такий спосіб громадський спокій		Карається як проступок
		Стаття 93. Корупція оцінщиком. Оцінщик, який призначений для оцінки, хоча він є зацікавленим у землі, або нечесно виконує свої обов'язки		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
	Відділення Різні правопорушен ня	Стаття 241. Обманне отримання землі у держави. Незаконне отримання землі у держави		Позбавлення волі на строк не більше 1 року
	Відділення Злочини, пов'язані з крадіжкою	Стаття 375. Укриття фактів. Приховування документів, що посвідчують право власності на землю, вчинене з шахрайською метою		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
	Відділення Пошкодження власності	Стаття 444. Знищення майна. 10. Знищення документів, що засвідчують право власності на землю чи інше нерухоме майно		Позбавлення волі на строк не більше 7 років
	Відділення Піддроблення та інші подібні злочини	Стаття 452. Знищення межових знаків. Самовільне та незаконне знищення чи спотворення межових знаків з метою обману		Позбавлення волі на строк не більше 3 років
		Стаття 462. Піддроблення. Піддроблення документа, що посвідчує право власності на землю		Позбавлення волі на строк не більше 14 років
	Глава 8 «Порушення володінь власника» розділу XII «Злочини проти власності»	Стаття 362. Вторгнення у нерухому власність, що належить іншій особі, з метою заволодіння всією або частиною цієї нерухомості, чи вторгнення в неї з метою перешкодити законному володінню власника		Позбавлення волі на строк до 1 року або штраф у розмірі до 2 тис. батів, або обидва покарання

Королівство Таїланд		Стаття 363. Руйнування або знищення межі нерухомої власності іншої особи, вчинене з метою заволодіння нею		Позбавлення волі на строк до 3 років або штраф у розмірі до 6 тис. батів, або обидва покарання
		Стаття 365. Діяння, передбачені статтями 362 чи 363, вчинені: а) із застосуванням насильства або погрозою його застосування; б) із використанням зброї або двома чи більше особами; в) вночі		Позбавлення волі на строк до 5 років або штраф у розмірі до 10 тис. батів, або обидва покарання
		Стаття 366. Кримінальне переслідування, крім випадків, про які йдеться у статті 365, може бути припинене через примирення сторін		

ДОДАТОК Б-1

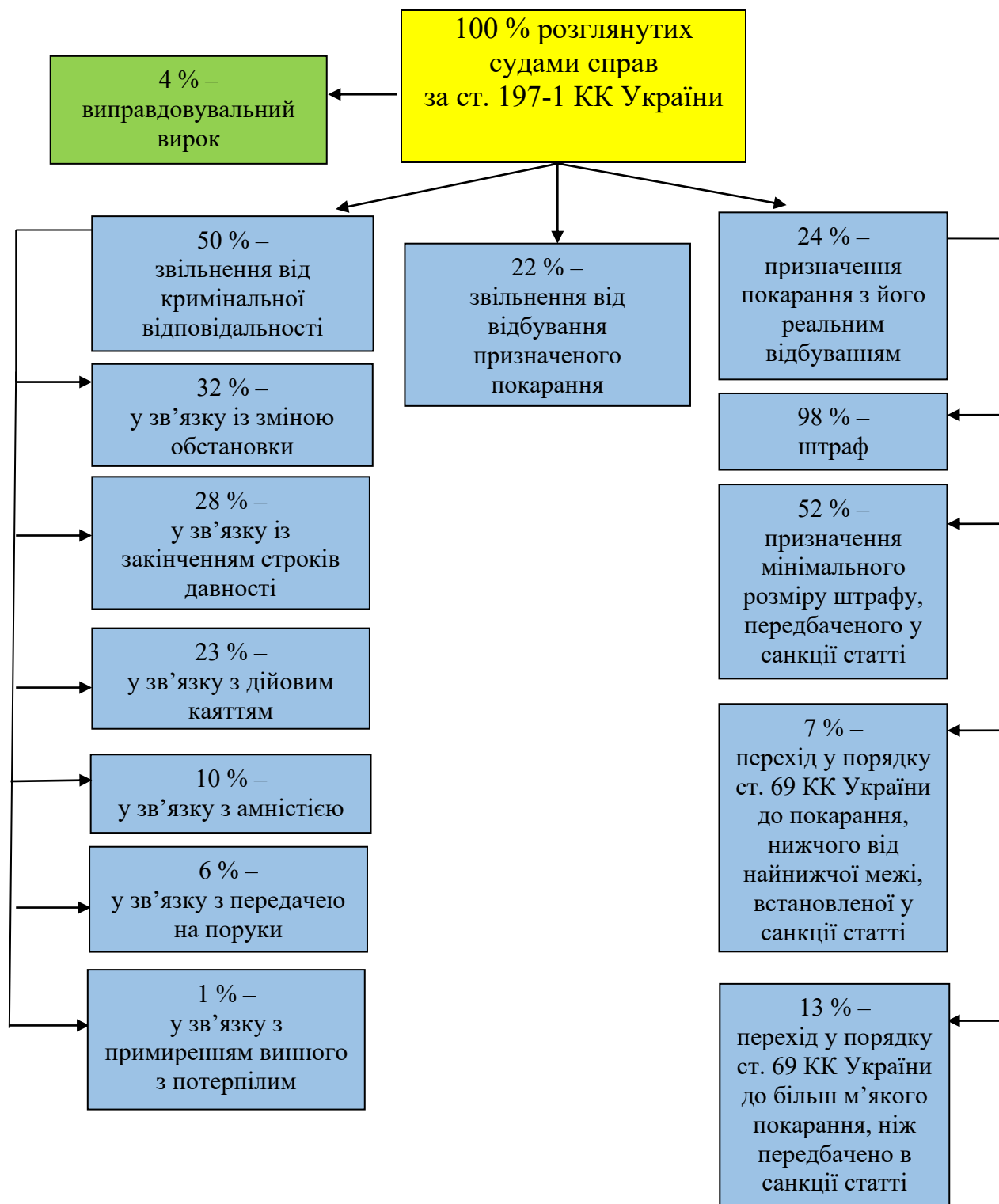
**Інформація про результати розгляду судами
справ за статтями 197-1, 239, 239-1, 239-2 та 254 КК України
за 2007–2019 рр.¹⁴⁸**

¹⁴⁸ Ця та інша інформація, яка наводиться в додатках, була отримана на підставі наскрізного аналізу судових рішень, розміщених в ЄДРСР, а також рішень, отриманих на підставі запитів.

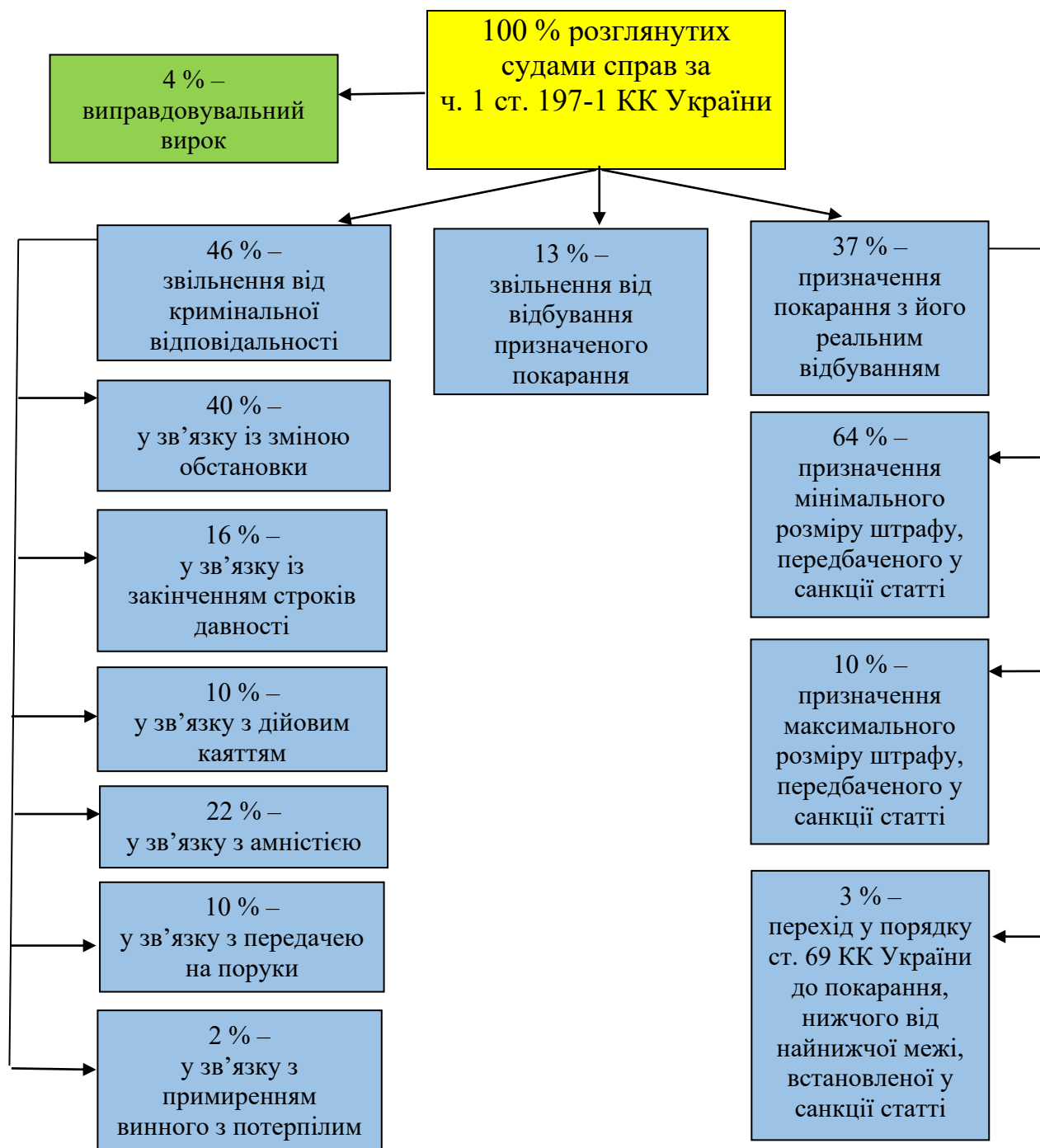
ДОДАТОК Б-2

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

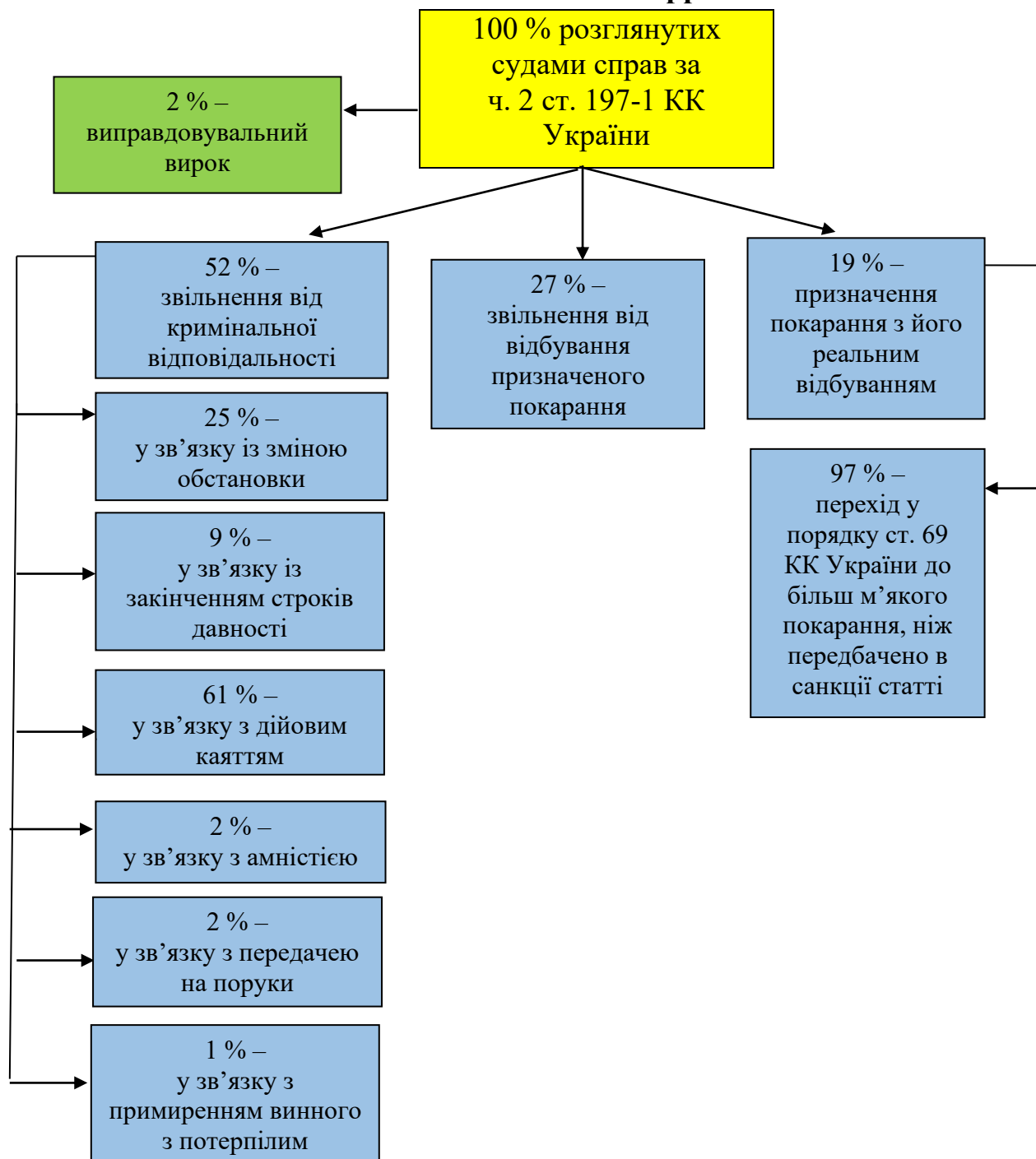
ДОДАТОК Б-3

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 1 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

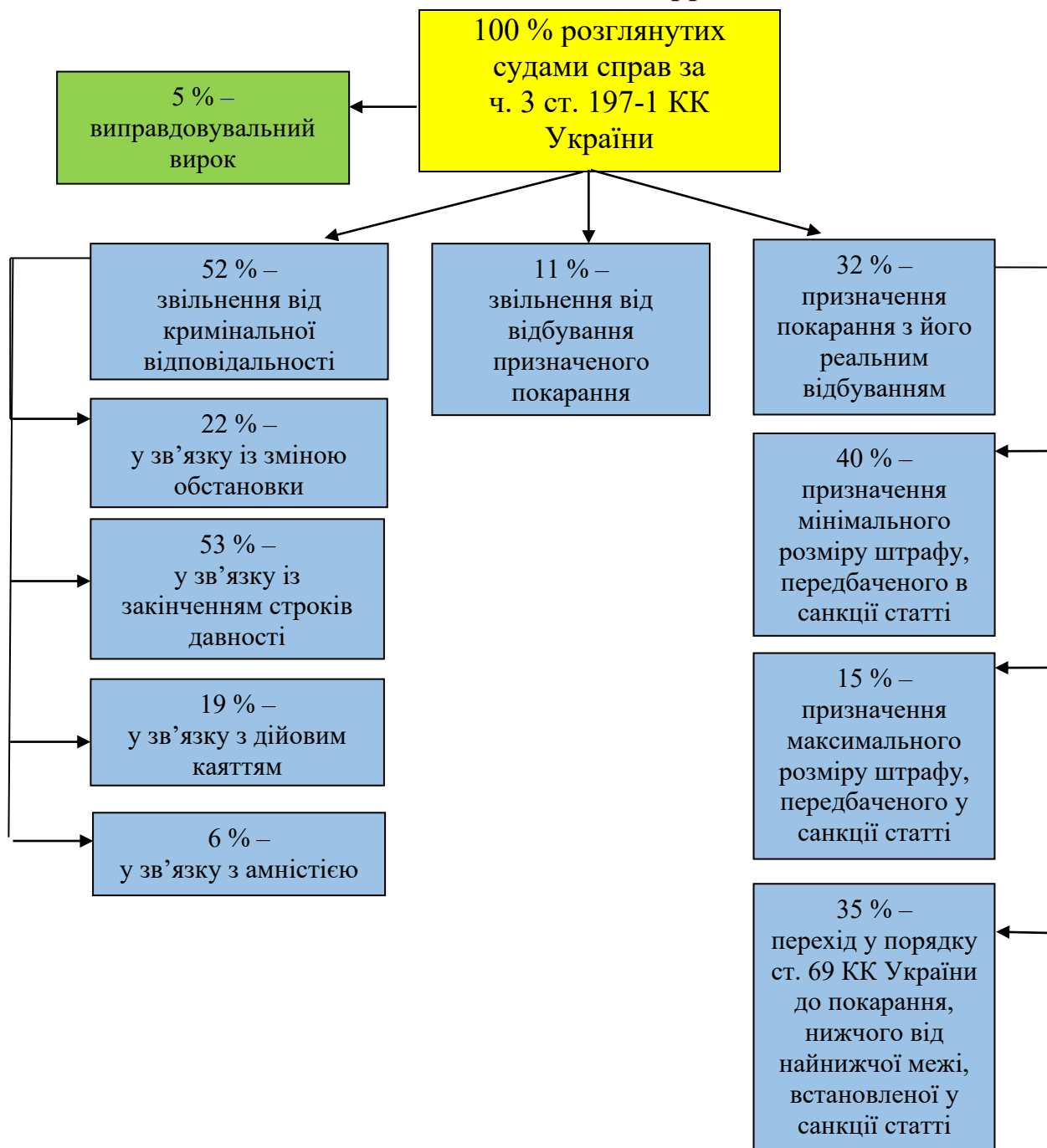
ДОДАТОК Б-4

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 2 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

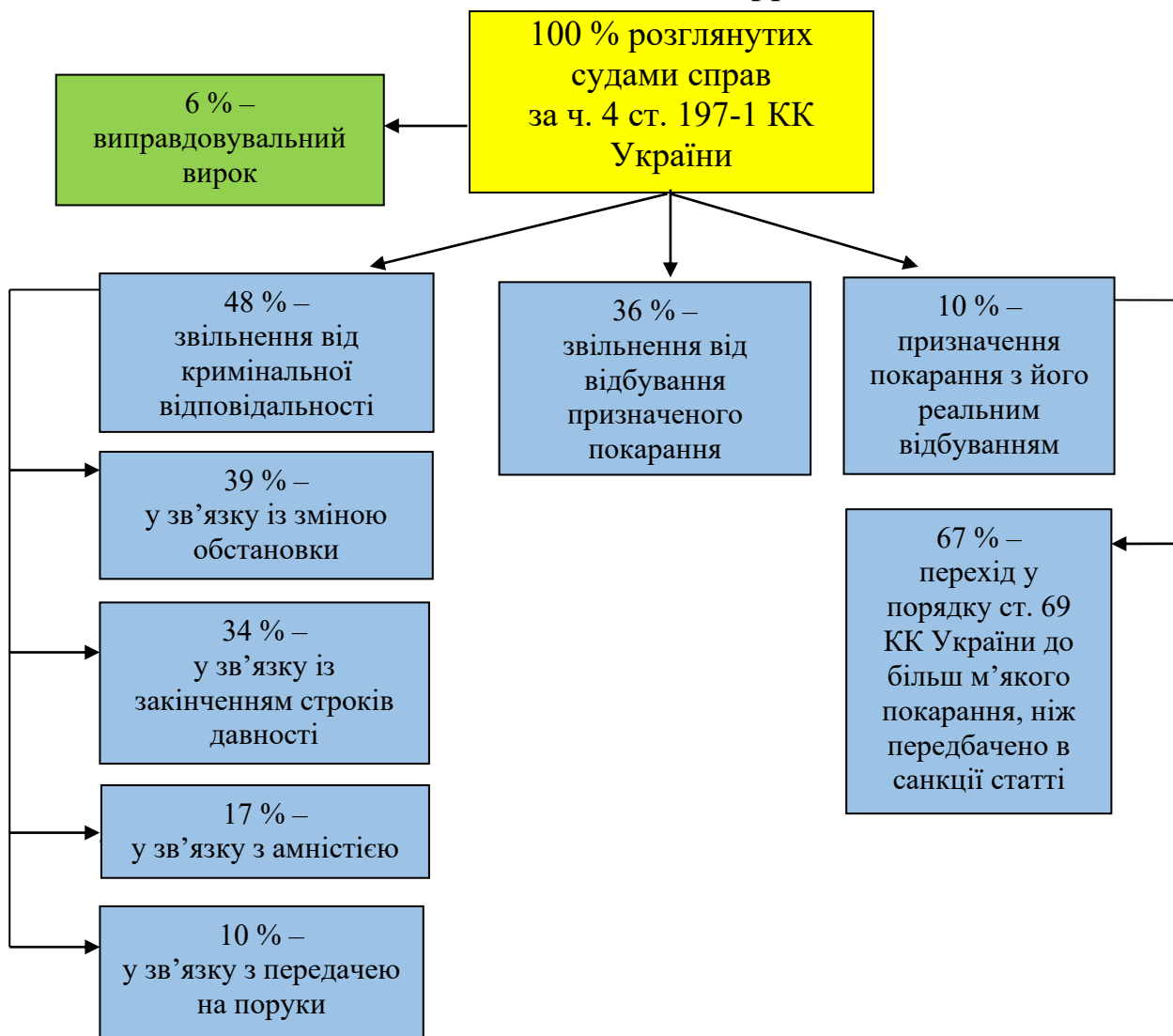
ДОДАТОК Б-5

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 3 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

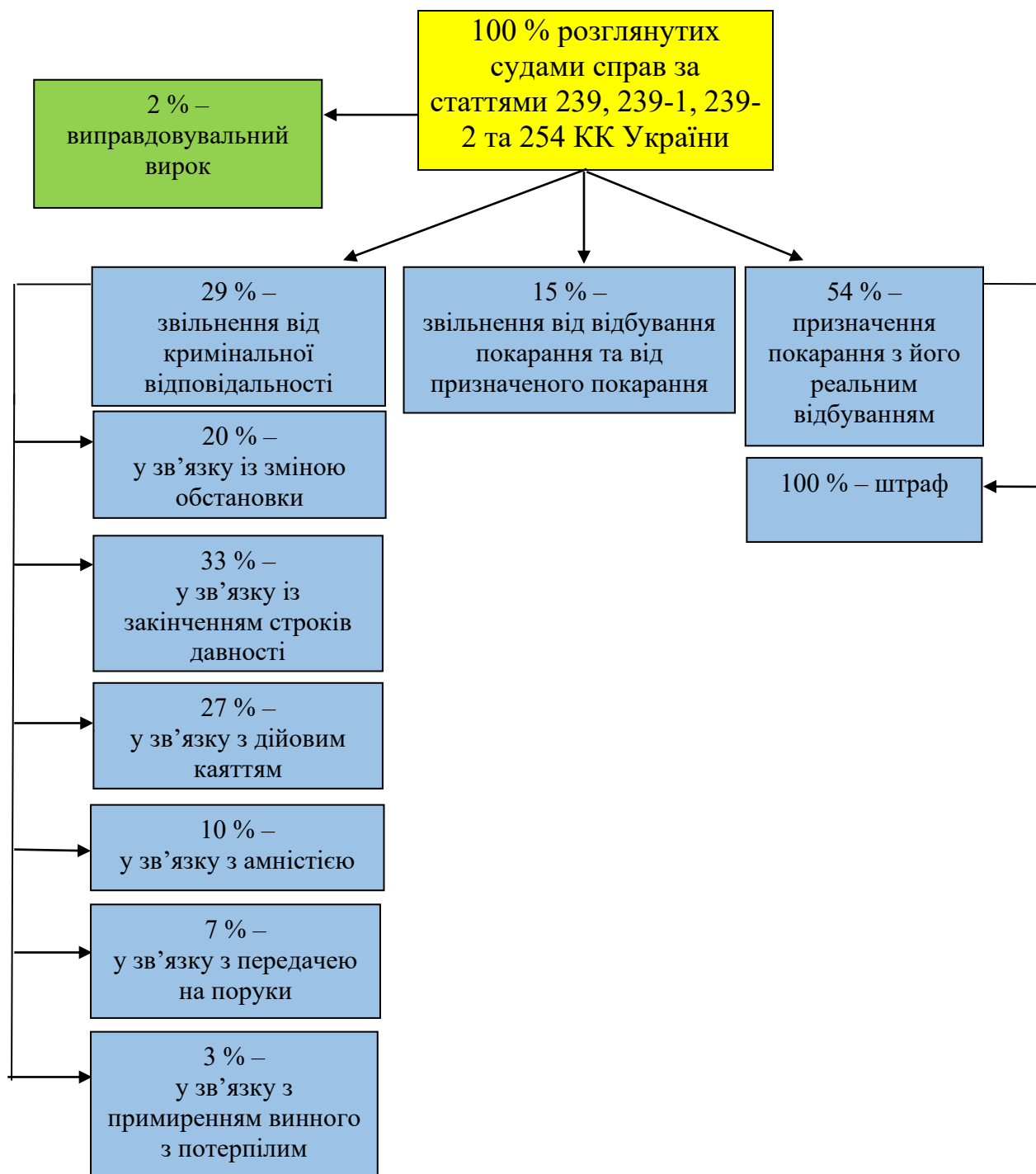
ДОДАТОК Б-6

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ч. 4 ст. 197-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

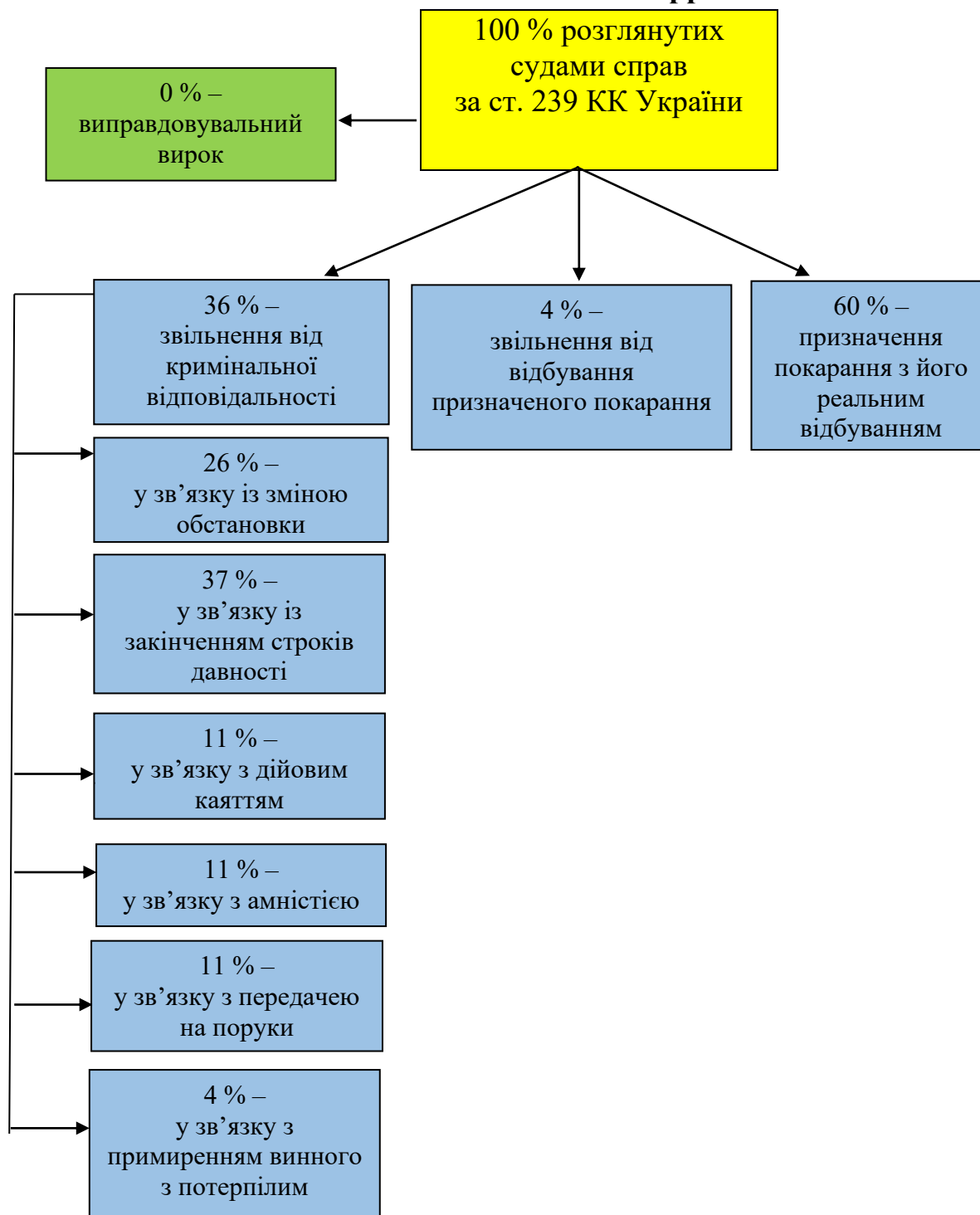
ДОДАТОК Б-7

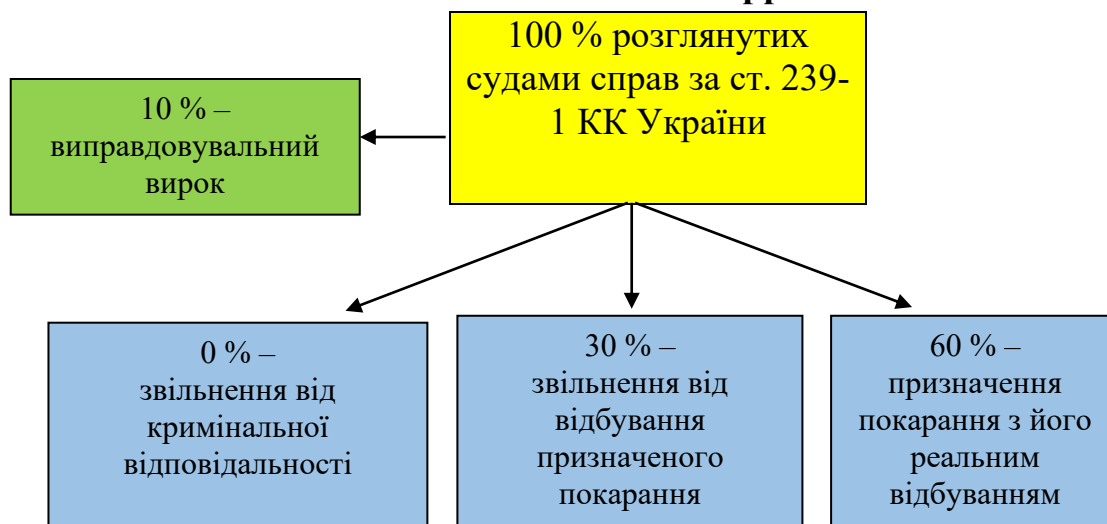
**Інформація про результати розгляду судами
справ за статтями 239,
239-1, 239-2 та 254 КК України
за 2007–2019 рр.**

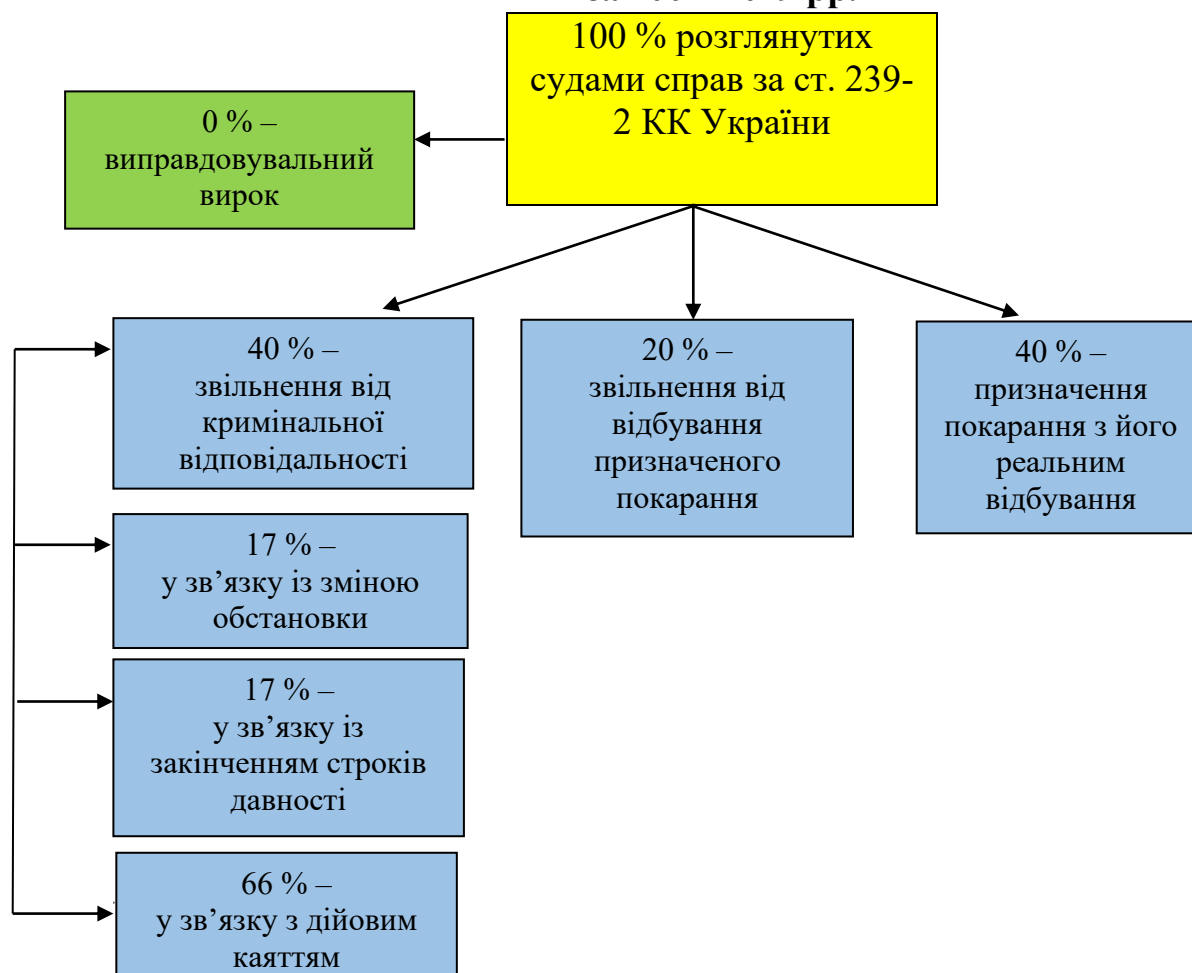

ДОДАТОК Б-8

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239 КК України
за 2007–2019 рр.**

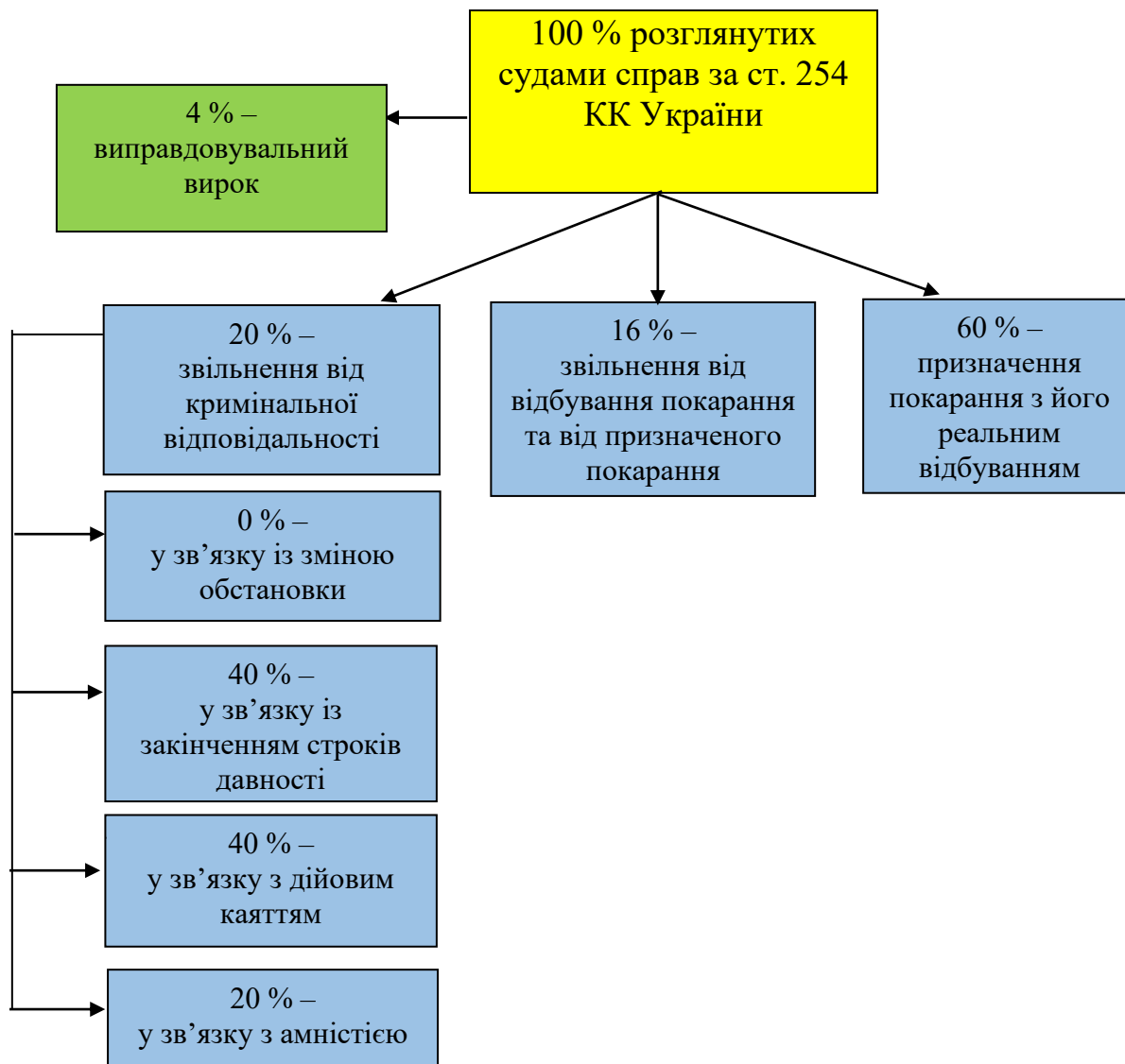

ДОДАТОК Б-9**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239-1 КК України
за 2007–2019 рр.**

ДОДАТОК Б-10**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 239-2 КК України
за 2007–2019 рр.**

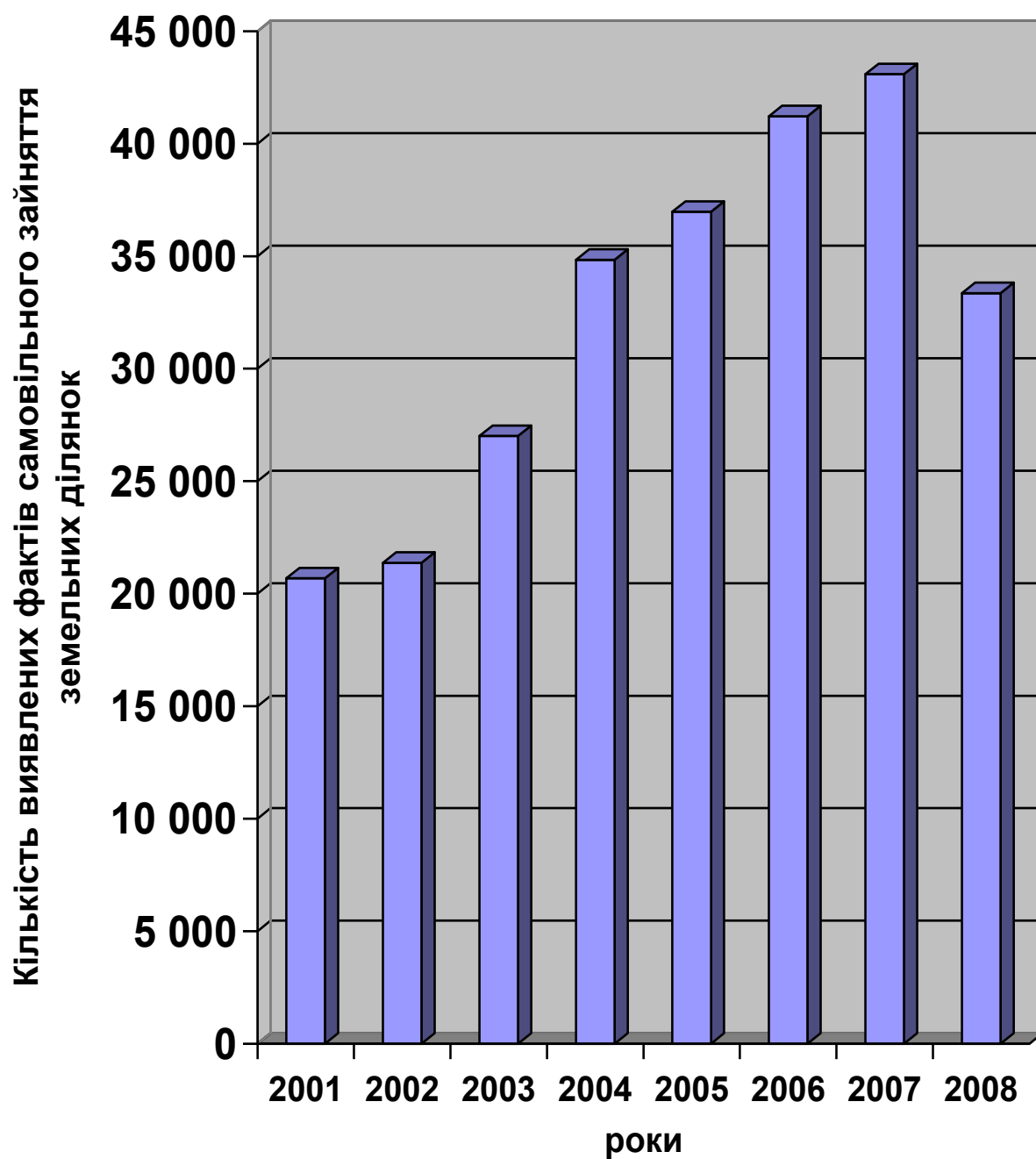
ДОДАТОК Б-11

**Інформація про результати розгляду судами
справ за ст. 254 КК України
за 2007–2019 рр.**

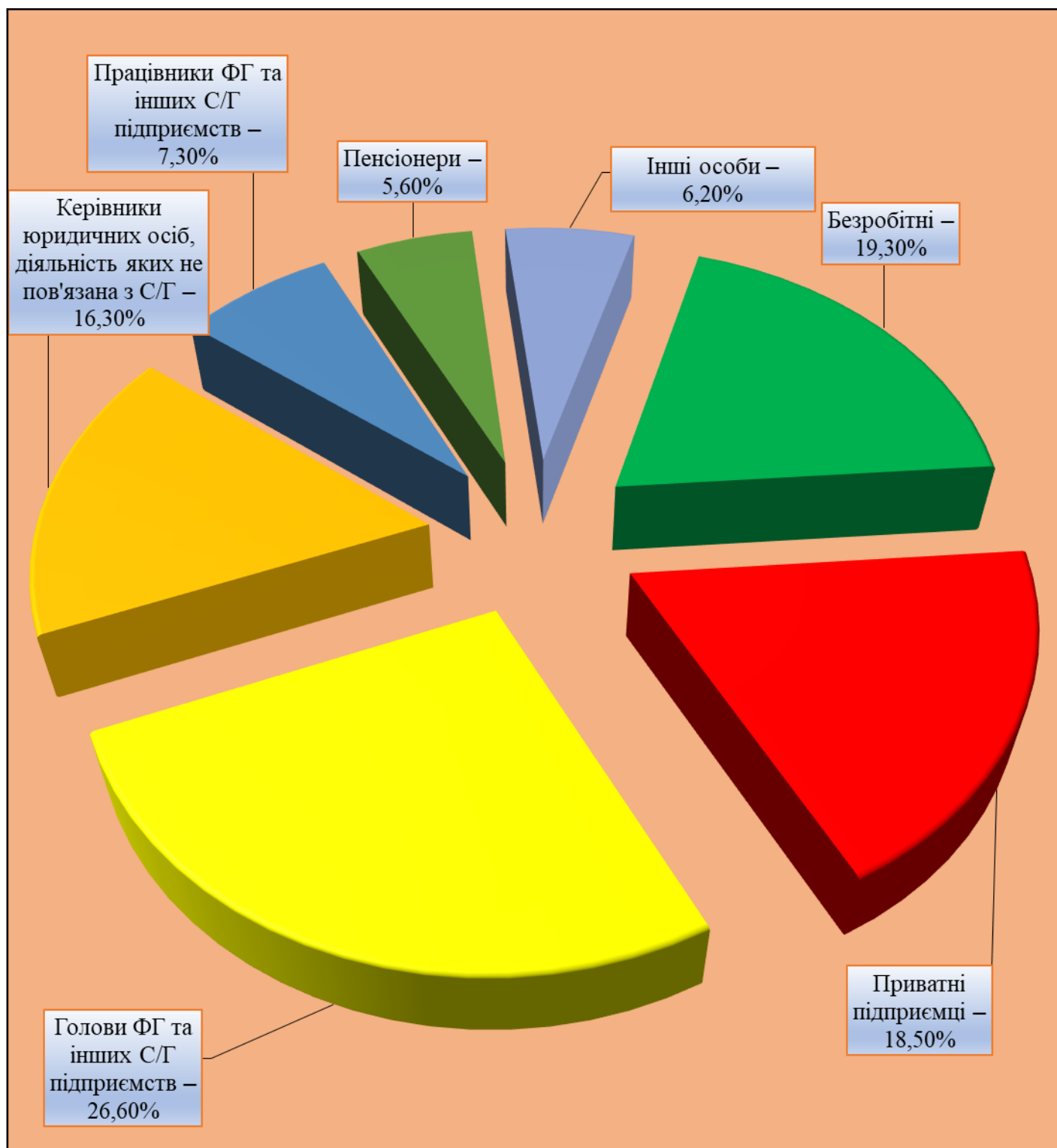
ДОДАТОК В

Статистика виявлених фактів самовільного зайняття земельних ділянок
у 2003–2008 рр.

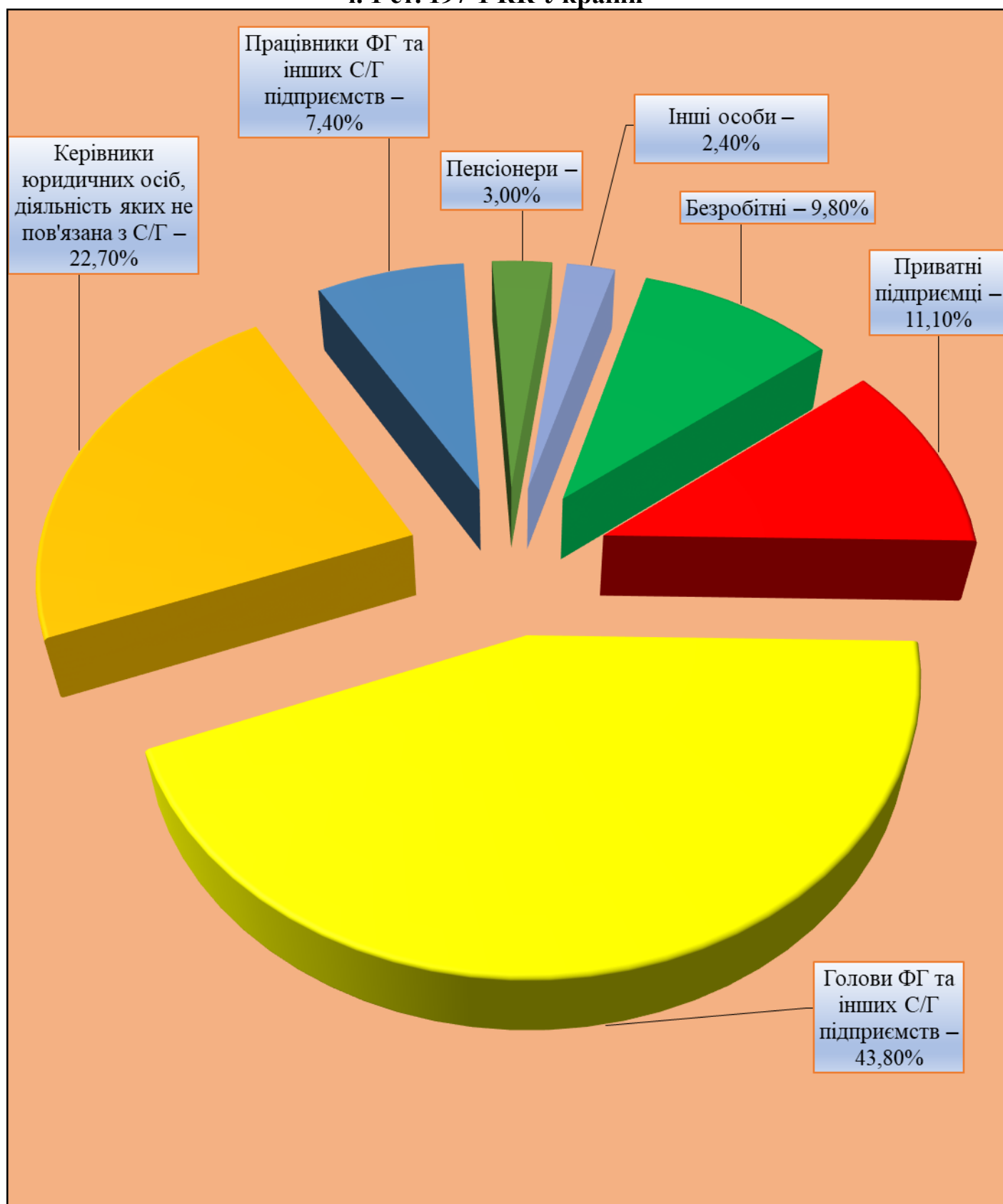
ДОДАТОК Г-1

Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу
822 судових рішень за ст. 197-1 КК України

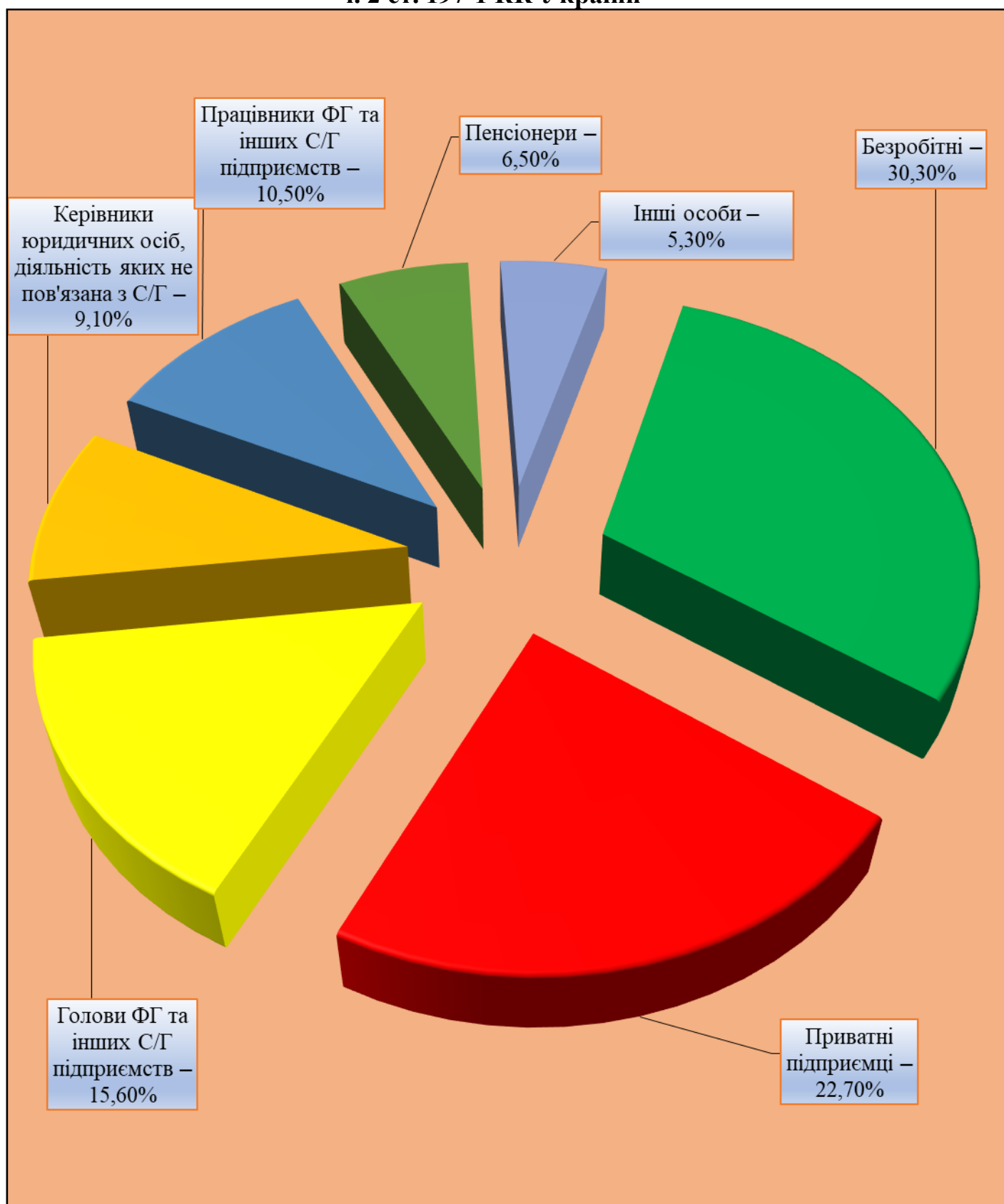
ДОДАТОК Г-2

Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу 363 судових рішень за ч. 1 ст. 197-1 КК України

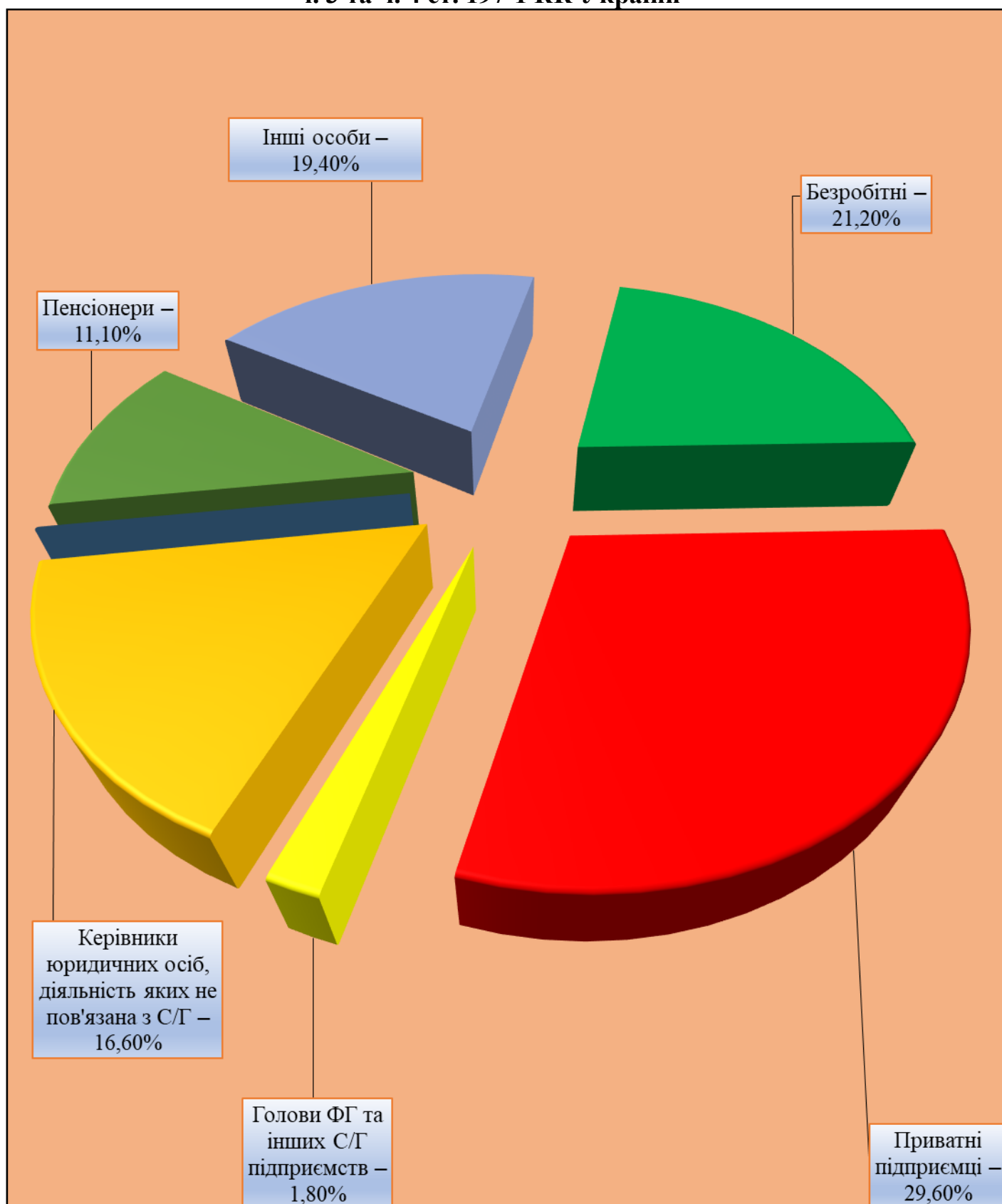
ДОДАТОК Г-3

Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу 324 судових рішень за ч. 2 ст. 197-1 КК України

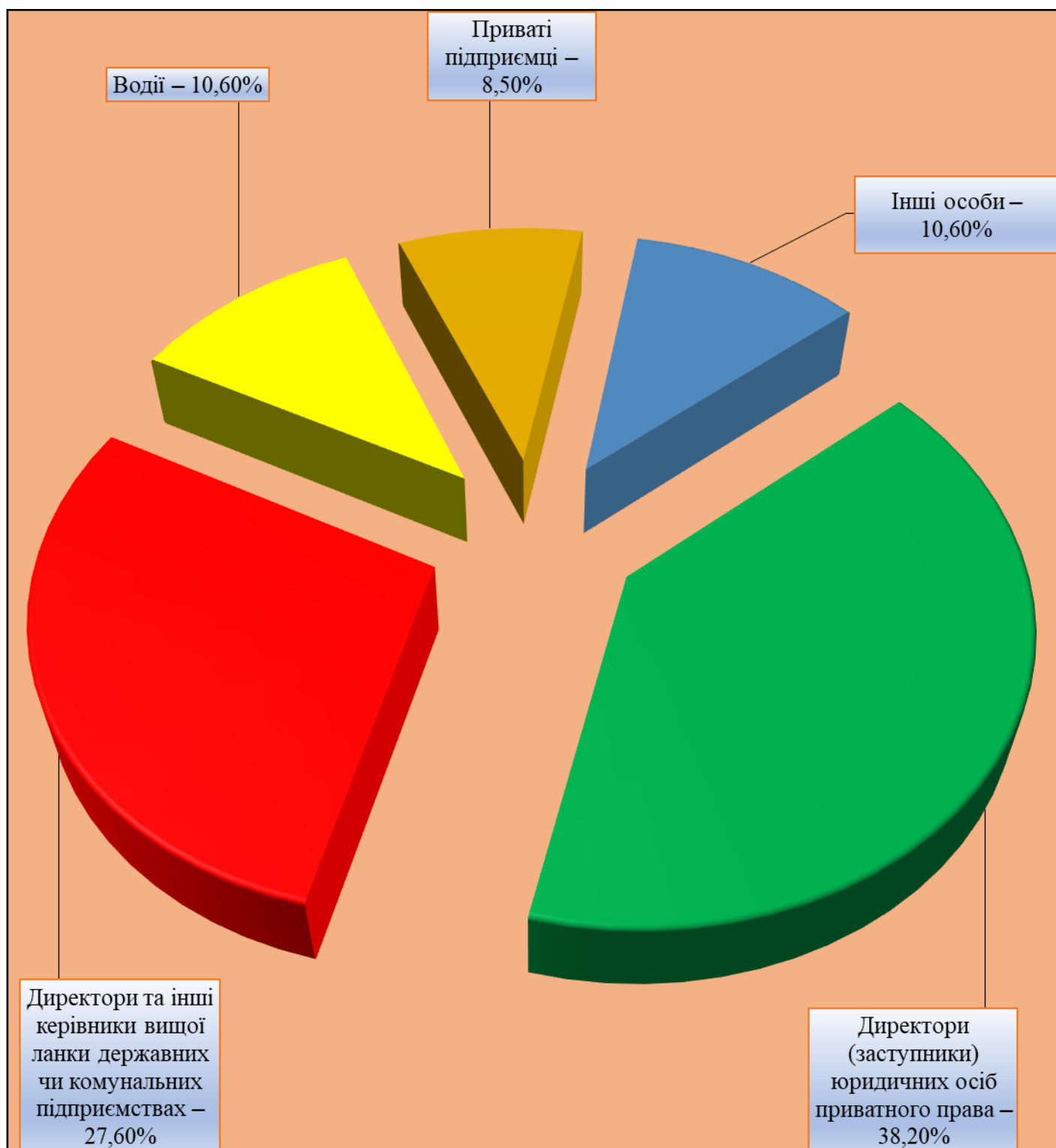
ДОДАТОК Г-4

Дані про особу злочинця, отримані на підставі аналізу 108 судових рішень за ч. 3 та ч. 4 ст. 197-1 КК України

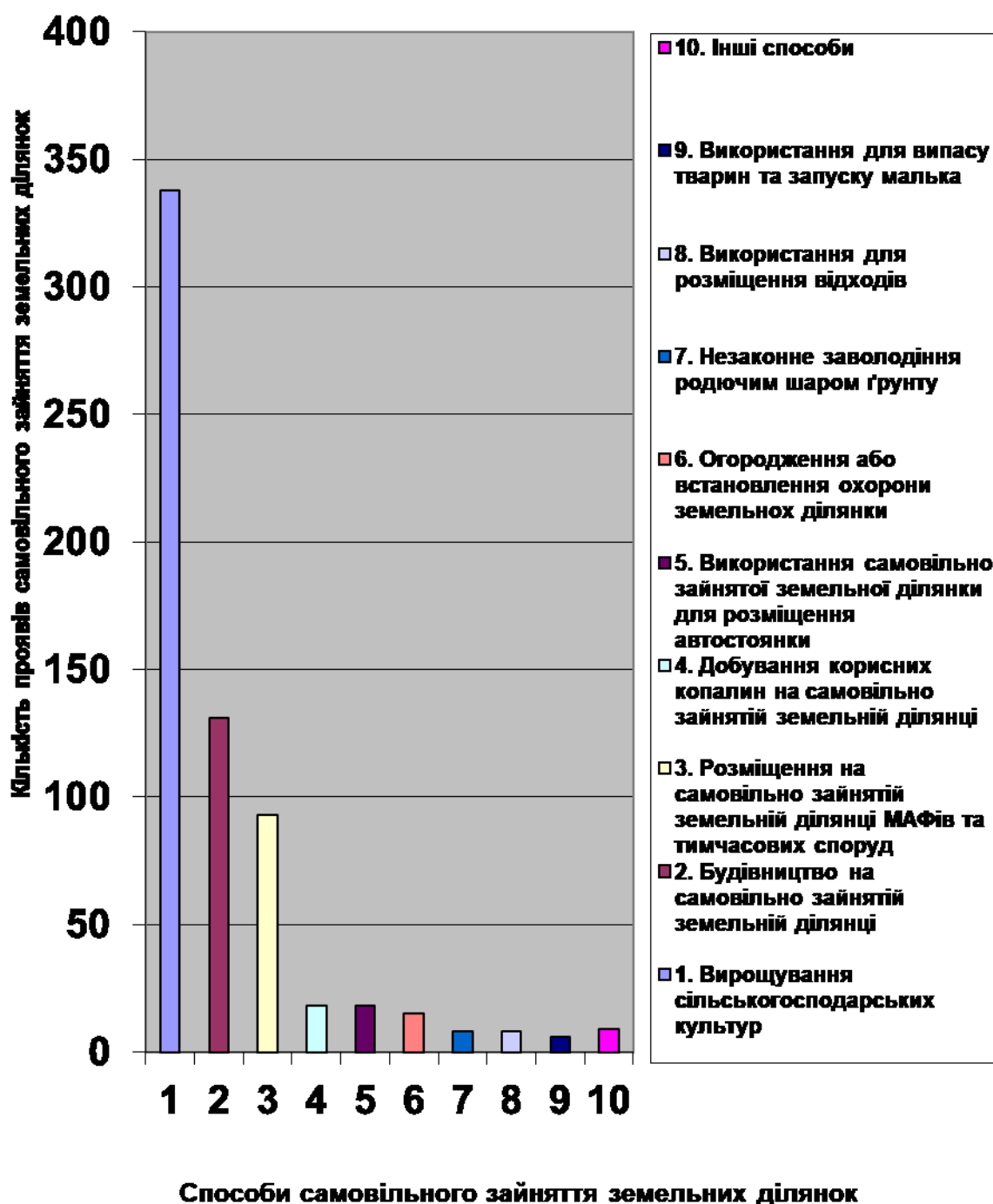
ДОДАТОК Г-5

Дані про особу злочинця, отримані на підставі
аналізу судових рішень за ст. 239 КК України

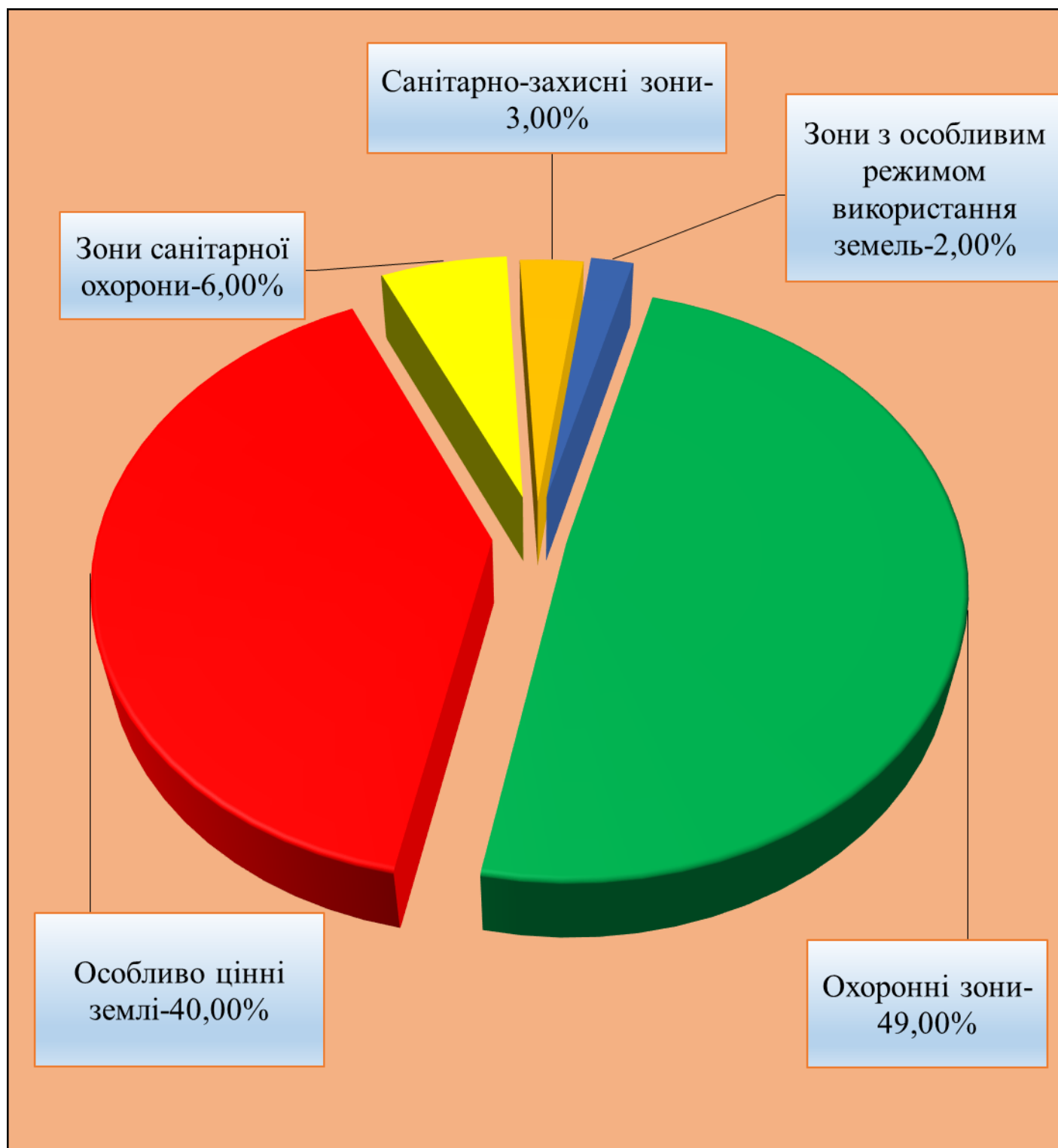
ДОДАТОК Д

Дані про способи вчинення самовільного зайняття земельних ділянок, отримані на підставі аналізу судових рішень за ст. 197-1 КК України

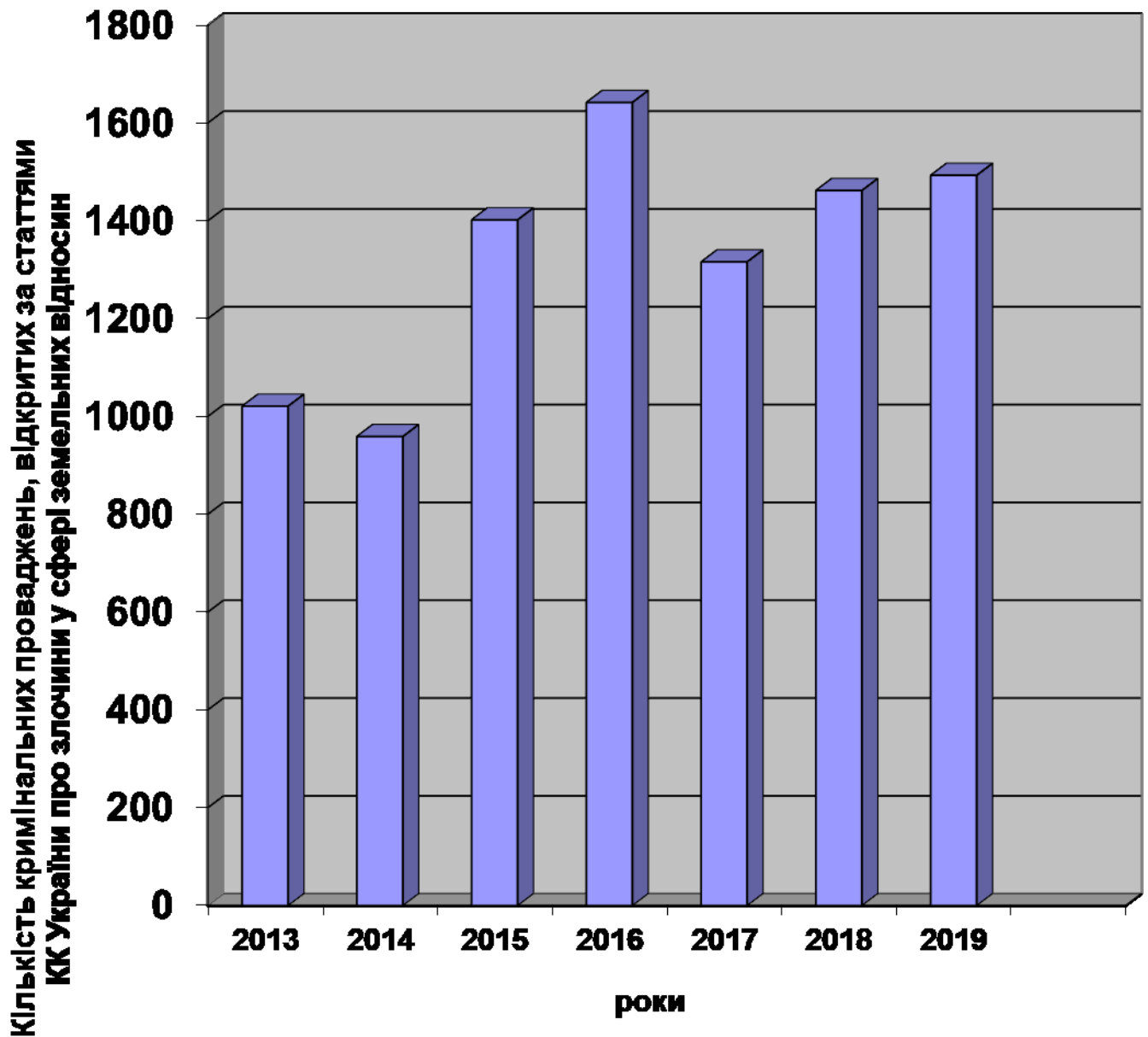
ДОДАТОК Е

Інформація про відсоткове співвідношення земель із особливим правовим режимом, самовільне зайняття яких утворює склад злочину, передбачений ч. 2 ст. 197-1 КК України (на основі аналізу 324 судових рішень)

ДОДАТОК Є-1

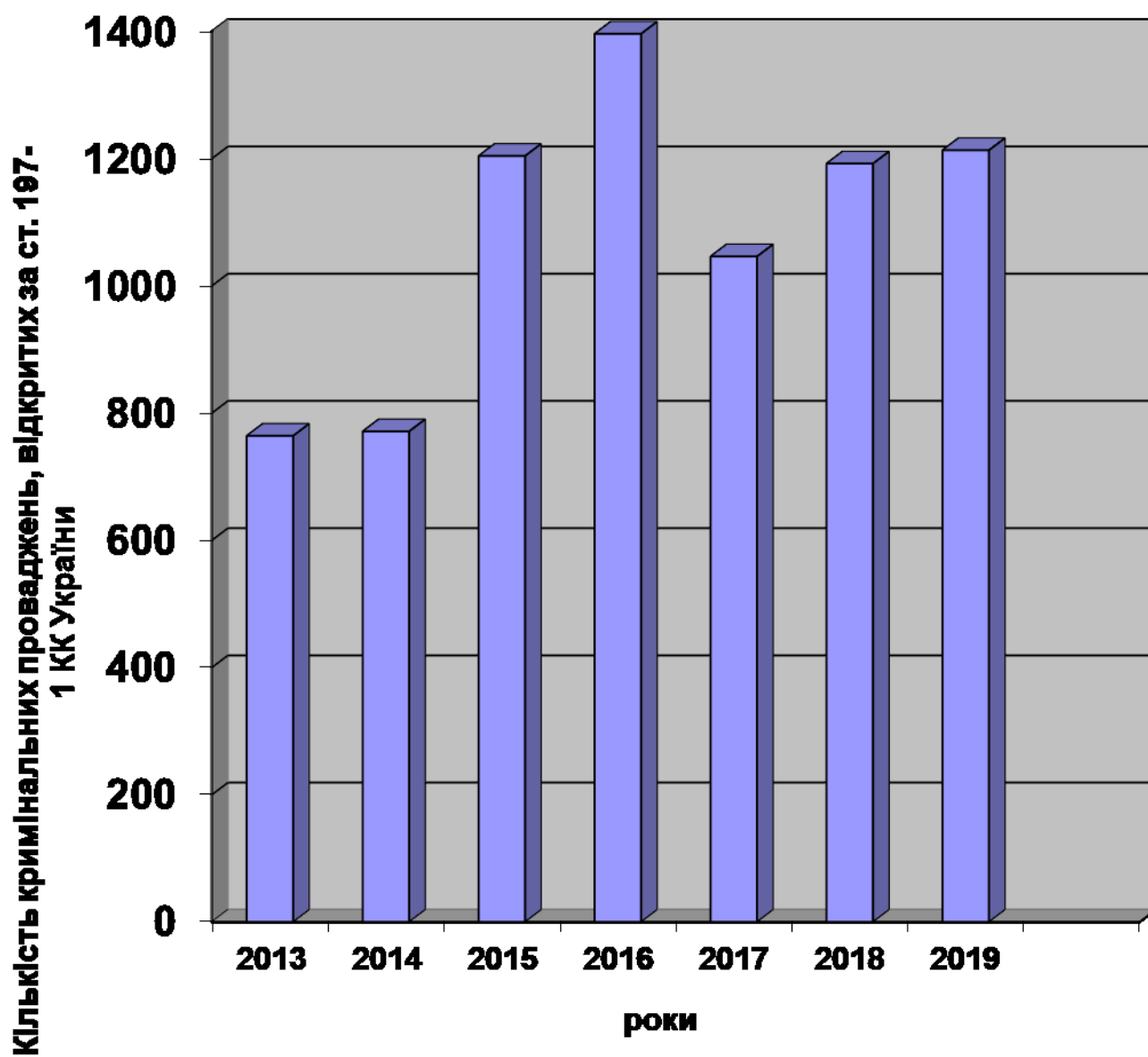
Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин,
у 2013–2019 рр.¹⁴⁹

¹⁴⁹ У додатках Є-1–Є-8 наводяться дані статистичної інформації про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їхнього досудового розслідування за 2013–2019 рр. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

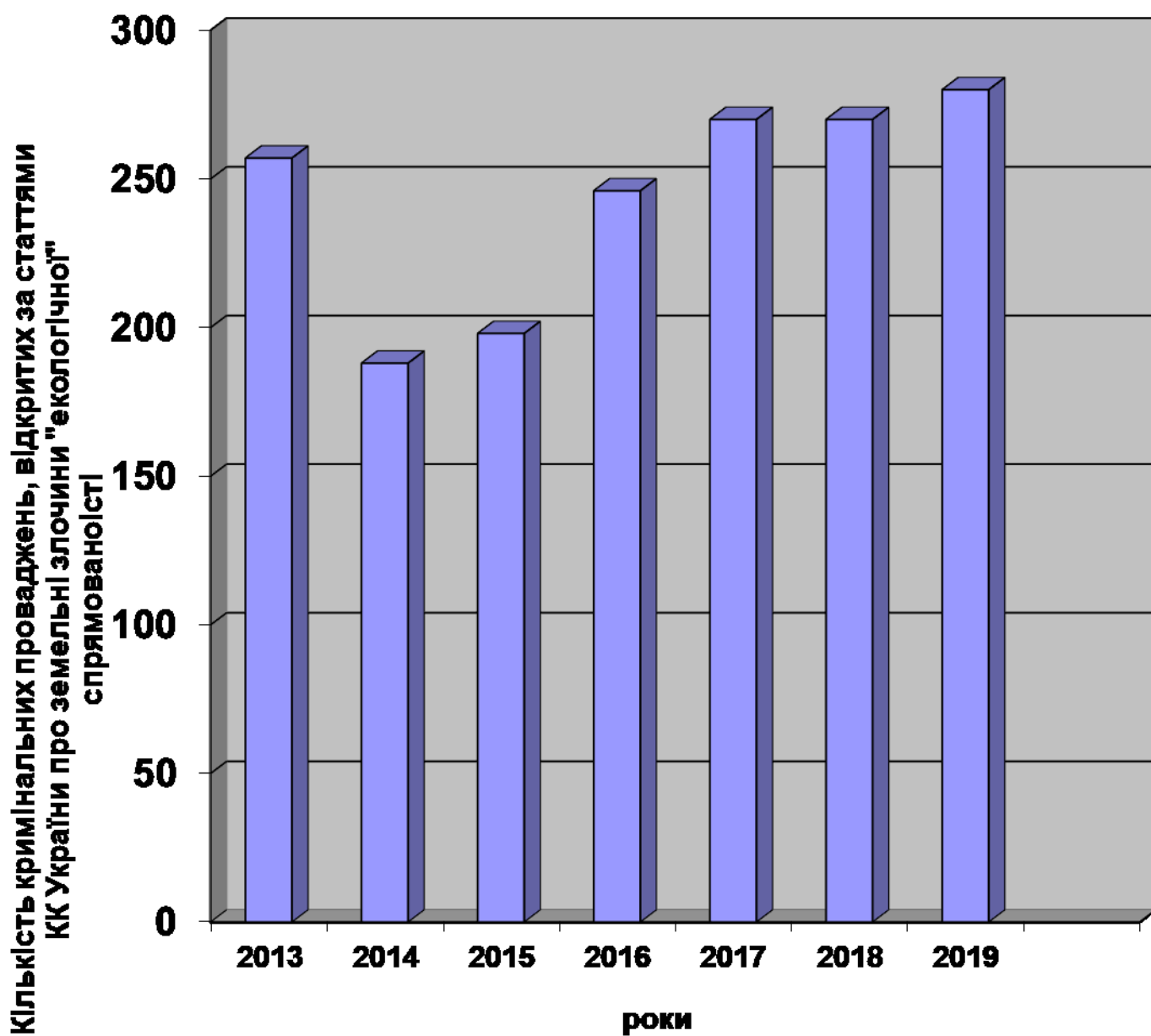
ДОДАТОК Є-2

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 197-1 КК України,
у 2013–2019 рр.

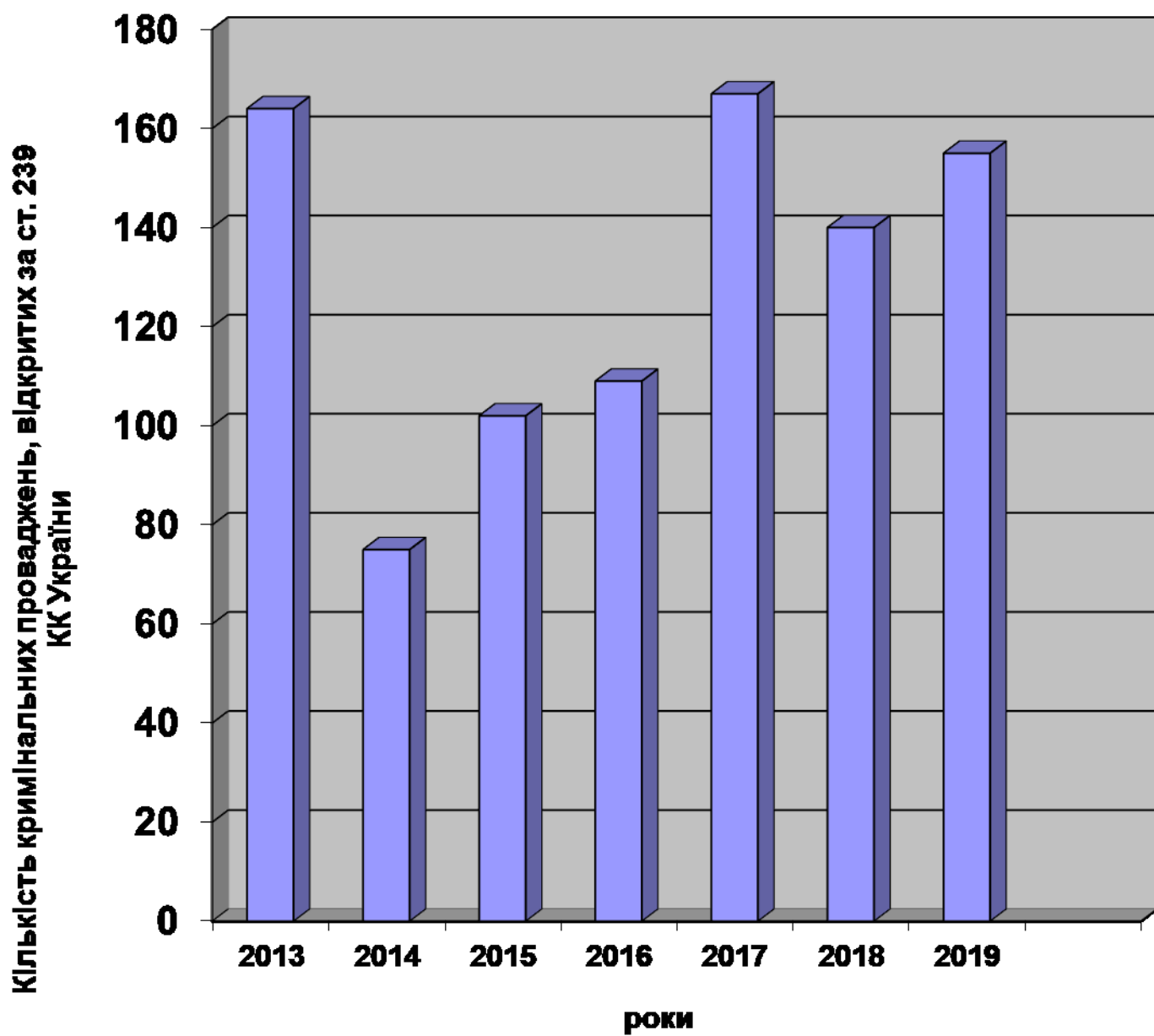
ДОДАТОК Є-3

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за статтями КК України про
земельні злочини «екологічної» спрямованості,
у 2013–2019 рр.

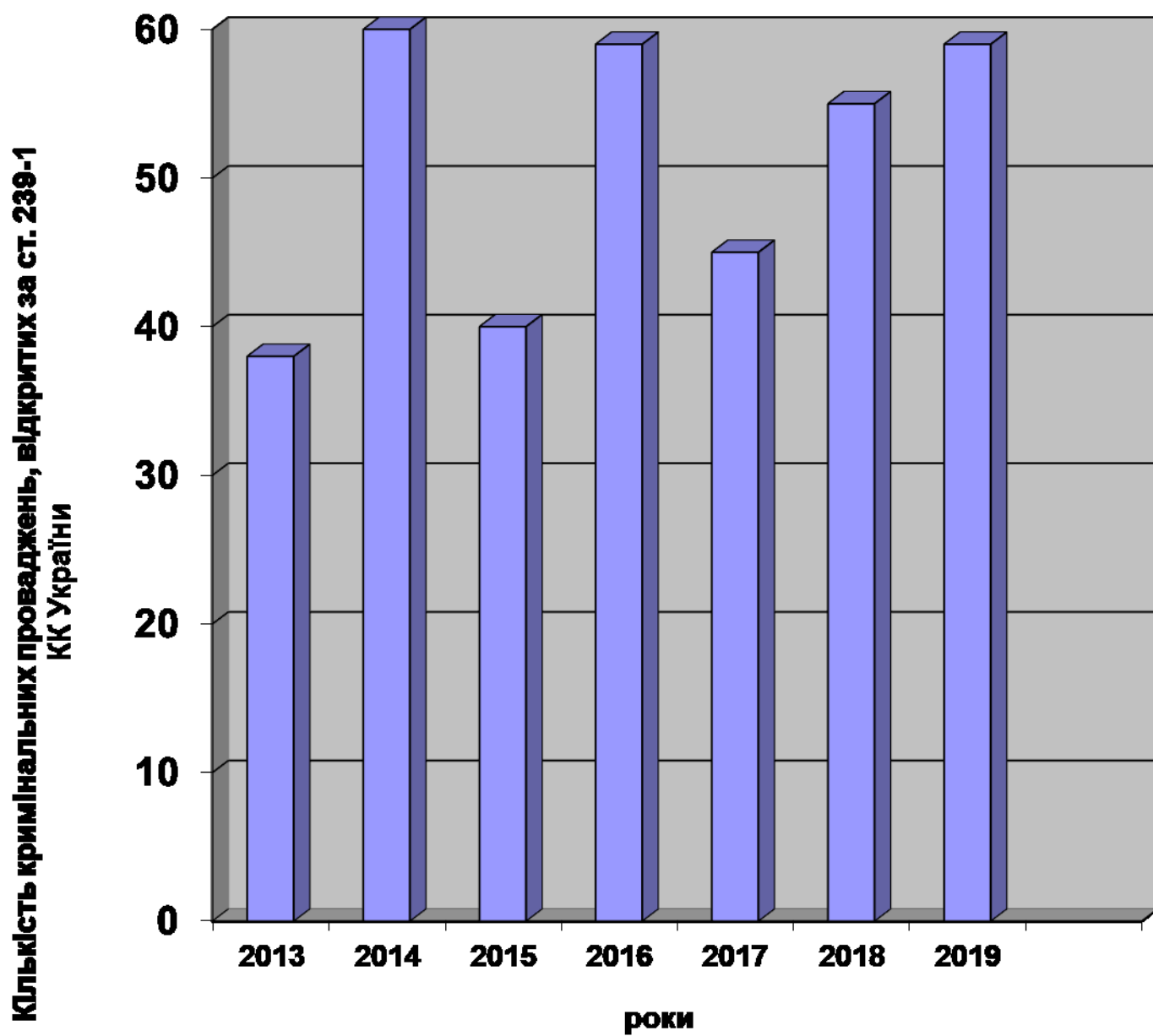
ДОДАТОК Є-4

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239 КК України,
у 2013–2019 рр.

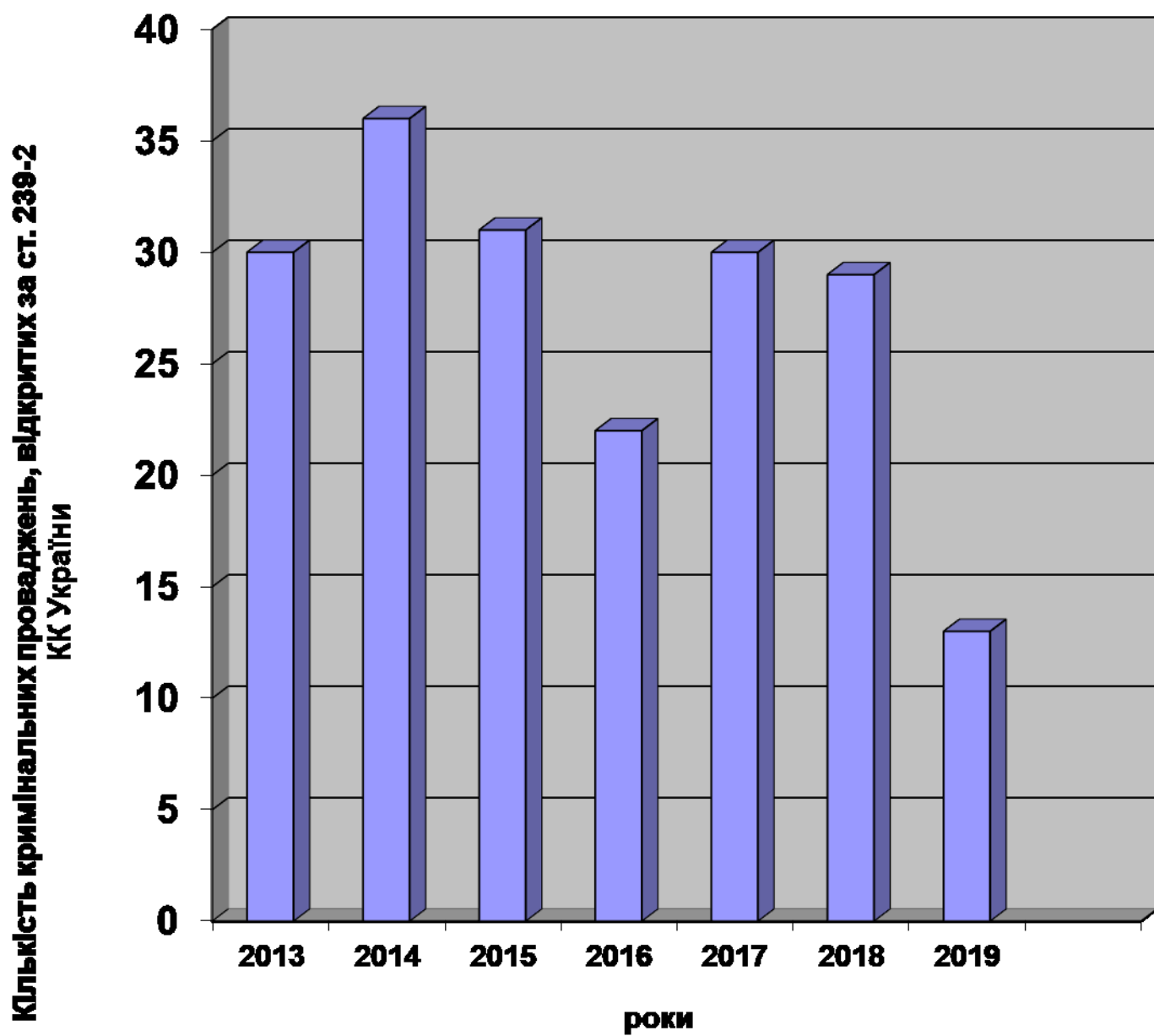
ДОДАТОК Є-5

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239-1 КК України,
у 2013–2019 рр.

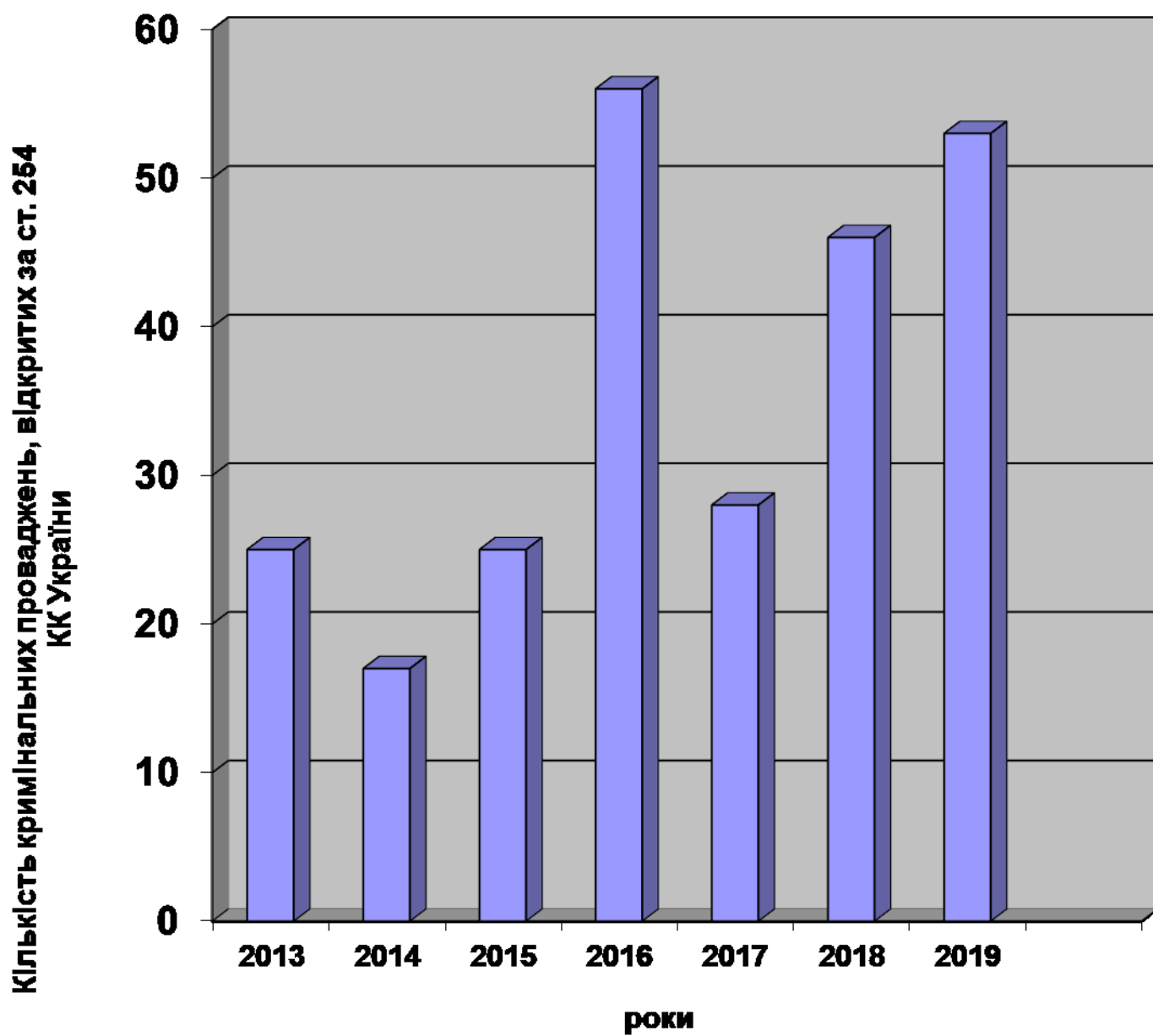
ДОДАТОК Є-6

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239-2 КК України,
у 2013–2019 рр.

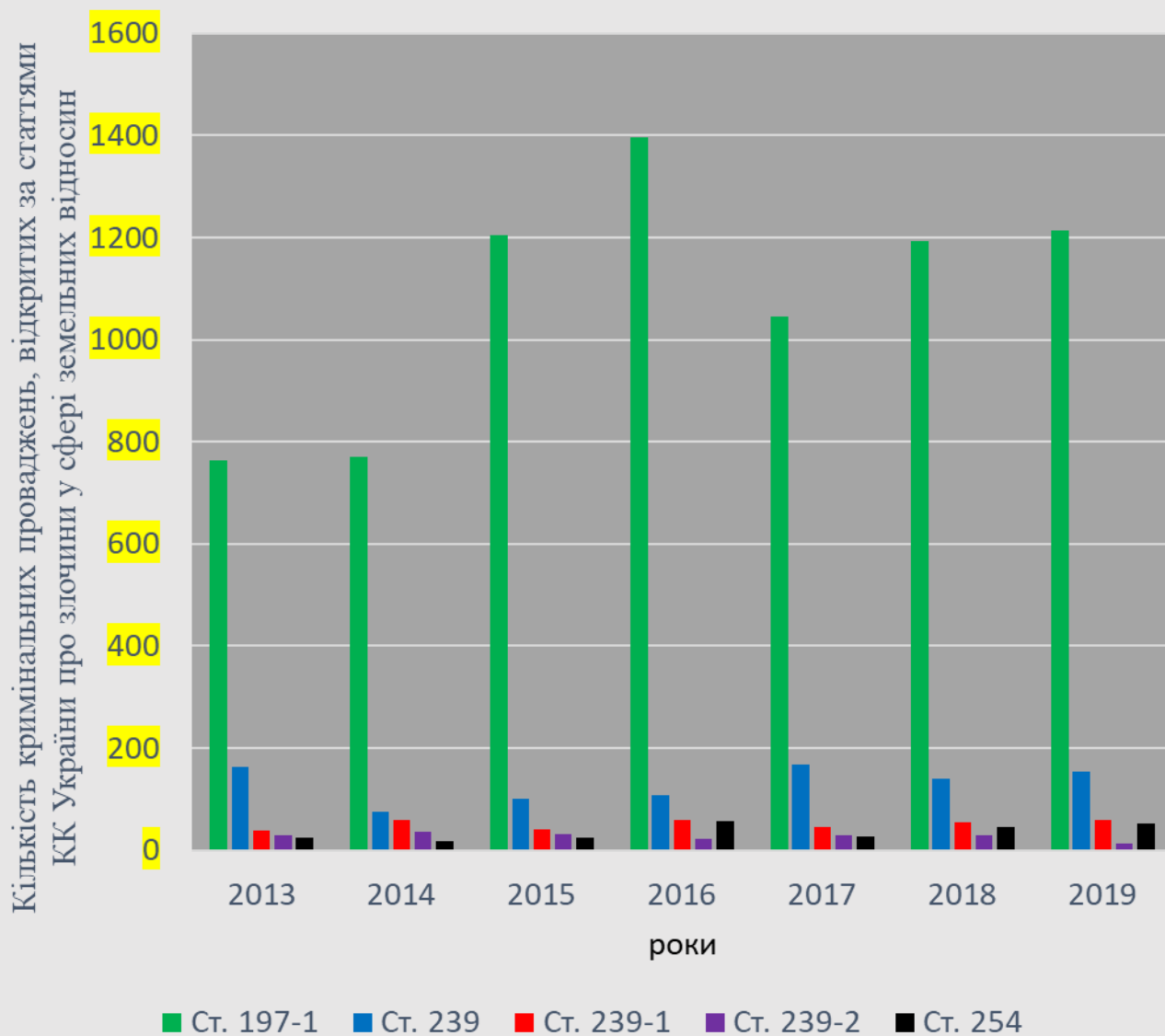
ДОДАТОК Є-7

Динаміка кількості кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 254 КК України,
у 2013–2019 рр.

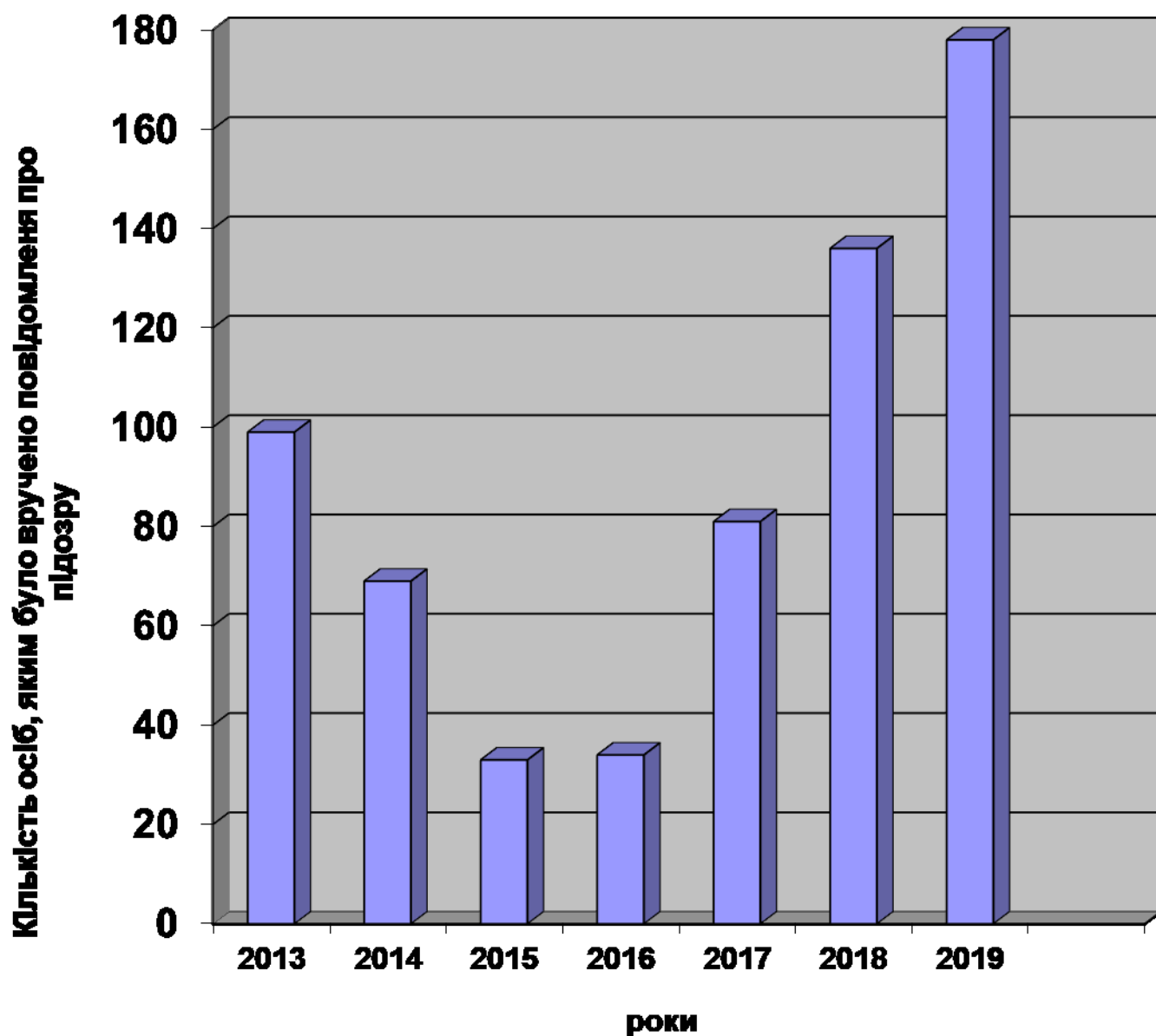
ДОДАТОК Є-8

Динаміка кількості кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин, у 2013–2019 рр.

ДОДАТОК Ж-1

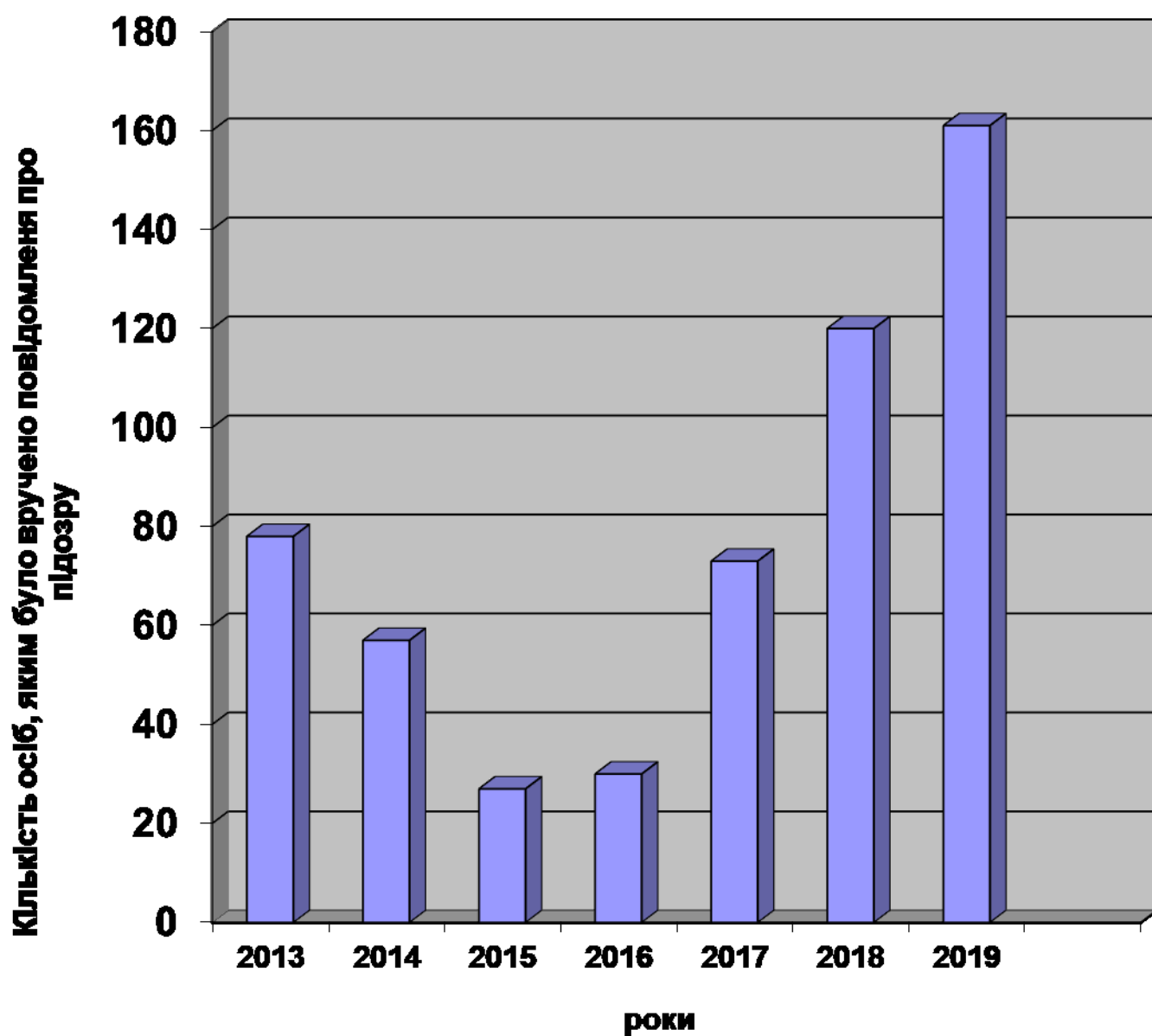
Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин, у 2013–2019 рр.¹⁵⁰

¹⁵⁰ У додатках Ж-1–Ж-8 наводяться дані статистичної інформації про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їхнього досудового розслідування за 2013–2019 рр.
URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

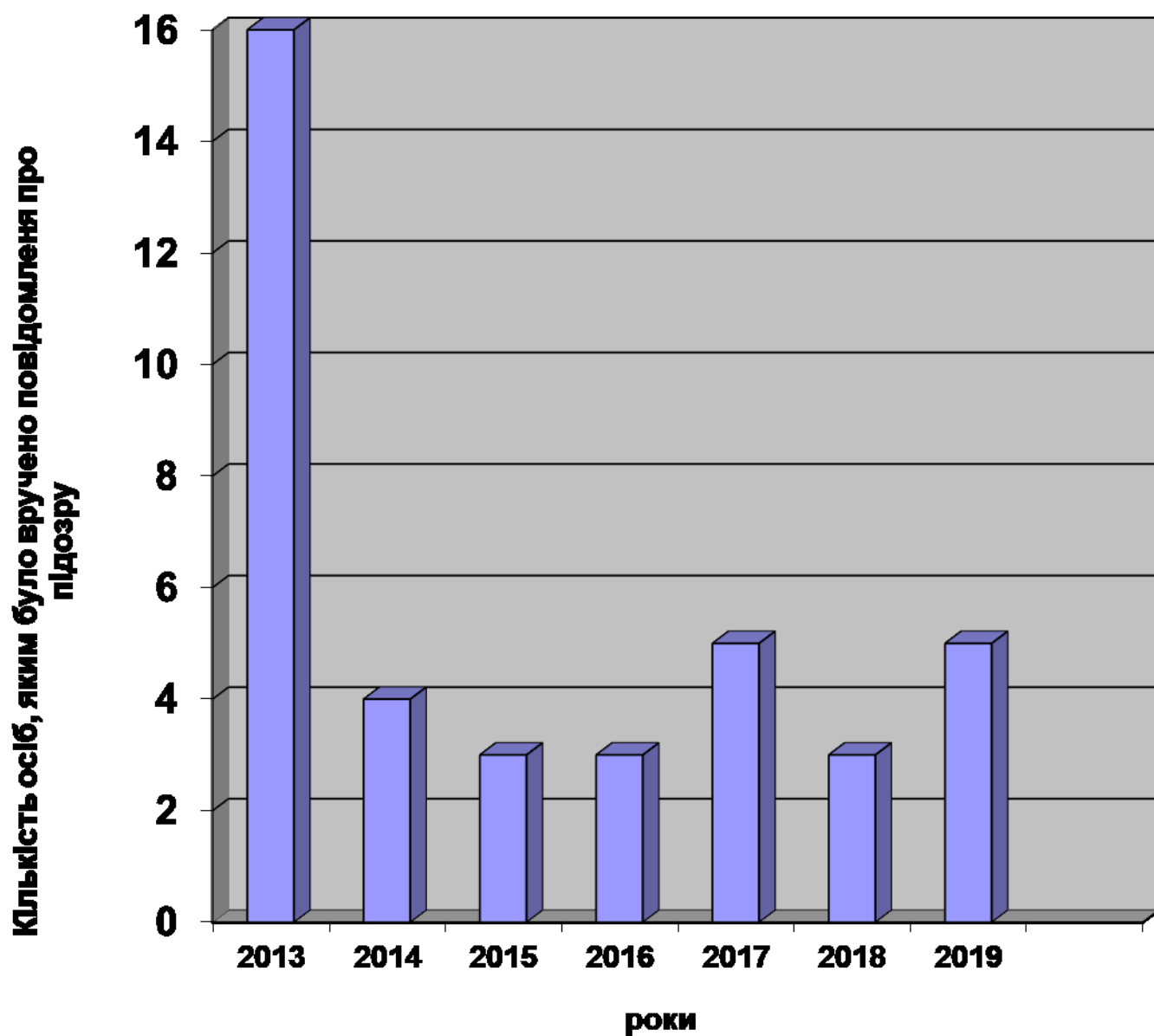
ДОДАТОК Ж-2

**Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру
за результатами розслідування кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 197-1 КК України,
у 2013–2019 рр.**

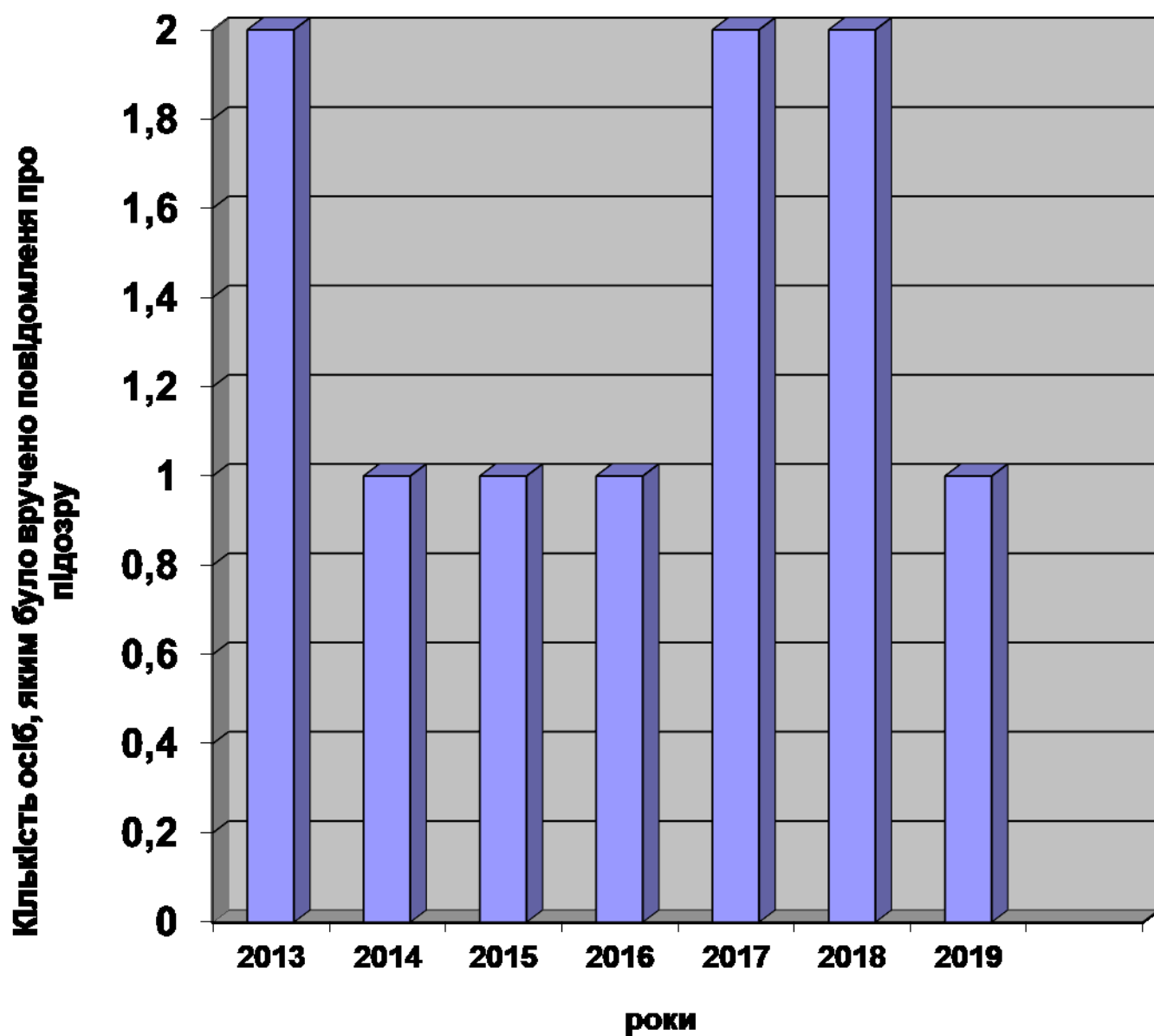
ДОДАТОК Ж-3

**Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру
за результатами розслідування кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239 КК України,
у 2013–2019 рр.**

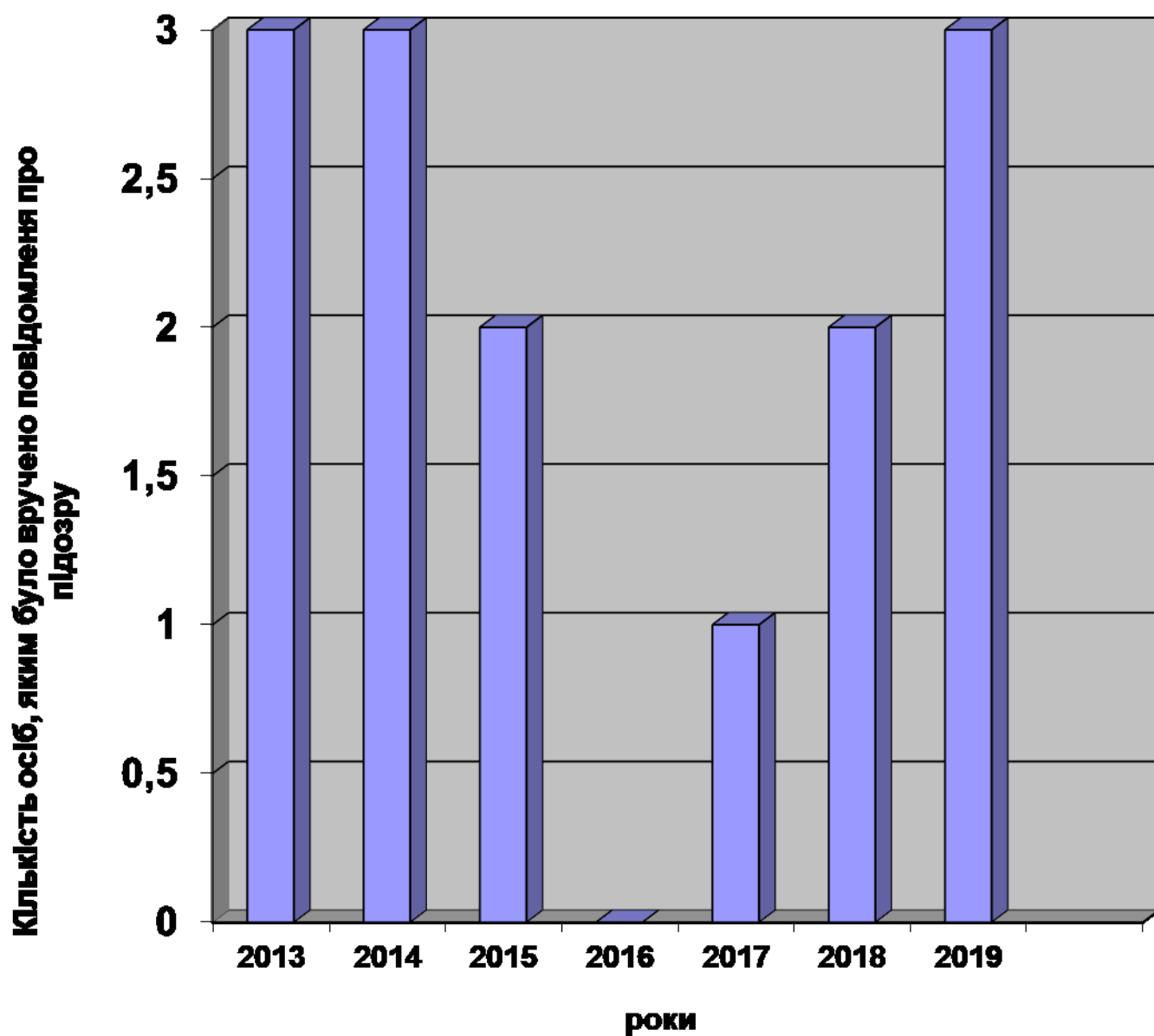
ДОДАТОК Ж-4

**Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру
за результатами розслідування кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239-1 КК України,
у 2013–2019 рр.**

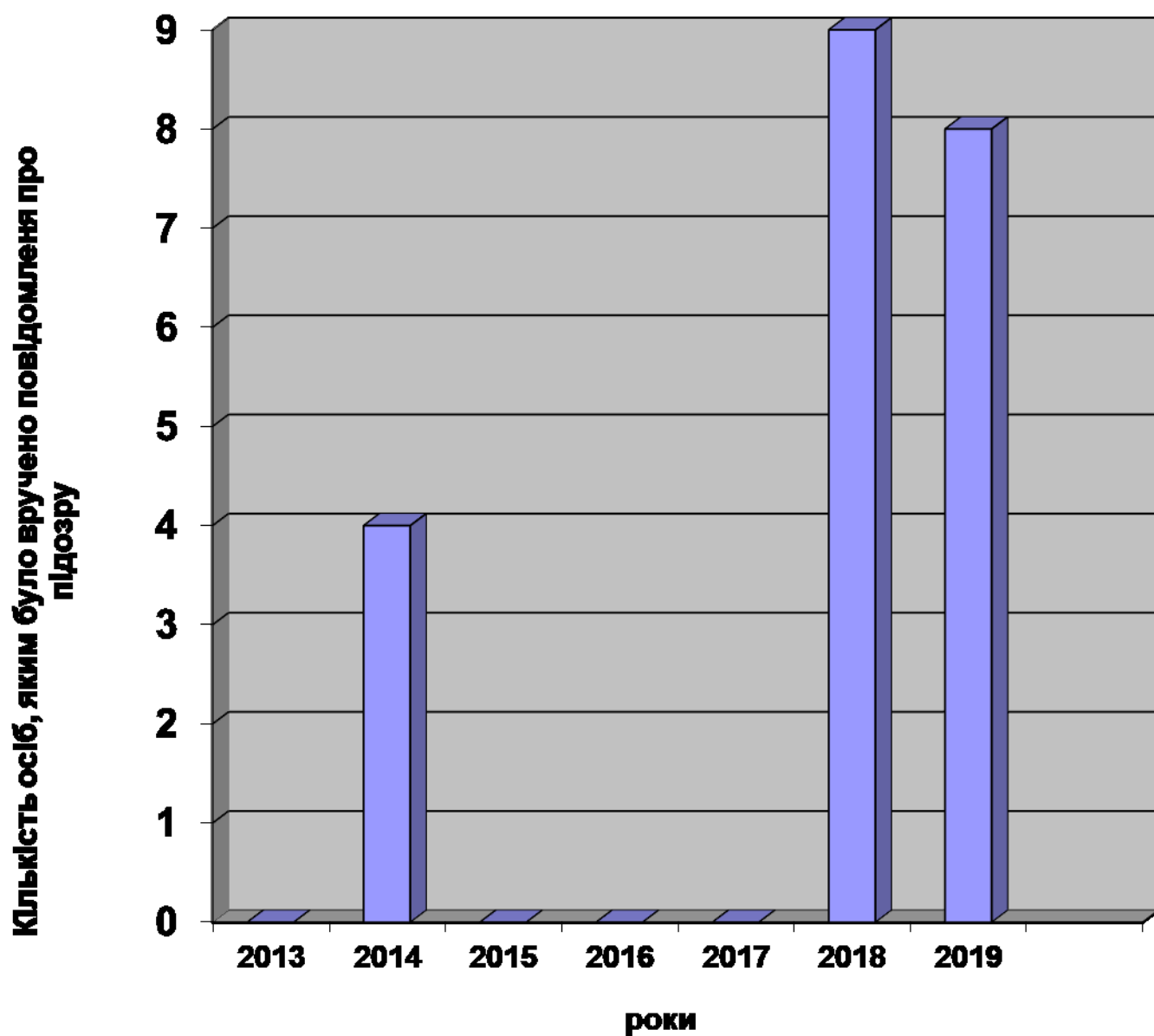
ДОДАТОК Ж-5

**Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру
за результатами розслідування кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 239-2 КК України,
у 2013–2019 рр.**

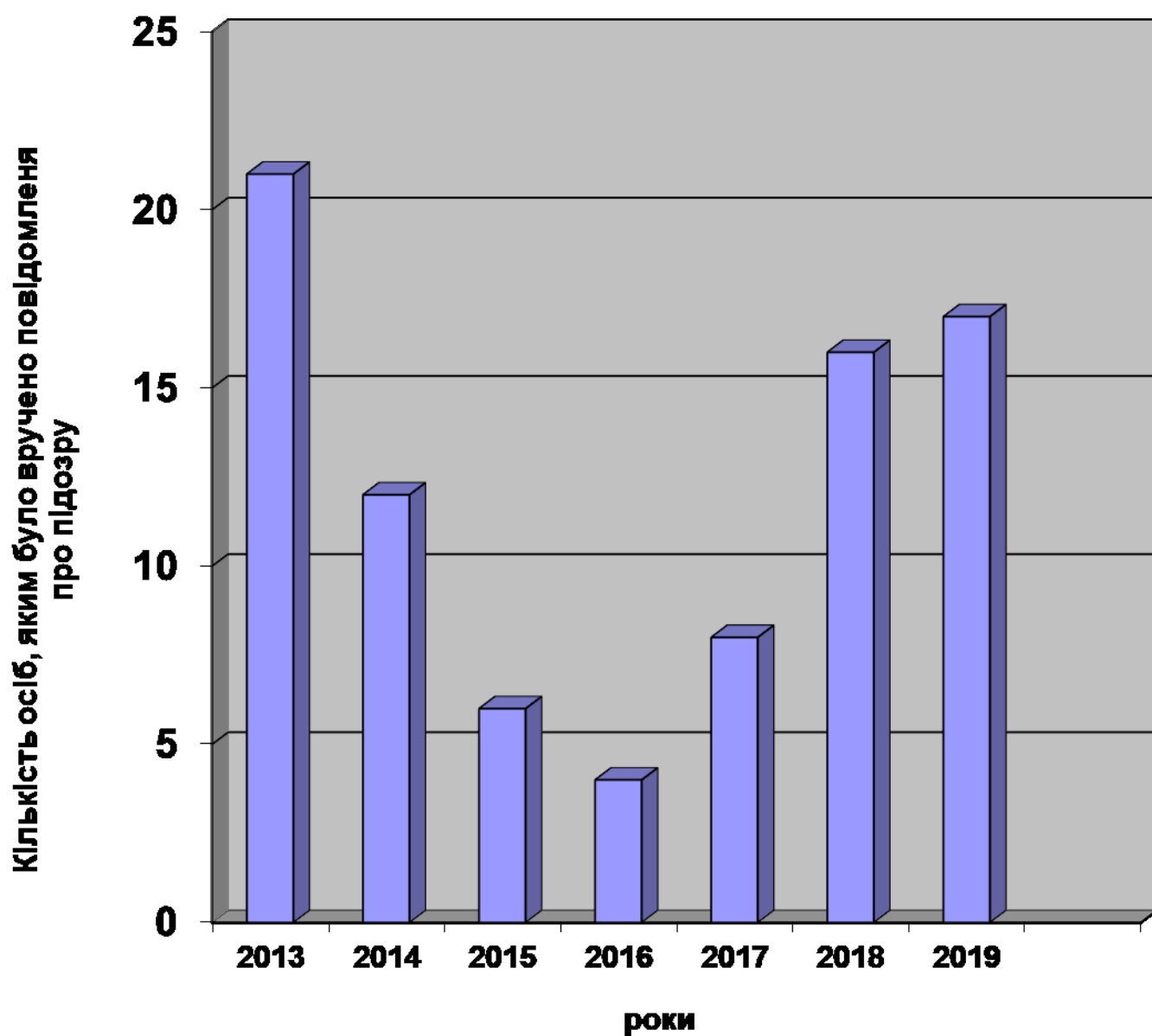
ДОДАТОК Ж-6

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру
за результатами розслідування кримінальних проваджень,
відкритих за ст. 254 КК України,
у 2013–2019 рр.

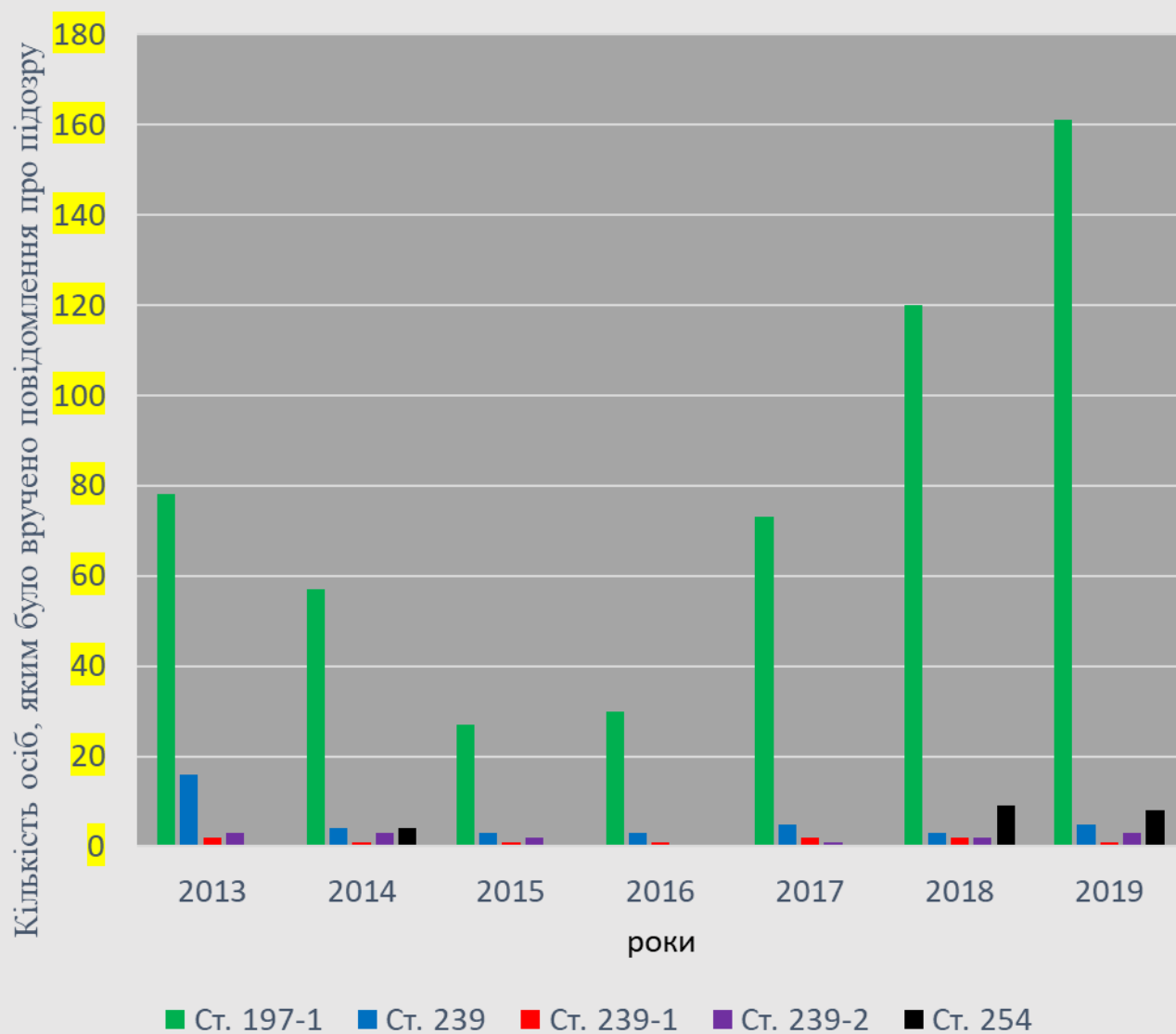
ДОДАТОК Ж-7

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про земельні злочини «екологічної» спрямованості, у 2013–2019 рр.

ДОДАТОК Ж-8

Динаміка кількості осіб, яким було вручено повідомлення про підозру за результатами розслідування кримінальних проваджень, відкритих за статтями КК України про злочини у сфері земельних відносин у 2013–2019 рр.

ДОДАТОК 3

**Акти впровадження
результатів дисертації у правотворчість, правозастосовну діяльність,
науково-дослідну сферу та навчальний процес**

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань правоохоронної діяльності

01008, м.Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-35-06

Мовчану Р.О.

вул. Талаліхіна, 5, кв. 27,
м. Вінниця,
Вінницька обл.,
21032

Шановний Романе Олександровичу!

Комітетом Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності розглянуто Ваше звернення щодо необхідності внесення змін до Кримінального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законодавчих змін з метою посилення відповідальності за правопорушення у сфері земельних відносин.

Повідомляємо, що висловлені Вами пропозиції доведені до відома народних депутатів України – членів Комітету, які за результатами їх вивчення, під час виконання повноважень суб'єктів права законодавчої ініціативи, будуть приймати остаточне рішення щодо доцільності внесення таких змін.

З повагою

Голова Комітету

Д. Монастирський

ВЕРХОВНИЙ СУД

КАСАЦІЙНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

вул. П. Орлика, 4а, м. Київ, 01043, код ЄДРПОУ 41721784

Акт

упровадження результатів дисертаційного дослідження

Мовчана Романа Олександровича на тему:

**«Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин»
за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія;
кримінально-виконавче право**

Комісія у складі: заступника голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, судді В. В. Щепоткіної, судді першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду В. В. Короля, заступника керівника департаменту аналітичної та правової роботи – начальника правового управління (ІІІ) апарату Верховного Суду Зеленова Г.М. склала акт про результати розгляду дисертаційного дослідження кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса Р.О. Мовчана на тему «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, є обґрунтованими та актуальними, мають наукове, теоретичне та прикладне значення.

Комісія цим актом засвідчує, що результати проведеного дисертаційного дослідження, закріплені у відповідних рекомендаціях та пропозиціях, мають високий теоретичний і методологічний рівень, практичне значення, є науково обґрунтованими та можуть бути враховані у правозастосовній діяльності, зокрема при здійсненні повноважень, передбачених статтею 44 Закону України «Про судоустрій і статус суддів».

Заступник голови Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, суддя кандидат юридичних наук

В.В. Щепоткіна

Суддя другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду, кандидат юридичних наук, професор

В.В. Король

Заступник керівника департаменту Аналітичної та правової роботи – Начальник правового управління (ІІІ) кандидат юридичних наук, доцент

ЗАТВЕРДЖУЮ
Виконувач обов'язків
начальника Департаменту нагляду
за додержанням законів
Національною поліцією України
та органами, які ведуть боротьбу з
організованою та
транснаціональною злочинністю
Офісу Генерального прокурора
Григорів С.В.

« 20 » 03 2020 року

АКТ

про впровадження в практичну діяльність Департаменту нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою та транснаціональною злочинністю Офісу Генерального прокурора результатів дисертаційного дослідження на тему «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин», підготовленого доцентом кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса Мовчаном Романом Олександровичем поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право

Уклала комісія у складі:

ГОЛОВИ:

Начальника управління організації
нагляду за додержанням законів у
кримінальному провадженні
територіальними органами Національної
поліції України Департаменту нагляду за
додержанням законів Національною
поліцією України та органами, які ведуть
боротьбу з організованою та
транснаціональною злочинністю
Офісу Генерального прокурора
Шарка Р.С.

членів комісії:

**Виконувача обов'язків начальника управління нагляду за додержанням законів органами центрального апарату Національної поліції України Департаменту нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою та транснаціональною злочинністю
Офісу Генерального прокурора
Цилюрика О.А.**

**Начальника відділу координації та аналізу Департаменту нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою та транснаціональною злочинністю
Офісу Генерального прокурора
Котли В.І.**

Комісія цим актом засвідчує, що працівники Департаменту нагляду за додержанням законів Національною поліцією України та органами, які ведуть боротьбу з організованою та транснаціональною злочинністю Офісу Генерального прокурора впровадили у діяльність за профільними напрямками роботи результати дисертаційного дослідження, підготовленого доцентом кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса Мовчаном Романом Олександровичем на тему «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин».

Сформульовані в дисертації висновки щодо вдосконалення кримінального законодавства України та рекомендації із його застосування в частині обраного предмета дослідження характеризуються високим теоретичним рівнем, мають практичне значення та сприятимуть підвищенню ефективності діяльності прокуратури.

Голова комісії

Р. Шарко

Члени комісії

О. Цилюрик

В. Котла

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Декан юридичного факультету
Донецького національного університету
імені Василя Стуса, доктор юридичних
наук, доцент

 І. Ф. Коваль
12 03 2020 р.

АКТ

**упровадження у навчальний процес юридичного факультету Донецького
національного університету імені Василя Стуса результатів дисертації
Мовчана Романа Олександровича на тему:
«Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин»,
поданого на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 –
кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право**

Уклала комісія у складі:

1. завідувача кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права, кандидата юридичних наук, доцента О.Г. Турченко;
2. в.о. завідувача кафедри господарського права, кандидата юридичних наук Є.О. Липницької;
3. доцента кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права, кандидата юридичних наук І.Є. Жданової

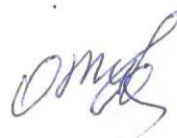
Комісія, розглянувши результати дисертаційного дослідження Р.О. Мовчана на тему «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, є обґрунтованими та актуальними, мають наукове, теоретичне та прикладне значення.

Результати дисертації Р.О. Мовчана впроваджені у навчальний процес юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя

Стуса через їх використання: 1) викладачами кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права під час викладання навчальних дисциплін: «Кримінальне право. Загальна частина»; «Кримінальне право. Особлива частина»; «Кваліфікація злочинів»; «Кримінологія»; 2) викладачами кафедри господарського права під час викладання навчальних дисциплін: «Аграрне право», «Земельне право», а також у науково-дослідній роботі викладачів та аспірантів.

Голова комісії:

завідувач кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
кандидат юридичних наук, доцент

О.Г. Турченко

Члени комісії:

в.о. завідувача кафедри господарського права,
кандидат юридичних наук

Є.О. Липницька

доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права,
кандидат юридичних наук

І.Є. Жданова

ЗАТВЕРДЖУЮ

Т.в.о. ректора

Луганського державного університету
внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка
доктор юридичних наук,

професор

Михайло КАРЧЕВСЬКИЙ

2020 року

АКТ

**упровадження у навчальний процес
матеріалів дисертаційного дослідження здобувача
ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка Романа Олександровича Мовчана**

Уклала комісія у складі:

- завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін, доктора юридичних наук, професора Євгена Письменського;
- доцента кафедри кримінально-правових дисциплін, кандидата юридичних наук, доцента Сергія Головка;
- старшого викладача кафедри кримінально-правових дисциплін, кандидата юридичних наук Олени Одинцової.

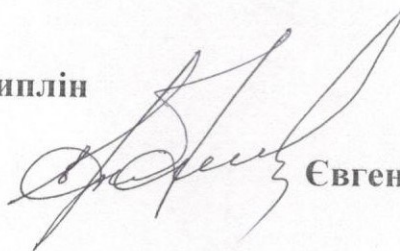
Комісія розглянула матеріали докторської дисертації Р.О. Мовчана «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин» і встановила, що вони можуть бути використані під час розроблення комплексів навчально-методичного забезпечення таких навчальних дисциплін, як «Кримінальне право» та «Кваліфікація злочинів» (для здобувачів ступеня вищої освіти бакалавра за спеціальністю 081 «Право»).

Висновок: запровадження результатів дисертаційного дослідження Р.О. Мовчана «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин» у навчальний процес при викладанні дисциплін кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка сприятиме поглибленню змісту таких дисциплін:

1. **«Кримінальне право»:** тема № 3 «Кримінальне правопорушення», під час лекційних, семінарських і практичних занять; тема № 5 «Склад кримінального правопорушення», під час лекційних, семінарських і практичних занять; тема № 33 «Кримінальні правопорушення проти власності», під час лекційних, семінарських і практичних занять; тема № 30 «Кримінальні правопорушення проти довілля», під час лекційних, семінарських і практичних занять.

2. «Кваліфікація злочинів»: тема № 1 «Поняття, види, підстави і значення кримінально-правової кваліфікації. Помилки в кримінально-правовій кваліфікації», під час лекційних, семінарських і практичних занять; тема № 3 «Кваліфікація кримінальних правопорушень за елементами їхнього складу», під час лекційних, семінарських і практичних занять.

**Завідувач кафедри
кримінально-правових дисциплін
доктор юридичних наук,
професор**

Євген ПИСЬМЕНСЬКИЙ

**Доцент кафедри
кримінально-правових дисциплін
кандидат юридичних наук,
доцент**

Сергій ГОЛОВКІН

**Старший викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
кандидат юридичних наук**

Олена ОДИНЦОВА

« 23 » 09 _____ 2020 р.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Декан гуманітарно-економічного
факультету Бердянського державного
педагогічного університету, кандидат
історичних наук, доцент

Т. П. Макаренко

11 березня 2020 р.

АКТ

упровадження у навчальний процес гуманітарно-економічного
факультету Бердянського державного педагогічного університету
результатів дисертації Мовчана Романа Олександровича на тему:
«Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин»,
поданого на здобуття
наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 –
кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право

Уклала комісія у складі:

1. завідувача кафедри правознавства, кандидата юридичних наук, доцента Д.В. Каменського;
2. доцента кафедри правознавства, кандидата юридичних наук, доцента О.М. Круглова;
3. старшого викладача кафедри правознавства, кандидата юридичних наук А.О. Чернієнка.

Комісія, розглянувши результати дисертаційного дослідження Р.О. Мовчана на тему «Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право, є обґрунтованими та актуальними, мають наукове, теоретичне та прикладне значення.

Результати дисертації доцента Р.О. Мовчана впроваджені у навчальний процес гуманітарно-економічного факультету Бердянського державного педагогічного університету через їх використання: 1) викладачами кафедри правознавства під час викладання навчальних дисциплін «Кримінальне право. Загальна частина», «Кримінальне право. Особлива частина», «Кваліфікація злочинів», «Кримінологія», «Екологічне право», «Земельне право»; 2) у науково-дослідній роботі викладачів кафедри правознавства, студентів та магістрантів, які навчаються за спеціальністю 081 «Право».

Голова комісії:

завідувач кафедри правознавства,
кандидат юридичних наук, доцент

Д.В. Каменський

Члени комісії:

доцент кафедри правознавства,
кандидат юридичних наук, доцент

О.М. Круглов

старший викладач кафедри правознавства,
кандидат юридичних наук

А.О. Чернієнко

ДОДАТОК И

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Індивідуальна монографія:

1. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія; передмова д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.

Розділ у колективній монографії:

1. Мовчан Р. О. Соціально-історичні передумови становлення й розвитку кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин. *Актуальні проблеми забезпечення сталого розвитку держави і права: колективна монографія* / За ред. Р. Ф. Гринюка, А. Є. Краковської, О. Г. Турченко. Вінниця : ДонНУ імені Стуса, 2019. С. 152–174.

Наукові статті у фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого регулювання відносин у сфері постійного користування земельною ділянкою. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. № 3. С. 188–194.

2. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Самовільне зайняття земельної ділянки та використання земельної ділянки без правовстановлюючих документів: проблема розмежування та шляхи її вирішення. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 8. С. 51–55.

3. Мовчан Р. Щодо правильності місцезнаходження заборони, передбаченої ст. 239-1 КК України, у системі Особливої частини КК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 7. С. 120–124.

4. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382.

5. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 38–42.
6. Мовчан Р. О. Актуальні питання визначення предмета злочину, передбаченого ст. 239-1 КК України. *Судова апеляція*. 2014. № 1. С. 55–61.
7. Мовчан Р. Про предмет злочину, передбаченого ст. 239-2 Кримінального кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 5. С. 83–86.
8. Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 року. *Право і суспільство*. 2015. № 6. Ч. 3. С. 157–164.
9. Мовчан Р. О. Кримінально-правова протидія злочинам у сфері земельних відносин у період відродження та розбудови української державності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. № 4. С. 87–96.
10. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів в Україні в радянський період. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1. С. 61–66.
11. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Західної Європи. *Право і громадянське суспільство*. 2015. № 4. С. 74–104.
12. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Кримінально-правове поняття «інші тяжкі наслідки»: проблеми тлумачення та вдосконалення законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 1. С. 162–170.
13. Мовчан Р. О. Поняття злочинів у сфері земельних відносин. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2. С. 73–78.
14. Мовчан Р. О. Про систему злочинів у сфері земельних відносин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 4. С. 137–140.

15. Мовчан Р.О. Підстави криміналізації злочинів у сфері земельних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 9. С. 201–205.
16. Мовчан Р.О. Про суспільну небезпеку злочинів у сфері земельних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 4. Т. 2. С. 72–75.
17. Мовчан Р. О. Про ознаки земельної ділянки та їх значення для кваліфікації злочину, передбаченого ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30. № 4. С. 174–180.
18. Мовчан Р. О. Щодо антисуспільної спрямованості самовільного зайняття земельної ділянки та самовільного будівництва. *Правничий часопис Донецького університету*. 2019. № 1. С. 83–92.
19. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми встановлення суспільно небезпечних наслідків злочину, передбаченого ч. 1 ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2019. Вип. 58. Т. 2. С. 105–109.
20. Мовчан Р. О. Про особливості конструювання складу злочину, передбаченого ч. 3 ст. 197-1 Кримінального кодексу України. *Право і суспільство*. 2019. № 5. Ч. 2. С. 128–134.
21. Мовчан Р. О. Ще раз про родовий об'єкт злочинів проти власності. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 3. С. 145–156.
22. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації злочину, передбаченого ч. 3 (ч. 4) ст. 197-1 Кримінального кодексу України (за матеріалами судової практики). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. № 4. С. 123–134.

Наукові статті у періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

1. Мовчан Р. О. Уголовно-правовая охрана земельных ресурсов в Украине по законодательству Российского феодального государства (XV – начало XIX века). *Leges Si Viata*. 2016. № 9. С. 92–96.

2. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством України та країн СНД: порівняльно-правовий аналіз. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2016. № 4. С. 172–177.

3. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 130–135.

4. Мовчан Р. А. Уголовно-правовая охрана земли за законодательством Украины и стран СНГ: компаративистский анализ. *Журнал гражданского и уголовного права*. 2017. № 1. С. 29–37.

5. Мовчан Р. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів за законодавством країн Латинської Америки. *Economic and Law Paradigm of Modern Society*. 2017. Issue 2. Р. 174–179.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Мовчан Р. О. Будівництво малих архітектурних форм чи інших тимчасових споруд на самовільно зайнятій земельній ділянці – проблеми кваліфікації та шляхи їх вирішення. *Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення*: тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозіуму (Львів, 21–22 вересня 2012 р.). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 374–379 (форма участі заочна).

2. Мовчан Р. О. Щодо перспектив удосконалення законодавчого опису предмета злочину, передбаченого ст. 197-1 КК України. *Теоретичні та прикладні проблеми сучасного кримінального права* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Луганськ, 19–20 квітня 2012 р. / Упорядн.: Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2012. С. 324–331 (форма участі очна).

3. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Незаконне утримування земельної ділянки – злочин, кримінальний проступок чи адміністративне правопорушення? *Кримінальні проступки: теоретичне підґрунтя та шляхи вдосконалення законодавства України* : матеріали всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., м. Луганськ,

18–28 бер. 2013 р.; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. С. 51–54 (форма участі заочна).

4. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України). *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2013. С. 411–414 (форма участі заочна).

5. Мовчан Р. О. Удосконалення законодавчого закріплення поняття «інші тяжкі наслідки» як актуальний напрямок розвитку кримінально-правової політики. Матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції *«Політика в сфері боротьби зі злочинністю»*. Івано-Франківськ, 11–13 березня 2015 р. С. 35–40 (форма участі заочна).

6. Мовчан Р. О. Систематизація законодавчого використання оціночних понять як перспективний напрямок кримінально-правової політики (на прикладі аналізу поняття «інші тяжкі наслідки»). *Кримінальне право: традиції та новації* : матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90-літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В. В. Сташиса, 9–10 липня 2015 р. Полтава, Харків, 2015. С. 265–271 (форма участі заочна).

7. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми та перспективи вдосконалення кримінально-правового механізму захисту прав на землю. *Конституційні засади правотворення і правозастосування: стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 квітня 2016 р., м. Вінниця) / Донецький національний університет, ред. кол.: Гринюк Р. Ф., Турченко О. Г. Краковська А. Є. Вінниця : ДонНУ, 2016. С. 116–120 (форма участі очна).

8. Мовчан Р. О. Регламентация відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за Руською Правдою. *Протидія злочинності в Україні: кримінально-правові та кримінологічні аспекти* : матер. Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Миколаїв, 26 травня 2016 р.); упоряд. докт. юрид. наук, доц.

Є. О. Письменський. Миколаїв : Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, 2016. С. 130–134 (форма участі очна).

9. Мовчан Р. О. Криміналізація незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (стаття 239-2 КК України): *pro et contra. Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2016. С. 367–371 (форма участі очна).

10. Мовчан Р. О. Кримінально-правова охорона земель в Україні та країнах СНД – порівняльний аналіз. *Захист права власності Українського народу: вітчизняні реалії та зарубіжний досвід для України* : матеріали I Щорічної міжнародної науково-практичної конференції (22 вересня 2016 року). Київ : Національна академія прокуратури України, 2016. С. 175–178 (форма участі заочна).

11. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Регламентация кримінальної відповідальності за злочини у сфері земельних відносин за законодавством країн англо-американської правової системи. Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю в умовах трансформації сучасного суспільства» (4 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. С. 57–63 (форма участі заочна).

12. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за порушення прав на землю за законодавством Іспанії та Італії. *Кримінально-правове забезпечення сталого розвитку України в умовах глобалізації* : матеріали міжнар. наук-практ. конф., 12–13 жовтня 2017 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2017. С. 327–331 (форма участі очна).

13. Мовчан Р. О. Деякі проблеми кримінальної відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво (ст. 197-1 КК України). *Доступ до правосуддя у контексті судової реформи* : матер. Загальнонац. юрид. форуму (м. Сєвєродонецьк, 25 травн. 2018 р.). Київ : Ваїте, 2018. С. 246–252 (форма участі очна).

14. Мовчан Р. О. Протидія злочинам у сфері земельних відносин у країнах «французької» групи континентальної кримінально-правової системи. *Правове забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, безпековий, інтелектуальний простір*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 23 квітня 2019 р.) / за ред. О. Г. Турченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 71–76 (форма участі очна).

15. Мовчан Р. О. Про проблеми кваліфікації використання земельної ділянки після закінчення строку дії договору оренди землі. *Юридична наука в сучасному світі: здобутки та перспективи*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 вересня 2019 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 97–100 (форма участі заочна).

16. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Про доктринальне визначення поняття «злочини у сфері земельних відносин». *Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 35-річчю кафедри господарського права Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.) / наук. ред. А. Г. Бобкова, А. М. Захарченко. Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2019. С. 206–209 (форма участі очна).

17. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Про відмову від конструкції «створення небезпеки для життя, здоров'я чи довкілля» у складах злочинів проти довкілля (на прикладі ст. 239 Кримінального кодексу України). *Кримінальна юстиція: quo vadis? V Львівський форум кримінальної юстиції* : збірник матеріалів науково-практичної конференції (19–20 вересня 2019 року). Львів : ЛьвДУВС, 2019. С. 42–50 (форма участі заочна).

18. Мовчан Р. О. Про проблеми відмежування злочину, передбаченого статтею 239-1 КК України, та адміністративних проступків, передбачених статтями 53-3 та 53-4 КУпАП. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р. / редкол. :

В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 418–422 (форма участі заочна).

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

1. Мовчан Р. О. Про деякі проблеми кваліфікації самовільного зайняття земель, поділених на земельні частки (паї), або як кримінальне право опинилось «у заручниках» земельного. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 202–206.

2. Мовчан Р. О., Дудоров О. О. Земельні злочини екологічної спрямованості: від деліктів створення небезпеки до оптимальної законодавчої моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 120–130.